

Boom

De Keuze van

D66

Toespraken, pamfletten
en beschouwingen uit
50 jaar partijgeschiedenis

Samengesteld en ingeleid door **Daniël Boomsma**

DE KEUZE VAN D66

‘Hoed je voor mensen die alleen maar vooruit willen blikken. Wie niet achterom kijkt, kan geen betekenis geven aan de dingen die hij voor zich ziet, en vergeet langzamerhand waar hij vandaan komt.’ – Hans van Mierlo

De keuze van D66

Toespraken, pamfletten en beschouwingen uit 50 jaar partijgeschiedenis

Samengesteld en ingeleid door Daniël Boomsma

Boom – Amsterdam

Afbeelding omslag: XXX
Omslagontwerp: B'IJBarbara, Amsterdam
Vormgeving binnenwerk:

© 2016 de auteurs

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

*No part of this book may be reproduced in any way whatsoever
without the written permission of the publisher.*

ISBN 9789058756633

NUR 680

www.boomgeschiedenis.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Inhoud

Inleiding – Schermen met woorden door Daniël Boomsma	9
Auteursoverzicht	14
I. D66 tegen de rest: 1966 – 1973	19
<i>Appèl aan iedere Nederlander die ongerust is over de ernstige devaluatie van onze democratie</i> (1966)	23
<i>Doelmatigheid als grondslag, of het pragmatisme in de praktijk</i> door Hans Gruijters (1967)	32
<i>Dat rotwoord ‘pragmatisch’</i> door Harrie Jongedijk en Eddy Schuyer (1968)	37
Congrestoespraak: <i>De Keuze van D’66</i> door Hans van Mierlo (1968)	41
<i>De programpartij D’66 en de beginselpartijen</i> (1970)	56
Congrestoespraak door Hans van Mierlo (1970)	65
<i>Mentaliteit en doelstellingen D’66 zijn niet veranderd</i> (‘Stuk Rood’) door Max Rood, Anneke Goudsmit, Bert Schwarz e.a. (1972)	73
II. Het redelijk alternatief: 1973 – 1982	79
Congrestoespraak door Jan Terlouw (1973)	83
Pamflet: <i>De filosofie van D’66</i> door Henk Zeevalking (1973)	91
Bijdrage aan de algemene politieke beschouwingen door Jan Terlouw (1976)	96
Pamflet: <i>Grondslagen van vrijheidsgezind politiek handelen</i> (1978)	105
Congrestoespraak door Jan Glastra van Loon (1978)	113
Congrestoespraak door Jan Terlouw (1979)	118
<i>Liberalisme in Nederland</i> door Elida Tuinstra (1980)	126
<i>Graven naar de bouwstenen voor de D66-ideologie</i> door Jacqueline de Savornin Lohman (1981)	137
Congrestoespraak door Laurens Jan Brinkhorst (1981)	143

III. Een kritiek punt: 1982 – 1985	151
Pamflet: <i>Een Nieuw Hoofdstuk, of het Democratisch Manifest</i> door Aad Nuis (1983)	155
<i>Verleden, heden en toekomst van D'66</i> , voordracht gehouden op het symposium <i>D'66 nader geduid</i> door Jan Glastra van Loon (1983)	165
Voordracht gehouden op het symposium <i>D'66 nader geduid</i> door Maarten Engwirda (1983)	170
Congrestoespraak door Jacob Kohnstamm (1983)	176
IV. Nieuwe wegen: 1985 – 1998	185
Toespraak gehouden op de Raads- en Statenledendag door Hans van Mierlo (1985)	189
<i>Inleiding en De taak van D66</i> uit het pamflet <i>Een reden van bestaan</i> door Aad Nuis, Hans van Mierlo, en Jan Vis (1985)	201
Congrestoespraak door Hans van Mierlo (1988)	209
<i>De nieuwe coalitie, oftewel: de toekomst van het Des Indiesberaad</i> , toespraak gehouden op het JOVD-Lustrumcongres door Erwin Nypels (1989)	217
<i>Twee opvattingen van vrijheid en democratie; Regering van het volk, voor het volk, door het volk</i> door Jan Glastra van Loon (1990)	224
Bijdrage aan het Kamerdebat over het rapport van de Commissie Vraagpunten door Gerrit Jan Wolffensperger (1991)	235
<i>Naar een politiek zonder programma's</i> , interview in het kader van het 25-jarig bestaan van D66 met Hans van Mierlo (1991)	244
<i>D66 als vrijzinnig democratische partij</i> door Meine Henk Klijnsma (1991)	251
<i>De waarde van de democratie</i> door Christiaan de Vries (1994)	258
<i>Een maatschappelijke democratie. Over individualiteit, zelfbeschikking en de noodzaak voor participatie van allen</i> door Pieter Fokkink (1997)	269
Congrestoespraak door Els Borst (1998)	275
Toespraak gehouden op de campagneavond van D66 voor de Tweede Kamerverkiezingen van 6 mei door Hans van Mierlo (1998)	281

v. D66 waarheen?: 1998 – 2006	289
<i>D66 was al sociaal-liberaal</i> door Thom de Graaf (1998)	293
<i>D66 kent dogma noch ideologie</i> door Jan Glastra van Loon (1998)	297
Pamflet: <i>De Voorzet</i> door Opschudding (1999)	301
<i>In het rijk van de stervende olifanten</i> , rede gehouden ter gelegenheid van de presentatie van het <i>Jaarboek Parlementaire Geschiedenis</i> door Jan Vis (2000)	308
<i>De essentie van D66</i> , toespraak gehouden ter gelegenheid van het 35-jarig bestaan van D66 door Thom de Graaf (2001)	315
Congrestoespraak door Boris Dittrich (2004)	321
<i>Tegen de Keer. Voor vrijheid en vrijzinnigheid</i> , bijdrage aan de algemene politieke beschouwingen door Lousewies van der Laan (2006)	326
vi. Weg van herstel: 2006 – heden	333
Congrestoespraak door Hans van Mierlo (2006)	337
Congrestoespraak door Alexander Pechtold (2006)	342
rode H.M. van Randwijklezing: <i>Een land op drift</i> door Alexander Pechtold (2009)	348
<i>In Memoriam Hans van Mierlo</i> door Jan Terlouw (2010)	357
Congrestoespraak door Ingrid van Engelshoven (2011)	361
<i>De ultieme minderheid: het individu</i> , inleiding gehouden op de Nacht van de Rechtsstaat door Boris van der Ham (2011)	365
<i>Hervormen vanuit idealen</i> , toespraak gehouden op een D66-regiocongres door Joris Backer (2014)	371
Gevangenpoortlezing: <i>Het leven van anderen?</i> door Sophie in 't Veld (2014)	378
<i>Een blijvend Appèl</i> door Frank van Mil (2016)	386
Nawoord – Het verleden in de rug door Daniël Boomsma	391
Personenregister	

Inleiding – Schermen met woorden

Het was niet de bedoeling dat D66 langer dan een paar jaar zou bestaan. Het politieke bestel zou moeten ‘ontploffen’ en uit de puinhopen van het oude zou iets nieuws moeten ontstaan: een opener, democratischer politiek, met een sterkere band tussen volk en volksvertegenwoordiging en nieuwe verhoudingen tussen partijen door middel van een concentratie van progressieve en conservatieve partijen. Dat was het doel. De middelen, door anderen verheven tot de zogeheten ‘kroonjuwelen’, waren een vorm van een districtenstelsel en de direct gekozen premier. Maar het liep anders, zoals dat in de politiek wel vaker gebeurt. De ontploffing liet op zich wachten en wachten, en de beweging Democraten’66 werd een partij, met een organisatie, een achterban, en een gedachtegoed.

De keuze van D66 – naar de indrukwekkende toespraak van Hans van Mierlo op het derde congres van de Democraten in 1968 – beslaat dat gedachtegoed. Het geeft een losjes samenhangend historisch overzicht van vijftig jaar democratisch denken, aan de hand van toespraken, pamfletten en beschouwingen van bekende en minder bekende D66’ers. Wie na al die jaren de balans opmaakt, ziet dat het democratisch gedachtegoed er al van begin af aan was. Misschien dat de ontwikkeling ervan zich laat omschrijven als een schermen met woorden: een zorgvuldige zoektocht naar taal bij altijd al sluimerende ideeën, een zoektocht die versterkt werd door de meningsverschillen binnen de partij. D66 had immers altijd onderdak geboden aan mensen met uiteenlopende levensovertuigingen en politieke achtergronden: vvd’ers en jovd’ers, PvdA’ers, katholieken en protestanten, humanisten en vrijzinnigen, radicalen en gematigden, stemmers en niet-stemmers.

De samenkomst van die verschillende levensovertuigingen bleek vaak aanleiding voor discussies over de grondslagen van de partij. Sommigen, onder wie medeoprichters Hans Gruijters en Hans van Mierlo – ‘het brein en het imago’, zo schreef de pers bij de oprichting – zetten zich af tegen elke ideologie en stonden een pragmatische houding voor. Anderen beschouwden D66 als een ‘klein baasje’ tussen ‘de liberale en sociaal-

mocratische woudreuzen' vvd en PvdA, zoals Van Mierlo het later eens formuleerde. Een groot deel zag D66 als erfgenaam van de in 1946 opgeheven Vrijzinnig-Democratische Bond. Medeoprichter Henk Zeevalking bijvoorbeeld, en later oud-voorzitter en oud-staatssecretaris Jacob Kohnstamm en (partij)historici Meine Henk Klijnsma en Menno van der Land. Een kleine groep vond de term sociaal-liberaal geschikter. Onder meer oud-Kamerlid Jan Veldhuizen, die begin jaren tachtig al schreef: 'Zonder dat D'66 dit in het verleden expliciet uitgesproken heeft kom ik tot de conclusie dat [...] alle losse gedachten en ideeën die in de loop der jaren ontwikkeld zijn zich dienen te bundelen tot een boekwerk met meer body onder de noemer: sociaal-liberalisme'¹. Weer anderen noemden de grondslagen zuiver, eigennuttig, of progressief liberaal.

Waarschijnlijk hebben ze allemaal een beetje gelijk. In ieder geval waren al die mensen met al die verschillende achtergronden bereid zich te verenigen rond het begrip democratie. En wie de democratie als uitgangspunt neemt, begeeft zich in een volwassen denkwereld. Democraten gaan uit van de door rede geleide burger die in vrijheid, en op voet van gelijkheid met andere mensen, vormgeeft aan zijn eigen én het publieke leven. Democraten streven naar wezenlijke betrokkenheid, een wezenlijk doorvoelen van medeverantwoordelijkheid van iedere burger bij de samenleving, en leggen daarmee een grote intellectuele verantwoordelijkheid bij mensen. Ze staan een zo veel mogelijk gedecentraliseerde overheid voor, die zich ten doel stelt het zelfbestuur en de kansengelijkheid van mensen te bevorderen. Daarbij geldt voortdurend het uitgangspunt 'geen macht zonder controle', geen macht die zich onttrekt aan de invloed van burgers. Een democraat beschouwt mensen als individuen met rechten, maar beseft tegelijkertijd dat maatschappelijke samenhang zoeken een continue opgave blijft. Democraten koesteren tolerantie en waken voor het ontstaan van een tirannie van de meerderheid. Wie de teksten in dit boek leest, ziet die gedachten in verschillende bewoordingen en steeds met andere accenten terugkeren.

Als het gedachtegoed van D66, zoals gezegd, gekarakteriseerd kan worden als een scherm met woorden, dan heeft dat in eerste instantie betrekking op een zorgvuldig gebruik van de taal. Van begin af aan heeft D66 zich

1 'Hoe gaan we verder?', *Democraat*, 15, (1982, nr. 7, 4) In een gesprek met Elsevier op 1 april 1967 (samen met Willem Drees en Jo Cals) stelde vvd-oprichter P.J. Oud: 'Afgezien van de staatsrechtelijke hervormingen die D'66 wil doorvoeren, was het appel waarmee zij zich tot het Nederlandse volk richtte, in wezen liberaal.' (*Elseviers Weekblad*, nr. 13, 52)

verzet tegen onduidelijkheid, tegen het politieke spel van fraseologie of het formuleren van ideologische beginselen, die zo nietszeggend zijn dat ze de kiezer slechts een rad voor de ogen draaien, tegen de vlakke, verdoezelende poldertaal. De partij wilde door de schijnhelderheid en de gemakzucht prikken: partijprogramma's zonder durf en originaliteit, de manifesten en beginselverklaringen vol spraakverwarring en clichés waar je, zoals literator en oud-staatssecretaris Aad Nuis eens schreef, hete lucht bij moet pompen als je ze mooi bol wil laten staan.

De teksten in dit boek leggen ook de *ontwikkeling* van het gedachtegoed van D66 bloot. Die ontwikkeling bereikte rond het eind van de twintigste eeuw – na de paarse kabinetten – een interessant keerpunt. Er vormde zich in zekere zin een opmerkelijke tegenstelling tussen de jonge en oude generatie partijleden. De eerste achtte de democratische en partijpolitieke vernieuwingsideeën over het herkanaliseren van de macht minder urgent, en was vooral op zoek naar een duidelijke plaatsbepaling ten opzichte van andere partijen. De oude generatie aan de andere kant wilde vasthouden aan de oorspronkelijke houding en doelstellingen van D66 als programpartij, met sanering en gezondmaking van de (parlementaire) democratie als primaire doelstelling. Dat behelsde bovendien de behoefte om de gevestigde partijpolitieke orde op een armlengte afstand te houden. Een groot deel van de identiteit van D66 was immers onlosmakelijk verbonden met de outsidersrol, al zou dat zich nooit tot een ongeremd populisme ontwikkelen.² 'Wij zijn niet uit op politieke lauweren' stond in het *Appel aan iedere Nederlander die ongerust is over de ernstige devaluatie van onze democratie*. De partij had steeds voor de moeilijke weg gekozen, en hoe veeleisend het afleggen van die weg soms ook was, hoe ondankbaar die taak ook leek, het vormde altijd een waterscheiding tussen D66 en de rest.

2 In *Populisten in de polder* (Uitgeverij Boom, april 2002) schrijven Gerrit Voerman en Paul Lucardie hierover: 'D66'ers spreken zelden of nooit over 'het volk' als een organisch geheel. Ze hebben het wel over 'de burger'. [...] De Democraten suggereerden niet dat 'het volk' deugdzamer was dan de regenten, en evenmin dat er grote ideologische verschillen of belangentegenstellingen schuilgingen achter de 'muur' tussen regenten en onderdanen. Om die redenen kunnen ze naar onze mening beter worden beschouwd als democratische radicalen dan als populistten, al is dat onderscheid soms vrij subtiel.' (p. 30). D66 heeft daarom misschien ook lange tijd mild sceptisch gestaan tegenover referenda, vanuit 'de vrees dat de volksvertegenwoordiging buitenspel wordt gezet' en 'de gegeven machtsverhoudingen tussen belangengroepen' de politieke agenda bepalen. (E. van der Hoeven, 'Het referendum: emancipatie van de kiezer?', *Idee'66*, 6 (1985), nr. 4, 103-104.

Staatsrechtsgeleerde en oud-senator Jan Vis deelde de geschiedenis van D66 in 1981 in drie periodes op.³ Nu die geschiedenis vijf decennia beslaat, is het moeilijk om aan korte periodes vast te houden. Ik heb dit boek daarom opgedeeld in zes tijdvakken: eerst de stormachtige beginjaren, van het *Appèl* tot het mislukken van de vorming van een progressieve volkspartij (1966-1973). Vervolgens de jaren van het redelijk alternatief (1973-1982) onder leiding van Jan Terlouw, die eindigen met de snel op elkaar volgende verkiezingsoverwinning en -nederlaag waarop een periode van herbezinning volgt (1982-1985). Dan de terugkeer van Hans van Mierlo en de vorming van de twee paarse kabinetten (1985-1998). De periodes daarna beslaan de electorale terugval en sociaal-liberale herdefiniëring (1998-2006) en de weg naar herstel en groei (2006-heden) onder leiding van Alexander Pechtold. Elke periode heb ik kort ingeleid en beslaat teksten die ik relevant achtte voor het gedachtegoed van D66, zowel in algemene zin als voor de betreffende historische periode.

Dit boek had ook in 1964 kunnen beginnen, twee jaar voor de eigenlijke oprichting van D66. In december van dat jaar publiceerde rechtsgeleerde Jan Glastra van Loon een essay in het Nederlandse Juristenblad getiteld *Kiezen of Delen*, waarin hij een aantal ideeën voor staatsrechtelijke vernieuwingen aanbeval, te weten de direct gekozen premier en een districtenstelsel. D66 zou die ideeën twee later in haar programma opnemen en Glastra's essay diende daarbij als een grote bron van inspiratie.⁴ Toch moet begonnen worden met het *Appèl* dat op 10 september 1966 voor een gulden in de Nederlandse boekhandels lag, de geboortepapieren waarvan niemand toen had gedacht dat ze het startsein zouden vormen voor een halve eeuw democratische politiek.

Tot slot een woord van dank. Allereerst aan Joris Backer, voor het mede mogelijk maken van deze bundel, zijn assistentie bij de samenstelling, betrokkenheid en motiverende enthousiasme. Aan directeur Gerrit Voerman

3 Excentrisch isolement 1966-1970, Echec van de progressieve volkspartij (1970-1974), en Het redelijk alternatief (1974-1981), in: *Civis Mundi*, 20 (1981), nr. 4, 'Problemen der democratie'.

4 Over Glastra's essay zei Hans van Mierlo later: 'Dat stuk zette onze gedachten op scherp. Het hielp ons bij het beter formuleren van onze ideeën.' Jan Glastra van Loon merkte in 2001 toen hem gevraagd werd terug te blikken op de oprichting van D66 op: 'Als mijn geheugen mij niet bedriegt, was ik al in mijn gedachten bezig met staatkundige hervormingen, toen tot mijn verrassing een groep Amsterdamse journalisten een *Appèl* over dat onderwerp ons land inzond.' (*D66: Een blijvend appèl*, Wormer, 2001).

en de medewerkers van het Documentatie Centrum Nederlandse Politieke Partijen voor hun uitstekende assistentie bij speurwerk in het (digitale) partijarchief. Aan voormalig directeur van het wetenschappelijk bureau van D66 Christiaan de Vries, voor een inspirerend gesprek en het beschikbaar stellen van zijn persoonlijk archief. Aan Gerrit Jan Wolffensperger en Thijs Kleinpaste voor hun kritische opmerkingen bij het manuscript. En aan An-nath Koster voor haar onmisbare assistentie bij het uitkiezen van toespraken van Hans van Mierlo. Tot slot om uiteenlopende redenen dank aan Laurens Jan Brinkhorst, Thom de Graaf, Dagmar de Groot, Dennis Hesseling, Jacob Kohnstamm, Menno van der Land, Frank van Mil, Erwin Nypels, Carla Pauw, Jan Terlouw, Joost Sneller, Tineke Veenstra, Ad van Vuygt, en Menno Witteveen.

Auteuroverzicht¹

Joris Backer (1953) is sinds 2011 lid van de Eerste Kamer. Van 2008 tot 2014 was hij voorzitter van de Mr. Hans van Mierlo Stichting. In 2006 en 2010 was hij voorzitter van de landelijke programmacommissie.

Els Borst (1932-2014) was van 1994 tot 2002 minister van Volksgezondheid en tweede vicepremier in de kabinetten-Kok I en -Kok II. Van 7 tot en met 14 mei 1998 was ze partijleider en voorzitter van de Tweede Kamerfractie. Vanaf 2012 was ze minister van staat.

Laurens Jan Brinkhorst (1937) was van 1977 tot 1982 Tweede Kamerlid en van september 1981 tot november 1982 fractievoorzitter. Van 1994 tot 1999 was hij Europarlementariër namens D66. Van 1999 tot 2002 was hij minister van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij in het kabinet-Kok II.

Boris Dittrich (1955) was van 1994 tot 2006 Tweede Kamerlid en van februari 2003 tot februari 2006 fractievoorzitter.

Ingrid van Engelshoven (1966) is wethouder en eerste locoburgemeester van Den Haag. Van 2007 tot 2013 was ze partijvoorzitter.

Maarten Engwirda (1943) was van 1971 tot 1972 en van 1977 tot 1989 Tweede Kamerlid. Van 1982 tot 1986 was hij fractievoorzitter.

Pieter Fokkink (1939) publiceerde in 1979 een *Geschiedenis van D'66*. Van 1982 tot 1995 was hij Statenlid in Overijssel, waarvan de eerste negen jaar als fractievoorzitter. Ook was hij lid van de hoofdbestuurscommissie van de redactie van *Idee*, de uitgave van het wetenschappelijk bureau van D66.

1 De auteurs zoals genoemd in de inhoudsopgave. Alleen hun (officiële) functies bij D66 of andere relevante informatie staat vermeld.

Hans Gruijters (1931-2005) was medeoprichter van D66 en van december 1972 tot mei 1973 lid van de Tweede Kamer. Van 1973 tot 1977 was hij minister van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening in het kabinet-Den Uyl.

Jan Glastra van Loon (1920-2001) was van 1973 tot 1975 staatssecretaris van Justitie in het kabinet-Den Uyl. Van 1980 tot 1999 was hij lid van de Eerste Kamer, waarvan de eerste vijf jaar als fractievoorzitter. Van 1987 tot 1994 was hij voorzitter van het Humanistisch Verbond.

Anneke Goudsmit (1933) was van 1967 tot 1974 lid van de Tweede Kamer en maakte in 1971 deel uit van het schaduwkabinet van Den Uyl.

Thom de Graaf (1957) is sinds 2011 lid van de Eerste Kamer, sinds 2015 als fractievoorzitter. Van 1994 tot 2003 was hij lid van de Tweede Kamer, van 1998 tot 2003 als fractievoorzitter. Van mei 2003 tot maart 2005 was hij minister van Bestuurlijke vernieuwing en Koninkrijksrelaties en vicepremier.

Boris van der Ham (1973) was van 2002 tot 2012 lid van de Tweede Kamer. Sinds 2012 is hij onder meer voorzitter van het Humanistisch Verbond.

Harrie Jongedijk (1931-2014) was medeoprichter van D66.

Meine Henk Klijnsma (1959) was Statenlid in Zuid-Holland van 1991 tot 1999. In 1990 was hij voorzitter van de landelijke programmacommissie. Hij promoveerde op een geschiedenis van de Vrijzinnig-Democratische Bond.

Jacob Kohnstamm (1949) was van 1981 tot 1982 en van 1986 tot 1994 lid van de Tweede Kamer. Van 1982 tot 1986 was hij partijvoorzitter. Van 1994 tot 1998 was hij staatssecretaris van Binnenlandse Zaken in het kabinet-Kok I.

Lousewies van der Laan (1966) was van 1999 tot 2003 lid van het Europees Parlement. Van 2003 tot 2006 was ze lid van de Tweede Kamer, van 3 februari tot 23 november als fractievoorzitter.

Hans van Mierlo (1931-2010) was medeoprichter van D66, en van 1967 tot 1973 en van 1986 tot 1994 partijleider en voorzitter van de Tweede Kamerfractie. Van september 1981 tot november 1982 was hij minister van Defensie in het kabinet-Van Agt II. Van 1983 tot 1986 was hij lid van de Eerste Kamer. Van 1994 tot 1998 was hij vicepremier en minister van Buitenlandse Zaken. Vanaf 1998 was hij minister van staat.

Frank van Mil (1976) was van 2007 tot 2016 directeur van het wetenschappelijk bureau (sinds 2011 de Mr. Hans van Mierlo Stichting) van D66.

Aad Nuis (1933-2007) was van juni 1981 tot september 1982 en van 1986 tot 1994 Tweede Kamerlid. Van 1983 tot 1986 was hij lid van de Eerste Kamer. Hij was van 1994 tot 1998 staatssecretaris van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen.

Erwin Nypels (1933) was medeoprichter van D66. Van 1967 tot 1972, van 1974 tot mei 1982, en van november 1982 tot 1989 was hij Tweede Kamerlid. Hij was van 29 mei tot 4 november 1982 minister van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening.

Alexander Pechtold (1965) is sinds 2006 voorzitter van de Tweede Kamerfractie. Van 2002 tot 2005 was hij partijvoorzitter en van maart 2005 tot juli 2006 minister voor Bestuurlijke vernieuwing en Koninkrijksrelaties.

Max Rood (1927-2001) maakte in 1971 deel uit van het schaduwkabinet van Den Uyl. Hij was van 29 mei tot 4 november 1982 minister van Binnenlandse Zaken. Van 1969 tot 1977 was hij voorzitter van het Humanistisch Verbond.

Jacqueline de Savornin Lohman (1933) was van 1991 tot 1995 lid van de Eerste Kamer.

Eddy Schuyer (1940) was van 1978 tot 1991 Statenlid in Zuid-Holland. Van 1991 tot 2007 was hij lid van de Eerste Kamer, vanaf 1995 als fractievoorzitter.

Bert Schwarz (1917-1999) was van 1967 tot 1969 lid van het hoofdbestuur van D66. Van 1974 tot 1977 was hij lid van de Eerste Kamer.

Jan Terlouw (1931) was van 1971 tot 1981 lid van de Tweede Kamer, vanaf 1973 als partijleider en fractievoorzitter. Van september 1981 tot november 1982 was hij minister van Economische Zaken en vicepremier in het kabinet-Van Agt II. Van 1999 tot 2003 was hij lid van de Eerste Kamer.

Elida Tuinstra (1931) was van 1977 tot 1986 lid van de Tweede Kamer. Van 1991 tot 1999 was ze lid van de Eerste Kamer.

Sophie in 't Veld (1963) is sinds 2004 fractievoorzitter van de fractie van D66 in het Europees Parlement.

Jan Vis (1933-2011) was van 1980 tot 1995 lid van de Eerste Kamer, vanaf 1985 als fractievoorzitter.

Christiaan de Vries (1952) was van 1990 tot 2000 directeur van het wetenschappelijk bureau van D66.

Gerrit Jan Wolffensperger (1944) was van 1986 tot 1997 lid van de Tweede Kamer, vanaf 1994 als fractievoorzitter.

Henk Zeevalking (1922-2005) was van 1975 tot 1977 staatssecretaris van Justitie in het kabinet-Den Uyl. Van 1977 tot 1979 was hij lid van de Tweede Kamer. Hij was van september 1981 tot november 1982 minister van Verkeer en Waterstaat.

I. D66 tegen de rest: 1966 – 1973

‘Dit is de tijd voor vernieuwing. Het huidige bestel is ziek en moe. Het schippert en weifelt. Wij willen het doorbreken. Wij willen een nieuwe democratie. En een nieuw kiesstelsel. En een praktische politiek. En duidelijkheid. En openheid. En vrijheid. Wij willen dat u ook weer wat te zeggen krijgt. En u?’
– D’66-verkiezingsposter (1967)

‘Wij zien op het ogenblik twee mogelijkheden voor de toekomst. De eerste is dat de maatschappij steeds meer verdeeld raakt in gespecialiseerde machthebbers en gelaten onderdanen, passieve consumenten, die heen en weer geslingerd worden tussen oppervlakkige tevredenheid en explosief wantrouwen. [...] De andere mogelijkheid is, dat er kanalen worden gegraven, waarlangs de frustraties die bij de burgers leven telkens opnieuw aan de oppervlakte kunnen komen, zodat ze kunnen worden omgezet in constructieve bijdragen tot verbetering van de samenleving.’
– Inleiding bij de congresresoluties t.b.v. de Algemene Ledenvergadering 13-14-15 september (1968)

‘Misschien kunnen historici nog eens twisten over de vraag wat zich het eerst van de werkelijkheid heeft losgezongen – de christelijke, de liberale of de socialistische politiek, op dit moment steekt er in geen van drieën meer een richtlijn voor een politiek programma en een politiek beleid. Het zijn slechts bezweringsformules zonder macht over de werkelijkheid en met een staag verslappende greep op de volksstammen, waarvoor ze oorspronkelijk bedoeld zijn.’
– Hans Gruijters (1969)

D66 doet niet aan stembusakkoorden. D66 wijst een progressief akkoord van de hand. D66 zoekt geen toenadering tot bestaande partijen. D66 weigert zich te laten indelen in één van de hokjes van de bestaande politieke classificaties. Zo opende Bert Schwarz een brief van 28 mei 1969 aan het hoofdbestuur getiteld *Wat D'66 nu eigenlijk wel wil*. De uitgangspunten van Schwarz, betrekkelijk snel na de oprichting betrokken lid en later fractievoorzitter in de Eerste Kamer, waren karakteristiek voor het denken en handelen van de partij tot dan toe. Partijbreed gold het adagium 'D66 tegen de rest', en men vreesde dat de oorspronkelijke doelstellingen uit zicht zouden raken als daar afscheid van zou worden genomen. Die doelstellingen waren staatsrechtelijke vernieuwing, partijvernieuwing, het voeren van een pragmatischer politiek, en de radicale democratisering van de Nederlandse samenleving.

De ideeën voor staatsrechtelijke vernieuwingen werden neergelegd in het *Appèl* en het eerste verkiezingsprogramma, als middel om af te rekenen met het vastgeroeste bestel, de gemakzucht van het 'regentendom' en de onduidelijkheid van verkiezingen. Uit het programma sprak echter meer: een liberaal sentiment met een agenda voor het realiseren en consolideren van vrijheidsrechten en het versterken van de positie van het individu ten opzichte van de overheid. Toch zou D66 alle ideologische aanduidingen verwerpen en zich lange tijd beroepen op haar pragmatisme, dat vaak werd verward met opportunistie. De Democraten, beweerden critici, zouden eigenlijk technocraten zonder principes zijn – de 'partij der kantoorbedienden en jonge managers', zoals indertijd werd geschreven. Het waren verwijten die in de jaren daarna steeds zou worden gereproduceerd, tot op de dag van vandaag, waarop niemand meer precies weet welke intenties er achter zaten, en of ze wel hout sneden.

Pragmatisme wil zeggen dat de keuze voor de middelen in de politiek

niet zou moeten worden gedictieerd door de beginselen. D66 noemde zich dan ook een programpartij, als tegenovergesteld aan de beginselpartijen. Volgens Hans Gruijters – voordat hij D66 mede oprichtte lange tijd lid van de vvd, die club waar nu eenmaal ‘meer geteld dan gelezen wordt’, zoals hij eens zei – was de kern van de zaak het te realiseren doel, waarbij geen ideologische voorkeur uitgesproken dient te worden voor een middel (markt of overheid bijvoorbeeld). Toch was niet iedereen daar tevreden mee. Een flink aantal partijleden benadrukte al in de eerste jaren dat pragmatisme geen basis is voor een gedachtegoed. Zij beschouwden het pragmatisme niet als kern van het gedachtegoed, maar als het ware de omlijsting ervan.

Tegen het eind van de eerste Kamerperiode, in 1972, waagde D66 zich toch aan een samenwerking met de PvdA en de Politieke Partij Radikalen (PPR). Keerpunt’72 kwam tot stand, een regeerakkoord op hoofdlijnen gesloten vóór de verkiezingen. D66 treedt toe tot het kabinet-Den Uyl. Het is, zoals Van Mierlo veel later in een interview zou zeggen, de tweede aanval op het bestel, dit keer niet via de Grondwet maar via een poging te komen tot een progressieve volkspartij. Het markeert ook meteen het einde van de excentrieke en welbewust geïsoleerde jaren, al veranderden de mentaliteit en doelstellingen van de partij daarmee geenszins, zoals een aantal prominente partijleden onder leiding van de erudiete jurist en latere minister van Binnenlandse Zaken Max Rood in het ledenblad schreef.

*Appèl aan iedere Nederlander die ongerust
is over de ernstige devaluatie van onze
democratie (1966)*

Zeer geachte medeburger,

Dit Appèl wordt tot u gericht door een groep landgenoten. Wij hebben met elkaar gemeen een gevoel van hachelijkheid aangaande sommige verschijnselen in onze parlementaire democratie. Dat heeft ons bij elkaar gebracht.

Wij zijn geen politici.

Wij willen dat in dit stadium ook niet zijn.

Wat wij hier en op de volgende pagina's schrijven is niet bedoeld als scherp geslepen politiek manifest. Het is een globale presentatie van onze ongerustheid, onze mening omtrent de oorzaken van de malaise en onze denkbeelden over verbetering.

Wij zijn van mening dat ons staatsbestel bedroevend functioneert. Het politieke spel moet nog steeds worden gespeeld volgens regels die dateren uit de vorige eeuw. Die regels zijn in de jaren na 1848 opgesteld voor een maatschappij die niet te vergelijken is met de onze. De turbulente ontwikkelingen sinds 1900 hebben onze samenleving immers ingrijpend veranderd. Maar nog steeds moeten regeerders en parlement het doen met codes van een voorbij tijdperk. De laatste jaren presenteren de bittere gevolgen daarvan zich met steeds grotere frequentie.

Mogen wij spreken van een ernstige devaluatie? Wij menen van wel. En wij zijn daarover ten zeerste bezorgd.

Omdat het waarschijnlijk is dat vele Nederlanders onze bezorgdheid delen, hebben wij dit pamflet geproduceerd. De bedoeling ervan is de heersende

ongerustheid te mobiliseren om mogelijkwerwijs een beweging op gang te brengen die onze staatsvorm nieuwe, vitale inhoud geven kan.

Op pagina 3 en 4 van dit Appèl treft u onze Schets die aantoont hoezeer ons democratisch stelsel verstroefd is en welke de euvels en onbetamelijkheden kunnen zijn die daaruit volgen. Wij hebben ook onze gedachten geformuleerd voor een Plan tot een nieuwe, faire, energieke democratie (pag. 4 en 5).

Wat kan men doen met zo'n plan? Wij hebben daar lang over nagedacht. Men zou op basis ervan een pressiegroep kunnen vormen en activiteiten kunnen ontplooiën binnen de bestaande partijen. De hoop dat zulks effectief werkt kan echter slechts een zeer breekbare zijn. Ten eerste omdat de gevestigde groeperingen de huidige constellatie krampachtig in stand houden, uit angst voor verlies van stemmen. Ten tweede omdat de ervaring heeft geleerd wat het pijnlijk lot is van minderheidsgroeperingen binnen de bestaande partijen.

We moeten helaas constateren dat de enige manier om werkelijk pressie uit te oefenen gelegen is in een bedreiging met electoraal verlies. De onwrikbare consequentie van die conclusie is het oprichten van een nieuwe politieke partij. Wanneer deze partij inderdaad zou worden opgericht zou zij bijvoorbeeld Democraten'66 kunnen heten. Het vaststellen van een definitieve naam is echter een zaak voor later. Voorlopig kunnen wij het daar voor het gemak op houden.

Het stichten van een nieuwe partij is echter geen geringe onderneming. Wij zijn niet uit op politieke lauweren. Wij voelen er bovendien niet voor om als zoveelste splinterpartij het democratisch functioneren van de 2e kamer nog verder te ontcrachten. Wij zullen daarom de stappen die nodig zijn voor de oprichting van een politieke partij niet roekeloos zetten. Eerst willen wij de overtuiging hebben dat velen onder u onze bezorgdheid delen en onze suggesties toejuichen. Pas als u ons een reëel perspectief biedt zullen wij handelen.

U vindt in deze folder een geperforeerde adhesiekaart. Wij nodigen u uit hem in te vullen, te frankeren en te verzenden. Als aantal en belangrijkheid van de reacties die ons bereiken dat rechtvaardigen zullen wij inderdaad een

nieuwe politieke partij in het leven roepen. De oprichtingsprocedure die ons daarbij voor ogen staat wordt toegelicht op pagina 5.

Wij zijn ons ervan bewust dat uw adhesiebetuiging niet alleen gebaseerd kan zijn op ons Plan voor her-democratisering.

[...]

Toch zouden wij er met klem op willen aandringen u niet te verliezen in die gedetailleerde problematiek waarover de bestaande politieke partijen sinds jaar en dag zo moeizaam en vaak nutteloos schermutselen.

Hoofdzaak is nu, in dit stadium, dat u, met ons, onderkent hoe noodzakelijk het is dat onze democratie vernieuwd en verjongd wordt, zodat ze strijdbaar en efficiënt, slagvaardig en eerlijk (d.w.z. in het belang van 12 miljoen mensen) kan opereren.

Tenslotte nog dit: wilt u bedenken dat niet **wij** maar **u** beslist of onze democratie een nieuwe levenskans krijgt? Het is uw reactie die D'66 mogelijk zal maken – of niet.

Stuur ons uw adhesie. Want er gebeuren treurige dingen in ons land. En het is goed en zinvol daaraan een eind te maken.

Met de meeste hoogachting,
Het Initiatiefcomité D'66.
15 september 1966

C.T. Affolter, Amsterdam; B.C. Algra jr., Leeuwarden; mr. A.R.I. Aris, Leidschendam; dr. P.R. Baehr, Amsterdam; mr H. van Beekhuizen, Amsterdam; P. Beishuizen, Bussum; A.J.C. Besteman, Baarn; mr. J.A. Boeren, Nijmegen; drs. P. Fetter, Katwijk a/Zee; mr. H. Gajentaan, Leidschendam; drs. J. Gruijters, Amsterdam; N.C. Hey, Amstelveen; R.A. Heijting, Amsterdam; F.A. Hymans, Diemen; drs. H. Jongedijk, Wassenaar; H.J. Koenen, Zaandam; S.M. Korteweg, Amsterdam; C.E. van Lookeren Campagne – v. Renterghem, Zaltbommel; mr. H.J. van Lookeren Campagne, Zaltbommel; A.F. Lorier, Amstelveen; W.M. Moonen, Amsterdam; drs.

E. Nypels, Rijswijk (ZH); A.A. Redeker, Amsterdam; drs. G. Ringnalda, Den Haag; J.H. Sampiemon, Diemen; S. Schuyer, Enschede; drs. R. Straatsma, Stiens (Fr); J. Tromp, Harfsen (Gld); M.A. Veltman, Amsterdam; drs. E.C. Visser, Amsterdam; mr. L. Vooy, Heerlen; drs R. Walthuis, Zutphen; mr J. Wessel, Voorburg; mr H.J. Zeevalking, Utrecht.

SCHETS VAN EEN ONTOEREIKENDE DEMOCRATISCHE SITUATIE

Ons democratisch systeem schiet in essentieel opzicht tekort. En het zijn vooral de politieke spelregels die er de oorzaak van zijn. Verslapping is er het gevolg van En vermoeidheid. En onverschilligheid. En doorzichtigheid. Lang geleden toen die spelregels werden opgesteld, zijn ze zinvol geweest en doeltreffend. Nu zijn ze versleten en ontoereikend voor onze veeleisende maatschappij. In 1966 bouwt men daarop geen solide democratie meer. Hieronder hebben wij getracht de feiten te schetsen. Op verstaanbare wijze. Het is derhalve geen specialistisch betoog voor staatsrechtelijke insiders. Wel een globaal signalement van de zwakke plekken in ons democratisch montuur.

A De regering

Hoe komt onze regering tot stand? Na de Tweede Kamer-verkiezingen wordt een groep van ministers gevormd. Dit team moet het vertrouwen hebben van een meerderheid in het parlement. Dat betekent altijd: regering uit meerdere partijen – een coalitie. U weet hoe dat gaat. Vaak gaan er netelige onderhandelingen aan vooraf. Men moet het eens worden over de verdeling van de ministerzetels. Men moet de ideologieën van de samenwerkende partijen trachten te verenigen. Men moet daarom vooral concessies doen om zich te verzekeren van dat zo noodzakelijke parlementaire vertrouwen. Wat is daarvan het gevolg? Dat regering en parlement sterk aan elkaar gebonden zijn. Of beter: sterk van elkaar afhankelijk. Het is deze diepgewortelde wederzijdse afhankelijkheid die schuld is aan de onverkwikkelijkheden die wij hieronder hebben gerangschikt.

De kiezer kiest zijn regering niet. De kiezers kiezen de 2de kamer. Daarná wordt begonnen aan de vorming van het kabinet. U, als kiezer, hebt daarop

geen enkele invloed. Niet op de **samenstelling** van de regering en niet op haar **programma**. Stel eens dat u KVP stemt. Met welke andere partijen zal de KVP na de verkiezingen in zee? Met de PvdA? Met de vvd? Met CHU of AR? Krijgt de nieuwe regering een rode signatuur, een conservatieve, een confessionele? Als u in het stemhokje uw stem invult hebt u daaromtrent niet de minste zekerheid. Ook niet over het beleid dat de nieuwe regering zal voeren. Welke concessies zullen welke partijen zeker: het regeringsprogramma dat de komende jaren beslist over ons lot komt buiten ons om tot stand.

De regering kan moeilijk regeren. De mogelijkheden van het kabinet zijn smal en kwetsbaar. Ten eerste: het kan niet starten met een streng rooster als resultaat van een consequente visie. Zijn basis bestaat immers uit compromissen. Ten tweede: ook bij de uitvoering van zijn program moet het telkens compromissen sluiten. De coalitiegenoten geven daar beurtelings aanleiding toe. Ten derde: bij zaken waarin het regeringsprogramma niet voorziet moet het opnieuw compromissen aangaan. En tenslotte: bij onverwachte situaties kan het niet paraat reageren. Eerst moeten de coalitiegenoten gehoord worden en mogelijke controversen geëgaliseerd. Wie zo moet schipperen, regeert met weifelende hand.

Het parlement kan niet functioneren. De meerderheid van de parlementsleden behoort tot de coalitiepartijen. Dat maakt hun positie zwak en onvrij. Ze zijn méér betrokken bij het bestendigen van de coalitie dan bij de belangen van de kiezers. En de ministers weten dat. Ze kunnen er misbruik van maken. U weet dat ze dat soms doen. Een minister kan een wetsontwerp indienen en dreigen af te treden als zijn plannen worden verworpen. Daarmee manoeuvreert hij 'zijn' kamerleden in een benarde hoek. Onder de angst voor een regeringscrisis en onder de druk van het coalitiebelang moeten zij de nieuwe wet beoordelen. Is het een wonder dat zij neigen tot bijval zelfs als zij het ministerieel stramien miserabel achten? Ook in hun controlerende taak zijn de kamerpartners van de coalitie prooi van hun dilemma. Altijd is er de stilzwijgende bescherming van 'hun' ministers. Zij stellen of te milde vragen of zij nemen genoeg met inferieure ontwijkende antwoorden.

B De Tweede Kamer.

Hoe wordt onze Tweede Kamer gekozen? Door de Nederlandse kiezers – volgens het stelsel dat evenredige vertegenwoordiging heet. Dit op zich zelf redelijke en eerlijke systeem heeft falikante bezwaren. Het komt de kiezer die zich persoonlijk vertegenwoordigd wil voelen (en dat is in onze tijd steeds meer het geval) geenszins tegemoet. In het stemhokje maakt u het bovenste vakje rood van de partij die u zint. Dat is het vakje van de lijststaanvoerder. Kent u hem? U kent misschien zijn gezicht uit de krant of van de tv. En al die andere personen die onder hem op de lijst staan? En die ook in de kamer komen? Wie zijn het? Waar wonen ze? Wat zijn hun opvattingen? Welke bijzondere kwaliteiten hebben ze die hun lidmaatschap van de Kamer rechtvaardigen? Men noemt hen onze volksvertegenwoordigers. Maar het volk kent ze niet. U en de parlementariër zijn vreemden voor elkaar. Voor beiden heeft dat gevolgen.

De kiezers stemt op een partij – niet op een persoon. De kiezer maakt een vakje rood. Dat is alles. U stemt op een partij – een anoniem, ondoorzichtig instituut. Want steeds meer verliezen de partijen de scherpe eigen trekken waaraan u ze vroeger duidelijk herkende. Hun uitgangspunten naderen elkaar steeds dichter, vloeien ineen. Gevolg daarvan is één grote, bewaasde gelijkvormigheid. En niemand die dat doorbreken kan. Alle partijen zijn immers onderworpen aan dezelfde verouderde spelregels. Nieuwe wegen kunnen ze niet inslaan. Men zit gevangen in het onbuigzame systeem van de 19e eeuwse reglementen. En voor u als kiezer maakt het nauwelijks nog enig verschil welk vakje u kleurt met het rood van uw idealen.

De parlementariër heeft geen band met de kiezer. Zodra het gekozen partijlid zijn Tweede Kamerzetel heeft ingenomen, vergeet hij dat het de stemmen van X kiezers zijn geweest die hem in zijn aangename positie tilden. De beloften uit de verkiezingstijd zijn gedaan door zijn partij en niet door hem. Aan wie is hij verantwoording schuldig? Niet aan 'zijn' kiezers. Hij weet niet eens wie dat zijn, ze vormen immers geen aanwijsbare groep die hem ter verantwoording zou kunnen roepen.

De parlementariër heeft slechts een band met zijn partij want die heeft hem op een verkiesbare plaats gesteld. En als zijn partij moet schipperen met verkiezingsbeloften dan schippert hij mee.

PLAN VOOR EEN NIEUWE VITALE DEMOCRATIE

Hiernaast hebben wij beredeneerd dat de ontoereikendheid van onze democratie wortelt in de belangenverstrengeling van regering en parlement. Wij willen niet volstaan met het signaleren daarvan. Daarom hebben wij ons beraden over mogelijkheden, welke die gebondenheid zouden kunnen ontwarren. Wij menen dat het onze democratie zal baten als a) de regering kan regeren zonder de remmende vertrouwenseis, die thans wordt gesteld, en als b) de Tweede Kamer een directe connectie heeft met de kiezers. Wij matigen ons geen alléén-zaligmakende oplossing aan. Wij werken hieronder slechts één mogelijkheid uit. Staatsrechtelijke varianten hierop zijn stellig denkbaar.

A Rechtstreekse verkiezing van de minister-president

Hoe kunnen wij de wederzijdse afhankelijkheid van Kamer en regering doorbreken? Door een mogelijkheid te zoeken, waarbij de regering los van de partijverhouding in de Kamer tot stand komt. De meest voor de hand liggende methode om dit te realiseren is rechtstreekse verkiezing van de minister-president. Geheel los van de Kamerverkiezing. Dit is onze suggestie: elke partij brengt een kandidaat naar voren. Deze presenteert zich aan het volk en licht het in over zijn denkbeelden en plannen voor de komende vier jaar. Op basis daarvan tracht hij de kiezers voor zich te winnen. Hij moet 50% van de stemmen halen. Als dat geen van de kandidaten gelukt, moet herstemming plaats vinden tussen de twee hoogst genoteerden. De nieuwe minister-president moet een kabinet samenstellen. En hij zal dat doen met ministers, die zijn denkbeelden delen en ze ook willen realiseren. Welke zijn de voordelen van dit systeem? Kan het de bezwaren, hiernaast gerangschikt, grotendeels opheffen? Wij hebben er vertrouwen in. Hieronder formuleren wij waarom.

De kiezer kiest zijn regering. In de verkiezingsstrijd om het minister-presidentschap moeten de kaarten op tafel komen. De kandidaten gaan de verkiezingsstrijd in met een duidelijk programma. U kunt zich dus veel feitelijker oriënteren. U kunt vaststellen welke kandidaat u het best bevalt, welk program het nauwst aansluit bij uw verlangens en ideeën. U weet waarvoor u kiest. U kiest voor een regering. U heeft veel minder reden bevreesd te zijn dat de beloften, waarvoor u zwichtte, door compromissen verdund zullen worden of verminkt of misschien wel geschrappt.

De regering kan beter regeren. De nieuwe minister-president hoeft geen moeizame coalitie-onderhandelingen te beginnen. Zijn programma blijft ongeschonden: het produkt van een consequente visie. Het hoeft niet te stoeien op compromissen. De minister-president zal veel minder moeilijkheden ondervinden bij het samenstellen van zijn kabinet. Met zijn ministers kan hij zijn plannen voorleggen aan de Tweede Kamer en trachten ze aan de man te brengen. Dat kan gebeuren in een open, faire discussie. Dreigen met aftreden heeft geen zin. De Kamerleden zullen zich daardoor niet laten intimideren. Ze worden niet door vrees voor een coalitiebreuk gehinderd.

De Tweede Kamer kan beter functioneren. De regering staat losser tegenover de kamer en de kamer onafhankelijker tegenover de regering. Het Kamerlid wordt in zijn beoordeling van wetsontwerpen en beleid niet dwars gezeten door het coalitie-dilemma en crisisvrees. Hij kan neutraal toeschouwer zijn en voorstellen beoordelen op hun feitelijke inhoud. Kamer en regering staan zakelijk tegenover elkaar. Dat betekent dat het Nederlandse volk wetten krijgt, die nuchter zijn beoordeeld en getoetst en niet 'in vredesnaam' goedgekeurd. En wat de controle betreft op het ministerieel beleid: ook daarin kan de parlementariër to the point zijn. Hij heeft minder reden voor de fluwelen handschoen.

B Tweede kamerverkiezingen volgens een districtenstelsel.

Als de verstrengeling tussen kamer en regering ontward is, kan het parlement een nauwere relatie aangaan met de kiezers. Geen betere methode om dat te verwezenlijken dan invoering van het z.g. districtenstelsel. Wij bedoelen: een kiesstelsel waarbij de kamerleden per district worden gekozen. Het zou als volgt kunnen worden georganiseerd: het land wordt verdeeld in kiesdistricten. De partijen stellen in elk district een kandidaat op. De winnende kandidaten worden afgevaardigd naar de Tweede Kamer, als vertegenwoordiger van hun district. Ook dit segment van ons Plan heeft democratiserende waarde. Uit onderstaande alinea's mag dat blijken.

De kiezer kiest een kandidaat die hij kent. Bij het districtenstelsel stemmen de kiezers niet in de eerste plaats op een partij maar op een persoon. U zult de gelegenheid krijgen kandidaten te leren kennen. Elk van hen zal zich in het district waar u woont presenteren. Dat is geen onmogelijke opgave. Zo'n district is maar een klein gebied. Hij kan het makkelijk bereizen. Hij

kan zich overal voorstellen. Alle kandidaten hebben een persoonlijke strijd te voeren om hun aanhangers te winnen. Zo kunt u van dichtbij over hen oordelen en bepalen aan wie u uw stem zult geven.

Het Tweede Kamerlid heeft een sterke band met zijn kiezers. De volksvertegenwoordiger weet door wie hij gekozen is. Dat verplicht hem tot voortdurende attentheid op de belangen van zijn kiezers. Zijn partij zal hem niet zo licht meer kunnen dwingen binnen de fractiediscipline. Hij heeft immers vooral rekening te houden met mensen in zijn district. Die kunnen zijn gedragingen en prestaties volgen. Als hij zijn kiezers in de steek laat, zijn verkiezingsbeloften niet gestand doet of zijn taak te nonchalant opvat – loopt hij gevaar de volgende keer niet herkozen te worden. Die kiezer heeft vat op zijn volksvertegenwoordiger. Er bestaat tussen beiden een band.

Bij de huidige partijpolitieke constellatie zal het systeem dat wij voorstellen grote moeilijkheden met zich meebrengen. Wij zijn ons dat bewust. Eveneens zijn wij er echter van overtuigd dat bij een consequente toepassing van onze hoofdgedachte de politieke partijen gedwongen zullen zijn zich te hergroeperen. De Nederlandse kiezer zal zich op den duur gaan uitspreken in grotere politieke eenheden. Wij achten dat wenselijk. Onder die omstandigheden zal het nieuwe stelsel tot zijn volle recht komen.

[...]

*Doelmatigheid als grondslag, of het
pragmatisme in de praktijk* door Hans
Gruijters (1967)

Uit: *Daarom D'66*, De Bezige Bij, Amsterdam, 1967

De hervorming van de volksvertegenwoordiging, zoals die in het vorige hoofdstuk werd bepleit [*De eenzame volksvertegenwoordiger, of het nut van het districtenstelsel*], houdt direct verband met de doelmatige – of pragmatische – benadering van de inhoudelijke vraagstukken van de politiek, zoals D'66 die al evenzeer bepleit. De ideologische benadering van de politiek leidt tot een leerstelling, die verstarrend werkt, de vraagstukken, waar het om gaat, vertroebelt, en de besluitvorming vaak doet afwijken van hetgeen – geval voor geval – met de wensen van de meerderheid overeenkomt.

De meest funeste werking van de ideologische benadering in de Nederlandse politiek geven de confessionele partijen te zien. Kan men bij partijen als de PvdA of de vvd van een politieke gezindheid, welke een zekere mate van eenvormigheid ontleent aan een stuk ideologische overeenstemming tussen partijgenoten spreken, bij de confessionele partijen – en vooral bij de kvp – heeft de ideologie geen invloed van betekenis op de politieke gezindheid. Zij dient slechts als een onpolitek, historisch bindmiddel, dat in de politieke actie mensen bijeenhoudt, die in de belangrijke vraagstukken van de politiek scherper van mening verschillen dan de aanhangers van elkaar bestrijdende niet-confessionele partijen. Uit de godsdienstige overtuiging kan men slechts uiterst vage richtlijnen putten voor een hedendaags politiek-programma.

Zeker, men kan – zoals sommige christenen – van mening zijn, dat de overheid een goddelijke opdracht heeft om de sociale rechtvaardigheid te betrachten, maar er is geen hotline, die het de overheid mogelijk maakt na te gaan, of aan de opdracht is voldaan. Dat zullen de mensen zelf uit moeten

uitmaken en daarover kunnen ze gemakkelijk politiek van mening verschillen. Natuurlijk verbiedt de christelijke naastenliefde ons de medemens te laten creperen, maar om dat te willen verhoeden behoeft men vandaag de dag in Nederland geen christen te zijn. De problemen ontstaan pas, als we zulke prozaische zaken aansnijden als de mate waarin inkomens verspreid mogen zijn en vermogen herverdeeld moeten worden. Dan biedt het christelijk geloof geen uitkomst en – zo dacht ik – dat behoeft het ook niet te doen. Het is geen verwijt aan een godsdienstige geloofsbelijdenis, dat de gelovigen er geen eensluidend oordeel over de politieke strijdvrage van de dag aan kunnen ontlenu. Wat hier wordt gesteld is slechts een verwijt aan hen, die voorwenden dat het wel kan.

[...]

Als er niets overblijft dan de politieke organisatie zelf en de leiders van die organisatie met het programma ‘alle kanten uit kunnen’, ontstaat een politieke situatie, waarin hun alles ‘lood om oud ijzer’ is, behalve de macht. En terwille van die macht wordt de aanhang misbruikt. Een man als Schmelzer doet mij denken aan de bekende smokkelaar, die elke dag met een kruitwagen zand bij de douane verscheen. Elke dag opnieuw werd het zand omgewoeld om te kijken of er zich misschien smokkelwaar in bevond. Elke dag was het negatief en men liet de man, die zand heette te verkopen elke dag weer passeren. Ook al wist men, dat zand aan gene zijde van de grens zo mogelijk nog minder opbracht dan aan deze. Tot dat men ontdekte dat de man kruitwagens smokkelde. Zolang men zich niet realiseert, dat de KVP in het zand der beginselen niets verbergt, dat de politiek de moeite waard is, behoeft men er zich niet over te verbazen dat haar leiders elke verkiezing weer het karretje van de macht over de grens weten te smokkelen.

Nu is macht onontbeerlijk om een politiek programma ten uitvoer te leggen. Als dat programma er niet is of zo onduidelijk is, dat men er alle kanten mee op kan, dan gaat het om de macht zelf en is er sprake van politieke ontaarding. Het zou bepaald onbillijk zijn dat oordeel ook over de niet-confessionele partijen, zoals de Partij van de Arbeid, de PSP, of de CPN, te vellen. Ook al vervult ook daar de ideologie zijn storende werking. Daar leidt ze tot het handhaven van verouderde programmapunten, die even weinig aangepast zijn aan de actuele problemen als wagenwielen aan een vliegtuig.

De Partij van de Arbeid bijvoorbeeld preekt het collectivisme. Nationalisatie van de grond en nationalisatie van de verzekeringsmaatschappijen voldoen geheel aan het beginsel, maar of daardoor de vraagstukken, die worden opgeroepen door het beheer van de grote vermogens, die in de handen van de verzekeringsmaatschappijen ontstaan, of door de waardeestijging van onroerend goed, zoals die in de grote stedelijke agglomeraties plaats vindt, worden opgelost, is op zijn minst twijfelachtig. Soms biedt nationalisatie wat dat betreft te veel, soms te weinig. Maar in beide gevallen zijn er betere, meer doelmatige antwoorden op gerezen problemen.

Waarom zou men de verzekeringsmaatschappijen nationaliseren, als men kan volstaan met een betere controle? Zijn wij dan bijzonder tevreden over de grote bureaucratische instellingen, die onze sociale verzekeringswetten uitvoeren? Toegegeven, het kan in dat geval moeilijk anders, maar zolang we in een andere hoek van het verzekeringswezen wat concurrentie en dus wat meer service kunnen handhaven, moeten we dat niet vergooien terwille van een ouderwetse leuze. Bovendien, dergelijke leuzen maskeren ook een stuk politieke gemakzucht. Door met 'nationalisatie' te schermen ontslaat men zich van de plicht tot het ontwerpen van goede – dat wil zeggen afdoende, maar niet meer dan het noodzakelijke regelende – controles. Het genre paardenmidde-len als 'nationalisatie' doet denken aan Herodes, die tientallen kinderen liet ombrengen om te zorgen dat het ene dat hij zocht, niet zou ontsnappen. Een onaantrekkelijke manier van maatschappelijk optreden, die – dat toonde de methode-Herodes aan – blijkbaar ook nog niet afdoend mag heten.

Ook 'nationalisatie van grond' is een fraai voorbeeld van een overtrokken remedie. De kwaal kan niet ontkend worden. Men kan natuurlijk wel – zoals in vvd-kringen gebruikelijk is – de kwestie afdoen met een ideologisch bepaalde verwijzing naar 'de vruchten van het particulier initiatief'. Dat soort vvd-er is snel met het probleem klaar, maar hij vergeet, dat aan zijn 'particulieren' enorme waardeestijgingen toevallen als gevolg van de activiteiten van publiekrechtelijke organen als het rijk en de gemeenten. [...]

Het is hier niet de plaats om dieper op de economische gronden van deze stelling in te gaan. Wat hier betoogd wil zijn, is slechts, dat de billijkheid naar alle kanten betracht kan worden door – zoals D'66 voorstelt – een deel van de waardeestijgingen in de particuliere sector van het onroerend goed door speciale belastingen af te romen. [...]

Het misverstand, dat zaken, die ‘van ons allen zijn’, ook maar het best in handen van ‘de overheid’ gelegd kunnen worden, omdat die overheid ook van ons allen is, duikt bij socialisten telkens weer op. Juist in die kring, waar men zoveel wethouders voor stadsbesturen heeft geleverd en sedert de Tweede Wereldoorlog toch ook geen geringe ervaring heeft met het landsbestuur, moest men beseffen, hoezeer ‘de overheid’ een eigen leven, met eigen belangen en eigen doelstellingen, leidt. De moderne bureaucratie is gewoon een maatschappelijke instelling naast vele anderen zoals de grote ondernemingen, de vakbonden, enkele ‘schappen’ etc. ‘De’ bureaucratie bestaat overigens ook alleen maar als een verzamelbegrip. In feite gaat het om talloze bureaucratieën, die even vaak tegen als met elkaar werken, omdat ze evenzeer samenvallende als tegengestelde belangen en doelstellingen kennen. Zolang de democratische beleidsbepaling en controle, waaraan deze bureaucratieën onderworpen behoren te zijn, zwak of op zijn minst onvoldoende zijn, bestaat er geen enkele garantie, dat de panacee van de collectivisatie ook resultaten oplevert, die ‘ons allen’ aanstaan. Andermaal, het beginsel van collectivisatie ontaardt heel vlot in een gemakzuchtig excuus om het vraagstuk van de democratische greep op de bureaucratie te laten voor wat het is.

Op dezelfde manier gaan vele vvd-ers aan de kwestie voorbij. Ze bestrijden ‘overheidsingrijpen’ en menen hun taak vervuld te hebben als de nobele strijd gestreden en – heel vaak – verloren is.

Nu moet ik zeggen, dat naar mijn gevoel – en ik geef toe, dat ik de vvd beter ken dan de PvdA – de ideologische bepaaldheid van het vvd-optreden geringer is dan die van de PvdA. De onversneden behoudzucht wint het in die kring zo vaak, dat er nauwelijks behoefte bestaat aan een ideologische motivering. Daar waar die toch wordt gegeven is het alleen maar om gedachten en voorstellen van tegenstanders te bestrijden. In het geval van de vvd kan men dan ook beter van een conservatieve dan van een liberale partij spreken. Of misschien nog beter van een conservatieve partij met liberale enclaves.

Heeft D’66 dan geen ideologie? Natuurlijk is de radicale democratisering van de samenleving, die de Democraten voorstaan, een richtinggevende grondgedachte, die in talrijke concrete programmapunten als hoofdmotief is terug te vinden. Maar dat is nog iets anders dan een gefixeerd maatschap-

pijbeeld, dat als ideaal door de veranderende omstandigheden heen wordt megedragen. Die fixatie verleidt de partijen steeds meer tot onwerkelijke schimmengevechten, die niet meer tot de overwinning kunnen leiden, doordat de maatschappelijke werkelijkheid zich reeds lang daaraan heeft onttrokken.

D'66 richt zich op die werkelijkheid. Ze wil met een voortdurend aangepast programma de maatschappelijke ontwikkeling 'kritisch volgen en het ontstaan van nieuwe noden en vraagstukken tijdig signaleren'. Haar optreden is dus in die zin 'doelmatig'. D'66 realiseert zich zeer wel, dat die doelmatigheid in eerste en in laatste instantie door de meerderheid beoordeeld moet worden. Juist, wanneer de ideologieën als leidraden zijn afgedankt. Daarom de grote nadruk op de radicale democratisering, die de burger de greep op 'zijn' overheid moet teruggeven. [...]

Dat rotwoord 'pragmatisch' door Harrie Jongedijk en Eddy Schuyer (1968)

Uit: *De Democraat* (1968), 2, nr. 1, 8

Nogal wat D'66-ers hebben in en na de verkiezingsstrijd van begin '67 het pragmatisme van D'66 sterk op de voorgrond geplaatst, alsof dat het alpha en omega van onze partij zou zijn. Dit is een niet te geringe miskennis van D'66. Aan het ontstaan van deze partij, laten we bij het begin beginnen, ligt lang niet uitsluitend pragmatisme ten grondslag. Het was vooral een flinke portie verontwaardiging over de tot dusverre gevoerde Nederlandse politiek die regelrecht aanleiding was voor de oprichting van D'66. Hierbij stond de afschuw van de mateloze verdoezel-, schipper-, en knoei-politiek van de confessionele partijen op de voorgrond.

De niet confessionele partijen hebben hieraan onvoldoende willen of kunnen doen. Ze zaten – en zitten nog – muurvast in het vicieuze spel. Deze immobiele situatie vroeg a.h.w. om een D'66.

Gesol

Het negatieve waarde-oordeel over de Nederlandse politiek dat tot de oprichting van D'66 drong, had als achtergrond een sterke democratische gezindheid, welke van nature op gespannen voet verkeert met alle gesol met de democratie. Aan zo'n democratische gezindheid zal men niet direct het pragmatisme als eerste kenmerk verbinden, wat men bij de democratie als methode tot een bepaald doel nog wel kan doen. In het voorwoord van het politiek program staat immers: 'De partij heeft tot doel voor Nederland en zo mogelijk, andere landen, bij te dragen tot de geestelijke en materiële ontplooiing van alle mensen, ongeacht...enz. Daartoe zal de partij streven naar de radicale democratisering enz.' (verkort). Pragmatisme moet een doel hebben, anders is het zinledig. U ziet in bovenstaande aanhaling het begin van een lange doel-middel-keten. Het uiteindelijke doel is, zoals meestal, een waarde-oordeel, in dit geval een ethische uitspraak, voortkomend uit

een bepaalde visie op de waarde van de mens. Het middel is de democratisering, die tevens weer een doel is, dat door middel van b.v. vrijheidsrechten en sociale rechtvaardigheid kan worden bereikt, die dan ook weer doeleinden vormen enz.

Het is vooral het vermeende ontbreken bij D'66 van een visie op de mens, en van visie in het algemeen, waarop de andere partijen op smalende wijze het accent hebben gelegd. Het is zinvol vóór het komende politieke congres een discussie op gang te brengen over deze zaak, zodat in dit opzicht op het congres duidelijke taal kan worden gesproken.

Met een en ander willen wij intussen niet beweren dat D'66 geen pragmatische partij zou zijn. Socialisten en liberalen hebben hun bekende ideologieën als middel voor de maatschappelijke kwalen. Deze leerstelsels met tenslotte als doel het collectieve, resp. individuele welzijn, betekenen in hun eenzijdigheid een verlammeende methodenstrijd. Alles wat de staat doet is wel gedaan of slecht gedaan. D'66 wil van geval tot geval bezien wat het beste instrument is (zie de derde alinea van het voorwoord).

Het pragmatisme zullen we zeker niet onder stoelen of banken moeten steken. D'66 wil de uitbanning van allerlei ideologische mystificatie in zake methoden. Maar dit is slechts een deel van het D'66-werk. En als wij eens – het zal niet nodig zijn – zouden moeten kiezen tussen democratie en pragmatie, dan zouden we het wel weten. Pragmatisme op zichzelf is stuurloos en doelloos. Het is goed dat we Democraten'66 zijn en geen Pragmaten'66.

Verstoft

Gevraagd zijn dus doelstellingen en visies. D'66 heeft in dit opzicht meer dan men denkt. De mensvisie met daaraan verbonden de democratisering noemden we al. De mens is van zo grote waarde dat zijn inspraak op allerlei gebieden niet gemist kan worden. Dit draagt krachtig bij tot zijn ontplooiing. Maar er is meer. Meer dan het streven naar democratisering, dat ook andere partijen in het vaandel voeren maar dat niet virulent genoeg is om de verstofte Nederlandse democratie weer te doen glanzen.

Wat er in het politieke program van D'66 verscholen zit aan maatschappijvisie mag er nu wel eens duidelijk uitkomen. Het is raadzaam om tegenover de maatschappijvisies van PvdA en VVD een duidelijke visie van D'66 te stellen, vooral omdat deze in al haar eenvoud van grote waarde zal blijken. Een confrontatie met de confessionele ideologieën lijkt minder urgent, zij

zijn van ouds in de praktijk bij 'elk wat wils' om alle schapen bijeen te kunnen houden ter emancipatie. Een doel dat zichzelf heeft overleefd.

Wanneer we nu de socialistische en conservatief liberale visies in het onderstaande schematiseren zijn we ons ervan bewust dat dit grofweg gebeurt, maar voor onze bedoeling toch wel bruikbaar.

Het valt niet te ontkennen dat de PvdA, al pretendeert ze een beginselpartij te zijn, in haar historische ontwikkeling het beeld oproept van een belangengroepering voor de werknemer. De socialistische maatschappijvisie voert onvermijdelijke tot een onevenredig grote aandacht voor de gemeenschap ten koste van het individu. Ook de vvd, hoewel eveneens graag een beginselpartij genoemd, heeft het imago van een belangengroepering en wel voor de werkgever. In de liberale visie is tot nu toe nimmer veel plaats geweest voor gemeenschapsbelangen en voor de belangen van de minst welvarenden. Wel voor het *well to do* individu. Beide partijen zijn eenzijdig.

Volgens D'66 is de tegenstelling werknemer-werkgever nog niet overbrugd. Zij wil hierin een bijdrage leveren, o.m. door democratisering binnen de bedrijven en democratisering in de bezitsverhoudingen.

Tegenstelling

De grote tegenstelling echter, nu al, doch zeker in de nabije toekomst, is niet die tussen werkgever en werknemer, maar die tussen gemeenschap en individu. Hiertussen het juiste midden te vinden, door aan de ene kant te ijveren voor een verhoging van het gemeenschappelijke welzijn – welvaart daaronder begrepen –, aan de andere kant een scherp oog voor te hebben voor het particuliere belang en te zorgen dat de individuele menselijke rechten worden gewaarborgd en gerespecteerd, zien wij als eerste taak voor D'66. Zowel het een als het ander wordt in het politiek program beklemtoond. Zie de paragrafen over vrijheidsrechten, wet en recht, rechtspositie van de militairen en staatsrecht voor wat betreft de positie van de individuele mens. Zie de paragrafen over onderwijs en wetenschap, cultuur, ruimtelijke ordening en sociaal-economisch beleid voor wat betreft de gemeenschapsvoorzieningen.

Met het vorenstaande is niet bedoeld D'66 op geforceerde wijze een ideologie op te plakken. We menen evenwel een visie expliciet te moeten maken die in ons program vervat is.

Mocht D'66 eens 'mee ontploffen', en dat is wel de bedoeling, dan heeft het zin om de genoemde visie in het grotere verband te brengen. Het ver-

wijt van de buitenwacht dat we onze partijorganisatie te veel uitbouwen is misplaatst, want deze organisatie vervoert een grote lading, bovendien is ze zeer democratisch. Zowel qua politieke inhoud als partijorganisatie zou D'66 een rijke erflater kunnen zijn.

Congrestoespraak: *De Keuze van D'66* door Hans van Mierlo (1968)

Toespraak gehouden op de 3de Algemene ledenvergadering in de Stadsgehoorzaal in Leiden op 14 september

Dames en heren,

Een rede op het congres van een ordentelijke politieke partij, dat is eigenlijk een soort verlengstuk van de bloemen en de vlaggen op het podium. Een bevestiging van de oude partijwaarheden, liefst in krachtige en meeslepende taal, verlucht met treffende illustraties uit de dagelijkse praktijk en met hier en daar een woord van spot over de concurrentie.

Zo'n rede ga ik niet houden.

We moeten vandaag belangrijke beslissingen nemen. Over onze eigen plaats in de Nederlandse politiek, over onze taak daarin, en over de weg die wij willen bewandelen naar een vernieuwing van die politiek. En we moeten dat doen met een koel hoofd. Met een afweging van de argumenten voor en tegen en met een grote waakzaamheid tegen schijn duidelijkheid van termen en redeneringen, die geen inhoud meer hebben. Ik wil dus beslist niet het slaapverwekkend gebrul aanheffen van de goed getrainde partijleer. Als wij morgenavond met een tevreden gevoel naar huis gaan, dan zal dat niet moeten komen door gloedvolle woorden die we hebben gehoord en die over een week al weer verklonken zullen zijn, maar wél door de rustige overtuiging dat we het verstandigste besluit hebben genomen dat onder de omstandigheden mogelijk was en dat we met dat besluit ook aan het werk kunnen gaan. Ik wil daarom wat overwegingen op een rij zetten om van daaruit te komen tot de vaststelling van een mogelijke en mijns inziens beste koers die wij als partij zouden kunnen varen.

Laten we beginnen met ons de situatie voor ogen te stellen toen we ontstonden. Hoe zagen we de Nederlandse politiek en onszelf daarin?

En hoe zien we die nu? De vergelijking is interessant, want er zit anderhalf jaar tussen van praktische politiek en van een partijleven niet buiten, maar in de politieke werkelijkheid. Vinden we alles nog zo, zoals we dat toen vonden? Mijn antwoord daarop is ja, maar er is verschil. En dat is dat we dezelfde dingen nog veel fundamenteler kunnen stellen, harder en misschien in een andere volgorde. Want wat zeiden we? Er waren globaal vier hoofdpunten:

- We wilden een ingrijpende *staatsrechtelijke* vernieuwing, omdat we zagen dat er een grote afstand was gegroeid tussen de bestuurders en de burgers, doordat de regering niet kon regeren en het parlement niet kon controleren en dat was één oorzaak van de malaise.
- En dan wilden we een ingrijpende *partijvernieuwing*, omdat we vonden dat de huidige partijen naar vorm en inhoud niet meer de werkelijke politieke alternatieven boden, en dat was een tweede oorzaak.
- Vervolgens wilden we een *praktische* in plaats van een ideologische politiek, omdat de ideologieën geen antwoord meer geven op de vragen die ons bezighouden. En dat was dan de derde oorzaak.
- En ten slotte was er het vierde punt: dat van de *democratisering* van de samenleving op alle mogelijke niveaus. Nú zien we beter dan twee jaar geleden dat deze vier punten sterk samenhangen. Maar, zoals ik al zei, misschien in een iets andere verhouding tot elkaar, in een iets andere volgorde. En daarom geloof ik dat we over die vier punten weer opnieuw moeten praten.

Onze staatsrechtelijke punten hadden duidelijk het hoofdaccent. Dat kwam voor een deel doordat wij het zelf benadrukten. We hadden een beetje het gevoel dat als die gekozen minister-president en het districtenstelsel ingevoerd waren, dat wij dan een heel eind verder zouden zijn met al die andere hoofdpunten. Dat denk ik nog steeds. Meer nog dan anderhalf jaar geleden, geloof ik dat in de richting van een gekozen minister-president en

een districtenstelsel meer en betere waarborgen liggen voor het functioneren van een levende democratie dan in het systeem dat we nu kennen. Het is van het grootste belang dat we daarover blijven nadenken en studeren en die punten verder uitwerken. Maar wat ik niet meer geloof, dat is dat we in staat zullen zijn deze twee punten in de grondwet te krijgen als we niet een flink eind zijn opgeschoten met de realisering van die andere hoofdpunten. Als we het ondervoede rapport, het eerste rapport van de Staatscommissie [Cals/Donner] bekijken, en als we zien hoe in de kaders van alle andere partijen gedacht wordt over onze gekozen premier, dan moeten we nuchter vaststellen dat voor een realisering van onze plannen een Kamermeerderheid nodig is, die pas tot stand kan komen na een ontploffing van de oude partijen.

Ná de vorming van nieuwe politieke machtsbundelingen. En daarvoor zijn de kiezers nodig. En de kiezers, die zullen pas in beweging komen als het klassieke denkpatroon van onze politiek, dat gevangen ligt tussen rechts en links, doorbroken wordt.

Zo kom je dan vanzelf op dat tweede punt van ons: die vernieuwing van het Nederlandse partijwezen. Want hoe zat dat twee jaar geleden? Wij hadden vijf grote partijen en een aantal kleinere, die met elkaar drie politieke hoofdrichtingen leken te vertegenwoordigen: socialisme, liberalisme en laat ik maar zeggen confessionalisme. Léken te vertegenwoordigen, zei ik. Maar in werkelijkheid waren de mensen die werkelijk consequent streefden naar verwezenlijking van een van die drie gering in aantal, en zonder veel invloed op de praktische politiek. De grote partijen streefden niet naar een socialistische, liberale of christelijke heilstaat; in de praktijk waren het alle vijf: partijen van het midden, gewikkeld in een voorzichtig spel om coalities en haalbaarheden op korte termijn. Dat spel was te ingewikkeld geworden om aan de kiezers uit te leggen; daarom werden tijdens de verkiezingscampagnes de oude vlaggen en de oude principes uit handen genomen van die kleine groep echte rechtgelovigen. En zo kon dan kunstmatig de verkiezingsstrijd een scherpte en helderheid krijgen die hij anders tekort zou komen. Na de verkiezingen kwam dan meteen weer de geheimzinnigheid van de kabinetsformatie, om er krachtig aan te herinneren dat het werkelijke politieke spel alle helderheid en scherpte onmogelijk maakte.

Daar kwam dan nog bij dat die grote partijen, hoezeer ze in feite ook op een kluitje in het midden zaten, elkaar toch diep bleven wantrouwen om hun beginselen. In de eigen heilstaat geloofde vrijwel niemand meer, maar de heilstaten van anderen bleven spoken en zakelijke discussies vergiftigen.

Als je in de Nederlandse politiek een voorstel doet dat redelijk lijkt, dan zal een redelijk denkend mens je gauw gelijk geven; vertel je erbij dat de PvdA het steunt, dan groeit het wantrouwen in de ogen van de vvd'er; zeg je dat het uit de liberale hoek komt, dan knijpt de PvdA-man zijn ogen een beetje toe. Zo zijn die oude politieke voorstellingen, die bijna niemand meer aantrekken, nog wel in staat om grote groepen mensen af te stoten. Die situatie maakte de eierendans van de partijen nog moeilijker; en maakte dat ondoorzichtigheid eigenlijk een noodzaak werd om het spel aan de gang te houden

Zo was de situatie in de Nederlandse politiek toen wij begonnen: één grote onbeweeglijke bal in het midden, met vóór de verkiezingen een ideologisch schijngevecht dat duidelijk léék, maar dat in feite alleen maar hielp om die ondoorzichtige bal op zijn plaats te houden – doordat het de discussies over wérkelijke tegenstellingen tegenhield. In die situatie maakten wij onze entree in de politiek. Vanuit die houding werden we ook ontvangen. Want wat merkten we? Dat van al die hoofdpunten die we aandroegen, er eigenlijk maar één was dat alle partijen goed dwarszat en dat was die pragmatische instelling, die ontkenning van dat rechts-linksdnken. Al dat andere, die staatsrechtelijke zaken, die ontploffing en die democratie, dat was aardig of niet aardig, of 'fris', maar in ieder geval ver genoeg weg om nog echt gevaarlijk te lijken. Alleen dat pragmatisme, dat was iets anders. Dat kon weleens de verf van de muren krabben. En dus riep iedereen dat ons pragmatisme alleen maar betekende dat we opportunisten waren en geen visie hadden. Dat was makkelijk gezegd – een beetje ál te makkelijk. Wij zeiden dat we geen ideologieën meer wilden, dat we er niet meer in geloofden en dat de tijd van nu zich niet meer zoals vroeger kenmerkt door waarheden, zekerheden, door dogma's, maar door onzekerheden, door twijfels, door zoeken. Dat zijn de kenmerken van overgangstijden. Daar moet je mee leven en daar moet je dan ook politiek mee bedrijven.

Vandaar dat we zeiden: Laten we dan ook niet praten over die -ismen, dogma's en ideologieën. Laten we proberen om zo nauwkeurig mogelijk vast te

stellen wat we precies willen op de verschillende gebieden van politiek. Wat we willen op landbouw-, op onderwijs-, op sociaaleconomische gebieden, op buitenlandse politiek, et cetera. Dat deden we, bewust van onze onvolledigheid en van de fouten, de ondoordachtheden die erin zouden komen. Zo ontstond dat eerste programma van zestig bladzijden. Allemaal puntjes ad hoc, ogenschijnlijk als los zand. En toen was er iets vreemds. We ontdekten dat – als je dat programma doorlas – er tussen die regels, tussen dat losse zand toch een soort verbindend fluïdum zat, een inter-relatie, die – zij het ongeformuleerd – toch een zekere tekening gaf aan dat programma. In die ongeformuleerde vorm geloof ik dat je dat zou moeten noemen: de aanzet tot een visie. Daarmee gingen we de verkiezingen in. Daarmee kwamen we in de Kamer. En daar, in die Kamer, moesten we, vanuit die aanzet tot een visie, politiek bedrijven. Dat wil zeggen: voortdurend standpunten innemen, veelal over zaken die niet in het programma geregeld zijn, waarbij we dus aangewezen waren op die aanzet, om daarin een aanwijzing te vinden, een aansluiting voor het antwoord op de politiek gestelde vraag.

Ik kan zeggen dat door alle goede dingen en miskleunen van de fractie heen, wij ons in de loop van dat anderhalve jaar steeds meer ervan bewust zijn geworden dat het eigenlijk zó ligt: als het programma zich over een bepaalde zaak, die aan de orde is, uitsprekt, dan is onze stem strikt gebonden. Als het programma dat niet doet, dan moet je het antwoord vinden uit een combinatie van: de geest van het programma, het gezond verstand en zo mogelijk het deskundig advies van de werkgroepen. Zo is de situatie ontstaan die van belang is om ons nu vandaag te realiseren. Namelijk dat je vanuit die aanzet tot een visie tot politiek handelen komt. Dat handelen, dat standpunt innemen, dat stellen van prioriteiten, draagt fundamenteel bij aan de gezichtsvorming van de partij. Het bouwt die aanzet tot een visie geleidelijk uit, het maakt een visie in wording, in beweging, en die wordende visie beïnvloedt op haar beurt weer het handelen. Deze permanente beïnvloeding van handelen en visie op elkaar acht ik wezenlijk voor D'66. Zij verschilt naar mijn gevoel essentieel van de gegroeide aanpak in andere partijen, waarin de starre visie of de ideologie het dwingende uitgangspunt is, waarin óf het handelen wordt gedwongen als in een keurslijf óf het handelen daarbuiten valt en dan als strijdig met het uitgangspunt wordt ervaren.

Intussen is de schok van de verkiezingen uitgewerkt en worden de oude vertrouwde politieke wijsheden weer overal uitgesproken met de oude zelfverzekerdheid. Er wordt weer gezegd dat er maar drie mogelijkheden zijn in de Nederlandse politiek: liberaal, socialistisch en vlees noch vis. Er wordt gezegd dat D'66 zal moeten kiezen uit dit beperkte assortiment, omdat er nu eenmaal niets anders te koop is in de wereld. Er wordt gezegd dat D'66 zeer binnenkort uiteen zal vallen in gematigde liberalen, gematigde socialisten en radicale vlees noch vissers. En als je dan géén keuze maakt uit de bekende alternatieven, al je jezelf níet wenst in te delen bij de oude categorieën, dan gaat men het zelf wel voor je doen.

We zijn eigenlijk links, zegt de een. We zijn eigenlijk een middenpartij, zegt de ander. En allebei zeggen ze: wees consequent, wees realistisch, wees duidelijk, beken kleur. Dat klinkt moedig en helder, maar het is het geen van beide. Het betekent: je neerleggen bij de oude vormen en de oude woorden. Het betekent: bekennen dat de oude tegenstellingen, de oude indelingen in links en rechts, in socialistisch tegenover liberaal, je tóch te machtig zijn geworden. Het betekent dat je de moed opgeeft dat je betere uitgangspunten kunt formuleren voor een betere indeling van die krachten in Nederland. Als je die moed hebt opgegeven, dan blijft je inderdaad weinig anders over dan de vlucht in de politieke gewoontewijsheid, in het listig en subtiel borduurwerk op het oude patroon, waar alle oude rotten in het politieke vak zo goed in zijn. Het is de makkelijke uitweg en Nederland zit stampvol behulpzame lieden, die ons druk gebarend op die uitweg staan te wijzen, en die maar niet begrijpen dat wij zo dom zijn om hén niet te zien.

We begrijpen hen wel, we begrijpen het best, maar we begrijpen ook dat dát soort denken nu juist dat oude links-rechtsdenken is, dat ons een volstrekt onbeweeglijk kiezerspatroon heeft gegeven. En dat is zo erg, omdat alleen door verschuivingen in dat kiezerspatroon een wijziging kan komen in de machtsverhoudingen en dus een ontsnapping uit de verstarring.

De tegenstelling kapitalisme-socialisme ervaren we in ons land op bescheiden schaal in de tegenstelling tussen de PvdA en de vvd. Met de kracht van hun -ismen drukken ze zich van elkaar weg en creëren tussen hen in een spanningsveld, waarin iedere kiezer zijn plaatsje moet opzoeken. Daar is het midden, daar is iets links van het midden en daar is iets rechts van het

midden. En zolang als die burger het idee blijft houden dat je uit hoofde van het ene -isme zó tegen een probleem aankijken moet en uit hoofde van een ander zus, blijft hij als kiezer op die plaats rechts of links van het midden of erbovenop zitten waar hij zit en hij verroert zich niet. En de confessionele partijen, onduidelijkheden per definitie, varen er – ondanks het groeiende inzicht dat confessionele politiek uit de tijd is – nog relatief wel bij ook. Zij bieden immers de ontsnappingsmogelijkheid voor iemand die zich vanwege die verouderde tegenstelling noch bij de vvd noch bij de PvdA thuis voelt. En zo ontstaat de merkwaardige situatie dat uitgerekend die twee partijen, de PvdA en de vvd, die samen een broederlijke afkeer van de confessionele partijen als enige emotie gemeen hebben, juist door hun verouderde ideologische opstellingen kunstmatig het voortbestaan van de confessionele partijen rekken.

Ik meen dat wij hiermee tot een belangrijke conclusie zijn gekomen, waaruit voor D'66 een stuk taakstelling volgt, en wel deze: de politieke verstarring zit niet zozeer in het onafhankelijk en eigenwijs opereren van de partijen, zij zit in de eerste plaats in de verstarring van het politieke denkpatroon, waardoor dat gigantische midden van de politiek, dat de stemmen zou moeten opleveren voor een vooruitstrevende politiek, volstrekt onbeweeglijk geworden is tussen onbeweeglijke uiteinden. En dat betekent dan dat politieke vernieuwing voor ons niet zomaar het samensmelten is van bestaande groeperingen, maar dat het in de eerste plaats is het doorbreken van dat denkpatroon. Het bewust halen van de politieke problemen uit die links-rechtstegenstelling.

En dat betekent dat het een primaire daad van vernieuwing is om naar die burgers toe te gaan en hun uit te leggen dat je over verreweg de meeste problemen kunt nadenken zonder die links-rechtstegenstelling.

Er is een tweede, minstens zo belangrijke conclusie, die voortvloeit uit de vorige. Als de verstarring van dat denkpatroon de oorzaak is van zo veel politieke ellende, wie zijn dan verantwoordelijk voor dat denkpatroon, wie maken het, of liever gezegd: wie onderhouden het? Dat zijn de politici en de actieve partijleden. Die stellen de programma's op en smeren hun -ismen. En ontrollen iedere vier jaar het klassieke politieke vloerkleed voor de berustende ogen van de kiezers. Een rekensommetje leert dat het ongeveer één

procent van de kiezers is, die dat doet. Tien procent van de kiezers is lid van een partij en daarvan is tien procent weer actief. Wel, en nu geloof ik dat dat in de huidige samenleving krankzinnig weinig is. Dat één procent het beslissende patroon van alternatieven neerlegt, binnen welke over politiek gedacht mag worden.

Ik geloof dat het volstrekt onmogelijk is om dat denkpatroon te veranderen als we erin blijven berusten dat het gemaakt wordt alleen door dat deel, dat het al deed. En daarom betekent politieke vernieuwing in de tweede plaats voor ons dat je de redenering naast je neerlegt dat je in de politiek moet uitgaan van de krachten die er zijn, van de krachten die er nu al in zitten. Het is niet waar. Vernieuwing betekent het activeren van krachten die nu afzijdig blijven, en die krachten zijn er. Politiek is niet alleen een zaak van de kiezers aan de ene kant en politici aan de andere. Daartussenin zit een categorie die volstrekt onmisbaar is voor het functioneren van de democratie. De mensen die elk op hun eigen terrein de politiek kunnen voeden met hun inzichten en ideeën, die een deel van hun tijd daarvoor overhebben, en hun werkkraft kunnen geven aan de publieke zaak. Die groep is te klein op het ogenblik. Dát is de zwakte van ons politiek bestel.

En dan is het tweede punt waarop wij onze vernieuwingsactiviteit moeten gaan richten: die mensen geïnteresseerd te krijgen die veel te zeggen hebben, maar nu afzijdig blijven, gewoon vanwege het beeld dat de politiek voor hen oproept. En ook hiervoor zullen we de ladder moeten afdalen naar de bron: dat is juist niet de top, dat is de burgerij. Dat die mensen er in overvloed zijn en dat er steeds meer van komen, dat weten we uit eigen ervaring. We hebben zelf gezien hoe een deel van hen losgekomen is om in onze partij politiek denkwerk te verrichten. Deskundigen en experts, op alle mogelijke terreinen, maar ook gewoon politiek bewusten met gezond verstand, die nog nooit eerder in de politiek gezeten hadden en het nu met D'66 wilden gaan proberen. Welnu: deze twee conclusies over wat wij werkelijk vernieuwing noemen van de politiek, die wijzen beide naar omlaag, naar de burgers, naar de kiezers. Omdat dáár de uiteindelijke beslissingen kunnen vallen en omdat juist dáár die fundamentele vertrouwenscrisis is ten aanzien van de politieke partijen. Stel eens dat je om te beginnen die één procent zou kunnen krijgen op twee procent burgers die actief meedoet aan de politiek. Dat lijkt niet zo veel, het moet te bereiken zijn. Maar het betekent ook dat

je het aantal deelnemers zou verdubbelen. En dát betekent, dat je de Nederlandse politiek een radicaal nieuw gezicht zou kunnen geven – dat er van alles mogelijk zou worden wat nu onmogelijk lijkt.

De vraag is alleen: hoe krijg je die mensen zover dat ze mee gaan doen? Anders gezegd: hoe democratiseer je de samenleving? Daarmee zitten we eigenlijk midden in het vierde punt dat we bij ons optreden aan de orde hebben gesteld. En dat vierde punt, de democratisering van de samenleving, blijkt steeds meer het éérste punt te zijn, het eerste waar alles uit voortvloeit, en waar al het andere een uitwerking van is.

[...]

Het slop waar de Nederlandse politieke partijen in zitten is eigenlijk maar een symptoom, een klein onderdeel van de crisis van de hele maatschappij in West-Europa en misschien zelfs van de maatschappij in de rijke wereld. Als je die crisis in een paar woorden wilt samenvatten, dan is het dat de machthebbers in de samenleving steeds meer macht krijgen, en dat er een steeds hogere en steeds ondoordringbaarder muur groeit tussen die machthebbers aan de ene kant en de gewone mensen aan de andere. Die machthebbers zien er anders uit dan vroeger: ze staan niet meer zelfbewust midden op het toneel, met een aureooltje van goddelijk recht om hun hoofd; nee, je ziet hen nauwelijks meer. Er zijn erbij die verschrikt zouden ontkennen als je zou zeggen dat ze machthebbers zijn. Ze zijn alleen maar deskundigen, nederige dienaren van hun vakkennis. Ze hebben nu eenmaal meer verstand van hun stukje terrein dan leken, of dat terreintje nu economie is, of politiek, of techniek, of management of bestuurskunde. Daarom móeten zij de beslissingen wel nemen, want de problematiek is veel te ingewikkeld geworden om nog uit te leggen aan een buitenstaander, al zouden ze dat nog zo graag willen. Ze proberen het trouwens wel, maar ja, dan komen er simplificaties van, en die kunnen vaak tot gevaarlijke misverstanden leiden, en dan moet je wel zwijgen. Natuurlijk moet je journalisten en ondernemingsraden en het brede publiek zo goed mogelijk voorlichten, maar als het spannend wordt kan de zaak toch beter binnenskamers blijven totdat er beslissingen zijn gevallen, en tot er een resultaat bereikt is dat zich laat uitleggen op een manier die voor de gewone man begrijpelijk is.

En zo worden de gewone mensen aan de andere kant van de muur uitvoerig door iedereen voorgelicht. Ze worden overstroomd met informatie over een geweldig aantal dingen die onmiddellijk ingrijpen in hun eigen leven, ook al worden de beslissingen daarover ver van hun beeldbuis genomen. Maar als ze door die informatie geprikkeld worden, als ze mee willen praten en precies willen weten hoe de vork in de steel zit, dán lopen ze met hun kop tegen de muur. Dan komen ze terecht in die *Alice in Wonderland*-wereld waar je pas méé kunt praten als je de dossiers gelezen hebt, en waar je de dossiers niet kunt lezen omdat ze vertrouwelijk zijn.

Dus worden de mensen moedeloos, en geven ze het op. Zo ontstaat het gevoel dat met een moderne term ‘vervreemding’ heet, en dat mooi wordt samengevat in de uitdrukking: ‘ze doen maar’. Dat wordt, geloof ik, in Nederland elke dag zo’n tienduizend keer gezegd. Elke keer dat het gezegd wordt, wordt de muur een steentje hoger, en heeft de deskundige weer een reden om moedeloos zijn schouders op te halen als je hem zegt dat hij meer ernst moet maken met de democratie.

Met die situatie wordt het gewoon steeds erger. In Frankrijk hebben we een voorproefje gehad van wat ervan zou kunnen komen. Een schijnbaar stabiele maatschappij van regeerders en gehoorzaam volk kan ineens, als er een vonk in schiet, in een bloedige chaos veranderen. En het ergste is dat een gewelddadige revolutie waarschijnlijk niet eens iets zou oplossen. In een revolutie hebben de mannen van de discipline, de autoritaireren van links of van rechts, altijd de beste kansen. Als de stofwolken zijn opgetrokken, dan staat de muur er nog steeds, hoger en dikker dan tevoren. Misschien zijn de namen van de -ismen van de leiders veranderd, maar meer ook niet. Daarom is de gewelddadige revolutie een wanhoopsremedie. Er moeten bressen komen in die muur, en die kun je er niet met kanonnen in schieten. We moeten een revolutie maken voordat die uitbreekt, een stille revolutie, die kanalen graaft van de burgers en hun frustraties naar de centra van de macht, en dat met vreedzame middelen.

Dát is de grote opgave voor een nieuwe politiek. En het ellendige is dat de oude partijen in hun huidige vorm niet geschikt zijn om aan die opgave te voldoen. Ze staan – voor de kiezer – aan de verkeerde kant van de muur. Politici worden beschouwd als een gewoon soort deskundigen – deskundi-

gen van de politiek – die net als de andere hun eigenlijke werk vertrouwelijk en binnenskamers doen, en die naar buiten alleen spreken in communiqués vol duidelijke en heldere en voor de gewone man begrijpelijke ideologische clichés.

[...]

Als de machtsverhoudingen ondoorzichtig zijn, als de macht steeds meer anoniem wordt in onze nationale samenleving, dan is dat eigenlijk nog veel meer het geval in de internationale samenleving. Als je over dit soort dingen spreekt, kun je die onderscheiding eigenlijk nauwelijks meer maken. De macht, politieke, economische, technische macht loopt over de grenzen heen, vormt een vlechtwerk over de hele wereld. Het zou belachelijk zijn om te proberen die anonimiteit van die macht in eigen land te doorbreken, en eerbiedig op te houden zo gauw het over Buitenlandse Zaken blijkt te gaan en het ‘Landsbelang’ in het geding komt. We zullen moeten ophouden met buitenlandse politiek als een apart, streng afgepaald gebied te zien. We moeten beginnen op allerlei terreinen van onze binnenlandse politiek – onderwijs, landbouw, economische groei en andere dingen – concreet rekening te houden met de eisen die de wereld stelt, met name dat deel van de wereld dat in de grootste ellende zit. Niet alleen ons buitenlands beleid, maar ons hele politieke en maatschappelijke beleid moet internationaal worden gericht; ik zal er niet veel meer over zeggen, het staat vrij uitvoerig in de inleiding op de resoluties.

Open deelneming en internationale gerichtheid: zijn dat geen mooie, maar vage kreten, die als het erop aankomt tot niets verplichten? Zeg je er eigenlijk wel iets meer mee dan dat je vóór het goede bent en tégen het kwade: uitspraken voor de zondag, waar iederéén het mee eens is, maar waar iedereen in zijn hart van weet dat er doordeweeks niets van terecht komt?

Inderdaad, tot nu toe was dat zo. Iedereen bewijst lippendienst aan de idealen van democratie en internationale solidariteit, en vrijwel iedereen is er ook als de kippen bij om iemand die er iets aan wil doen hoofdschuddend te vertellen dat hij hersenschimmen najaagt. Wil je werkelijk bereiken dat iedereen overal over meepraat? Dat kan toch niet, het is verschrikkelijk inefficiënt, de vervreemding bij de mensen zit veel te diep, en stel dat het

lukt, zou dat geen onuitstaanbare wereld worden, waarin niemand meer zijn tuintje kan wieden omdat hij zo nodig naar een commissievergadering moet om iets te beslissen?

En wat wil je als klein landje met je idealen beginnen in een grote koude wereld?

Dat klinkt nuchter, maar in feite zijn het juist dit soort tegenwerpingen die thuishoren in die vrijblijvende zondagssfeer. Het is de redenering dat je geen dokter hoeft te roepen omdat je ten slotte toch doodgaat.

[...]

In het licht van wat ik tot nu toe gezegd heb, zou ik thans de vraag willen bespreken welke weg dan bewandeld moet worden om te komen tot dat wat wij voor ons denken politieke vernieuwing noemen. En dan staat levensgroot voor ons het begrip 'progressieve concentratie'. Ruim een jaar geleden werd het begrip geboren, ongeveer gelijktijdig in verschillende hoeken van onze politieke rommelzolder. In de PvdA, waar het gestalte kreeg in een uitvoerig rapport en enkele resoluties, en in de confessionele partijen, althans in enkele vooruitstrevende groeperingen binnen de drie christelijke partijen, die zich onder de naam christen-radicalen hadden gebundeld, en die de illusie hadden dat zij door interne pressie hun partij konden ombuigen tot progressieve politieke machten die een vooruitstrevend beleid zouden gaan voeren. In traditioneel politieke termen van ons land kwam dat neer op regeren met de PvdA. Het was in de tijd dat het hartzeer om de val van het kabinet-Cals op zijn hevigst was en Den Uyl en Schmelzer geen gelegenheid voorbij lieten gaan om hun achterhoedegevechten hierover te leveren.

Dat begrip progressieve concentratie is in de publiciteit een eigen bestaan gaan leiden. Steeds meer dook het het laatste jaar op in verschillende varianten, maar altijd florerend onder de vlag van de volgende vernieuwingsdaad, waarvan het dan ook de nodige kenmerken vertoonde. Immers: het was duidelijk dat zich in de PvdA bepaalde processen aan het ontwikkelen waren, die de mogelijkheid in het vooruitzicht stelden van een werkelijke vernieuwing, terwijl, wat minstens zo belangrijk was, de christen-radicalen in de drie christelijke partijen in een tot de tanden bewapend congres bijeenkwamen om daar hun vooruitstrevende inzichten neer te slaan in klare programmatische taal. De ontploffing in zicht. [...]

De redenering ten gunste van een progressieve concentratie, de argumenten die ervóór pleiten, die zijn duidelijk. De voornaamste wil ik noemen. Ten eerste: de progressieve concentratie, die zich presenteert met program en al, schept een duidelijk alternatief voor de kiezer. Ze ondervangt het bezwaar dat aan het huidige systeem kleeft, waarbij de duistere coalitie-onderhandelingen zich afspelen *nadat* de kiezer heeft gesproken en dus buiten hem om. Ten tweede: onderhandelingen nú hebben het voordeel dat er tijd is om de concentratie vóór de volgende verkiezingen in 1971 klaar te hebben. Ten derde: onderhandelingen nú zouden een antwoord kunnen betekenen van de vooruitstrevenden op de activiteiten aan gene zijde, het overleg van de achttien. Ten vierde: onderhandelingen nú hebben het voordeel van het stellen van een daad in het teken van vernieuwing. Ten vijfde: onderhandelingen *nu* geven aan D'66 een fraaie kans om te bewijzen dat wij niet een eigen kerkje willen oprichten en dat we echt bereid zijn om zelf óók te ontploffen.

Dat zijn de argumenten die ervóór pleiten en nu de argumenten die er, naar mijn gevoel, tegen pleiten. In de eerste plaats dit: juist doordat de ratio van de progressieve concentratie is dat deze de onderhandelingen over een coalitie niet ná de verkiezingen wil voeren, maar ervóór, is het een wezenlijk kenmerk van die concentratie dat zij streeft naar een meerderheid. De eerste vraag is dan of die meerderheid erin zit. En dan geloof ik dat we aan een gigantisch stuk zelfbedrog zouden meedoen als we die vraag nu, op dit moment, met ja zouden beantwoorden. [...]

Als we zo de argumenten pro en contra tegenover elkaar stellen, dan overheersen naar mijn gevoel de tegenargumenten sterk de argumenten vóór. Ik geloof dan ook dat we op dit moment géén onderhandelingen moeten beginnen over een progressieve concentratie. We kunnen het woord beter even uit ons hoofd zetten. Niet dat er nooit een concentratie moet komen. Natuurlijk wél. Ook wij hebben de illusie niet dat we op ons eigen houtje ooit eens de meerderheid halen. En als je toch aan een meerderheid wilt komen, om een beleid uitgevoerd te krijgen dat door je hoofd spookt, dan zal dat niet anders kunnen dan door een concentratiepolitiek. En ook zal die concentratiepolitiek uiteindelijk aan de top gevoerd moeten worden. Maar dan pas als de gegevens over die concentratie duidelijker liggen, dan pas wanneer de kandidaat-partners in zichzelf geloofwaardig zijn in hun poging een werkelijke nieuwe vooruitstrevende machtsbundeling te maken.

Wanneer er – met alle risico's die je nu eenmaal met verkiezingen moet lopen – ten minste een redelijke kans zit op het halen van een meerderheid.
[...]

Dames en heren,

Dit is zo'n beetje wat ik wilde zeggen. Ik heb niet over het regeringsbeleid gesproken en niet over het werk van de fractie. Beide zijn heel belangrijk. Maar over drie weken zijn de Algemene Beschouwingen en binnenkort zal het fractiebeleid in partijverband ter sprake komen. Het congres van vandaag heeft een iets andere betekenis, een fundamentele. Het is niet alleen het congres van de politieke partij D'66, het is ook het congres van de politieke *beweging* D'66. Ik geloof dat we in die anderhalf jaar iets te veel dat laatste vergeten zijn. Dat we iets te veel vergeten zijn dat onze identiteit indertijd lag in die *beweging*, die de politieke partij als middel gebruikte om haar doel, de doorbreking van ons politieke leven, te bereiken. En toch, met volledige aanvaarding van de consequenties, die voortvloeien uit het feit dat je een politieke partij *bént*, ben ik me er op dit moment meer dan ooit van bewust dat een wezenlijk stuk van onze eigenheid toch in die beweging gelegen is. De mogelijkheden die het partij-zijn biedt, hoeven de minstens zo grote mogelijkheden van de beweging niet te beperken. Ik dacht dat deze herleving van die bewegingsgedachte onder andere de functie van dit congres zou moeten zijn. Ik geloof namelijk dat het onontbeerlijk is voor die niet gemakkelijke weg die we misschien zullen gaan kiezen.

En laten we ons niet te veel aantrekken van de mensen die zullen blijven jammeren dat we geen keuze doen, omdat we hun keuze niet kiezen.

Want we kiezen wel!

We kiezen voor de overtuiging dat het politieke denken uit dat spanningsveld van rechts en links getild moet worden;

We kiezen voor een uitbreiding van de deelgenoten in het politieke denken;

We kiezen voor een geloofwaardige concentratiepolitiek die van onderop moet komen;

We kiezen ten slotte voor een visie op de maatschappij in de thema's van open deelneming en internationale gerichtheid.

Er is alleen één ding. Als we straks gekozen hebben, en het congres is achter de rug, dan zal het van ons allemaal afhangen in de loop van het

komende jaar of die keuze iets voorstelt. En dat zál ze doen, als we samen aan het werk gaan, met hetzelfde elan dat ons twee jaar geleden bij elkaar heeft gebracht.

De programpartij D'66 en de beginselpartijen (1970)

Partijnota uit september ondertekend door J. Wessel, D. Bark en H. Jongedijk

I. INLEIDING

In het nog korte actieve bestaan van D'66 is tot dusver betrekkelijk weinig aandacht geschonken aan de omschrijving van haar karakter als programpartij. Tijdens de jongste verkiezingscampagne is gebleken dat over dit karakter misverstanden bestaan.

Deze nota beoogt deze misverstanden weg te nemen door een nadere uiteenzetting te geven van de doelstellingspolitiek van D'66, de relatie van D'66 tot het pragmatisme en de opvattingen van D'66 over beginselpartijen en beginselpolitiek. Dit stuk dient tevens als bijdrage ter voorbereiding van de discussie die in de komende herfst zal plaatsvinden tussen leden van de ARP en van D'66.

II. DE ONTWIKKELING VAN DE DOELSTELLINGSPOLITIEK VAN DE PROGRAM-PARTIJ

Vier jaar geleden, in 1966, besloten een aantal mensen het initiatief te nemen tot de oprichting van een nieuwe politieke partij. Zij signaleerden een aantal tekortkomingen van en nieuwe ontwikkelingen in het politieke en maatschappelijke bestel, die door de destijds bestaande partijen op gevaarlijke wijze werden veronachtzaamd. Vanuit een radicaal democratische gezindheid en tegen de achtergrond van de hierna onder A t/m D te noemen tekortkomingen en gevaren, formuleerden zij hun doelstellingen voor hun politieke actie gericht op het saneren van de situatie.

A. De slechte functionering van onze staatkundige democratie

Onze staatkundige democratie vertoont de volgende gebreken:

- a. de geringe invloed van de kiezer op de vorming van de regering;
- b. het vrijwel ontbreken van een band tussen kiezer en gekozenen;
- c. de verlamme werking van de vertrouwensband tussen regering en Kamermeerderheid, waardoor beider functies onvoldoende tot hun recht komen;
- d. een partijstelsel dat politiek gelijkgezinden verdeeld houdt als gevolg van voor de partijvorming niet (meer) van belang zijnde beginselen.

Teneinde deze gebreken te ondervangen werd als hoofddoelstelling in het politiek program van D'66 opgenomen: de verbetering van het politiek bestel

Deze hoofddoelstelling werd nader uitgewerkt in onder meer de volgende doeleinden:

- rechtstreekse verkiezing van de minister-president door de kiezers
- een regering die regeert en een parlement dat (onder meer) doeltreffend controleert;
- de invoering van een districtsgewijs personenstelsel;
- de doorbreking van het bestaande partijstelsel en vorming van grotere partijen die van belang zijnde politieke tegenstellingen markeren.

De middelen om bovengenoemde hoofddoelstelling te bereiken werden gezocht in radicale democratisering van het politieke bestel enerzijds en duidelijke toedeling van functies en verantwoordelijkheden anderzijds.

De radicale democratiseringsgedachte betekent in de publieke sfeer onder meer:

- een in principe rechtstreekse verkiezing van vertegenwoordigers én bestuurders door de kiezers;
- een rechtstreekse en voortdurende verantwoordingsplicht van bestuurders aan vertegenwoordigers en kiezers alsmede van vertegenwoordigers aan kiezers;
- openbaarheid van overheidsbeleid, open en doorzichtige

- besluitvorming (de overheid in een glazen huis, in eerste aanleg gericht op dienstbaarheid);
- een grote mate van deelneming door de burgers aan politieke activiteiten, door hoorzittingen, uiting van wensen en vernieuwingsgedachten, intensief contact met vertegenwoordigers, e.d.

B. Het overwegend gesloten karakter van onze maatschappij

Ons maatschappelijk bestel toont nog alom trekken van een gesloten maatschappijtype. Er is een establishment van min of meer verlichte regenten die vrijwel alle maatschappelijke organisaties beheersen. Daarnaast valt een snelle toeneming van de bureaucratie en de technocratie te constateren, waarbij enerzijds een ondoorzichtige machtsuitoefening plaatsvindt (anonimiteit van de macht) en anderzijds de burgers – slachtoffers van deze machtsuitoefening – van de maatschappij vervreemden (anomie).

Ombuiging van de gesloten en ondoorzichtige maatschappijstructuren in de richting van een open maatschappij, waarin de burgers wezenlijk invloed kunnen uitoefenen op hun maatschappelijke situatie werd als tweede hoofddoelstelling in het programma opgenomen.

[...]

C. Onvoldoende waarborgen voor de persoonlijke vrijheid van de burgers

De maatschappij moet gewaarborgde ruimte bieden aan de burgers om zich zo volledig mogelijk naar eigen aard en opvatting in geestelijk en materieel opzicht te kunnen ontplooiën. Deze waarborgen zijn in onvoldoende mate aanwezig.

Als derde hoofddoelstelling werd daarom in het programma opgenomen: uitbreiding van de vrijheidsrechten.

Deze hoofddoelstelling werd nader uitgewerkt in onder meer de volgende doeleinden:

- erkenning van de vrijheid van demonstratie;
- erkenning van het stakingsrecht;
- afschaffing van de filmcensuur
- democratisering van de krijgsmacht;

- bescherming van de privé-sfeer van de burger, onder meer tegen het gebruik van af luisterapparaten en de B.V.D.;
- strikte regeling bevoegdheden politie;
- modernisering van het gevangeniswezen;
- betere middelen tot bescherming van de burger tegen de overheid, bijv. door de instelling van een ombudsman.

D. Discrepancie tussen maatschappelijk- en politiek bestel en de technologische ontwikkeling (technologisch-economische ontwikkeling)

De technologische ontwikkeling dreigt de mensheid uit de hand te lopen. Het scheppen van mogelijkheden om de burgers de technologie te doen beheersen is van groot belang. Alleen dan kan de technologische ontwikkeling het welzijn bevorderen.

Tegen deze achtergrond dient de vierde hoofddoelstelling van D'66 te worden gezien: de integratie van de technologische ontwikkeling in de maatschappij.

[...]

3. Bovenstaande hoofddoelstellingen en de daarbij behorende middelen zijn niet in eng nationaal verband te realiseren; bovendien hebben zij een mondiale strekking. Deze gedachten (internationale gerichtheid) liggen ten grondslag aan de standpunten van D'66 ten aanzien van:

- a. de Europese ontwikkeling;
- b. de Oost-West-verhouding;
- c. de ontwikkelingssamenwerking.

4. De initiatiefnemers hebben in 1966 met de hierboven omschreven doelstellingen in gedeeltelijk uitgewerkte vorm een appèl tot adhesie aan het Nederlandse volk gericht. Zij, en de leden die naderhand toetraden, zijn mensen van zeer verschillende godsdienstige en levensbeschouwelijke overtuiging. Wat zij gemeen hebben is de zorg over de hierboven gesignaleerde tekortkomingen en gevaren en een bewuste radicaal-democratische instelling, die in wezen een welzijnsopvatting is. Hun geestelijke achtergrond is bij velen één van de drijfveren geweest om zich achter de politieke doelstellingen en het feitelijk politiek beleid van D'66 te stellen. Deze doelstellingen

en dit beleid zijn tot dusver nooit in strijd gebleken met de verschillende godsdienstige en levensbeschouwelijke overtuigingen van de leden van D'66.

5. D'66 kan op grond van het bovenstaande gezien worden als een programmapartij, een zuivere doelstellingspartij. Het programma met doelstellingen vormt één geheel met een hechte innerlijke samenhang. Zoals nog nader zal worden betoogd (zie sub. IV) staat D'66 op het standpunt dat feitelijke politieke stellingname niet behoeft te worden afgeleid uit gezamenlijk aanvaarde beginselen. Blijkens het voorgaande heeft een dergelijke afleiding bij D'66 dan ook niet plaatsgevonden. Hoewel D'66 dus geen beginselpartij is, is het daarmee nog allerm minst een partij van beginselloze leden. Hun zeer verschillende principes, opvattingen, overtuigingen leiden tot hun persoonlijke keuze voor de doelstellingen van D'66.

III. WAT IS DE RELATIE VAN D'66 TOT HET PRAGMATISME?

1. Van sommige zijden is beweerd dat D'66 geen duidelijk eigen stellingname zou hebben en louter 'pragmatisch' te werk zou willen gaan, daarbij de volksofinie volgend. Pragmatisch kan in dit verband gebruikt, beschouwd worden als een net woord voor politiek opportunisme.

Een dergelijke bewering mist elke grond van waarheid. Alvorens nader hierop in te gaan volgt hier allereerst een uiteenzetting van de betekenis van de term pragmatisme.

- De term pragmatisme wordt wel gebruikt ter aanduiding van een filosofische leer die het kenmerk van de waarheid ziet in de praktische toepasselijkheid, haar deugdelijkheid om leiding te geven aan het handelen. Alleen datgene is van belang dat op korte termijn iets voor de mens te betekenen heeft. Men beziet dingen functioneel en vraagt: wat kan ik ermee doen, en: hoe kan ik iets tot stand brengen. Pragmatisme is dan primair een bepaalde denkwijze, waaraan men uiteraard geen samenhangende doelstellingen kan ontleenen. Van pragmatisme in deze betekenis is in D'66 geen sprake.
- Daarnaast wordt onder pragmatisme verstaan: het streven om zaken die

men veranderen wil ad hoc ter hand te nemen zich daarbij vast te leggen op een concreet einddoel. Afhankelijk van de situatie, van de nuchtere feiten, tracht men oplossingen te vinden die ad hoc bevredigend zullen werken. Pragmatisme in deze betekenis is soms bepalend voor het standpunt van D'66 ten aanzien van incidentele, als politiek neutraal aan te merken, kwesties van ondergeschikte betekenis.

- Wanneer in D'66 het woord pragmatisch valt heeft dit meestal betrekking op de middelen die gebruikt zullen worden om een gesteld doel te bereiken. In het programma van D'66 staat vermeld:

‘Ten aanzien van de middelen welke gehanteerd behoren te worden om de doeleinden te bereiken wordt geen speciale voorkeur uitgesproken.’

Pragmatisch betekent in dit geval: ‘wij gaan ook in dit opzicht niet uit van een (verouderde) ideologie’; ‘de keuze van onze middelen wordt niet door beginselen gedicteerd, maar is veeleer vnl. een kwestie van doelmatigheid’. In het woord ‘pragmatisch’ zit dan een gevoel van afkeer van de ideologieën en ideologisch bepaalde recepten van andere partijen besloten.

2. Onverkort kan blijven gelden dat D'66 de door haar gestelde doeleinden met doelmatige, niet door beginselen gedicteerde middelen wil nastreven. Doelmatigheid impliceert een bepaalde ondergeschiktheid van een middel aan het doel te bereiken. Het middel is één van de mogelijke instrumenten om het doel te bereiken. Daarom moet men zich bij de keuze van de middelen voortdurend bewust zijn van alternatieve mogelijkheden die tot het doel kunnen leiden. [...]

3. De doelmatigheid is overigens niet de enige maatstaf die een rol speelt bij de keuze van een middel. Daarnaast gelden voor D'66 de volgende criteria:

- Een flexibel middel, d.w.z. een middel dat bij onverhoopt falen door een ander, beter, middel vervangen kan worden, verdient de voorkeur boven een niet-flexibel middel;
- Een middel moet zodanig zijn dat daardoor de publieke functie van voor de maatschappij essentiële instituties (bijv. openbaar vervoer, ziekenhuizen, nutsbedrijven) niet wordt ondergraven;
- Een middel moet er ook op zichzelf zoveel mogelijk reeds toe

- bijdragen dat de mensen zich beter kunnen ontplooiën;
- De middelen verdienen de voorkeur waarbij de burgers zelf zoveel mogelijk worden ingeschakeld bij de verbetering van hun maatschappij;
- Gefundeerde normen van morele aard, t.o.v. .rechtvaardigheid, enz.

4. D'66 erkent dus wel degelijk bepaalde maatstaven voor de keuze der middelen en de beoordeling van politiek handelen. Eén van die maatstaven is de doelmatigheid. Bij de beoordeling van die doelmatigheid spelen, zoals vermeld (III. 2), ook politieke feiten een rol. Tot deze politieke feiten behoren ook de opiniegroepen in de samenleving, hun wensen en verlangens. D'66 houdt daar rekening mee en is er voorstander van om – alvorens belangrijke besluiten te nemen – de opinie van de burger te horen. Dit is echter iets anders dan het ook om opportunistische redenen in politieke daden willen omzetten van hetgeen bij een meerderheid van het volk leeft. D'66 zal zich niet stellen achter politieke acties die tegen haar doeleinden indruisen. Zij richt zich bepaald niet naar de visie van de 'volkswil', een houding waaraan men wel de naam van democratisme heeft toegekend.

IV. D'66, BEGINSELPARTIJEN EN BEGINSELPOLITIEK

1. Beginselpartijen pretenderen dat hun politieke stellingname voortvloeit uit de door hun aangehangen beginselen. Deze beginselen vormen niet alleen de maatstaf waaraan bestaande of gewenste situaties en de middelen om die situaties te bereiken gemeten worden, doch ook de grondslag van de partij, die het uitgangspunt vormt voor politieke actie.

In ons land bestaan naast beginselpartijen op maatschappelijke grondslag, zoals de vvd en de PvdA, ook beginselpartijen op religieuze of confessionele grondslag, zoals de KVP, de ARP en de CHU.

2. Op basis van hun beginselen hebben genoemde partijen een ideologie ontwikkeld, d.w.z. een, min of meer, beredeneerd, samenhangend en door de groepering aanvaard geheel van opvattingen ten aanzien van overheid en samenleving. Tot een dergelijke ideologie behoren:

- voorstellingen van bestaande situaties
- voorstellingen van gewenste situaties;
- voorstellingen van situaties zoals die zullen zijn;

- voorstellingen van middelen waarmee men de gewenste situaties wil bereiken.

3. D'66 staat kritisch tegenover dit soort beginselpolitiek. Zij is van oordeel dat de door genoemde partijen samenhangende beginselen, althans in hun bestaande uitwerking, te weinig betrekking hebben op de huidige maatschappelijke en politieke situatie. D'66 verwerpt de ideologieën van de bestaande partijen op de volgende gronden:

a. D'66 staat afwijzend tegenover het gehele verschijnsel van de ideologie, die door haar leerstelling verstarrend kan werken en kan leiden tot handhaving van verouderde standpunten uit electorale overwegingen.

b. Het bestaan van op beginselen stoelende ideologieën werkt het ontstaan van een soort vertrouwensdemocratie in de hand. De leiders van de partijen verwachten van hun partijgenoten en kiezers vertrouwen. Vooral van de zijde van de CHU wordt op dit aspect grote nadruk gelegd. Nog al te veel burgers zijn helaas bereid dit vertrouwen te geven onder invloed van voormannen die zich presenteren als de aangewezen vertolkers van een ideologie. Een dergelijke vertrouwensdemocratie heeft jarenlang in de belangrijkste Nederlandse partijen bestaan. [...]

D'66 verwerpt de vertrouwensdemocratie en is van mening dat politieke leiders op hun daden beoordeeld moeten worden. Volgens haar opvattingen is van een werkelijke democratie slechts sprake als leiders genoodzaakt worden voortdurend over hun voornemens en daden in discussie te treden met kiezers en partijgenoten, die tot hun taak hebben hun kritisch tegemoet te treden.

c. Ten slotte bestaat de kans dat een ideologie zo zeer van de werkelijkheid vervreemdt dat deze ideologie geen invloed van betekenis meer heeft op de politieke gezondheid van de partijleden. Deze situatie doet zich voor bij de confessionele partijen, wellicht het duidelijkst bij de KVP. Daar fungeert de ideologie slechts als een historisch bindmiddel dat mensen bijeenhoudt, die fundamenteel van mening verschillen over de doeleinden die door de partij nagestreefd moeten worden. [...]

4. D'66 ziet de noodzaak van partijvorming op confessionele basis anno 1970 niet in. Gesteld kan worden dat de vorming van deze emancipatiepartijen zinvol was in de 19^e eeuw toen wezenlijke waarden en belangen van christelijke bevolkingsgroepen miskend werden.

[...]

V. CONCLUSIE

D'66 ontkent niet dat het mogelijk is beginselen in de politiek te hanteren als maatstaf voor doeleinden en middelen. Voor de individuele burger zullen – voor zover hij zich met politiek bezig houdt – politieke doeleinden veelal voortvloeien uit de door hem aangehangen beginselen. Voor een collectiviteit echter geven althans de confessioneel-politieke beginselen geen enkele indicatie voor de richting van de gekozen doeleinden en de aard van de gekozen middelen. Ja, zelfs blijken dezelfde beginselen te kunnen worden aangevoerd ter ondersteuning van geheel uiteenlopende, soms tegenstrijdige, doeleinden en middelen.

Dit betekent dat deze beginselen thans geen geschikt politiek organisatieprincipe vormen. Politieke organisaties die op zulke beginselen gebaseerd zijn plegen dan ook veelal een onduidelijk politiek gezicht te hebben.

Derhalve kan men als partij een beroep op zgn. hogere beginselen beter achterwege laten. Het is een kwestie van individuele en groepsintegriteit om eerlijk en open uit te komen voor gekozen doelstellingen, die overigens even goed of slecht kunnen zijn als die welke door aanhangers van beginselpartijen worden gepresenteerd. Met betrekking tot zuiver politieke beginselen (socialisme, communisme, liberalisme) gelden de eerder vermelde nadelen van verstarring. Het is om genoemde redenen dat D'66 zich opstelt als programma-partij met een doelstellingspolitiek.

Congrestoespraak door Hans van Mierlo (1970)

Rede gehouden op de achtste Algemene ledenvergadering in het
Turfschip in Breda op 20 december

Dames en heren,

[...] De kleine geschiedenis van D'66 loopt als een rood draadje door de veel langere, maar daarom zeker nog niet grotere geschiedenis van de Nederlandse binnenlandse partijpolitiek.

Als we ons toch veroorloven een vluchtige blik over de schouder te werpen, dan is dat niet uit melancholie naar de heroïsche wapenfeiten waarmee onze geboortegolf gepaard ging, maar om een antwoord te krijgen op wat de kernvraag is: wat is, gezien de doelstellingen van de partij, de functie van D'66 op dit moment in de Nederlandse politiek. Ik doe dit in telegramstijl.

Vier jaar geleden stonden ons een aantal gedachten voor ogen, maar drie daarvan sprongen er duidelijk uit. Zij vormen voor de kiezer de herkenbare karakteristiek van D'66. Deze drie gedachten waren: er moet een andere staatsrechtelijke situatie komen, er moet een andere partijpolitieke indeling van het electoraat komen, en er moet een andere mentaliteit van de politicus komen.

Voor alle drie gaven we aan, het één concreter dan het andere, wat we eronder verstonden. De duidelijkheid van deze karakteristiek was tevens de bron van het eerste misverstand, nl. dat de uiteindelijke doeleinden van D'66 lagen in – en beperkt bleven tot – een verandering van de vorm, van de formele uitwendigheid van de politiek. Voor velen waren wij aanvankelijk niet meer dan een handvol berijders van een paar staatsrechtelijke stokpaarden, die daarbij voortdurend een maximum snelheid overschreden, intellectuelen die meer in de procedure dan in de inhoud van de politiek hun inspiratie vonden.

Aan de vooravond van een nieuwe periode staande, geloof ik, dat we ons niet genoeg voor ogen kunnen houden, dat niet alleen de feitelijke ontwikkeling in de afgelopen periode deze redenering logenstraft, maar dat van begin af aan onze werkelijke motivatie is geweest, dat op politiek niveau niet meer de beslissingen werden genomen, die de samenleving van vandaag nodig heeft, dat in de politiek van alle dag, de structureel maatschappelijke problemen onaangeroerd bleven.

Alleen hebben we ons de vraag gesteld, waarom die beslissingen niet werden genomen, waarom de werkelijke problemen niet in de kern werden aangepakt, waarom regering en parlement steeds meer uit het zicht verdwenen van de gewone burger. En die vraag stellend kwamen we tot de conclusie dat de instrumenten van beleid, Kamer, regering, politieke partijen grondig zouden moeten veranderen om weer aangesloten te raken op de samenleving zelf, zonder welke een adequaat hervormend beleid onmogelijk is.

Toen wij voor het districtenstelsel en de gekozen minister-president kozen, was dat niet omdat wij dat een goed (of speel-goed) in zichzelf vonden, maar omdat wij meenden dat het beleid dat wij wilden er in die verouderde bedding van staatsrechtelijke regels niet zou kunnen komen, omdat de besluitvorming, noch de toetssteen van doelmatigheid noch die van democratische controle kon doorstaan.

En toen wij ons sterk maakten voor een doorbraak naar nieuwe partijpolitieke verhoudingen en de ontploffingstheorie verkondigden, was het niet omdat wij electoraal dynamiet als een (speel)goed in zichzelf zagen, maar omdat het evident was dat, zolang de kiezers door verouderde ideologische tegenstellingen verdeeld werden gehouden middels het driedelig keuzepatroon van socialistisch, liberaal, en confessioneel daartussen in, die kiezers die in het in wezen met elkaar eens zijn over een aantal oplossingen, elkaar niet zullen vinden, en als gevolg daarvan niet de consistente meerderheid kunnen vormen, waarop dat beleid, dat wij willen, zou moeten en kunnen berusten. Zo was het vier jaar geleden en zo is het nu nog steeds. En als we een poging wagen de functie van D'66 te bepalen in het politieke Nederland van nu dan is het voor mij na vier jaar actieve politiek nog duidelijker dan in 1966, dat een wezenlijk onderdeel van die functie ligt in het sterk maken voor een doorbreking van ons staatsrechtelijk en partijpolitic bestel.

De eerlijkheid gebiedt te erkennen dat de vorderingen op het gebied van het staatsrecht aanzienlijk groter zijn geweest dan op het gebied van de partijpolitieke doorbraak. Helaas moet zelfs geconstateerd worden dat als gevolg van de partijpolitieke ontwikkelingen in slechte zin, de vorderingen op staatsrechtelijk gebied niet groter zijn geworden dan ze nu zijn.

Immers, nadat het door de activiteiten van Hans Gruijters was gelukt om in de Staatscommissie langzamerhand een meerderheid om te krikken in onze richting, nadat deze gedachtengang vervolgens werd overgenomen door de Partij van de Arbeid, bleek zelfs dat in KVP-kringen sterk in deze richting werd gedacht. Geen wonder als men bedenkt dat van de 4 KVP-ers in de Staatscommissie niet minder dan 3, waaronder de voorzitter, zich onder de voorstanders hadden bevonden.

In het eerste ontwerp-Steenkamp [Piet Steenkamp, senator voor de KVP en oprichter van het CDA] werd dan ook de gekozen minister-president als een mogelijke oplossing met name genoemd door de meerderheid van het partijbestuur. In de geleidelijke ontmanteling van dit vooruitstrevend getint programma, die vervolgens heeft plaatsgehad ten behoeve van de christen-democratische samenwerking, is het voorstel tenslotte als een minderheidsgedachte voorlopig in een hoekje gezet.

Deze laatste striptease toont eens te meer aan hoe belangrijk het is dat D'66 zich blijft richten op die partijpolitieke doorbraak. De vorming van de christen-democratische samenwerking heeft een week geleden, 12 december, gestalte gekregen. Terwijl de achterban een ijzige stilte in acht nam, verklaarden de voormannen plechtig dat het een historische gebeurtenis was. Zij hebben gelijk. Het is een daad van het verleden.

De laatste hand wordt gelegd aan de politieke kopiëring van het klassieke knusse Nederlandse huiskamerinterieur: het monsterachtige grote bankstel met de gemakkelijke fauteuil te rechter en te linker zijde. En terwijl de beste christen-politici in de ons omringende landen waar men ervaring heeft met christen-democratische monsterpartijen, zich suf zitten te piekeren hoe ze met goed fatsoen dat enorme bankstel de deur uitkrijgen, wordt het door onze christelijke leiders als vrucht van jarenlange vernieuwingsdrang naar binnen gezwoged.

Toch geloof ik dat we er zelf niet te zwaar aan moeten tillen. Ik moet nog zien dat zo'n geheid anachronisme in deze tijd lang stand kan houden. Hoewel we nu wel zullen moeten aannemen dat de samenwerking voor volgende verkiezingen een realiteit is, is zij weinig overtuigend. Waarop die samenwerking precies berust, weet niemand. In de persoonlijke sfeer wordt een buitenstaander nauwelijks getroffen door de warme vriendschap die het gezelschap uitstraalt. Voorlopig is de strijd voor de verkiezingen de minimale duidelijkheid te verschaffen van een gezamenlijke kandidaat-premier, laat staan de keuze voor een andere partij.

In de zakelijke sfeer ligt er het gezamenlijk kernprogramma. Op een punt na staat er geen onvertogen woord in. Je kunt er vele kanten mee uit en dat is de bedoeling. In het KVP-kamp vraagt men zich bezorgd af of het Steenkampprogramma, zelfs in half ontklede staat, nog aan zijn trekken kan komen. Maar juist omdat die christen-democratische samenwerking zich op zo weinig overtuigende en duurzame wijze heeft gepresenteerd, kunnen we geen enkelvoudig antwoord geven op de vraag welke conclusie getrokken moet worden uit de uitkomsten van het initiatief van het hoofdbestuur voor gesprekken aan de basis over een mogelijke samenwerking tussen KVP, PvdA en D'66.

Eerst iets over het initiatief zelf. Er zijn nogal wat misverstanden over geweest. Dat ligt voor een deel aan mij, omdat het me niet lukte om in 10 minuten voor de televisie alles in een keer uit te leggen, voor een deel ligt het aan het feit dat het, wat reclamedeskundigen 'een gecompliceerde boodschap' noemen, was. Er waren nogal wat mensen die dachten dat D'66 de oude Rooms-rode coalitie wilde herstellen, zelf in het oude schip wilde gaan zitten en de ontploffingsgedachte had laten varen. Geen van drieën is waar.

In een laatste poging om een terugkeer van de huidige coalitie in conservatievere vorm en een daardoor verder vastroesten van de partijpolitieke verhoudingen te voorkomen, wilden wij aan de achterban van de drie partijen de vraag voorleggen in hoeverre zij het wenselijk zouden vinden dat de twee partijen elkaar nog voor de verkiezingen zouden vinden, zo mogelijk met anderen, op een gezamenlijk programma, op een gezamenlijke mentaliteit, op staatsrechtelijke vernieuwing en op een gezamenlijke bereidheid om tijdens de rit te streven naar de vorming van een vooruitstrevende volkspartij. Alle vier hoofdpunten in de identiteit van D'66. En vooral dat laatste is

belangrijk, omdat een eventueel gelukken, de definitieve ontploffing van het partijenbestel had betekend. Waarom in eerste instantie deze partijen? Omdat de KVP en de PvdA de enige partijen zijn die een beetje aanspraak kunnen maken op het begrip volkspartij, omdat de combinatie van deze drie volgens wetenschappelijke onderzoeken hoge ogen gooit bij de kiezers en meteen tot een meerderheid kan leiden en omdat er, niet zozeer in de top, maar onder de kiezers van het katholieke volksdeel het meeste beweging zit in vooruitstrevende zin.

We wisten dat de kans op slagen voor 1971 klein was. Maar we wisten ook, dat alleen aan de hand van een concreet voorstel, vooral bij de katholieke, maar ook bij de socialistische kiezers, een bewustwording kan worden gewekt van de verantwoordelijkheden en consequenties voor het laten doorsudderen van de bestaande situatie. Een bewustwording die zowel op de dag van de verkiezingen consequenties zou kunnen hebben voor de dan tot stand gekomen CDU, alsook zou kunnen doorwerken in de partijvernieuwing op wat langere adem.

Het is in dit licht dat ons inziens het initiatief niet geheel als afgesloten moet worden beschouwd. [...]

In de twee fauteuils van het bankstel blijven de VVD en de PvdA zitten, beiden misprijzend starend naar de canapé; van de VVD valt helaas niet veel nieuws te melden. De liberalen staan op nieuwe wegen, zeggen ze. Maar dat wordt pas een verdienste als die ook naar een andere bestemming leiden.

Van staatsrechtelijke vernieuwing willen ze niets weten en partijpolitiek nemen ze nog steeds het hooghartig standpunt in, en dat samen met de Partij van de Arbeid, dat er eigenlijk toch maar twee echte politieke ideologieën zijn die duidelijkheid verschaffen en dat zijn het liberalisme en het socialisme als elkaars antipoden. In het overigens op vele punten te onderschrijven artikel van de heer Den Uyl 'De smalle marge van democratische politiek', vind je een verwijzing naar dezelfde gedachte. Hij zegt daar een paar aardige dingen over D'66 als vernieuwingsbeweging tussen PvdA en VVD in, over onze vruchtbare werking op het gebied van de democratisering, maar zegt hij dan, 'buiten de democratisering', en dan bedoelt hij alle sectoren van beleid, 'leidt het zoeken naar een eigen identiteit van D'66 meestal tot kunstmatigheid.

Daar is eenvoudig geen plaats voor D'66. Daar schuilt een stukje tragiek in, maar dat verandert niets aan de feiten', aldus Den Uyl. En daarmee zitten we midden in de problematiek van een eventueel stembusakkoord.

Want wat zegt Den Uyl eigenlijk en Geertsema evenzeer: jullie D'66-ers mogen op een beperkt gebied je eigen functie hebben, maar als het gaat om de sectoren van beleid, om de maatschappij zelf, dan zul je een plaatsje moeten zoeken in een van de twee ideologieën. En dat is nu precies wat we vertikken. Kijk, het valt mij helemaal niet moeilijk om vast te stellen dat vele malen overeenkomst is gebleken en nog zal blijken tussen de standpunten en ook de mentaliteit van de Kamerfractie van de PvdA en D'66. En op grond dáárvan hoeft een samenwerking in een volgend kabinet in het geheel niet uitgesloten te zijn. Maar zolang als de zaken zo worden gesteld hebben we als partijen verschillende doeleinden, juist met betrekking tot de indeling van het electoraat, op langere termijn.

D'66 is niet kopschuw van samenwerking en ook niet benauwd om uit te spreken dat er in de PvdA heel wat meer vernieuwende krachten werkzaam zijn dan in de vvd en ook heel wat meer aanknopingspunten voor een gezamenlijk beleid, maar als we straks in februari onze definitieve keuze zullen maken tussen óf geheel alleen de verkiezingen in, óf met anderen de machtsvraag stellen, laten we dat dan doen aan de hand van de criteria, die in de ontwerp-resolutie van het Hoofdbestuur staan vermeld. Dat wil zeggen: een samenwerkingsverband in een parlementair kabinet alleen

- 1) als we de combinatie voor de verkiezingen aan de kiezers kunnen voorleggen
- 2) als het de snelste weg is naar de partijpolitieke en staatsrechtelijke vernieuwing;
- 3) als het beleidsplan voor een belangrijk deel beleid kan worden.

En als aan die drie voorwaarden niet kunnen worden voldaan: dan alleen de verkiezingen in, maar dan ook van te voren zeggen dat je de oppositie ingaat. En daarom geloof ik dat het juist is dat we met het beleidsplan in de hand in de komende maanden zullen nagaan of zo'n samenwerkingsverband mogelijk is. Zonder namen te noemen van partijen, ook al geven de programma's en de mentale instelling van een aantal partijen weinig hoop. Beter een overleg dat mislukt door aanwijsbare verschillen van mening, dan geen overleg, op basis van vooringenomenheid.

Over het belangrijkste dat ons vandaag en morgen zal bezighouden, het beleidsplan, zal ik kort zijn. U krijgt er straks nog nader over te horen. Het is een essentieel onderdeel van een functie van D'66, waarover ik nog niet heb gesproken, het formuleren van een nieuwe inhoud van de politiek en van een nieuwe vorm. Het is geïnspireerd op twee gedachten: in de eerste plaats op de overweging dat je geen duidelijkheid scheidt in de politiek door alleen maar verlanglijstjes te maken. We hebben vier jaar achter de rug, waarin we van de andere partijen nooit iets anders te horen gekregen hebben dan dat we niet duidelijk waren, omdat we geen keuze deden en geen ideologie hadden. En zelfs geen programma. In dezelfde tijd namen ze punten van ons over in beleid of in woorden in hun programma. Vorig jaar heb ik in mijn congresrede in Amsterdam gezegd: Zij zijn wel de laatsten die het recht hebben om ons te verwijten dat we onduidelijk zijn, maar inderdaad naar onze eigen maatstaven gemeten, zijn we nog niet duidelijk genoeg.

[...]

De tweede gedachte waardoor de opstellers zich hebben laten leiden is dat het niet langer aangaat een beleid op te zetten dat niet doelgericht is op wat de directe bedreigingen zijn van onze zogenaamde welvaartssamenleving. We hebben ons afgevraagd wat de kernproblemen zijn waarmee onze en eigenlijk iedere welvaartsmaatschappij in de directe toekomst wordt geconfronteerd: het probleem van de evolutie van de gesloten samenleving naar de open samenleving; het probleem van de leefbaarheid en met name van het milieubeheer in onze open economie, en het probleem van de besturing van de technologische ontwikkeling. Drie kersverse, maar ineens acuut geworden problemen, waarover 5 jaar geleden nog niemand sprak, en waarvoor de ideologieën zich nog niet met hun standaardoplossingen hebben ontfermd. Vanuit dit bewustzijn menen wij dat een aantal keiharde dingen moeten gebeuren, die erg onsympathiek zijn en tegen alle schenen aanschoppen.

Maar laten we in hemelsnaam doorgaan met de moed te hebben om die dingen bij de naam te noemen, die naar ons eer, geweten en inzicht moeten gebeuren, of het nu de bevolkingspolitiek betreft, of de kinderbijslag of de auto, of wat dan ook. We hoeven niet onnodig ontactisch te zijn, maar de veranderingen in het denken gaan snel en de gedachte dat de kiezers de

waarheid niet pikken, als die niet aangenaam is, is een slechte leidraad en bovendien niet waar. [...]

Heel in het algemeen gezegd komt het hier op neer: omstreeks 1966 is een heel grote groep mensen zich ineens met de Nederlandse politiek gaan bemoeien, die dat niet eerder hadden gedaan. In D'66 vooral, maar ook daarbuiten. In jongerengroepen van andere partijen, in allerlei actiegroepen. Ze kwamen uit heel verschillende hoeken. Ze bleken het over heel wat dingen eens. Het bestel moest op de helling, het spinrag moest weg. Er was élan, en dat werkte aanstekelijk. Het sloeg aan. Het leek of het nieuwe bestel vlak om de hoek lag. Nou, dat viel tegen.

Het oude bestel was veel taaier dan iedereen gedacht had in die tijd. En daardoor sloeg bij velen de stemming om. Zo overdreven optimistisch als ze over de mogelijkheid van snelle verbeteringen waren geweest, zo overdreven pessimistisch werden ze nu. En dat laatste soort overdrijving is veel gevaarlijker dan het eerste. Sommigen hebben daardoor de politiek weer verlaten, anderen zijn vervallen tot het radicalisme van het wereldvreemde soort, dat eigenlijk ook een manier is om de politiek de rug toe te keren. Anderen zijn romantisch gaan doen over de mooie begintijd, toen alles mogelijk bleek. Ook binnen D'66 vind je dat.

Het is gek, het is allemaal net vier jaar geleden en toch hoor je hier en daar over die goeie ouwe tijd praten of je heel oude mensen aan de gang hoort. Hoe zalig toen de jongenskiel nog om de veelbelovende schoudertjes gleeed en iedereen nog van ons hield. Dat gevoel mag begrijpelijk zijn, maar je schiet er weinig mee op. Je schiet trouwens evenmin op met de houding van: laten we die kinderachtigheden nou maar vergeten. We zijn volwassen geworden en moeten ons nu verder gedragen zoals een volwassen en ordentelijke politieke partij. Het was geen kunst om zogenaamd jong en fris te zijn. Het is geen kunst om aangepast en door de wol geverfd te zijn. Het is wel de kunst om onze opgedane ervaringen te gebruiken om iets nieuws tot stand te brengen. Dat is moeilijk. Er moet heel hard voor worden gewerkt, maar als ik zie hoe we de eerste klappen hebben opgevangen dan weet ik zeker dat het ons lukt.

Goed, we zijn er weer, niet alleen hier, maar met z'n allen in het Turfschip, we zijn er ook weer op de politieke kaart van Nederland. Terug van een klein beetje weggeweest.

Mentaliteit en doelstellingen D'66 zijn niet veranderd ('Stuk Rood') door Max Rood, Anneke Goudsmit, Bert Schwarz e.a. (1972)

Uit: *De Democraat* (1972), nr. 5, 2-4. Ondertekend door A. Goudsmit, R. van der Scheer, G.G. van Blokland, J.M. Brand, A. Martini, J.A. Nagtegaal, M. Rood, N.F.I. Schwarz, C.H. van der Tak, F.W.M. van der Ven en H. Verhaar. Het stuk is ook wel 'Stuk Rood' genoemd, een verwijzing naar Max Rood, de belangrijkste auteur ervan.

D'66 is ontstaan in een crisissituatie in de Nederlandse politiek. Het gevoel dat de kiezer niet echt had te kiezen omdat het toch 'een pot nat was' en het gevoel dat het politiek establishment elkaar de bal toespelend de dienst uitmaakte, bracht eerst een groep initiatiefnemers en later een grote groep kiezers in beweging. Het bestel was ziek en moe. D'66 zag geneesmiddelen:

1. Radicale democratisering van de samenleving, waardoor iedere burger niet alleen theoretisch maar ook in werkelijkheid dezelfde kansen zal krijgen om zich te ontwikkelen en te ontplooiën.
2. Een betere controleerbaarheid van het bestuur en de regering door invoering van staatrechtelijke veranderingen (gekozen minister-president, districtenstelsel) waardoor enerzijds de volksvertegenwoordiging krachtig en onafhankelijk tegenspel zou kunnen bieden aan de regering en anderzijds de regering stabiel zou worden.
3. Met beide punten samenhangend: partijpolitieke vernieuwing waardoor het voor burgers mogelijk zal worden zich uit te spreken voor een politieke stellingname, zonder last te hebben van verouderde, quasi politieke scheidslijnen, die de werkelijke verschillen maskeren.

Tijdens het eerste congres van D'66 in 1966 bleek dat mensen – geworven door het Appèl – elkaar konden vinden op een programma waarin aan bovengenoemde drie punten inhoud en reliëf wordt gegeven. Behalve staatsrechtelijke vernieuwingen nationaal en een andere aanpak van ontwikkelingssamenwerking internationaal werden democratiseringsmogelijkheden ten aanzien van bijvoorbeeld vrijheidsrechten, onderwijs, en onderneming opgenomen in het programma.

Kenmerken

'Ten aanzien van de middelen, welke behoren te worden gehanteerd om doeleinden te bereiken, wordt geen speciale voorkeur uitgesproken' en 'de doelmatigheid zal zoveel mogelijk de keuze bepalen in het bijzonder waar het de mate betreft, waarin de overheid moet worden ingeschakeld', zo staat in het programma van D'66. Deze wijze van benadering, het afzweren van vooropgezette dogma's en het idee dat het mogelijk is de politiek te bedrijven door middel van het scheppen van een open controleerbare structuur is één van de belangrijkste kenmerken van de mentaliteit van D'66.

In 1967 bleek dat een aantal mensen – goed voor zeven Tweede Kamerzetels – de nieuwe politiek van D'66 een kans wilde geven. De Tweede Kamer fractie van D'66 heeft er in de eerste tijd zeer bewust naar gestreefd een nieuwe politiek in praktijk te brengen. Zowel methodisch als naar inhoud toonde de fractie aan dat het mogelijk was langs redelijke weg oplossingen – ofwel voortkomend uit een programma ofwel door werkgroepen voorgesteld – voor actuele problemen te vinden. Dat het mogelijk was die oplossingen in de Tweede Kamer te verdedigen, ongeacht welke partijen daar vóór of daar tegen waren, en dat het mogelijk was aldus anderen voor het D'66-standpunt te winnen. Ongetwijfeld omdat de anderen bevreesd waren voor het succes van D'66 en voor het – volgens de voorspellingen – nog grotere komende succes bij volgende verkiezingen maar bovendien omdat bij vele anderen natuurlijk voor een deel dezelfde ideeën leefden, werd een relatief groot aantal programma-punten gerealiseerd. D'66 had meer invloed dan zeven zetels.

Tegenvallers

Het leek zo goed te gaan dat D'66 geen enkele behoefte had om het met anderen samen te gaan doen. Integendeel, het Leids Congres in 1968 besloot

met veel enthousiasme dat D'66 voorlopig alleen tegen de rest zou blijven strijden. In 1970 vielen de provinciale staten en gemeenteraadsverkiezingen tegen; vergeleken bij de polls was het resultaat tamelijk slecht. Er moesten voorbereidingen worden getroffen voor de Tweede Kamerverkiezingen in 1971. D'66 moest een antwoord geven op de vraag: 'Wil je regeren en zo ja, met wie?' De Leidse stelling: 'tijdig voor de verkiezingen zal een congres uitmaken op welke voorwaarden en met wie D'66 wil regeren' moest worden waargemaakt.

Er werd een beleidsplan ontworpen om te tonen dat het op een D'66-ma-
nier mogelijk was gedurende vier jaar een beleid te voeren; om te tonen hoe
volgens D'66 de politieke keuzen moesten worden gemaakt en – last but not
least – om niet alleen met een mooi klinkend wensenlijstje te komen, zoals
alle andere partijen plachten te doen, maar ook met de verantwoording hoe
het beleid moest worden gefinancierd. Het congres in Breda in 1970 nam dit
beleidsplan met grote meerderheid aan en besloot ook dat D'66 in principe
bereid was regeringsverantwoordelijkheid te dragen.

D'66 zou in een regering willen samenwerken met die partijen:

- a. die bereid waren staatsrechtelijke hervormingen en
verdergaande democratisering door te voeren;
- b. met wie programmatisch overeenstemming voor de
verkiezingen zou kunnen worden bereikt;
- c. die samen met D'66 wilden streven naar een Progressieve
Volkspartij (PVP), die een meerderheid zou kunnen halen.

Uitvloeisel

Alleen de PvdA en de PPR bleken op basis van deze drie uitgangspunten be-
reid met D'66 te overleggen. Als uitvloeisel van de Bredase congresuitspraak
werd met hen een akkoord ontworpen en in februari 1971 voorgelegd aan het
congres in Amsterdam, tezamen met een door de congressen van de PvdA
en de PPR aanvaarde resolutie, inhoudende de bereidheid om te streven naar
een meerderheids-PVP.

Dat congres was in die zin niet goed voorbereid dat het akkoord zo kort
van tevoren aan de leden werd toegestuurd dat zinvolle discussie tijdens het
congres velen onmogelijk leek. Bovendien was onduidelijk of het akkoord
uitsluitend bedoeld was als regeerakkoord of ook als oppositie-akkoord. Ten

slotte maakte het feit dat over de inhoud van het akkoord niet kon worden gediscussieerd de besluitvorming voor velen onbevredigend.

[...]

Onbehagen

Zijn de doelstellingen van D'66 nog dezelfde? Heeft de milieuproblematiek zoals bijvoorbeeld aan de orde gesteld in het rapport aan de Club van Rome en het rapport van de commissie-Mansholt alle andere doelstellingen verdrongen?

Als D'66 in 1966 ontstond uit onbehagen over het politieke gekonkel over de machteloosheid van de burger tegenover een steeds ingewikkelder wordende oncontroleerbare maatschappij dan zijn die doelstellingen – aangepast aan het onbehagen – nu nog niet in essentie veranderd. Wel werd steeds duidelijker dat fundamentele democratisering zich ook moet richten op het bevorderen van meer gelijkheid van kansen voor ieder. Om die reden behoren – meer expliciet dan in 1966 – een gerichte inkomens- en bevolkingspolitiek tot de doelstellingen van D'66 als onderdeel van diezelfde fundamentele democratisering.

Opheffen

Onder de geluiden binnen de D'66-achterban is er ook één dat zegt dat de partij zichzelf moet opheffen. Ervan uitgaande dat D'66 èn wat inhoud èn wat mentaliteit betreft, kiest voor een totaal ander beleid dan de afgelopen periode wordt gevoerd (dat wil zeggen voor een beleid van meer werkelijk gelijke kansen, gericht op mogelijkheden om te overleven en op vermindering van internationale ongelijkheden) is het antwoord duidelijk. D'66 en haar doelstellingen zijn nog steeds hard nodig om de fundamentele democratisering – die sommigen met de mond wel lijken te belijden zonder enige daad te stellen – en vernieuwing van de samenleving tot stand te brengen. De horzelfunctie van D'66 is nog steeds onmisbaar.

Ter verwezenlijking van deze nog steeds hoognodige doelstellingen, moet de meest doeltreffende methode worden gekozen. Grofweg is er een keuze tussen alleen doorgaan en samenwerken met anderen.

Zoals het hiervoor nog eens is belicht, was het 'alleen tegen de rest' het begin van D'66. Velen denken er nog met een zekere nostalgie aan terug. Zolang je

niet samenwerkt met anderen rijzen geen vragen van identiteit of van toelaatbare compromissen (vuile handen). 'Alleen doorgaan' heeft een aantrekkelijke eenvoud en duidelijkheid. Om twee redenen kiest D'66 er niet voor. In de eerste plaats levert het op enigszins overzienbare termijn geen perspectief op een regeerbare meer- of minderheid en daarmee op verwezenlijking van de doelstellingen. In de tweede plaats kan de klok niet worden teruggedraaid. D'66 zal nooit weten hoe de politieke ontwikkelingen zouden zijn geweest als D'66 de in het begin succesvol lijkende koers 'alleen tegen de rest', had doorgezet. Samenwerking is nu voor D'66 een politiek feit en een besluit zich nu weer excentrisch op te stellen zou geen stap vooruit maar achteruit zijn op de weg naar verwezenlijking van de doelstellingen.

Consequenties

Samenwerking is dan ook de beste manier om die te verwezenlijken. Het is duidelijk dat de PvdA en de PPR op het ogenblik het meest bereid zijn de door D'66 gewenste democratisering over de gehele lijn met consequenties op onderwijs-, cultureel- en sociaal-economisch gebied te bevorderen.

Op het partijfront – in de Tweede Kamer – zijn zij derhalve de medestanders van D'66, net zo als vanaf 1967 – nog ongeformaliseerd – regelmatig werd samengewerkt met de PvdA omdat D'66 dezelfde standpunten bleek te hebben. Om een meerderheid voor het beleid van D'66 te krijgen zal D'66 een zo open mogelijke instelling ten aanzien van samenwerking moeten innemen, zodat ieder die zo'n beleid wil steunen, mee kan overleggen, zoals bedoeld in het open onafhankelijke ontmoetingspunt van resolutie 101.

Dat betekent dat D'66 ook wil blijven streven naar een PVP, die een echte doorbraak van partijpolitieke structuren betekent. Dus iets anders dan alleen een geconsolideerde samenwerking van de drie progressieve partijen.

Mentaliteit

Binnen die samenwerking mag en moet D'66 overigens voor haar eigen uitgangspunten (bijvoorbeeld een 'eerlijke' politiek, dat wil zeggen openbaar en controleerbaar) blijven vechten. Daarin zit noch iets onfatsoenlijks noch iets deloyaals. D'66 vindt dat de samenwerking op dit punt niet goed heeft gewerkt sinds de verkiezingen, voornamelijk omdat D'66 haar eigen mentaliteit daarbij teveel heeft vergeten. Er is te veel afgesproken aan de top (bestuur, overlegorgaan, alternatief kabinet en in de Tweede Kamerfractie) dat niet openbaar en niet controleerbaar was. [...]

Juist in de samenwerking kan D'66 haar elan als voorhoedepartij met een open mentaliteit blijven inbrengen. De vraag is of is aan te geven, hoever D'66 wèl en hoever D'66 niet mag gaan bij het bereiken van compromissen, die immers de identiteit van de partij aan de orde stellen. Het antwoord daarop is: D'66 mag zover gaan als de algemene ledenvergadering – al is het soms achteraf – goedkeurt; [...]

Als anderen op deze wijze geen overleg meer willen – waarvoor D'66 absoluut niet bang is – dan is dat de natuurlijke grens tot welke D'66 zou moeten gaan in de samenwerking. Het spreekt vanzelf dat deze openheid, zowel binnen als buiten het parlement moet worden waargemaakt, en kan worden waargemaakt.

Conclusies

1. De lijn die D'66 uitgaande van haar doelstellingen naar inhoud en politieke opstelling heeft gevolgd is even duidelijk kenbaar als logisch.
2. De doelstellingen van D'66 zijn en zullen steeds worden aangepast aan actuele maatschappelijke veranderingen, maar zijn in essentie dezelfde gebleven.
3. D'66 is meer dan ooit nodig om te trachten die doelstellingen te bereiken.
4. De samenwerking, die D'66 thans kent, is het beste middel om die doelstellingen te bereiken.
5. D'66 moet de samenwerking voortzetten met als duidelijk doel de open PVP, die een meerderheid kan halen op een wijze, die de D'66-manier van politiek bedrijven voortdurend duidelijk maakt.
6. Tot nu toe heeft D'66 in die samenwerking, zowel binnen als buiten het parlement, wat de inhoud betreft wel, maar wat de methode betreft niet bevredigend gefunctioneerd.

II. Het redelijk alternatief: 1973 – 1982

‘Voor verhitte strijd over ideologie moet U niet in de eerste plaats bij D’66 zijn, maar in de ideeënguerrilla vindt U ons in de voorste gelederen. En we zijn zo vrij te denken dat U daar allemaal méér mee opschiet.’ – Jan Terlouw (1975)

‘Dat er een basisfilosofie is ontkent eigenlijk niemand meer, ook niet de pragmatici van het eerste uur. De decentralisatie enerzijds en de trits ‘geen macht zonder controle, horizontaal organiseren, geen opeenhoping van functies anderzijds vormen even zo vele uitdagingen tot het formuleren van een samenhangende maatschappijvisie.’ – Chel Mertens (1975)

‘Na tien jaar parlementair ‘actie voeren’ is er toch een politieke partij ontstaan, die meer is dan een actiepartij. Een politieke partij met een maatschappijvisie....’ – Hein van Oorschot (1977)

‘Men zegt wel, dat politiek Nederland een driestromenland aan het worden is. Als dat zo zou zijn, dan zijn wij de vierde stroom die uit een eigen bron gevoed wordt. [...] D’66 is een kritische hervormingsgezinde partij. Wij willen geen vernieuwing om de vernieuwing en geen behoud om het behoud. D’66 wil belangrijke maatschappelijke hervormingen tot stand brengen.’
– Jan Glastra van Loon (1977)

Toen de vorming van een progressieve volkspartij in 1973 mislukte, na afwijzing daarvan door het congres van de Partij van de Arbeid, kwam D66 in een impasse terecht. Dat leidde bijna tot opheffing, maar op het congres van 21 september 1974 bleken 242 stemmen voor opheffing net niet genoeg voor de vereiste tweederde meerderheid. En dus moest de beweging haar weg vervolgen. Terlouw nam het partijleiderschap van Van Mierlo over en langzaam begon een proces van zelfvernieuwing. De partij won opnieuw aanhang, en dat was met name te danken aan bezieling en het leiderschap van Terlouw en de onvermoeibaarheid en denkkraft van Jan Glastra van Loon, in het kabinet Den Uyl staatssecretaris van Justitie.

Zo brak de periode van het ‘redelijk alternatief’ aan. D66 wierp zich op als ‘vierde stroming’ naast de ‘hoofdstromen’ van de volkspartijen, en daarmee ontstond ook een discussie over mogelijke grondslagen. Weinigen geloofden nog dat D66 zou ‘mee-ontploffem’ met het bestel, en er kon dus maar beter gewerkt worden aan een ideologisch fundament. Sommige partijleden wezen op de liberale wortels (dat er veel leden van de vvd en de JOVD bij de oprichting van D66 betrokken waren, was ook geen toeval). Erwin Nypels benadrukte, onder andere in voordrachten die hij hield op introductiebijeenkomsten van de Jonge Democraten – bekend als ‘HET VERHAAL’ – dat D66 ‘een eigentijdse voortzetting van de vrijzinnig-democratische stroming van voor de Tweede Wereldoorlog’ was, ‘die wordt beschouwd als de progressieve, sociale tak van het Nederlandse liberalisme’. Terlouw sprak op zijn beurt tijdens de algemene beschouwingen van 1976 van ‘post-socialistische liberalisme’. Politiek-filosoof, partijhistoricus en oud-Statenlid Pieter Fokink karakteriseerde in 1981 het denken van D’66 in het politiek-cultureel tijdschrift *Civis Mundi* als het streven naar ‘verantwoordelijk individualisme’, een samenleving waarin ‘iedere burger volwaardig, d.w.z. met volledige

eigen verantwoordelijkheid, in de samenleving kan functioneren’.

Gestaag werd er gewerkt aan een breder inhoudelijk profiel, onafhankelijker van de Partij van de Arbeid. De duidelijkste omslag, zo blijkt uit de verkiezingsprogramma’s en beleidsplannen, is echter het stelling nemen tegen milieuvervuiling, verspilling en wat toen werd beschouwd als het mate-loze materialisme. De urgentie daartoe werd zeker na het in 1972 verschenen rapport van de Club van Rome, *Grenzen aan de groei*, sterk doorvoeld. D66 voelde zich geroepen om aan de bevindingen over overbevolking en schaarste direct gehoor te geven. In de jaren daarna zou de partij zich dan ook steeds vaker opwerpen als milieupartij met een cultuurkritiek. ‘De samenleving is door een bocht aan het gaan’, zei Terlouw op het partijcongres van 29 november 1975 in Leiden. ‘De tijd van de industriële expansie is voorbij of bijna voorbij. De oplossingen van vroeger gaan niet meer op. De honger naar vaatwasmachines en kleurentelevisies neemt af. [...] De samenleving moet door de bocht, moet van materiële groei naar immateriële groei.’ Het Beleidsprogramma 1977-1981 sprak van de ‘overgang van het industriële naar het post-industriële tijdperk’ door middel van het besef ‘dat welvaart méér omvat en in de kern iets anders betekent dan de beschikking over vervaardigde (materiële) goederen’.

Het tweede leven van D66 leidde in 1981 tot een daverende verkiezingsoverwinning: liefst 17 zetels worden behaald. Maar het tweede kabinet-Van Agt, bestaande uit D66, PvdA en het in 1980 opgerichte CDA – een ‘samen geraapt stelletje’, zei Hans Wiegel destijds niet geheel onterecht over die laatste partij – hield niet lang stand. De PvdA en CDA kregen onenigheid over bezuinigingen, en de eerste trad uit. Het rompkabinet-Van Agt III kwam tot stand. In de kort daarop volgende verkiezingen wonnen de sociaaldemocraten drie zetels. Het CDA leverde er drie in. Maar D66 kreeg de hardste klappen en zakte naar zes. Terlouw besloot afscheid te nemen. Wéér moest D66 zich bezinnen op haar rol.

Congrestoespraak door Jan Terlouw (1973)

Toespraak gehouden op de veertiende Algemene ledenvergadering van D66 op 24 november in het Jaarbeurs Congrescentrum in Utrecht

Dames en heren democraten,

D'66 is altijd een goede graadmeter geweest voor het maatschappelijk gebeuren. Dat gold in 1966, dat geldt ook vandaag nog. Kijk eens naar de activiteit van de leden: energiecrisis, politieke crisis, monetaire crisis. Er zijn de laatste twee maanden dingen gebeurd in de wereld die heel diep kunnen ingrijpen in onze westerse, welvarende samenleving. Leveranciers van grondstoffen worden zich in snel tempo bewust van hun macht. Het verspillende noordelijk halfrond moet zich ineens vertrouwd maken met de gedachte dat wat een theoretische afhankelijkheid was, harde realiteit aan het worden is.

[...]

Jarenlang heeft met name D'66 er op gehamerd dat de verspilling van de wegwerpeconomie moest ophouden, dat versobering op den duur onvermijdelijk zou zijn, en daarmee herverdeling van de welvaart.

't Gaat nooit precies zoals je denkt.

We weten niet of wat nu gebeurt het begin is van een herverdeling van macht en welvaart op de wereld. We weten niet hoe onze economie zal reageren. We weten niet hoe de bevolking zal reageren als versobering – in plaats van groei in besteedbaar inkomen, waaraan we gewend zijn – werkelijk doorzet.

Wij hebben overwogen of het niet in de ware aard van onze partij zou liggen om alle congresstukken opzij te schuiven en te gaan praten over de omwentelingen die op ons af rollen. Al zouden we dat willen, ik geloof dat het niet

kan, omdat er een grondige voorbereiding nodig is. Zonder dergelijke studie, opsplitsing in onderwerpen, discussies in verschillende werkgroepen, zou een debat over de energiecrisis onvoldoende diepgang hebben.

Wel stel ik voor dat bij het programmatische werk in de partij deze problematiek de hoogste prioriteit krijgt en om er eventueel over een paar maanden een deelcongres aan te wijden. (Hiermee verraad ik de clou van mijn betoog, nl. dat D'66 moet blijven.)

[...]

Intussen kunnen we er als D'66 niet aan ontkomen vandaag over onszelf te praten.

Zeven jaar hebben we met succes over anderen gesproken, die moesten ontploffen, hervormen, versplinteren, veranderen of gewoon verdwijnen, welk scenario ze gedeeltelijk hebben gevolgd. Nú lijkt onze horzelfunctie zo langzamerhand uitgespeeld. We moeten nu de vraag stellen en beantwoorden of we het daarbij laten, of dat we ook betekenis toekennen aan de korf vol honing die intussen is vergaard.

Als ik in de weken na Zaanstreek [op 17 oktober 1973 leed D66 een grote nederlaag bij gemeenteraadsverkiezingen voor Zaanstad, die gehouden werden na het samenvoegen van de zeven Zaangemeenten] de kranten opensloeg, had ik het gevoel op mijn sterfbed te liggen, omringd door neven en nichten die vriendelijke dingen zeiden over de overledene. Nauwelijks kon ik daarbij een gevoel van vrolijkheid onderdrukken, bij de gedachte aan de gezichten die de meewarige omstanders zouden trekken als de doodgewaande de dekens opzij zou slaan en vrolijk uit bed zou springen om de wenenden en rouwendenden op de eerste de beste verkiezingsbijeenkomst aan hun lofprijzingen te herinneren.

Een blik op de geschiedenis, die kort zal zijn. Voor een gedetailleerde beschrijving verwijs ik graag naar het artikel van Paula Wassen in het laatste nummer van de Haagse Post [*D'66: Afkicken en aan de slag*, 24 november 1973]. D'66 is ontstaan uit bezorgdheid over het zieke bestel, uit sarcasme over het ijdele geklep over beginselen, uit onbegrip voor de links/rechtschaal, uit verveling over het mateloze gemeier in de politiek en bij voorbaat uit woede over de nacht van Schmelzer.

Een beweging waren we, met de blik op de lange termijn en internationaal gericht. Fundamentele hervormingen zouden we teweeg brengen in de samenleving, via staatsrecht en partijpolitiek. Een beginsel hadden we niet op schrift, maar we noemden onszelf Democraten, en legden hiermee toch een beginsel vast: democratisering van de samenleving, tot in z'n verste hoeken.

Toen Kamerverkiezingen in zicht kwamen losten we een oude belofte in: vóórdat de kiezer zijn stembiljet invulde maakten we bekend met wie we eventueel zouden kunnen regeren; want we vonden dat de stem van de kiezer aan betekenis moest winnen. Sedertdien hebben zich in D'66 honderd verschillende stromingen geopenbaard. Stroming 28 vindt dat we voor 28% moeten samenwerken met de PvdA, stroming 74 is van mening dat we dit voor 74% moeten doen. De verkiezingen van een jaar geleden hebben bewezen dat iedere stroming gelijk heeft. De hoge nummers omdat er een progressief kabinet uit de bus is gekomen, de lage nummers omdat we zetels hebben verloren.

Ik som op wat sinds 1966 is bereikt, mede, soms grotendeels, door ons.

- a) Bestuurders zijn gemakkelijker bereikbaar geworden voor actiegroepen en burgers zonder relaties.
Openbaarheid van bestuur komt nu voor.
Het begrip van openheid wordt niet meer weggelachen.
- b) Er is een begin van democratisering, in bedrijfsleven, opleidingsinstituten, universiteiten, e.d.
- c) Het milieuprobleem is herkend, de industriële groei is in discussie, het belang van meerjarenplanning wordt ingezien.
- d) Verschillen in politieke opvattingen zijn duidelijker geworden
- e) Er is een kabinet dat Keerpunt als belangrijk uitgangspunt hanteert en in Keerpunt zitten een heleboel van onze wensen en ideeën.

Er is dus iets bereikt. Wij zijn er niet voor niets geweest. Electoraal zitten we echter slecht. Wat doen we nu? Wegwezen?

De afgelopen twee maanden ben ik veel de partij in geweest. De meeste regio's heb ik bezocht. Ik wilde weten wat de leden van hun partij verlangden. U hebt mij niet kunnen kiezen en eerlijk gezegd had ik zelf ook niet zoveel

keus. Maar vóór het congres wilde ik weten of ik het met de meeste leden eens zou kunnen worden over de lijn van de partij. Dat is een noodzakelijke voorwaarde om de functie te kunnen uitoefenen waar ik door een samenloop van omstandigheden in ben gerold. Ik meen gemerkt te hebben dat die éne lijn er is. U kunt dat zelf beoordelen, want ik ga nu uiteenzetten wat ik er van vind. Ik zie voor een trotse partij als Democraten'66 altijd is geweest, twee mogelijkheden.

De eerste is opheffen.

Daar is best wat voor te zeggen. Een deel van onze doelstellingen is bereikt. Staatsrechtelijke hervormingen zitten in de molen, openbaarheid is geen vies woord meer, democratisering komt hier en daar op gang. De PvdA is uit z'n malaise, is op landelijk niveau verjongd en gemoderniseerd in z'n opvattingen, heeft een minister-president in het Catshuis, en zou daarom zeker een royale bloemenkrans op ons graf leggen, rust zacht, in lief en leed de uwe, de dankbare erfgenamen. De polarisatie, een van onze briljante ontdekkingen, is min of meer een feit. Van progressiviteit hebben we niet het alleenvertoningsrecht – ook zonder ons blijven er krachtige progressieve stromingen, waarvan sommigen ons in radicaliteit zelfs op onderdelen overvleugelen, wat ze gegund is. Want je kunt nog zo'n warmbruisend, links hart hebben, zonder hoofd klopt het niet lang.

Polarisatie gelukt, progressiviteit gegarandeerd, Keerpunt in uitvoering, we zijn niet meer nodig. We doen niet mee aan de verkiezingen in het voorjaar, over 3 jaar vertrekken de laatste Eerste Kamerleden, de Tweede Kamerfractie blijft zolang het kabinet blijft, maar doet niet meer mee aan volgende Kamerverkiezingen. Op de dag van die verkiezingen wordt de partij opgeheven met een luisterrijk feest, bierglazen worden geheven en geleidigd in nu wat dikkere buiken dan weleer, maar even goedgemutst (de mensen, niet de buiken), en D'66 gaat de geschiedenis in als de eerste politieke partij die dood is gegaan zonder te sterven.

Dat is mogelijkheid één. En ik vind dat we hem moeten verwerpen. Ik zal u zeggen waarom ik dat vind. D'66 heeft altijd gezegd het eeuwige leven niet voor zichzelf te wensen. Maar dat betekent niet dat we onze ondogmatische aanpak, onze monomane drang tot democratisering, ons zoeken naar persónsgerichte oplossingen wilden opgeven. Het betekende dat we bereid waren deze mentaliteit, deze benadering, over te hevelen naar een

groter verband, naar een grote progressieve volkspartij (PVP), waarin het een belangrijke stroming zou zijn.

Zo'n PVP komt er voorlopig niet. Het congres van de PPR en het congres van de PvdA hebben hem voorlopig in de ijskast gezet. Dat is hun goed recht. Het moet mogelijk zijn om op genomen beslissingen terug te komen. Maar het heeft wel consequenties voor D'66. Want het enige directe alternatief voor de verloren PVP zou voor onze partij zijn: opgaan in de PvdA. Dat alternatief is onaanvaardbaar.

De PvdA is landelijk een goede bondgenoot voor een progressief beleid, maar lokaal vaak te conservatief, historisch nog te sterk gericht op een bepaalde groep, zit voor een krachtig milieubeheer vooral in gemeenten en provincies vaak nog vastgebakken in de oude patronen van werkgelegenheid en industriële expansie. De PvdA heeft belangrijke minderheden en soms zelfs meerderheden die persoonlijke verantwoordelijkheid t.o.v. centralistische maatregelen onderwaarderen, heeft i.h.a. niet dezelfde opvattingen over de participatiemaatschappij als wij.

U begrijpt mij goed. Ik zeg deze dingen niet uit nijd tegen de PvdA. Integendeel.

Juist omdat we veel gemeen hebben, juist omdat we programmatisch het dichtst bij elkaar staan, is het nodig de verschillen met deze partij aan te geven. Over het verschil tussen ons en de VVD hoeft ik niet uit te wijden. Als de heer Wiegel twee zinnen heeft uitgesproken kan een kind van zes dat verschil al aangeven, of hoe oud moet een kind zijn om het woord portemonnee te kennen.

De polarisatie is een feit, inderdaad. Maar het is geen verhelderende polarisatie, het is een hitsende. Wij zijn met de polarisatie begonnen. Ik wil niet ontkennen dat het polarisatiegedrag van de progressieve partijen wel eens een onzuiver element heeft gehad. Maar de hoofdzaak van deze polarisatie was het duidelijk aangeven van wezenlijke politieke verschillen, niet het tegen elkaar opzetten van belangengroepen. Toch is het vooral deze laatste uitwas die de VVD heeft opgepikt en uitgebouwd. De VVD is uitgegroeid tot een grote, conservatieve groepering, die met liberalisme natuurlijk niets meer te maken heeft, maar wel een reëel alternatief zou kunnen zijn voor de progressieve combinatie.

Helaas, de vvd biedt geen eigen ontwerp, geen eigen conceptie van de maatschappelijke ordening. Ik hoor alleen incidentele, weinig constructieve kritiek. Den Uyl deugt niet. Vredeling deugt niet, Gruijters deugt niet. Even leek er iets fundamenteels te gaan gebeuren toen er principiële kritiek werd geleverd op het beleid van Van Kemenade, maar Wiegel at zijn tong bijna op vanwege het haastige inslikken toen hij tegenover de kamer stond, die een paar argumenten wilde horen. Dat is het algemene beeld van de vvd in 1973: ontzettend flinke zinnen uit het boekje 'Hoe word ik met enkele schriftelijke lessen een succesvol politicus' voor zalen met 2000 kritiekloze aanhangers, zo mak als een lam tegenover kritische tegenstanders.

Je zou kunnen zeggen dat de druiven zuur zijn, vanwege het ledenbestand en het aantal Kamerzetels en zo, en iets van het sap van de druif zal er ook wel bijzitten, maar overwegend is toch mijn ergernis dat op deze manier de polarisatie ontaardt in een oververeenvoudiging van problemen, aan verscherping van belangentegenstellingen, niet tot een verheldering van verschil in inzicht. Het is dit laatste wat D'66 altijd voor ogen heeft gestaan. De sluiers van het compromis, zo vaardig geweven door met name de grote confessionele politici, moesten worden weggenomen, zodat we de bruid in het gelaat konden zien en vaststellen of ze een Rachel of een Lea was. Onze polarisatie moest leiden tot helderheid, tot een krachtmeting tussen programma's, niet tussen mensen. De realiteit gebiedt te zeggen dat de kiezers die soort polarisatie nog maar gedeeltelijk hebben gewild, want het bleek onmogelijk om na de verkiezingen een puur progressief kabinet te vormen. Dat tast de betekenis van verhelderende polarisatie niet aan. De huidige polarisatie leidt tot tolerantie die niets oplost.

- Als je nagaat waarom D'66 is opgericht;
- als je zoekt wat in alle programma's, nota's, beleidsplannen, het leidende principe was;
- als je in gesprekken met D'66-ers overal in het land merkt wat hen bezielt, dan is dat de wens om de mensen mondig te laten worden en een beslissende stem te geven bij beslissingen die hen aangaan.

Men noemt een samenleving waarin dat naar tevredenheid is geregeld wel een participatiemaatschappij. Helaas weet ik geen beter woord. Het klinkt als een soort veredelde vennootschap – en eigenlijk is het dat ook. Een open

vennootschap waarin iedere burger vennoot is. Dit beeld van de samenleving dat ons voor ogen staat vind ik onvoldoende terug bij andere partijen. Voeg daar bij wat ik heb gezegd over het wegvallen van het perspectief van een PVP en over de oneigenlijke aspecten van de huidige polarisatie en de conclusie moet wel zijn dat D'66 niet mag verdwijnen. Onze benadering kan in de Nederlandse politiek niet worden gemist en zou bij opheffing onvoldoende kansen krijgen in andere partijen.

Wat is nu de tweede mogelijkheid? Die is niet gewoon doorgaan zonder iets te veranderen. Want er is buiten ons iets veranderd. Het perspectief van de PVP is voorlopig van de baan, én de kiezers hebben te kennen gegeven dat D'66 zijn eigen politieke opvattingen minder zorgvuldig verborgen moet houden, wil men op ons stemmen.

Daarom zie ik als tweede, en feitelijk enige, mogelijkheid dat wij, zelfbewuster dan voorheen, onze eigen plaats in het politieke krachtenveld afbakenen. Die plaats is er. We nemen hem al lang in, maar we hebben het zelden durven uitspreken. Je wordt er namelijk zo echt een partij van en dat strijdt met onze hunkering naar de beweging. Toch valt er niet aan te ontkomen. Het kindje kan niet altijd schone verwachtingen blijven wekken door te bewegen in de moederschoot. Eéns moet het op eigen benen gaan staan.

Een niet-socialistische, progressieve partij, dat zijn we. Je kunt proberen er een naam aan te geven, bijvoorbeeld sociaal-liberale partij, maar deze woorden zijn zo beladen dat ik de voorkeur geef aan de naam die we hebben: Democraten. Daarin weerspiegelt zich onze diepste drijfveer: democratie. Ik ben me ervan bewust dat deze opvatting, dat D'66 zijn eigen, niet socialistische progressieve plaats moet opeisen in het politieke krachtenveld, door verschillende mensen zal worden uitgelegd als een ruk naar het midden. Zij menen dat progressief identiek is met socialistisch. Dat zal me dan een zorg zijn. Ik heb de laatste tijd heel wat snierende opmerkingen gehoord over D'66, met de strekking dat we niet progressief genoeg zouden zijn. Als je analyseert waar het om gaat zijn er dikwijls centralistische maatregelen in het geding of het gaat er om dat we geen uitspraken willen onderschrijven die niet hard te maken zijn. Ik hoor het nooit als het democratisering betreft, of mondigheid van de burger, of beheer van de aarde. Het soort progressiviteit dat betekent een afbouw van de individualiteit of heel flink zijn met woorden, kun je van me houden. Progressiviteit die alleen de functie

heeft om te tonen hoe progressief je bent, houdt vernieuwing waar die nodig en mogelijk is, alleen maar tegen.

D'66 moet blijven. Wij kunnen niet gemist worden bij het bestrijden van de kleine dictatuur, de dictatuur van het voorbereidingsbesluit, van het bestemmingsplan, van de moeilijke woorden.

Een aardbeving schudt de fundamenten van de wereldeconomie: monetaire crisis, energiecrisis, milieucrisis. Prognoses voor de lange termijn moeten herschreven worden. Welvaartsstijging moet veranderen in welvaartsherverdeling. In zo'n tijd is meer dan ooit nodig een ondogmatische, analytische, redelijke aanpak, moeten oplossingen worden gezocht waarbij geen heilige huisjes worden gespaard. Ik kan niet voor mijn verantwoording nemen om in deze situatie D'66 te laten verzwakken of verdwijnen, om niet te proberen wat er aanwezig is aan talent, aan oorspronkelijke benadering, aan onafhankelijke denkkracht, opnieuw te bundelen en in te zetten voor de Nederlandse samenleving. [...] Jaren zijn we verscheurd geweest, zoals ras-individualisten nu eenmaal gemakkelijk verscheurd zijn.

Wat we nu nodig hebben is eendracht en geloof in onszelf.

Pamflet: *De filosofie van D'66* door Henk Zeevalking (1973)

Een herdruk van dit pamflet verscheen in *De Democraat*, II (1978), nr. 3, 14-15

De roep om een eigen filosofie wordt in D'66 sterker. Confessionelen en socialisten hebben een filosofie, de PPR – zegt men – heeft er een, zelfs de VVD schijnt er een te hebben.

Derhalve kan D'66 niet achterblijven menen velen. Blijven wij dan achter bij anderen? Ik meen van niet. Het verschil met anderen is alleen dat wij tot nu toe meenden onze levensbeschouwelijke basis niet te moeten etaleren. Men kan zich afvragen waarom we dat eigenlijk vonden. Misschien ligt de verklaring wel in het feit, dat we als non-conformisten in de politiek van verschillende richtingen kwamen. Dat velen onzer met de filosofie van thuis gebroken hadden om een eigen weg te gaan.

Onze eigen weg gaan. Zie daar de verschijningsvorm van onze filosofie. Voor velen van ons was dat een nieuwe levenshouding. Aan de afgezworen filosofie van vroeger hadden we geen behoefte meer. We meenden dat we aldus uniek waren, maar dat was een vergissing. Vanaf de zeventiende eeuw knaagden soms weinigen, dan weer velen aan het geweten van onze cultuur. Aan de dogmatische zekerheden van die cultuur of die nu van godsdienstige dan wel staatkundige of economische huize waren.

We kennen de politieke zekerheden zonder welke er geen heil is voor velen. Wij D'66-ers hebben zo'n heilsleer niet. We hebben dat gemeen met de 'Liberals' in England, de 'Freie Demokraten' in Duitsland en de Radikaal Socialisten in Frankrijk. Als zij zijn wij burgerlijke radicalen die van evoluties meer verwachten dan van revoluties en die niet zelden van twee kanten de klappen krijgen.

Maar van klappen worden kinderen groot, zegt men.

De filosofie van de redelijkheid

Het is de rede die het burgerlijk radicalisme voedt. Rede en politiek zijn nochtans van huis uit tegenstellingen. Aan politiek en religie ligt de mythe ten grondslag. Confessionele politiek is derhalve minder een zaak die met zichzelf in tegenspraak is dan menigeen denkt. [...] Een mythe is een verhaal dat een vertekend beeld geeft van de werkelijkheid. Het is de remedie bij uitstek tegen vervreemding die de wereld de mens opdringt in zijn leven. De mythe appelleert aan de hoogste en laagste instincten van de mens.

Hij woelt emoties los. Gevoelens kunnen positief en negatief zijn, het gehele scala dat ligt tussen scheppen en vernietigen. De vervreemding die deze wereld scheidt gaat de mens met behulp van mythen te lijf. Desondanks is hij er niet in geslaagd die vervreemding te doorbreken.

Misschien heeft de mens het steeds in de verkeerde richting gezocht. Want wie van de wereld vervreemd is kan nog iets anders doen dan zijn heil zoeken bij een of andere mythe. Hij kan gewoon terugkeren naar huis, naar zijn geweten. Dat is een weinig tot de verbeelding sprekende, doch wel een doeltreffende zaak. Met behulp van dat geweten zal hij zijn evenwicht kunnen hervinden. Zo'n mens is een rationalist. Een vrouw of man die niet kan verheerlijken, niet kan verketteren.

Ik ben ervan overtuigd dat velen in D'66 deze gedachten kunnen onderschrijven. Dat dit met de velen die de partij de laatste jaren – sedert 1971 – verlieten eveneens het geval is.

Voor alle rationalisten in de politiek – politieke non-conformisten als men wil – blijft onder één voorwaarde D'66 het tehuis. Die voorwaarde is dat de leiders van die partij zich niet anders voordoen dan hun gezond verstand hen ingeeft. Dat wil zeggen ieder het zijne gevend. Slagvaardigheid is dan een eerste vereiste. Een tweede vereiste is dat men bereid moet zijn de bakens te verzetten, als het getij verloopt. Want de enige goede politicus, hetzij bestuurder, hetzij volksvertegenwoordiger, is de pragmaticus.

De rede dwingt een dergelijke houding af. Die rede veronderstelt dat de mens vrij is. Vrij in het bepalen van zijn politieke of godsdienstige keus.

Vrij om zijn eigen toekomst te kiezen. Wat nu een vrij mens voor zichzelf verlangt kan hij een ander niet ontzeggen, houdt ons in zakelijkheid de rede voor. En waar vrijheid een deelbaar begrip is komen de problemen opdoemen. Volledige vrijheid voor de een betekent onvrijheid voor veel anderen. Hebben we derhalve emotioneel met het begrip vrijheid geen moeite, rationeel hebben we het des te meer. Het heeft wat met broederschap te maken als onze ratio ingeeft dat het vrijheidsbeginsel door het gelijkheidsprincipe dient te worden ingedamd. De rede gaat uit van vrijheid en streeft naar gelijkheid. In deze eenvoudige zin ligt de levensbeschouwing van de burgerlijke radicaal, de links-liberaal, de D'66-er besloten. [...]

Ratio en kritiek zijn de fundamenteën van een cultuur die het burgerlijk radicalisme nastreeft te realiseren en in stand te houden.

Die ratio en kritiek moeten meer dan andere waarden in staat worden geacht een evenwicht te vinden tussen vrijheid en gelijkheid.

Aangezien de balans tussen beide slechts in theorie in evenwicht zal zijn zal er steeds een spanningsveld blijven bestaan. Meer dan met andere politieke groeperingen het geval is bevindt D'66 zich in dit spanningsveld. In concreto betekent dit, dat op vele gebieden de vrijheid van minderheden moet worden beperkt om die vrijheid rechtvaardiger te verdelen over allen.

[...]

Dogmatisme is de natuurlijke vijand van de ratio. De rede kent slechts één dogma: dat hij geen dogma's kent. Een gevolg daarvan is dat zo'n ondogmatische, niet de wijsheid in pacht hebbende, partij, doorgaans weinig briljante ideeën heeft. Dat zit in de aard van het beestje. Want dat beestje weet uit ervaring dat de ideeënverkundigers van nu niet zelden de tirannen van morgen zijn.

Het aanvaarden van vrijheid en gelijkheid als uitgangspunten voor een praktische en slagvaardige politiek houdt nog iets in. Te weten het vrij zijn van vooroordelen. Andere politieke partijen zijn beter noch slechter dan D'66. Voor leden van en kiezers op D'66 betekent de partij meer hun politieke tehuis dan andere partijen. Niets meer en niets minder.

Sommigen hebben dat tehuis inmiddels verlaten, anderen hebben het nog niet ontdekt. Daar zullen we met ons allen het nodige aan moeten doen. Vooroordelen met betrekking tot andere partijen en hun aanhang mogen we dan niet hebben. Wij zijn en voelen ons immers geen uitverkorenen.

Psychologisch is het hebben van vooroordelen, ressentimenten, trouwens onverstandig, evenals een blijvende polarisatiegedachte voor een partij die aan de ratio appelleert onverstandig is. Polarisatie kan uitgroeien tot verkettering, tot vooroordelen. Als pragmatisch middel geoorloofd, als beginsel is het verwerpelijk.

Het rationalisme roept op tot begrip en verdraagzaamheid. Het werkt relativerend en verwerpt uitersten. Vrijheid en gelijkheid vinden in de redelijkheid hun voedingsbodem, anderzijds kan de rede slechts in vrijheid tot groei komen.

[...]

Onderwijs

Wie de mens van morgen meer vrijheid en gelijkheid wil geven en een betere verdeling van deze democratische waarden over allen wil bewerkstelligen dient bij het onderwijs te beginnen. Eerst basisonderwijs, daarna middelbaar en hogeronderwijs voor allen. De leerplicht dient ten minste tot 18-jarige leeftijd te worden verhoogd. In dat onderwijs zal naast de intellectuele vorming de kunstzinnige vorming volledig aan zijn trekken moeten komen.

Dat een en ander miljoenen guldens meer zal gaan kosten dan thans aan het onderwijs wordt uitgegeven, komt mij gerechtvaardigd voor. Men verdedigt onze beschaving, in zoverre daarvan sprake is, beter met een zo perfect mogelijk onderwijsstelsel dan met straaljagers en kanonnen al zal men nooit geheel buiten bepaalde destructieve afweermiddelen kunnen. Aan constructieve middelen dient echter verre de voorkeur te worden gegeven. Goed onderwijs is zo'n middel. Gedegen onderwijs is een investering die niet zal nalaten resultaten af te werpen. Een betere geldbelegging valt uit maatschappelijk oogpunt nauwelijks te bedenken. [...]

Nawoord

Het uitgangspunt van D'66 is van aanvang af geweest het zich aandienen als een programpartij. Daardoor onderscheiden we ons van andere partijen die zich bij voorkeur beginselpartijen noemen.

Wij noemden ons Democraten, een begrip dat vrijheid en gelijkheid om-slaat. Met anderen dacht ik dat dit voldoende en duidelijk was. De geleden verkiezingsnederlaag in november 1972 doet sommigen roepen om een filosofie als uitgangspunt voor onze politieke doelstellingen.

De bedoeling van dit pamflet is geen andere geweest dan een bescheiden poging aan te tonen dat onze filosofie was en is:

- het scheppen van vrijheid en gelijkheid
- het redelijk benaderen van de nationale en internationale problematiek
- het zich onbevooroordeeld opstellen tegen politieke tegenstanders van welke signatuur dan ook.

Rest nog de vraag of wij steeds trouw zijn gebleven aan onze filosofie. Die vraag zal iedere D'66-er zelf naar eer en geweten moeten beantwoorden. Als we het kunnen opbrengen te erkennen dat de een hier heeft gefaald en de ander daar, dan is er al veel ten goede gekeerd.

Bijdrage aan de algemene politieke beschouwingen door Jan Terlouw (1976)

Gehouden in de Tweede Kamer op 12 oktober

[...] Wat is politiek? Het geheel van maatregelen waarmee men een land (gewest, stad) bestuurt, zegt het woordenboek. Dit zou de indruk kunnen wekken dat politiek alleen is het bestuurlijk apparaat met het controlerend orgaan, Regering en parlement. Maar zo wordt de betekenis van politiek niet beleefd door de mensen. Politiek is macht en machtsstrijd. Het cement van de samenleving, het chaos-voorkomende, het ordenende, is macht. Een aanzienlijk deel van die macht is politieke macht.

Daarom behoort een regering, behoren politieke partijen die alleen willen weten van macht als die democratisch gekozen en gecontroleerd is, zich voortdurend af te vragen wat er gaande is, niet alleen in het bestuurlijk apparaat, maar ook, of vooral, in de hele samenleving.

Onlangs is verschenen het rapport 1975 van het Sociaal en Cultureel Planbureau. In algemene zin is uit dat rapport dat hier vanavond al eerder is geciteerd, de conclusie getrokken, dat Nederland conservatiever is geworden in de periode na 1970. Die kwalificatie lijkt mij juist voor zover het gaat over een verminderde tolerantie tegenover mensen van een ander ras of waar het gaat over de nog steeds aanwezige neiging tot stigmatisering, tot negatieve beoordeling van de werkloze. Maar lang niet in alle opzichten kan men de toegenomen onlust- en angstgevoelens afdoen met vernieuwd conservatisme. De Nederlander blijkt bijvoorbeeld helemaal niet zo ontevreden over zijn inkomen. Het is het welzijn, nu en vooral in de toekomst, dat hem zorgen blijkt te baren.

In 1966 had de ontevredenheid over de samenleving tot gevolg een sterke vernieuwingsgezindheid. Opmerkelijk is dat, volgens het rapport, de on-

tevrede nu weinig neiging vertonen tot vernieuwing. Wij kunnen dat gemakshalve conservatisme noemen, maar het zou ook geen luxe zijn om na te gaan of de sterk vernieuwende partijen – waarbij ik D'66 graag als eerste noem – wel steeds voldoende hebben bekeken welke vernieuwingen werkelijke verbeteringen waren. Het is immers al te gemakkelijk om degenen die niet in extase worden gebracht door vernieuwingen die je zelf voor verbeteringen houdt, maar die dat nog niet hebben bewezen te zijn, voor conservatief uit te maken.

Overigens, het staat voor mij vast dat de hoofdpunten van vernieuwingen van D'66, namelijk maatschappelijke democratisering en bescherming van natuur en milieu, het welzijn van de mensen wel degelijk hebben verhoogd en dat dit ook zo is ervaren. De malaise, het gevoel van onzekerheid en ongerustheid voor de toekomst, zit 'm niet in het materiële vlak. De westerse mens lijdt aan afstomping, aan automatisering, aan vervreemding van zichzelf, van zijn medemensen en van de natuur.

In dit proces, zegt Erich Fromm, heeft de mens zich zelf veranderd in een ding; het leven is ondergeschikt geworden aan het bezit, 'het zijn' wordt overheerst door 'het hebben'. Terwijl de wortels van de Westerse cultuur, zowel Grieks als hebreuws, de vervolmaking van de mens tot doel van het leven maakten, houdt de moderne mens zich bezig met de vervolmaking van de dingen en met de kennis om deze te vervaardigen. Het lijkt erop dat ten langen leste de Westerse mens begint in te zien, of liever aan te voelen, dat zijn monomane hang naar bezit, naar productie en consumptie, een werkelijke rijping tot volwaardig mens-zijn, een werkelijke aanvaarding van het leven, in de weg staat. Nu het aantal mensen dat alle materiële goederen bezit toeneemt, staan ook steeds meer mensen met lege handen, diezelfde mensen. Zij staan te meer met lege handen, omdat datgene wat de westerse cultuur aan niet-materiële waarden bezat voor een groot deel is losgeslagen.

- De machtswillekeur van hoogleraren is ingeperkt, maar ook de zo positieve eerbied voor de briljante leermeester is daarmee verdwenen.

- De frustrerende druk van de gemeenschap om totaal ontwortelde huwelijken toch in stand te houden, is gelukkig weg; maar ook verkommeren steeds meer kinderen in het niemandsland tussen twee ouders die het gevecht om vrede wat al te gemakkelijk opgaven.

- De kerken kunnen de mensen niet meer klein houden, waaraan zij zich

vroeger nogal eens schuldig maakten; maar zij die God dood verklaarden, hebben verzuimd de ontredderde gelovigen een andere 'zin van het leven' voor te houden.

Terwijl de materiële voorzieningen toenamen, is er in het veld van de niet-materiële waarden veel gekapt en weinig geplant. Onderwijs, zal men zeggen, is verreweg de grootste begrotingspost. Dat is zo, maar het overgrote deel van ons onderwijs is materieel gericht. Dit kabinet heeft zoveel gedaan aan de sociaal-culturele sector, kan men tegenwerpen. Zeker, maar de sociaal-culturele sector ontwikkelt zich in hoofdzaak volgens maatstaven die zijn ontleend aan de produktiesector; de sociaal-culturele sector is dienstbaar aan de produktiesector, in ieder geval meer dan omgekeerd.

Wie vroeger om een kopje melk verlegen zat, ging het lenen bij de buurvrouw. De techniek heeft in die situatie verandering (en verbetering) gebracht. Wij hebben nu een koelkast. Maar hiermee is ook een brokje menselijk contact verloren gegaan en daar is niets voor in de plaats gekomen. Dat hebben wij verzuimd te doen. Iemand wiens kind vroeger ziekteverschijnselen vertoonde, liep in zijn ongerustheid naar de buren om raad, of om van zijn telefoon gebruikte maken. Nu heeft hij zelf telefoon en binnen tien minuten staat de ambulance voor de deur. Dat is natuurlijk een grote verbetering en ik zou het niet graag missen, maar er is ook iets door weggevallen. Wij hebben verzuimd dat weggevallene opnieuw in te vullen. Wij hebben elkaar niet meer nodig. Machines en organisaties, perfecter dan mensen, hebben de taken overgenomen. En wij hebben niets gezocht om de kilte die daardoor ontstaat te verjagen. Dat hebben wij verzuimd.

Technocratie en bureaucratie hebben de plaats ingenomen van contacten tussen mensen onderling en tussen mens en cultuur: beter, efficiënter, goedkoper. We willen ze niet meer missen, maar we zullen moeten leren, ermee te leven, wij zullen moeten eisen dat technocratie en bureaucratie ondergeschikt zijn aan de mens. Het gaat om de mens, niet om de machine, niet om het systeem. Al 500 jaar voor Christus of daaromtrent sprak Zarathustra: 'Uw vruchten zijn wel rijp, maar gij zijt niet rijp voor uw vruchten'. Inderdaad, de straaljager, de maanraket, de computer, ook het sociale stelsel, het zijn rijpe vruchten, prachtige produkten van het menselijk kunnen. Helaas, wij zelf blijken niet rijp om er mee te kunnen leven, wij zijn niet rijp voor

onze rijpe vruchten. Wij kunnen niet leven met onze verworvenheden. Is het dan verwonderlijk dat het Sociaal Culturele rapport moet constateren dat de mensen – ondanks de gestegen welvaart – ontevredener, ongelukkiger en banger worden?

Wij leven in een wereld van machines en dat is beangstigend, als niet op ieder moment duidelijk is dat de machine ondergeschikt is aan de mens, een dienaar, een hulpmiddel. En hoe onduidelijk is dat als we corresponderen met computers of als cruise missiles zelfstandig hun weg vinden naar een vijandelijk doel. Mens en machine zijn tegenstrijdige begrippen, en toch doen wij er alles aan, via consumptiedwang, via groeivoeten, macro-economische verkenningen, prioriteitstellingen, zelfs via ons onderwijs, om ze met elkaar te verzoenen.

[..]

Als de mensen onzeker zijn, en bang voor de toekomst, dan komt dat niet omdat ze bang zijn dat de materiële voorzieningen gaan haperen, dat de welvaart niet meer zal groeien, maar omdat wij proberen mens en machine met elkaar te verzoenen, omdat we niet aan de mens bouwen, maar aan de technocratie, omdat we vervreemden van elkaar en van de natuur en daardoor van onszelf, omdat we menen dat onze persoonlijke moeilijkheden kunnen worden opgelost door de bureaucratie, omdat we ons richten niet op wat we zijn, maar op wat we hebben, omdat we schaalvergroting toepassen tot we begin noch einde kunnen zien en knielen voor deze gouden gigant.

Mijnheer de Voorzitter! Wellicht denkt u dat ik een anti-groeiverhaal aan het houden ben. In het geheel niet. Ik probeer alleen te begrijpen waarom de mensen dan zogenaamd weer conservatiever worden en wat het antwoord van de politiek moet zijn.

De vraag 'groeï of geen groeï' is achterhaald door de veranderde situatie in de wereld. De vraag voor Nederland luidt nu veeleer of we a. voldoende vernieuwing kunnen realiseren om een behoorlijk welvaartsniveau te handhaven, en b. of die welvaart werkelijk welzijn zal kunnen voortbrengen. Voorthollen als een blind paard is onzin, terugdeinzen naar de middeleeuwen evenzeer.

De fractie van D'66 is van mening dat vooruitgang, in de zin van toenemend geweld, massificatie, schaalvergroting, onmenselijking, overname van alle arbeid door machines, funest is. Anderzijds is het gevaarlijke onzin om het productieapparaat weg te trappen, of de ondernemers de schuld te geven van de vervreemding. Het is de hele Westerse cultuur die een zo grote nadruk heeft gelegd op het 'hebben', en die cultuur in zijn geheel wankelt nu door de gevolgen ervan. De oplossing is niet niks meer te doen, of minder te doen, de oplossing moet worden gevonden door het anders te doen, door prioriteiten te verleggen. Leidraad daarbij kan zijn, dat maatregelen geen systemen moeten dienen, technocratische noch bureaucratische noch politieke systemen, maar mensen. Het geluk van die mensen wordt bepaald door de mate waarin ze creatief zijn, contact met elkaar hebben en contact hebben met natuur en cultuur. Het welvaartsniveau is daarvoor alleen instrumentaal; het is geen doel in zichzelf.

[...]

Het gevoel nutteloos te zijn is vernietigend voor een mens. Dat gevoel heeft hij als hij ongewild werkloos is; hij kan het ook hebben als hij acht uur per dag zinloze arbeid verricht. Geregeld lees ik in de kranten dat men (vooral in het westen van het land) nauwelijks vakmensen kan krijgen. Dat klopt met wat ik vorig jaar bij de algemene beschouwingen heb gezegd over een kort onderzoekje bij een aantal gewestelijke arbeidsbureaus. Wie een vak kent hoeft niet werkloos te zijn. Ik wil niet pleiten voor een teruggaan naar de zuiver technische opleidingen van vroeger, zonder algemene vorming, maar als we terecht zijn gekomen in een situatie dat bij deze opleidingen het vakmanschap niet meer een belangrijke plaats inneemt, dan zijn we op de verkeerde weg. Want vakmanschap geeft plezier en voldoening; algemene vorming zonder vakmanschap is steriel, algemene vorming naast vakmanschap verruimt de blik. Zijn er eigenlijk nog jonge mensen die een gewelf kunnen metselen?

Vakmanschap, ambachtelijk kunnen, scheidt niet alleen vreugde voor de man of vrouw zelf, het is ook onontbeerlijk voor de stadsvernieuwing, die dreigt te stagneren omdat er geen vaklieden zijn. Daar moet iets aan gebeuren. Wij vinden het erg belangrijk, wij vinden het essentieel, dat mensen op hun eigen kleine schaal, naar eigen inzichten hun leven, hun woon- en leefpatroon kunnen inrichten.

Niemand hoeft het vandaag de dag te doen zonder inkomen, al is het leven met het minimumloon zeer sober. Het betekent dat geldstromen van enorme omvang hun weg vinden naar hen die om de een of andere reden niet werken. Onder hen zijn er velen die graag wél zouden werken. Tegelijkertijd is er werk in overvloed dat niet kan worden verricht, omdat er geen geld voor is; in de sociaal-culturele sector, bij de ouden van dagen, de hulpbehoevenden, de eenzamen, de ontwortelden, in vervuilde natuurgebieden en noem maar op. Wat is dat voor bizarre situatie? Werkgelegenheid hoofdpunt van het regeringsbeleid, de erkenning dat het fnuikend voor iemand is om geen zinvol werk te kunnen doen, enorme geldstromen, en talloze baantjes die open moeten blijven door geldgebrek. Zou er soms iets met het systeem aan de hand zijn? Denken wij misschien toch meer aan perfectie van het systeem dan aan de mens voor wie het is ontworpen?

Men spreekt van misbruik van de sociale wetten – een randverschijnsel. Geen randverschijnsel is de toename van ziekten, niet ziekteverzuim, van onvrede met de situatie, van stijging van het gebruik van medicijnen. Wij hebben het allemaal beter, ja zeker. En wij zijn meer ziek. Wij hebben een prachtig stelsel van sociale verzekeringen opgebouwd, en wij zijn meer ziek. Wij hebben een peperdure organisatie voor de volksgezondheid, en wij zijn meer ziek. Wij hebben uitgekookte diëten, kennis van voedingsleer, een farmaceutische industrie, trimbanen en sportvelden, en wij zijn meer ziek. Wij kunnen niet leven met onze verworvenheden, wij zijn niet rijp voor onze rijpe vruchten, wij worden er ziek van.

Of de mens er tegen kan, zijn verantwoordelijkheden tot een minimum te zien terug gebracht, of hij het de moeite waard vindt om in een ziekenhuis als nr. 316 zijn leven met een week verlengd te zien, of hij rijker wordt van nog een jaar langer onderwijs in iets wat het bestaande systeem weer een stap verder zal brengen, wij hebben het ons niet afgevraagd. Misschien hebben wij te ijverig aan de systemen gebouwd, zijn wij vergeten te kijken of zij wel naar menselijke maat zijn gesneden. De mensen moeten maar in de systemen passen.

De systemen zijn perfect, feilloos, sluitend, en in al hun volmaaktheid vaak belachelijk. Scholen, ziekenhuizen, tehuizen voor ouden van dagen werven met voorbeeldige ijver cliënten om maar aan hun subsidies te komen. To-

neelgezelschappen eindigen het seizoen met dure produkties om dezelfde reden. Allerlei gesubsidieerde instellingen zijn als de dood om geld over te houden, omdat anders het jaar daarop hun subsidies worden gekort. Mensen dienen systemen, systemen dienen computers, computers dienen de industrie, de industrie dient het materialisme, waaronder de Westerse cultuur gebukt gaat. Het klinkt wat retorisch – ik geef het toe – maar ik neem aan, dat de bedoeling duidelijk is. [...]

We hebben nu een aantal jaren samengewerkt met de grootste socialistische partij terwijl D'66 zelf geen socialistische partij is. Ondanks meningsverschillen kon die samenwerking standhouden, omdat de PvdA een vernieuwingsgezinde partij is, nooit te lui om na te denken over de koers die de samenleving neemt of zou moeten nemen. Toch is D'66 in wezen veeleer liberaal dan socialistisch, in die zin dat de partij zich vooral richt op het individu en diens plaats in de samenleving. Waarom dan toch voelt D'66 zo weinig verwantschap met de politiek van de vvd?

Dat heeft vooral de volgende twee redenen.

- a. De vvd geeft er weinig blijk van iets te begrijpen van de culturele crisis waarin de westelijke wereld zich bevindt.
- b. In de praktijk richt het vrijheidsbegrip van de vvd zich vooral op de vrijheid materiële goederen te verwerven. Dat blijkt o.a. uit het nieuwe verkiezingsontwerpprogramma. D'66 vindt – en ik citeer hier [Ernst Friedrich] Schumacher – dat een leven, allereerst gewijd aan het nastreven van materiële doelen, leeg en fundamenteel onbevredigend is. Zo'n leven zet persé de ene mens op tegen de andere, de ene natie tegen de andere, want de behoeften van de mens zijn oneindig en oneindigheid kan alleen worden bereikt op geestelijke, nooit op stoffelijk gebied.

Het CDA is tot stand gekomen. Er valt nog weinig te zeggen over de innerlijke samenhang ervan, noch over de politieke richting die zal worden ingeslagen. Helaas, een explosie van het bestaande partijstelsel heeft sinds 1966 niet plaatsgevonden, misschien is het meer een implosie. Ik hoop – voor de politieke helderheid waarop het Nederlandse volk recht heeft – dat niet alleen de confessionele, maar ook de politieke grondslag van het CDA duidelijk zal worden, maar het geloof daarin, als vaste grond van deze hoop, mis ik.

Ik wil nog iets zeggen over de politieke overtuiging van D'66 vergeleken met die van de PvdA. Voor een gedeelte geldt wat ik ga zeggen ook voor de PPR: overigens bestaat er tussen de PPR en D'66 een grote overeenkomst in ideeën en opvattingen die pas in hun praktische uitvoering soms divergeren.

Eerst een voorbeeld uit de praktijk. De Partij van de Arbeid en de PPR zijn een boycot-actie begonnen tegen de AMRO-bank. D'66 doet daaraan niet mee, niet omdat wij het apartheidssysteem in Zuid-Afrika niet even grondig zouden verfoeien als die andere partijen, niet omdat wij ons niet zouden willen inspannen om aan dit systeem afbreuk te doen, wel omdat wij geen zondebok willen zoeken om de onlustgevoelens over onze eigen verantwoordelijkheid op af te wentelen; tot voor kort verdienen wij allemaal wat graag geld aan Zuid-Afrika. Wel omdat wij van de vele Nederlandse bedrijven die een commerciële relatie hebben met Zuid-Afrika, er niet één willen kiezen om in de ogen van het publiek in discredit te brengen, want dat vinden wij onrechtvaardig.

Nu over onze verhouding tot de PvdA iets meer in het algemeen. Het zou dwaasheid zijn niet te erkennen dat het socialisme ook in Nederland van grote betekenis is geweest; ik bedoel dat in positieve zin. De PvdA komt op voor de zwaksten in de samenleving. Al degenen die menen dat D'66 niet zou opkomen voor de zwaksten in de samenleving, maken een ernstige vergissing.

Het verschil zit in de waardering wie die zwaksten zijn. Voor de PvdA zijn de zwaksten nog altijd identiek of vrijwel identiek met de laagst betaalden. Zonder twijfel hecht de PvdA grote waarde ook aan bijvoorbeeld onderwijs voor deze zwakken, maar de identificatie is een materiële en ook één met een groep, met een klasse. Het is dan ook geen wonder dat oplossingen veelal worden gezocht in gemeenschapsvoorzieningen, in collectieve maatregelen. Ook D'66 zet zich in voor de 'zwakken van de PvdA'; dat is in negen jaar stemgedrag in deze Kamer wel gebleken. Maar voor ons zijn de zwakken ook, mede, misschien langzamerhand wel vooral, de vervreemden, de eenzamen, degenen die onmondig worden gehouden, degenen die het in de technocratie niet harden kunnen, degenen die vinden dat het ziellose, eentonige, nutteloze werk dat ze moeten doen een belediging is voor hun mens-zijn, de van hun menselijke contacten beroofden, de van hun verantwoordelijkheid beroofden en zij die merken dat de materialistische Westerse

cultuur hen meer en meer met lege handen laat staan.

Dat zijn de individuen, niet in een groep of klasse onder te brengen. En een individu-gerichte benadering springt zuinig om met oplossingen in de collectieve sfeer, want de bureaucratie die daarmee hand in hand gaat versterkt de vervreemding, verkillig en onmondigheid waarover ik sprak.

Het socialisme heeft grotere rechtvaardigheid en grotere solidariteit met de minst bedeedden gebracht. Thans, nu de materialistische Westerse cultuur en de materialistische mens daarin een identiteitscrisis en een motivatiecrisis beleven, nu blijkt dat we met onze rijpe vruchten, met onze verworvenheden niet weten om te gaan, is er een individualisering nodig, een post-socialistisch liberalisme, een liberalisme dat het belang van de socialistische inbreng in het nabije verleden erkent.

De vvd spreekt van 'gelijke kansen'. Dat is lang niet goed genoeg. De één wordt gezond geboren, met goed verstand en met evenwichtige, verstandige ouders. De andere zwak, zwak begaafd ook, met een egoïstische vader en een neurotische moeder. Gelijke kansen?

Post-socialistisch liberalisme scheidt per individu de kans die hij persoonlijk onvoldoende heeft meegekregen. Je kunt je inspanningen erop richten dat iemand die 30.000 verdient, maar qua capaciteiten er 40.000 waard is, inderdaad een veertigduizender wordt. Dat kun je doen. Maar ik weet wel een paar hogere prioriteiten. De politieke uitgangspunten van D'66 in hun gedaante van 1976 zijn neergelegd in een programma en worden volgende maand op een congres besproken. Ik ben van mening dat geen andere politieke partij in Nederland deze uitgangspunten dekt. [...]

Pamflet: *Grondslagen van vrijheidsgezind politiek handelen* (1978)

Uit: *De Democraat*, II (1978), nr. 3, 3-5. Verschenen ter bespreking op het congres van 21 en 22 april 1978 in Zwolle

1. Voor D'66 staat voorop, dat politiek handelen slechts zinvol kan zijn als het leidt tot de handhaving en vergroting van de ontplooiingsmogelijkheden van individuele mensen. Deze ontplooiing moet geschieden in vrijheid en verantwoordelijkheid, naar eigen inzicht en overtuiging, in solidariteit met de medemens en zonder politieke, sociale en economische discriminatie van anderen.
2. Voor D'66 bestaat vrijheid niet uit afgeperkte terreinen waarop individuen hun gang kunnen gaan, maar uit ontplooiingsmogelijkheden die mensen voor elkaar scheppen door de manier waarop zij met elkaar omgaan. Die vrijheid bestaat slechts voor zover wij haar telkens opnieuw laten ontstaan.
3. Vrijheid zoals wij die verstaan vereist verdraagzaamheid in positieve zin. Dat wil zeggen, een houding die anderen en hun anders zijn niet slechts duldt maar hun verscheidenheid waardeert als een positief goed. D'66 ziet deze verscheidenheid tevens als de voornaamste bron van maatschappelijke vernieuwing.
4. Onze opvatting van vrijheid eist voorts, dat degenen die in onze maatschappij in verdrukking komen middelen worden geboden waarmee zij zich uit hun verdrukking kunnen vrij maken. Die middelen moeten worden afgestemd op individuele personen en hun behoeftes en wensen, en mogen niet worden opgelegd of opgedrongen als de afdoening van een plicht of ter verwerkelijking van een doelstelling die anderen hebben vastgesteld. Individuele vrijheid zoals wij die verstaan kan slechts bestaan op basis van solidariteit. Solidariteit mag echter niet individuele vrijheid in verdrukking

brengen, want dan ontardt zij (ongeacht de kwaliteit van de bedoelingen die haar voeden) in betutteling en autoritair gedrag.

5. Uit onze vrijheidsopvatting volgt, dat wij als toetsingscriteria voor de mate waarin ons vrijheidsideaal in de maatschappij wordt verwezenlijkt niet alleen zien de staatkundige waarborgen van de individuele vrijheid en de rechtsmiddelen die het individu heeft ter bescherming van zijn belangen. Evenzeer dient daarbij de mate beschouwd te worden waarin minderheids-groepen worden getolereerd en in staat gesteld zich naar hun eigen waarden en normen te gedragen, de manier waarop wij solidair zijn met in verdrukking geraakte mensen, de manier waarop onze maatschappij haar verantwoordelijkheid waar maakt jegens hen die door hun gedrag de vrijheid en de veiligheid van anderen in gevaar brengen, en de manier waarop het verwerven en het gebruik van macht in onze maatschappij wordt genormeerd en bewaakt.

6. Macht – d.w.z. het vermogen om het gedrag van anderen eenzijdig te beïnvloeden of, in het uiterste geval, te bepalen – is op zichzelf goed noch kwaad. Macht is zelfs onmisbaar als middel voor het tot stand brengen en handhaven van een maatschappij waarin mensen vreedzaam en in vrijheid met elkaar kunnen samenleven en samenwerken. Macht is een kwaad, wanneer zij verkeerd wordt gebruikt en vooral wanneer het verkrijgen en vergroten van macht een doel op zichzelf wordt. Zowel (de mogelijkheid tot) het verwerven als het uitoefenen van macht behoren onderworpen te zijn aan normen en toezicht. De beschikking over macht verplicht tot openheid en verantwoording tegenover degenen over wie zij wordt uitgeoefend. Het toezicht op de verwerving en het gebruik van macht kan slechts effectief zijn als dit zelf over macht beschikt. Daarom vereist een goed toezicht op macht niet alleen duidelijke spelregels en besluitvormingsprocedures maar ook een evenwichtige spreiding van macht. Monopolievorming en concentratie van macht moeten worden tegengegaan zowel in de overheids sfeer als in de particuliere sfeer.

7. D'66 beschouwt democratie als middel en als doel, als een manier om beslissingen te nemen en als een politiek ethische houding die openheid en verdraagzaamheid eist tegenover anderen, als iets dat voor een deel verwezenlijking is en als een ideaal om na te streven.

8. In deze opvatting is democratie een voortdurend proces van vernieuwing en hervorming waarin beslissingsmethodes (zoals besluitvorming bij meerderheid van stemmen, aanwijzing van vertegenwoordigers door vrije algemene verkiezingen, hoor en wederhoor, inspraak en medezeggenschap) niet op zichzelf waarde toekomen maar als middel dienen voor de vervulling van de dubbele opgaaf: mensen vrij maken en vrij laten.

Democratie is pas democratie als zij zichzelf in stand houdt.

9. Deze opvatting van democratie is niet verenigbaar met onwrikbare standpunten of dogma's over de inrichting van de maatschappij of over het gedrag dat mensen van elkaar mogen eisen en evenmin met kant en klare blauwdrukken voor een toekomstige maatschappij. Zij eist integendeel openheid en verdraagzaamheid jegens anderen (vooral minderheidsgroepen), een voortdurende kritische instelling tegenover alle, ook op democratische wijze tot stand gekomen beslissingen en de daarbij als uitgangspunt gekozen waarden en normen.

Ook democratische beslissingen moeten getoetst worden wat betreft hun effecten aan de hierboven (in punt 5) genoemde criteria.

10. D'66 streeft ernaar zijn standpunten en uitgangspunten zoveel mogelijk vatbaar te maken voor kritiek en voor toetsing op hun veranderende maatschappelijke betekenis door het formuleren van actiebeginselen die leidraad zijn van zijn beleidsprogramma.

11. Deze opvattingen van democratie eist niet in de laatste plaats, dat ook aan toekomstige generaties de ruimte en vrijheid wordt gelaten om aan hun toekomst vorm te geven – zoals wij die verkregen als nalatenschap van vorige generaties.

TOELICHTING BIJ DE D'66-GRONDSLAGEN

I. Inleiding

De democratische politieke partijen in Nederland hebben, net als Nederlanders zelf, veel gemeen in hun zedelijke uitgangspunten. Vrijheid, gelijkheid en broederschap; sociale rechtvaardigheid en het recht van ieder om zichzelf te zijn en te worden: al dergelijke termen verwijzen naar een complex van

waarden en normen, soms onderling strijdig maar vaak in elkaars verlengde liggend, waar we het in principe gemakkelijk allemaal over eens worden.

We maken ten slotte deel uit van dezelfde politieke cultuur, onderling verbonden niet alleen door de grote abstracties, maar ook door de uiterlijke kenmerken die de Nederlandse stijl van politiek bedrijven onderscheiden van die in andere landen.

Natuurlijk zal elke partij binnen het gemeenschappelijke waardencomplex een eigen, karakteristieke nuancering aanbrengen. Vaak leidt dat, vooral in manifesten en beginselverklaringen van het traditionele soort, tot versimpeling. Eén waarde (individuele vrijheid, sociale gelijkheid, christelijke naastenliefde) krijgt dan niet alleen de meeste nadruk maar wordt ook voorgesteld of al de andere er rimpelloos uit voortvloeien. Dat er wel eens dilemma's zijn, gevallen waarin moet worden gekozen tussen wat de ene en wat de andere waarde voorschrijft, daarvoor tonen zulke strijdbare geschriften meestal weinig oog.

De karakteristieke vertekening die met name elk van de drie traditionele partijen aan het gemeenschappelijk waardencomplex geeft, wordt versterkt door een ander verschijnsel: hoewel ze alle drie pretenderen volkspartijen te zijn, d.w.z. het beste te willen zijn voor alle bevolkingscategorieën, zijn bij elk van hen bepaalde belangengroepen sterker vertegenwoordigd dan andere: vakbeweging bij de PvdA, ondernemers bij de VVD, stands- en allerlei soc. – cult. organisaties bij het CDA, waar ook al die conservatieve realisten een natuurlijk tehuis vinden die macht willen zonder er veel nieuws mee te doen, en die weten dat die macht in het midden ligt.

Uit dit spel van belang en beginsel kwam een vrij stabiel systeem voort, dat zowel onderlinge strijd als samenwerking mogelijk maakte, en waarin elke partij voor de bekende problemen vanuit de bekende uitgangspunten naar de bekende oplossingen redeneerde. In de zestiger jaren echter begon steeds duidelijker te worden dat het systeem beter geschikt was om elkaar in de gaten te houden dan de onberekenbaar snel veranderende werkelijkheid. Uit dat inzicht werd D'66 geboren. Snelle onderkenning van de nieuwe, onvoorzienbare problemen, doorlopende analyse van de veranderende samenleving, aandacht voor telkens nieuwe punten waar mensen in de knel waren gekomen, dat alles met de creatieve medewerking van veel meer mensen dan tot nu toe bij de politiek betrokken waren geweest – dat waren voor de

oprichters van de nieuwe partij de ware kenmerken van vooruitstrevende politiek. Het oude spel van beginsel en belang raakte bij hen in diskrediet. De typische vertegenwoordigers van de traditionele belangengroepen kregen in de nieuwe partij weinig gehoor – in tegenstelling tot de actiegroepen met hun alarmschelfunctie. Het beroep op (een eigen keus uit) algemene beginselen werd als overbodig en parmantig ervaren, evenals het, daarmee meestal gepaard gaande, woordenrijk vertoon van bewogenheid.

Ideologisch en dogmatisch waren de gangbare en verwisselbare verwijten aan de traditionele partijen: traditionele overtuigingen werden voornamelijk gezien als spinrag dat een heldere kijk in de weg zat. Er was, met andere woorden, een nieuwe politieke mentaliteit aan bod gekomen, – maar zoals bij alles wat nieuw is, werd die omgeven door overdrijvingen en misverstanden, ook bij de aanhangers. Elk etiket had zijn nadelen. Nuchtere geesten onder de D'66-ers noemden zich zakelijk en pragmatisch, meer romantisch aangelegden spraken graag over de onzekerheid als levenshouding. En de tegenstanders, denkend in de termen van het oude spel, moesten in het ogenschijnlijk ontbreken van specifiek beginsel en belang en de nadruk op de orde van de dag wel een verdacht soort modieusheid zien, een 'onnederlandse' afwijking van karakterloze, technocratische opportunisten. Nu, tien jaar later, is het mogelijk scherper te omschrijven wat werkelijk nieuw was en karakteristiek is gebleven in de politieke aanpak waar D'66 voor staat.

2. Democratie als middel en doel

Door democratie centraal te stellen sloot D'66 natuurlijk aan op een belangrijke karaktertrek van de Nederlandse politieke cultuur. Er was tot dusver echter geen partij geweest die democratie als middel en als doel beschouwde. Als middel omdat de democratische beslismethode het beste aansluit bij het algemene streven naar een samenleving zonder geprivilegieerden; als doel, omdat democratie eist dat er ruimte is voor het tot bloei komen van individuele verschillen. Die eis kan de basis zijn voor een politiek programma. In dit opzicht staat D'66 alleen. [...]

Natuurlijk is deze korte omschrijving van andere politieke stromingen niet volledig, maar in het kader van deze beschouwing achten wij deze vereenvoudiging gerechtvaardigd. Onze keus voor democratie als beste beslismethode berust vooral op de overweging, dat het principe van *one man one vote*

de uitdrukking is van een vrij algemeen geaccepteerd rechtvaardigheidsbeginsel. Als het gaat om beslissingen die ieder raken behoort ieders opvatting even zwaar te wegen. Dat bij meningsverschil de meeste stemmen gelden is een spelregel om gemeenschappelijk tot beslissingen te kunnen komen, maar geen grondbeginsel van democratie. Daarom rijst hier de vraag of onder alle omstandigheden de meerderheid de minderheid mag binden. Democratie als middel is een beslistmethode die uitgaat van gelijkwaardigheid van het individu; indien democratie beslissingen oplevert die aan de gelijkwaardigheid afbreuk doen zijn het nog wel meerderheidsbeslissingen maar geen democratische beslissingen.

Democratie is pas democratie als zij zichzelf in stand houdt. Om democratisch te kunnen beslissen moeten mensen ook echt vrij zijn om te beslissen, geestelijk, maatschappelijk en economisch. Hun beslissingen moeten er echter niet toe leiden dat ze die vrijheid verliezen. Daarmee levert democratie een dubbele opgave op: mensen vrij maken en hun vrijheid blijvend mogelijk maken.

3. D'66 en democratie

In de eerste tien jaar van zijn bestaan heeft D'66 zich sterk gericht op het realiseren en het versterken van de vrijheid om te beslissen: openbare besluitvorming in eerlijke en doorzichtige procedures met hoor en wederhoor; verantwoording door bestuurders en volksvertegenwoordigers; voor iedereen toegankelijke informatie; wegnemen van economische en sociale pressie die het nemen van vrije beslissingen ondermijnt. D'66 heeft invloed gehad. De stijl van politiek maken, van regeren is de afgelopen jaren drastisch veranderd. D'66 bracht opvattingen naar voren die door vele anderen als juist en gerechtvaardigd werden gezien. De laatste tijd heeft ons politieke handelen haar basis echter vooral gevonden in het tweede deel van de democratische opdracht: de mensen vrij houden.

4. Gemeenschap en individu

Het vrij houden van mensen heeft, zoals hiervoor al bleek, sterk te maken met de aanvaardbaarheid van meerderheidsbeslissingen in een maatschappij, die ruimte wil bieden aan veelvormigheid. Anders gezegd: waar liggen de grenzen voor dergelijke beslissingen? Vooral in onze ingewikkelde verzorgingsstaat krijgt deze vraagstelling steeds meer actuele betekenis. Een

rechtlijnig doortrekken van de thans zichtbare ontwikkelingslijnen zal onvermijdelijk leiden tot een vrijwel overheidsmonopolie op sociaal, cultureel en economisch terrein. Zelfs als dat monopolie via formeel juiste democratische meerderheidsbeslissingen wordt bereikt dan nog achten wij het resultaat verwerpelijk en wel omdat het monopolistisch is en daarmee de kiem in zich draagt voor economische, culturele, en sociale terreur. Monopolies maken mensen onvrij.

[...]

De mens is een gemeenschapswezen en individu tegelijkertijd. Werkelijke gemeenschap kan slechts bestaan door de aanwezigheid van individuen; elk individu ontleent zijn betekenis aan de aanwezigheid van een gemeenschap. Zij kunnen slechts als tegenhanger bestaan van elkaar. Daarom moet een gemeenschap die steeds intenser wordt – door het ontstaan van steeds meer gemeenschapsbelangen – ook steeds meer ruimte laten voor het individu.

5. D'66, solidariteit en toekomst

Vrijheid van mensen handhaven eist verdraagzaamheid ten opzichte van andere, ruimte laten voor de uiteenlopende individuele opvattingen. Het eist ook solidariteit met anderen. Onze democratie zal geen lang leven beschoren zijn als ons streven er niet op is gericht anderen vrij te maken en te laten. Solidariteit is een onmisbaar onderdeel van een democratische levenshouding. Mensen vrij houden eist ook solidariteit en verdraagzaamheid ten opzichte van toekomstige generaties. Dat verplicht ons tot een behoedzaam beleid op die gebieden waar beslissingen onherroepelijk zijn, zoals bijv. in het milieu- en grondstoffenbeleid. Wij moeten er rekening mee houden dat anderen die na ons komen anders denken dan wij.

De democratie van vandaag veroordeelt zichzelf als zij slechts kan bestaan ten koste van de democratie van morgen.

6. Democratie als avontuur

Met dit alles willen wij de democratie niet tot een nieuw geloof uitroepen. In naam van de democratie zijn in het verleden te veel kwalijke dingen gebeurd om dit op zichzelf abstracte begrip tot ideaal te verheffen. Democratie is een hoopgevend en een riskant avontuur, begonnen in een periode waarin het individu zich voor het eerst emancipeerde dwars tegen pater-

nalistische en oligarchische tradities in. Die emancipatie is nog lang niet afgelopen. Integendeel, dagelijks ontdekken wij nieuwe aspecten aan deze emancipatie. Aspecten die zichtbaar worden door het politieke handelen tot dusver en daarom op hun beurt weer politieke aandacht waard zijn. Begonnen als eerlijke beslismethode heeft de democratie geleid tot de moderne verzorgingsstaat waarin de spanning tussen individu en gemeenschap onze aandacht vraagt. Door scherp te letten op de voorwaarden van de democratie (dat zijn waarden die er van tevoren moeten zijn) proberen wij deze aandacht in een politiek programma uit te drukken.

Congrestoespraak door Jan Glastra van Loon (1978)

Toespraak gehouden op de 22^e Algemene ledenvergadering van D'66 op 22 april in Zwolle

Democraten,

De berichten over de partij zijn goed tot zeer goed. De berichten over de politiek in onze samenleving zijn heel wat minder rooskleurig. De Statenverkiezingen hebben laten zien dat de kiezers ons weer als van ouds zien zitten en dat de periode 1973-1977 een tijdelijke inzinking is geweest. Het ledenaantal is intussen tot een niet eerder bereikte hoogte gestegen en het stijgt nog steeds. De organisatie van de partij past zich aan die groei aan, het secretariaat werkt beter dan ooit. Hulde aan degenen die daar primair voor verantwoordelijk zijn. De partij is gezond. Zij vertoont een gezonde eenheid op de gekozen eigen lijn. Geen volstreekte eenheid – dat zou dodelijk zijn – maar een levende eenheid waarin verschillen van mening aanleiding zijn voor discussies waaruit nieuwe ideeën voortkomen.

Zoveel goeds kan van de politiek in het algemeen niet worden gezegd. Er is een kabinet, maar dat heeft geen eenheid van uitgangspunt en geen eenheid van doelstelling – of het moest zijn de handhaving van zichzelf. De fracties die het moeten steunen zijn het niet alleen met elkaar oneens over het beleid dat dit kabinet moet voeren, zij zijn daarover ook intern verdeeld. Intussen likt de PvdA haar wonden en speculeert vooral op die verdeeldheid in het regeringskamp. Veel vernieuwing gaat ook van haar op dit moment niet uit. De discussies in de Kamer kunnen op deze manier geen verduidelijking opleveren van de problemen waarom het gaat.

Dit alles is geen reden voor leedvermaak. Integendeel, want het maakt dat de vernieuwingen die wij bepleiten als hoogstnoodzakelijk voor het welzijn en de ontwikkeling van onze maatschappij op extra grote moeilijkheden

stuiten. En dat de analyse van de problemen waarvoor wij staan idem zoveel minder aandacht krijgen. Dit alles is wel een reden te meer om onafhankelijk onze eigen koers te volgen en in alle redelijkheid zelfstandig de verduidelijking na te streven van de problemen die moeten worden overwonnen. Indien nodig recht tegen de drie andere stromen in. Als dat moet ook ten koste van onmiddellijke electorale sympathie in de overtuiging dat uiteindelijk de ware betekenis van het gekozen standpunt over het voetlicht zal komen en bij de kiezers de doorslag zal geven.

De fractie heeft daarvan in de afgelopen maanden een aantal duidelijke voorbeelden gegeven [...] Geen voorbeelden van hoe je het best onmiddellijk bij de kiezers in het gevele komt. Wel voorbeelden van hoe je een standpunt bepaalt dat bijdraagt tot verduidelijking van de problemen waarom het in feite gaat.

Wel voorbeelden ook van hoe een partij moet optreden die de democratie niet alleen wil als middel, maar ook als doel. Die niet alleen van de democratie uitgaat als een gegeven stelsel, waarbinnen je opereert, maar die democratie ook ziet als een opgave voor de toekomst. Die democratie niet beschouwt als een middel tot handhaving van bestaande maatschappelijke structuren en machtsverhoudingen, maar als een altijd wankel vormgeving van de spanning tussen vrijheid en gelijkheid in de maatschappij.

Die spanning tussen vrijheid en gelijkheid komt nooit tot rust. Zij blijft in beweging, omdat in de maatschappij steeds nieuwe ongelijkheden en nieuwe vormen van onvrijheid ontstaan, terwijl bovendien oude vormen van onvrijheid en ongelijkheid wel hun functies verliezen, maar daarom nog niet afsterven en vanzelf verdwijnen.

De verzorgingsstaat, nog maar kort geleden ontwikkeld als hefboom voor het opheffen van onaanvaardbare ongelijkheden en aantastingen van mensen in hun elementaire bestaansmogelijkheden, heeft vormen van bureaucratie, betutteling en ambtelijk paternalisme voortgebracht die grote groepen wel anders, maar per saldo niet minder ernstig aantasten in hun bestaan dan de onaanvaardbare toestanden waartegen die verzorgingsstaat was gericht. Formeel en staatkundig heeft de democratie in ons land een hoge trap van ontwikkeling bereikt, maar daarmee zijn nog lang niet alle regenteske machtsnetwerken uit onze maatschappij verdwenen.

De spanning tussen vrijheid en gelijkheid komt nooit tot een rustpunt. Dat er daarom nooit een definitief, voor altijd geldend antwoord voor te vinden is, betekent niet dat we dit probleem kunnen laten liggen. Het betekent integendeel dat we er telkens opnieuw mee bezig moeten zijn. Een maatschappij die denkt te kunnen gaan rusten op haar politieke lauweren zal dat betalen met verbrokkeling van haar eenheid en met een groeiende kloof tussen haar staatkundig democratische besluitvormingen en de feitelijke belangen en machtsverhoudingen in die maatschappij. Een politieke partij die zich onvoldoende van deze voortdurende, in telkens nieuwe vormen optredende spanning rekenschap geeft wordt met soortgelijke gevolgen gestraft.

Alleen helderheid die wordt verkregen door onderlinge discussies over fundamentele uitgangspunten en doelstellingen kan maken dat een partij die zich niet baseert op dogma's of belangen of traditionele bindingen in staat is meningsverschillen over tactische kwesties positief te verwerken. Laat zij die discussie sloffen, dat zal zo'n partij of uiteenvallen, of een partij worden die zich baseert op dogma's, belangen of traditionele bindingen, of zelfs op een combinatie van die drie. Een voorbeeld van het laatste is de vvd. De inzinking van D'66 omstreeks 1973 was voornamelijk te wijten aan een gebrek aan helderheid over de eigen grondslagen en verdeeldheid over tactische kwesties van partijpolitieke aard.

Het is vanuit die zienswijze dat het hoofdbestuur de discussie over de grondslagen van de partij is begonnen met de vaststelling van het beleidsprogramma 1977-81 een nieuwe impuls te geven door het aan de orde stellen van de stukken over de grondslagen die zijn gepubliceerd in de tweede Congres Democraat. Wij doen dat in de overtuiging dat D'66 daarmee verder werkt aan zijn vernieuwing, maar dat daarmee ook de lijn van zijn verleden wordt doorgetrokken vanaf het punt waar zijn voortbestaan dreigde af te knappen. Er is daarbij sprake van verandering. Allicht. Maar er is nog veel meer sprake van continuïteit in de ontwikkeling.

D'66 was en is een progressieve partij. Geen partij van socialisten en geen partij van liberalen, maar in de meest fundamentele zin een partij van democraten.

D'66 was en is geen dogmatische beginselpartij en geen belangenpartij, maar een partij die principieel wil dat zijn uitgangspunten en doelstellingen vatbaar zijn voor toetsing en kritiek.

D'66 was en is geen getuigenispartij en geen partij van acties om de actie, maar een partij die de maatschappij voortdurend kritisch beziet op haar gehalte aan vrijheid en gelijkheid. Een partij die openstaat voor de signalen van actiegroepen en de stemmen van minderheden, maar die ook steeds achter de symptomen naar de oorzaken zoekt en die het beleid steeds mede beoordeelt op zijn lange termijn effecten.

D'66 stond en staat haaks op die partijen die in ons land traditioneel samen de dienst hebben uitgemaakt, maar die – om een formulering van Aad Nuis te citeren – beter in staat bleken elkaar in de gaten te houden dan de sociale werkelijkheid.

Kortom, D'66 is de vierde stroming die verschilt van de drie andere doordat hij het meer moet hebben van zijn helderheid dan van zijn volume. Dat is deels, misschien zelfs voornamelijk, een kwestie van mentaliteit. Een mentaliteit van de dingen niet nemen zoals ze zijn omdat ze nu eenmaal zo zijn: van een wat versterkte gevoeligheid voor maatschappelijk onrecht, maar ook voor oneerlijk spel; van openheid en het aanvaarden van verschillen tussen mensen, maatschappijen en cultuur als positief; een combinatie – zoals Jan Terlouw het eens heeft genoemd – van een warm hart en een koel hoofd, een kritische instelling niet alleen ten opzichte van mensen en dingen buiten, maar ook binnen de partij.

Het is die soort instelling die de mensen van het eerste uur bij elkaar heeft gebracht en die de bron was en is voor de vernieuwende impulsen die van de partij uitgaan in een mate die haar omvang steeds sterk heeft overtroffen. Diezelfde kritische en op vernieuwing gerichte instelling maakt echter ook dat D'66 noch op de macht van de gewoonte, noch op het groepsbelang, laat staan op dogmatische uitgangspunten kan rekenen als het er om gaat haar eenheid te bewaren.

Die eenheid zal daarom moeten worden gevestigd door iets anders, iets dat even kenmerkend is voor D'66 als de mentaliteit waarop het aansluit, nl.

door periodiek herhaalde opheldering van de gemeenschappelijke grondslagen, uitgangspunten en doelstellingen die principieel ter discussie en ter toetsing blijven staan. Dat betekent dat de formulering van zulke grondslagen en doelstellingen, hoe onmisbaar die ook is voor de discussie, minder belangrijk is dan de discussie zelf. Het betekent bovendien dat die discussie niet los mag worden gemaakt van een kritische toetsing van het geformuleerde op zijn maatschappelijke en politieke consequenties. Blijft dat laatste achterwege dan dreigt onmiddellijk verstarring van de formulering tot dogma's en vertroebeling van hun betekenis tot leuzen.

Voor een partij die erkent dat vrijheid en gelijkheid in een voortdurende en voortdurend veranderende spanning tot elkaar staan, voor een partij die streeft naar vernieuwing en die openstaat voor nu niet voorzienbare toekomstmogelijkheden, voor een partij die daarom democratie ziet niet alleen als een middel, maar ook als een voortdurend na te streven doel, voor zo'n partij kan de formulering van uitgangspunten alleen zin hebben voor zover die verheldering oplevert over wat ons als actieve leden beweegt tot gezamenlijk politiek handelen.

Zo'n partij zorgt er daarom voor dat haar uitgangspunten en haar beleidsprogramma telkens opnieuw in onderlinge samenhang ter discussie komen en worden herzien in het licht van nieuwe ervaringen en inzichten.

De snelle herrijzenis na de diepe inzinking tot vrijwel het nulpunt toont duidelijk aan dat D'66 een eigen plaats heeft in het politieke krachtenveld. Het komt er nu op aan van daaruit ook de eigen lijn naar de toekomst door te trekken. Dat geldt voor de politiek binnen Nederland, in de gemeentepolitiek niet minder dan op provinciaal en landelijk niveau en het geldt voor vrijwel iedere beleidssector; op sociaal-economisch gebied niet minder dan op dat van de ruimtelijke ordening, het mediabeleid en de sociale en culturele voorzieningen. Het geldt in principe evenzo ten aanzien van de politieke verhoudingen en problemen buiten Nederland, waar wij bij betrokken zijn. Uitgangspunt van onze plaatsbepaling in de Europese verkiezingen en in het Europees Parlement zal daarom mijns inziens moeten zijn dat wij ook in dat kader er naar streven de vierde stroming zo goed mogelijk tot haar recht te laten komen.

Congrestoespraak door Jan Terlouw (1979)

Toespraak gehouden op de 25ste Algemene ledenvergadering op 27 oktober in de Veemarkthallen/Maresca in Utrecht

Pas twee weken geleden hebben we ons door de saaiste algemene en politieke beschouwingen sinds jaren geworsteld. Ik neem aan dat u allen hier, politiek geïnteresseerd tot op het bot, geen krant hebt overgeslagen, geen televisie of radio-uitzending hebt gemist, en dus precies weet wat er allemaal niet is gebeurd. Zoals gebruikelijk controleerde het CDA de show, de VVD aangeliënd meevoerend, soms wat blaffend, nooit gevaarlijk. Het kabinet keek drie dagen en nachten lang zeer bedrukt. Dat kon niet zijn uit angst voor een crisis, want die dreigde geen ogenblik. Misschien zaten ze somber te overpeinzen dat het nog anderhalf jaar is tot voorjaar '81.

Ik wilde het verslag over deze opwindende dagen summier houden. U weet het intussen wel. Er is zeer vreemd, ja beschamend, omgesprongen met de Hofstravoorstellen. Het is u bekend wat die omhelzen. Het vorige kabinet heeft prof. [Henk] Hofstra gevraagd rapport uit te brengen over zgn. inflatie-neutrale belastingheffing. Door de inflatie ontstaan namelijk grote onbillijkheden. Rente op spaargeld wordt soms voor meer dan 100% wegbelast, omdat er niet wordt gecorrigeerd voor geldontwaarding. Om dezelfde reden teren bedrijven in op hun kapitaal. En mensen met hoge inkomens kunnen slapend rijk worden door geld te lenen, te beleggen in goederen die hun waarde behouden, of in waarde stijgen, en de te betalen rente aftrekbaar te maken voor de inkomstenbelasting.

[...] Goed, dit moest me even van het hart, ik hou er over op. Ik wil vandaag over iets anders spreken, namelijk over de noodzaak om onze identiteit, onze wezenskenmerken te bewaren in deze periode van stormachtige groei die we doormaken.

Vóór ik dat doe vindt u het wel goed dat ik een paar woorden zeg tegen

de partijvoorzitter, die vandaag afscheid van ons neemt. Ik doe mijn best het kort te houden, omdat ik de nieuwe voorzitter die we gaan kiezen niet te veel voor de voeten wil lopen. Ik stel me voor dat ook hij het een en ander kwijt wil aan zijn voorganger.

Professor meester Jan Glastra van Loon. Ik bedoel: Jan. We hebben samen heel wat meegemaakt. Toen je conflict met de minister van Justitie Van Agt in een fase was gekomen dat een kabinetscrisis vlak voor de deur stond, toen we veertien dagen samen, en met de andere leden van de toenmalige fractie, hadden gevochten tegen de man die men later ‘van beton’ is gaan noemen, toen zei je: ‘Ik vind het staatsrechtelijk zuiverder dat jullie als fractie een politieke beslissing nemen zónder mij. Ik zie je pas weer als jullie standpunt vast staat.’

[...] Ik durf te zeggen dat ik er al die jaren Jan van Loon nooit op heb betrupt in zijn politieke handelen aan zichzelf te denken. Het belang van D’66 en van de politiek in Nederland, dat heeft bij hem altijd voorop gestaan.

Ik neem aan dat anderen zullen belichten hoe jij de partij weer op de been hebt geholpen. Niet alleen, wel als eerste die niet alleen geloofde en hoopte, maar die programma’s begon te schrijven, die in de trein stapte om in de uithoeken van het land kleine handjesvol getrouwen voor en door dat programma te interesseren en te inspireren. [...]

D’66 maakt een succesperiode door als nooit eerder vertoond in de partij. Bij de Europese verkiezingen scoorden we hoger dan ooit te voren, maar 9% lijken al weer lang achterhaald, als we enige waarde mogen hechten aan opiniepeilingen.

Succes houdt een gevaar in. Je kunt er dronken van worden. Je kunt er kritiekloos van worden. Je kunt er door worden meegesleept op zo’n manier dat je niet meer in de gaten houdt wat je koers is. Ik spreek over een gevaar, niet over iets wat aan de gang is. Nog steeds koerst D’66 in een progressieve richting. Ik houd het er op dat mensen zich tot ons keren juist om die progressieve richting. Maar het kan nuttig zijn om eens even na te gaan wát onze overtuiging is, waaraan onze bezieling wordt ontleend.

Links, rechts, zelfs progressief, conservatief, het dreigen woorden te worden met een onduidelijke of ondubbelzinnige betekenis. Woorden bedoeld

om 'in te delen', niet om wezenlijke inhoud aan te geven. Waar het werkelijk om gaat is het verschil tussen belangenbehartiging en opkomen voor het algemeen belang. Een gewogen algemeen belang, waarbij meer rekening wordt gehouden met wie het het meeste nodig hebben, niet met wie het hardst kunnen roepen. Vooruitstrevend in politieke zin is niet alleen maar 'willen veranderen'. Ik zou vooruitstrevendheid en progressiviteit zo willen definiëren: je bent progressief in politieke zin als je streeft naar veranderingen in de structuur van de samenleving waardoor de graad van zelfzucht kleiner wordt.

Volgens deze definitie is progressiviteit iets anders dan belangenbehartiging, zelfs belangenbehartiging van een zwakke groep. De strijd om hoger loon kan heel gerechtvaardigd zijn, hij kan ook kortzichtig zijn. De strijd om behoud van een bepaalde vorm van onderwijs kan juist zijn, hij kan ook worden ingegeven door enge belangenbehartiging. Een zwak bedrijf of een hele bedrijfstak in stand willen houden met overheidsgeld kan noodzakelijk zijn, bijvoorbeeld ter wille van de werkgelegenheid in een noodlijdende regio, zo'n op zichzelf begrijpelijk verlangen kan ook berusten op schijnprogressiviteit.

Dit soort overwegingen trekt nieuwe kiezers naar ons toe, denk ik. Mensen die weigeren te geloven dat iedere daad goed en vernieuwend is als je er een bepaald etiket op zet. Mensen die menen dat de vraag of iemand hoort bij een zwakke of sterke groep niet uitsluitend kan worden bepaald door de hoogte van het inkomen.

Maar ik wil die mensen waarschuwen. Wie D'66 stemt, stemt niet voor zijn eigen belang, tenzij hij/zij hoort bij een groep die wil praten maar geen versterker heeft, die wil kijken maar niet bij het lichtknopje kan. Hij stemt voor een andere structuur, waarin zwakken beter tot hun recht komen, en sterkeren dus minder.

Veranderen naar een lagere graad van eigenbelang. Daar kan een beleidsprogramma aan worden getoetst. Voor een onderdeel als inkomensherverdeling is dat betrekkelijk eenvoudig: verkleining van de verschillen is de aangewezen richting. Voor onze verhouding tot ontwikkelingslanden is het betrekkelijk eenvoudig: wat zijn wij bij hen vergeleken onvoorstelbaar rijk. Als het gaat om verhoging van de eigen bijdrage in ziektekosten is het be-

trekkelijk eenvoudig: waarom zouden juist zij die al de pech hebben om ziek te zijn ook nog eens op moeten draaien voor de steeds hoger wordende kosten van het medische apparaat?

Moeilijker wordt het om bijvoorbeeld te toetsen het vraagstuk van de al of niet modernisering van kernwapens in Europa. Is zo'n modernisering een verandering in de richting van een lagere graad van zelfzucht? Of van zelfbehoud? Ik kan daar in deze fase van de discussie geen concreet antwoord op geven. Maar zo'n toetsing draagt wel bouwstenen aan voor een beslissing.

Hij roept ons in herinnering dat ook de burgers van het Oostblok in de eerste plaats mensen zijn, met dezelfde gevoelens van angst en onzekerheid als wij kennen; sterkere gevoelens wellicht, omdat zij leven onder een knellende doctrine. Zo'n toetsing leert ons dat niet alleen onze veiligheid in het geding mag zijn; het gaat ook om de vermenselijking of ontmenselijking van de mondiale samenleving. Ik wil niet uitsluiten dat wij tot een of andere vorm van modernisering moeten overgaan, maar het zal nooit mogen op grond van louter militaire argumenten. Stappen in de bewapeningswedloop zijn bepaald geen in het oog springend voorbeeld van veranderingen in de richting van een lagere graad van zelfzucht.

[...]

Men spreekt graag van de verrechtsing van D'66. Op het vorige congres heb ik al gezegd dat men daar maar één argument voor heeft: onze weigering ingedeeld te worden als zijstroom bij een van de bestaande hoofdstromen. Dat we daarin gelijk hebben blijkt uit de geweldige groei die we doormaken.

Meer en meer mensen kiezen voor het uitgangspunt van de vrije, individuele, verantwoordelijke mens, die zijn vrijheid en verantwoordelijkheid gebruikt om te kiezen voor solidariteit met degenen die zwakker zijn dan hij zelf. Zwak, niet alleen in financieel opzicht. Het gaat ook om hen die in onze geautomatiseerde, technologische staat tegen de muur vliegen, die dreigen te stikken, het gaat om hen die, van de wieg tot het graf verzorgd, vereenzamen in propere eensgezinswoningen, het gaat om hen die verstoken blijven van de informatie die ze nodig hebben, het gaat om hen die een subsidie nodig hebben en hopeloos verdwalen in de doolhoven van de bureaucratie, het gaat om iedereen die zich niet thuis voelt in een supergere-

glementeerde maatschappij, waarin hij wordt beschouwd als lastpak, omdat hij niet houdt van legergrijs en van koude kip in cellofaan. Wie voor D'66 kiest, kiest voor gedurfde veranderingen in de richting van vermenschelijking van de samenleving. [...]

Steeds meer mensen kiezen voor D'66. Hartelijk welkom, en ik wou even vastleggen: jullie verrechtsen de partij niet, jullie kiezen voor een partij die er is, niet om jullie eigenbelang te dienen, maar om mee te werken aan een samenleving waarin de structuur verandert richting algemeen belang. Jullie versterken die stroming, dat ideaal, jullie zullen helpen die doelstelling vorm te geven. Ik verheug me er bovenal over dat steeds meer Nederlanders dat blijkbaar zo zien, dat blijkbaar zo willen.

De welvaartsstaat, de verzorgingsstaat, heeft de voorwaarden geschapen voor de mensen om individuen te kunnen zijn, om vrij te kunnen zijn. Er is meer vrije tijd dan vroeger om zelf te kunnen invullen. Er is meer bewegingsvrijheid dan vroeger, door auto en openbaar vervoer. Voor miljoenen landgenoten zijn vreemde volken, culturen, landen, dichterbij gekomen, omdat ze er met vakantie heen kunnen gaan. En toch spreekt men van de grote matheid. Toch bespeur je weinig elan, weinig motivatie om de nieuwe mogelijkheden zo in te vullen dat het leven zinvoller wordt. Is men er over teleurgesteld dat door de bouw van scholen de gevangnissen niet konden worden afgebroken,

dat de hoge belastingen, waarmee welvaartsverhoging gepaard gaat, worden ontdoken en dat sociale wetten worden misbruikt,
dat mildere straffen niet leiden tot minder misdrijven,
dat democratisering te weinig wordt gewaardeerd?

De grote matheid bewijst dat materiële welvaart nooit meer kan zijn dan randvoorwaarde voor tevredenheid, voor motivatie. Noodzakelijke randvoorwaarde, niet voldoende. Wezenlijker is een zinvolle levensvulling. Iets tot stand brengen. Iets verbeteren. Je kunt je afvragen of het zoeken naar wegen in die richting niet een taak is voor een kerk, of het humanisme of een andere levensbeschouwelijke beweging. Heeft de politiek daar wel iets mee te maken? Ik denk dat de politiek daar alles mee te maken heeft.

Tot nu toe heeft de politiek het altijd tot zijn eerste (in de ogen van sommigen bijna uitsluitende) taak gerekend om er voorwaarden voor te scheppen dat zoveel mogelijk geproduceerd kon worden, en dat het geproduceerde op deze of gene manier werd verdeeld. Men noemt dat het sociaal/economisch beleid en het zal u wel eens zijn opgevallen dat politieke strijd bijna altijd gaat over sociaal/economische vraagstukken. Wil je op dat gebied veel overheidsingrijpen dan ben je links, wil je weinig overheidsingrijpen dan ben je rechts.

Allemaal voor de welvaart en de verdeling er van. De verzorgingsstaat. En wat blijkt? Matheid. Defaitisme. Moedeloosheid. Wetenschap. Technologie, politieke prioriteiten, alles in dienst gesteld van welvaartsverhoging, van materiële productie. Met groot succes. Met weinig voldoening.

Daarom is levensvulling ook een politieke zaak. Daarom moet de politiek zijn prioriteiten verschuiven. Daarom moeten we toe naar structuren

in de bedrijven

in de welzijnssector

in de culturele sector,

in het ambtelijk apparaat,

in het onderwijs,

waarin mensen kunnen zien wat hun plaats is in het geheel, wat ze doen en waarom ze het doen. Welvaart alleen, die heeft de steriliteit van een laboratorium.

Dacht u dat D'66 zijn succes voornamelijk heeft te danken aan zijn redelijkheid? Ik geloof er niks van. Zeker, het realisme waarmee we te werk gaan zal mensen aanspreken, maar veel belangrijker is de hoopvolle lijn die uit onze beleidsdaden en beleidsvoornemen spreekt, belangrijker is onze, niet verwerping, maar wel relativering van materiële welvaart,

belangrijker is het besef dat er nieuwe normen nodig zijn die stoelen op oude waarden, zoals menselijke waardigheid en wederzijds respect.

D'66 is nieuw op twee manieren. Het eerste nieuwe element is het minst belangrijk. We hebben een nieuwe stijl van politiek voeren. Een open politiek. We behandelen de mensen als volwassenen (er is trouwens ook veel voor te zeggen om kinderen meer als volwassenen te beschouwen), we doen niet net of we voor alle problemen een pasklare oplossing hebben, we laten zien dat

een medaille twee kanten heeft, we geven toe dat ook de oplossing die niet de onze is enige waarde kan hebben.

Het tweede nieuwe element, daar gaat het echt om. D'66 wil het begrip rechtvaardigheid nieuwe inhoud geven. Zorgen vóór mensen wordt werken mét mensen aan een betere toekomst voor ons allen. Recht op een deel van de schaarser wordende werkgelegenheid kan net zo belangrijker zijn als recht op een uitkering. Het recht van de generatie na ons om straks te leven op een wereld die niet door onze handelswijze nu een vuilnisbelt is geworden, is even reëel als ons recht om schone lucht te ademen en schoon water te drinken.

Wat gisteren recht was, kan vandaag in onrecht zijn veranderd. Uitkeringen aan werklozen kunnen gisteren een voorrecht zijn geweest en morgen een middel zijn om iemand uit een zinvolle baan te weren. [...]

Uit de grondslagen-discussies in de partij zijn twee dingen duidelijk geworden.

- a) D'66 rust op zeer degelijke grondslagen, zeker niet van mindere kwaliteit dan die van socialisten, liberalen of christen-democraten.
- b) Het heeft geen nut daar een klassiek beginselprogramma uit op te bouwen en neer te schrijven. Opgeschreven beginselen maken weinig duidelijk en verhullen veel.

Ik ben er een voorstander van dat we van tijd tot tijd over onze grondslagen prátén, en dat we het resultaat van die gedachtenwisseling in actie omzetten. De beroemde actiebeginselen van Jan van Loon dus. Maar iets vastleggen? Hoeveel zou er in de beginselprogramma's van socialisten, liberalen en christen-democraten staan waar we het niet mee eens zijn? Waarschijnlijk weinig. En hoeveel in de praktijk geheel verschillende partijen zijn gegrondvest op identieke christelijke uitgangspunten? Of socialistische? Of liberale?

Nu is één ding zeker: het is gemakkelijk om over een woord te beschikken. Een etiket. Als iemand zegt: 'Ik ben socialist', dan stelt de toehoorder zich daar iets bij voor. Het kan nog heel wat kanten uit, maar toch. Als u zegt: 'Ik ben D'66-er, dan volgt onmiddellijk de vraag: 'waar staat u dan voor?' U moet dan iets uitleggen. Vraagt men een VVD-er wat hij is, dan antwoordt

hij: 'ik ben liberaal'. De vraagsteller is daar soms mee tevreden. Is hij dat niet, vraagt hij door, zegt hij: 'waar staat u dan voor?', dan moet de liberaal ook iets uitleggen. En dat is dan ineens een stuk lastiger dan het voor de D'66-er is, die het gewend is te moeten uitleggen waar zijn partij voor staat.

Ik herhaal: het is gemakkelijk om over een woord te beschikken. De woorden socialist en liberaal hebben een lange geschiedenis. Ze roepen een beeld op. En toch geloof ik dat wij het kunnen stellen zonder te beschikken over zo'n veelomvattend woord. We kunnen zonder, als we bereiken dat de woorden D'66, of het woord democraten, in Nederland een begrip wordt waarbij men zich automatisch als een Pavlovreactie, een reeks consistente, geïnspireerde programma's en beleidsdaden voorstelt.

In de Verenigde Staten wekt het woord Republikein niet de associatie met iemand die het Koningshuis omver wil werpen, maar met een politieke partij. En ook het woord Democraat is verbonden met een partij, zonder dat men daarbij denkt dat republikeinen ondemocratisch zijn. Ik hoop dat wij bereiken dat men in Nederland bij het woord democraat direct denkt aan D'66, zonder te denken dat andere partijen ondemocratischer zijn, wel denkend dat voor de Democraten'66 democratie zowel middel als doel is, zowel het bindmiddel als de essentie van alle beleidsdaden. Misschien moeten we onszelf vaker in plaats van D'66-ers, Democraten, of Democraten'66 noemen.

[...]

Ik meen te mogen zeggen dat wij op het ogenblik, hoewel wij geen opgeschreven beginselen hebben, toch een geloofwaardige partij in Nederland zijn geworden. De partij die het hardst groeit, de partij die dus de grootste electorale bedreiging is, de partij die getackled moet worden. Zijn we daar bang voor? Nee, dat zijn we niet, zolang onze progressieve politiek gekenmerkt wordt niet door enge belangenbehartiging, maar door het dienen van het algemeen belang, door vertrouwen te stellen in de bereidheid van mensen om mee te willen nadenken en mee te willen beslissen, door zwakkeren de extra kansen te bieden die ze nodig hebben, en door fundamentele democratisering, dat is vermenschlijking, van de samenleving.

Liberalisme in Nederland door Elida Tuinstra (1980)

Uit: *Liberaal Reveil*, 21 (1980), nr. 3, 32-40. Het artikel werd eind 1979 geschreven.

Inleiding

Het liberalisme is weer in discussie. Hoe kan dat? Liberalisme is toch die politieke stroming uit de tijden van onze voorvaderen, die de vrijhandel propageerden, het absolute koningschap afschaften en vrijheid als haar wapenspreuk hoog in haar (nooit getoond) vaandel droeg? Zo kan men liberalisme zien. Maar, zoals ik hoop aan te tonen, men doet het daarmee onrecht. Liberalisme is springlevend. Waarom? Omdat wij nu, anno 1979, evenzeer als in de tijd waarin het liberalisme ontstond, leven in een periode van heroriëntatie. Heroriëntatie op drie gebieden: economie, politiek en geestelijk leven of wellicht kunnen we voor dat laatste beter invullen: de waardenscala in de maatschappij. Ook nu een nieuwe economische orde, ook nu de belangrijkste politieke vraag 'wat is de rol van de overheid' en ook nu een zoeken naar ons eigen mensbeeld. Dat maakt de discussie over het liberalisme zo boeiend en actueel. In Nederland is de ontwikkeling van het liberalisme bovendien anders dan in andere landen. Ik zal mij beperken tot de gang van zaken rond het liberalisme in Nederland. Die geschiedenis is reeds boeiend genoeg. Niet alleen het beschrijven van geschiedenis beoogt dit artikel. Als iemand, die midden in de actuele politiek staat, zal ik tevens graag mijn visie geven op de toekomst van het liberalisme in Nederland.

Oorsprong in de renaissance

Aan het eind van de middeleeuwen, zo onnavolgbaar beschreven in Huizinga's 'Herfsttij', hervindt de mens zichzelf. De theocratie, verstrengeling van wereldlijke en geestelijke macht, had voordien samen met adel en (absoluut) vorst de gewone mens machteloos gelaten. Zijn denken werd beheerst door

bovennatuurlijke machten, waarop hij geen greep had, zijn werken door feodale plichten (terwijl de rechten afbrokkelden), zijn levensdoel was het vinden van het geluk in het hiernamaals. De mens zoekt naar uitwegen uit dit systeem. Zoals we ook in later eeuwen steeds zullen zien gaat de mens bij een heroriëntatie op eigen functioneren, op eigen identiteit, terug naar zijn verleden, de altijd vruchtbare moederschoot van de historie.

De renaissance zoekt haar antwoord op de meest wezenlijke problemen van het menselijk bestaan in de oudheid en de vroeg-christelijke leefwereld. Verwonderlijk is dit niet. Immers elementen van eigenwaarde, eigen ethiek en eigen rechten van de mens vinden we zowel bij Plato als bij Paulus en deze bouwstenen worden maar al te graag opgepakt om eigen identiteit in een crisissituatie te versterken. De renaissance schonk op deze wijze geboorte aan het humanisme als Europese geestesstroming en aldus werd een geestelijk klimaat geschapen dat ruimte gaf aan creativiteit. Groot werd die ruimte gevuld: nieuwe uitvindingen, ontdekkingsreizen, nieuwe staatkundige denkbeelden, een andere economische orde en een verdieping van het persoonlijk geloofsleven. Dit alles kwam tot bloei in een proces, dat zich over eeuwen uitstreckte en dat bij voortduring een beroep deed op de homo liberalis, de vrije mens, die de drager is van de krachten die aan de cultuur inhoud en gestalte geven.

De situatie in Nederland voor 1848

In Nederland kreeg deze vrije mens al vroeg kansen in de burgerij, de nieuwe stand. De voorwaarden daartoe waren gunstig. Vooral de zeventiende eeuw was een bloeitijd. Van een verre vorst in Spanje, die bovendien zijn godsdienst aan zijn onderdanen wilde opleggen, had men zich in langdurige strijd bevrijd. De Republiek der Verenigde Nederlanden straalde van zelfbewustheid, men zie de geschilderde portretten uit die dagen, b.v. van de regenten van weeshuizen, trotse mannen en vrouwen (!) die, met de hand op de beurs, duidelijk baas in eigen huis waren. Na de godsdienstoorlog stond verdraagzaamheid hoog in aanzien, al moet gezegd worden dat die tolerantie vooral eigen geloofsgenoten n.l. de calvinisten betrof. Niet voor niets bloeiden andere godsdiensten in schuilkerken. Maar toch, Thomas à Kempis, Erasmus, Spinoza, Hugo de Groot, om maar enkele Nederlanders te noemen, wisten de universele geest van de renaissance in eigen taal te vangen en nieuwe inhoud te geven. Zij genoten in ruime kring aanhang en bekendheid.

Helaas is de afstand tussen zelfbewustheid en zelfgenoegzaamheid klein. Spreiding van macht door de machthebbers zelf is altijd moeilijk en de regentenregering ontaardde in een oligarchie. De slechte klank die het woord regent heden ten dage heeft dateert uit die tijd: het conservatisme schoot wortel in Nederland en het zou tot aan de grondwet van 1848 duren voordat legitieme macht aan een ruimere kring van de nieuwe burgerij gegeven werd. Wel dient één eenzame voorloper genoemd te worden: Gijsbert Karel van Hogendorp, de man die in 1812 het interregnum dat ontstond na het vertrek van de Fransen, op de juiste wijze wist op te vullen. In zijn jonge jaren had hij ruimschoots kennis genomen van de denkbeelden van de Verlichting met hun optimistisch geloof in de mens en zijn/haar mogelijkheden. De geest van de vrijheid had hij geproefd en gewaardeerd tijdens een verblijf in de jonge Staten van Noord-Amerika in 1783, waar hij bevriend raakte met niemand minder dan Jefferson.

De ideeën van Van Hogendorp over de parlementaire democratie, de plaats van de monarch daarin, werden door zijn collega's uit de bestuurlijke kringen in Den Haag en door koning Willem I afgewezen. Ook zijn pogingen om de handel te bevrijden van de beschermende rechten mislukten. Maar hij maakte door zijn voortdurende en openlijke strijd voor deze denkbeelden de weg vrij voor de grondlegger van het liberalisme in Nederland: Johan Rudolf Thorbecke.

Voor het eigen karakter van het liberalisme in Nederland is naast de hiergenoemde langdurige traditie van burgerlijke levensstijl de persoon en denkwereld van Thorbecke (1798-1872) van doorslaggevende betekenis geweest. Na zijn studie in de klassieke talen had hij gelegenheid om nog enkele jaren in Duitsland te studeren, waar zoals bekend, in die dagen bloeiende filosofische scholen bestonden. Het is tevens de tijd van de romantiek: Schiller, Goethe, de rechtshistoricus Von Savigny, de reus der idealistische wijsbegeerte Schelling, bepaalden mede het klimaat waar de toen 22-jarige student in terecht kwam. Geen wonder dat wij bij hem niet de absolute vrijheid van het individu als grondslag voor de maatschappij zien, maar het constateren van een duidelijk organisch verband tussen individu en groep. Hij wil de vrijheid van de maatschappij niet afleiden uit die van de individuen, maar geeft aan individu en groep ieder zijn eigen waarde: individu en staat hebben volgens hem elk hun zelfstandige betekenis; hun onderlinge verhouding vindt in het recht haar uitdrukking. Thorbecke ziet de maatschappij in

voortdurende groei en daarom is hij in staat geweest met handhaving van zijn beginselen toch recht te doen aan de eisen van de tijdsomstandigheden. Tevens gaf hij daarmee aan het liberalisme als beginselleer de mogelijkheid zich in de maatschappij te ontwikkelen. Het is de onsterfelijke verdienste van het liberalisme met haar ideeën over de vrijheid van de burgers en de scheiding der machten, dat het niet alleen in Nederland maar in vrijwel heel Europa de rechtsstaat heeft gevestigd.

Rol van de staat

Thorbecke zag de rol van de staat zeker niet als een passieve: 'kenmerk van een liberale staat is dat zij de ontwikkeling van zelfstandige kracht bevordert, algemenen voorwaarden scheppet, waaronder die ontwikkeling mogelijk wordt'. Deze woorden door hem in 1869 geschreven konden ook nu geschreven zijn. Er klinkt in door hoezeer het liberalisme een emancipatiestreven in zich houdt.

Politieke partijvorming

Toch is het liberalisme niet de emancipatiebeweging geworden voor de groepen die nog geen deel hadden aan de nieuwe bestuursvormen: de arbeidende bevolking. De leer van de staatsonthouding heeft op het terrein van de arbeidsvoorwaarden en arbeidsomstandigheden te lang het vrije spel der maatschappelijke krachten op zijn beloop gelaten ook toen duidelijk was hoe groot de schaduwzijden van dit spel konden zijn. De industriële revolutie had immers ook in Nederland grote ellende voor de werknemers, mannen, vrouwen en kinderen met zich mee gebracht. Ook in de politiek t.o.v. de koloniën is van de vrijheidsgeest weinig te bespeuren.

Hier wreekte zich dat het liberalisme het vrijheidsbegrip nog onvoldoende had ingevuld. De vrijheid van de bezitters bracht een onvrijheid, een afhankelijkheid voor de niet-bezitters met zich mee. Vrijheid noch vrijheidsrechten bleken 'van nature' geschonken zaken, maar verworvenheden waarvoor iedere generatie, ieder mens zich steeds opnieuw moest inzetten. Door op het kritieke moment dit sociale aspect te verwaarlozen verloren de liberalen niet alleen aan invloed bij de grote massa, maar raakten zij ook onderling verdeeld. Toen b.v. hun eigen liberale minister Tak van Poortvliet in 1891 met een voorstel voor drastische uitbreiding van het kiesrecht kwam brandde een felle strijd los tussen de meer behoudende liberalen die

hun macht bedreigd voelden en de vooruitstrevenden, die inzagen dat de maatschappelijke ontwikkeling een breder draagvlak voor de politieke besluitvorming vereiste. De partijvorming op liberale grondslag kwam mede daardoor moeizaam op gang.

Toch bleek de liberale invloed. Het waren liberale ministers die de eerste arbeidswet, de leerplichtwet, woningwet en gezondheidswet tot stand brachten, allemaal instrumenten om het vrije spel der maatschappelijke krachten zo te leiden, dat werkelijke vrijheid en gelijkheid een kans kregen. Vooral de Vrijzinnig Democraten vormden een pittige groep. Veel actiever dan b.v. de christelijke partijen zetten zij zich in voor vrouwenemancipatie, protesteerden zij tegen het slappe bewind van de christelijke regering t.a.v. de Jodenvervolging in Duitsland en bepleitten zij ontwapening om tot betere internationale verhoudingen te komen. Hun liberalisme vertoonde een menselijk gezicht.

Liberaal?

In hoeverre is de vvd werkelijk liberaal? Voor de beantwoording van die vraag is het van belang vast te stellen welke de functie is van de ideologische uitgangspunten of grondslagen voor de praktische politiek van alledag. Politiek kan men omschrijven als vormgeving aan de samenleving; politieke partijen dienen mede de richting aan te geven, waarin naar hun mening die samenleving zich moet ontwikkelen. Zij moeten doelstellingen voor langere termijn vaststellen. Daarvoor zijn mijn inziens drie dingen nodig: – begrip voor het verleden; – kritische evaluatie van de eigentijdse maatschappelijke situatie, waarvoor inzicht in de maatschappelijke ontwikkeling is vereist; – een eigen maatschappijvisie.

Wie zich met deze drie punten bezig houdt kan niet om uitgangspunten heen: onherroepelijk komt bij het denken over het verleden, heden en toekomst de vraag waarom en waartoe op. De kracht van grondslagen is dan vooral dat zij de dagelijkse politieke problemen in een ruimer kader zet; de gevolgen van bepaalde ad hoc-beslissingen voor het geheel worden daardoor duidelijker. Een samenhangend beleid wordt dan mogelijk. Door vanuit de grondslagen de maatschappij te beschouwen vindt men de politiek relevante vragen en ontdekt oplossingsrichtingen. Wie nu de vraag of de vvd liberaal is aldus benadert, heeft dus de plicht na te gaan in hoeverre de praktische

politiek aan de doelstelling van het liberalisme beantwoordt. We nemen daarbij de definitie, zoals Oud die in 1958 geeft in *Enige aspecten van het modern liberalisme*: ‘Liberalisme is het streven dat er op gericht is dat zoveel mogelijk in onze maatschappij de voorwaarden worden geschapen, waardoor de mens zich zo vrij mogelijk zal kunnen ontplooien. Wij zeggen dat het individu in de maatschappij in de eerste plaats komt en dat het in de laatste instantie altijd gaat om de mens’.

Van de grote maatschappelijke problemen, die de vvd als iedere andere politieke partij in de dertig jaar van haar bestaan onder ogen had te zien noemen wij enkele: de onafhankelijkheid van Indonesië, de milieuproblematiek, de te krappe arbeidsmarkt, de energieschaarste, de ‘revolutie’ van de jaren zestig, de emancipatie, de veranderde normen en waarden, de werkloosheid. Toetsen wij nu de door de vvd aangedragen oplossingen aan de door Oud genoemde ‘vrije ontplooiing’ dan wreekt zich hier opnieuw, even als honderd jaar geleden, dat het begrip vrijheid niet nader is ingevuld. Wie zich verzet tegen de onafhankelijkheid van een kolonie, die daar aan toe is, wie jarenlang weigert de keerzijden van het industrialisatieproces, zoals de milieuvervuiling, onder ogen te zien, wie buitenlandse arbeiders hier naar toe haalt zonder de consequenties voor de bevolkingspolitiek daar uit te trekken, wie de energieschaarste vooral wil oplossen door snelle invoering van kernenergie en LNG [vloeibaar aardgas], wie zonder nader onderzoek stelt dat meer winst meer werk oplevert, hanteert een statisch vrijheidsbegrip.¹ De vrije ontplooiing is dan wel weggelegd voor de Nederlander maar niet voor de Indonesiër. Wel voor de ondernemer, maar geen vrijheid voor de burger om frisse lucht in te ademen. Wel ontplooiing voor de nationale economische groei, maar afhankelijkheid in de ontwikkelingslanden, en wel vrijheid voor de producent zonder vrijheid voor de consument om te vertellen of hij dat product wel wenst. Het statisch vrijheidsbegrip brengt onvrijheid voor anderen met zich, maar soms ook voor diegenen aan wie wel de vrijheid gegund wordt; innerlijke onvrijheid b.v. voor de ondernemer door verslaving aan zijn werk, innerlijke en uiterlijke onvrijheid voor een bepaalde bevolkingsgroep om stand, status op te moeten houden, hetgeen

1 De begrippen ‘statisch’ en ‘dynamisch’ vrijheidsbegrip zijn ontleend aan het artikel ‘Liberalisme en partijvorming op liberale grondslag’, J. Wessel, gepubliceerd in *Liberaal Revueil* (1976), nr. 3.

verslaving aan bezit met zich brengt. De resultante van die statische vrijheid is dan de status quo, een situatie waarin mens en maatschappij gevangen zijn in zelfgeschapen verouderde structuren.

Maar er is hoop. De ‘revolutie’ van de zestiger jaren ging weliswaar aan de vvd voorbij (of liever zij riep haar mede op), maar het veranderend normen- en waardepatroon ving zij op. Een groep ‘liberalen’ uit de vvd probeerde via het tijdschrift ‘Liberaal Reveil’ de discussie rond het liberalisme weer nieuw leven in te blazen. Deze discussie werd vooral levendig gevoerd binnen de JOVD, een groepering liberale jongeren van wie enkelen (zie onder) later aan de wieg zouden staan van Democraten’66.

Mede daardoor koos de vvd op beslissende momenten toch voor emancipatie, voor alternatieve samenlevingsvormen, voor herziening van het echtscheidingsrecht, voor verbetering van het gevangeniswezen. Het liberale gezicht is dan beter herkenbaar: het door Thorbecke genoemde ‘recht doen aan de tijdsomstandigheden’ wordt dan in (politieke) praktijk gebracht. Van een dynamisch vrijheidsbegrip is ook hier geen sprake, daarvoor is meer nodig dan het bevestigen van al gegroeide veranderde gedragspatronen. Daarvoor is perspectief vereist. Biedt een andere politieke partij in Nederland dat perspectief?

Democraten’66

Na de gezamenlijke krachtsinspanning om na de Tweede Wereldoorlog Nederland weer op te bouwen, het industrialisatieproces te versnellen en de economische groei te bevorderen, kwam er een soort vriendelijke rust over Nederland.

Zoals vaak in welvarende tijden ging dit gepaard met een zekere zelfvoldaanheid over het bereikte. Dit maakte het oog van de bestuurders blind voor de geestelijke en culturele veranderingsprocessen die in gang waren gezet. Deze verandering betrof vooral de mens zelf. Voor wie de oorlog 1940-1945 bewust had meegemaakt bleek het onmogelijk hetzelfde vertrouwen als een vorige generatie te hebben in God, gezag, bestuur en wetenschap. In cruciale momenten van het leven werd de mens op zichzelf teruggeworpen. Hij en hij alleen moest beslissen over verzet of overgave, over leven en dood. Dit bracht een ontmythologiseringsproces in gang dat vergeleken kan worden met de herfsttij der middeleeuwen. [...] ‘Schenkt Drees uw vertrouwen’

luidde een Partij van de Arbeid-verkiezingsaffiche uit die tijd. ‘Geloof U mij, het komt goed’ zei koningin Juliana toen half Nederland moeite had met het aanvaarden van een Duitse echtgenoot voor haar kroonprinses. De tijd dat de mensen zonder meer accepteerden, vertrouwden, geloofden, was echter onherroepelijk voorbij.

Wel waren de protesten aanvankelijk beperkt tot randgroepen in de samenleving (provo), maar hun creatieve en originele manieren van verzet versterkten het zelfvertrouwen van hen die anders wilden. Geen der bestaande politieke partijen begreep het symptoom. Hieruit bleek hoezeer zij zich van hun burgers vervreemd hadden. Politiek stond in slecht aanzien. Door de ondoorzichtige besluitvorming die zich buiten de openbaarheid afspeelde, was er ook geen belangstelling voor politiek. Men ging wel stemmen, maar doordat tevoren niet vaststond welke coalitie zou gaan regeren was het altijd onduidelijk waar je stem bleef.

Het groeiend onbehagen sprong de pan uit toen de regering, gesteund door de burgemeester van Amsterdam, tegen de zin van de overgrote meerderheid van de bevolking doorzette dat het huwelijk van prinses Beatrix en de heer Van Amsberg toch in de hoofdstad zou worden voltrokken. Een van de vvd-raadsleden van Amsterdam, drs. Hans Gruijters, trad uit de vvd en richtte zich met een groep geestverwanten voor een deel afkomstig uit de JOVD in een appèl tot de Nederlandse bevolking, waarin zij om adhesie werd gevraagd. Deze bleef niet uit en een nieuwe politieke partij werd opgericht: Democraten’66.

In de eerste jaren van haar bestaan zal D’66 zelf wellicht ontkend hebben dat het liberalisme tenminste één van haar grondslagen was: zij wees namelijk alle -ismen als grondslag voor partijvorming af, omdat zij ‘geen antwoord konden geven op de hedendaagse problemen’. Zij waren immers ideologieën uit de vorige eeuw. Deze afwijzing was noodzakelijk om tot werkelijke vernieuwing te komen. Maar wij herkennen bij hen toch liberale trekken als sterke nadruk op het individu, staatsrechtelijke hervormingen, invloed van de burgers op het bestuur, openbaarheid en controle van de macht. Bij de verkiezingen van 1967 haalde D’66 zeven zetels, maar door de kwaliteit en het enthousiasme van haar inbreng was haar invloed verhoudingsgewijs groter. Zij werkte inspirerend niet alleen op andere partijen maar ook op

maatschappelijke groeperingen als actiegroepen en zij bood op die wijze uitzicht op een maatschappij die een waardenscala voorstond waarin burgermansfatsoen en materieel gewin een minder hoge prioriteit kregen.

In de korte tijd van haar bestaan heeft D'66 een duidelijke ontwikkeling doorgemaakt van partij met hoofdaccent op staatsrechtelijke hervormingen en vrijheidsrechten naar een partij die op de samenhang van maatschappelijke en economische processen wijst en de mens en zijn directe omgeving voorop stelt. Zo wijst zij op de kwalijke gevolgen van het gescheiden optrekken in de maatschappij van de productiesector en de sociaal-culturele sector, waarbij de normen die in de eerste worden aangelegd, zoals hoog tempo, prestatiedwang, onderlinge concurrentie, verwaarlozing van het milieu, ook dreigen te worden gehanteerd in de tweede. Veeleer zou hier van een samenspel sprake moeten zijn, een gezamenlijke waardenbepaling, waardoor de mens in beide processen in zijn waardigheid wordt hersteld.²

De rol van de overheid ziet D'66 actief in het stimuleren van de gewenste ontwikkelingen. Ook bij een ondernemingsgewijze productie kan de overheid, b.v. door stimuleren van technologische vernieuwing, impulsen geven die de kwaliteit van werkgelegenheid, werkomgeving en product ten goede komen. Economische groei is prima, maar niet ten koste van mens en milieu.³ De mens mag niet gevangen raken in eigen welvaart. De vrijheid van de mens kan alleen bereikt worden door bevrijding van datgene wat hem afhankelijk maakt. Dat kan afhankelijkheid zijn van de overheid, als die teveel wil voorschrijven, dat kunnen instituties zijn als onderwijs of gezondheidszorg, die zich over de mens kunnen ontfermen, er van uitgaande dat hij dom of ziek is, dat kan het vrije marktmechanisme zijn als het in de praktijk zo werkt dat de consument wordt uitgeschakeld, enz. Dat kunnen de bedrijfsleiding en verhuurder zijn die beslissen op grond van veranderde eigendomsverhoudingen over werken en wonen voor werknemers en huurders. Steeds komt het op een actief soort vrijheid aan, een dynamisch vrijheidsbegrip dus, dat de creativiteit in de mens losmaakt.

2 Een uitstekende beschrijving van deze problematiek wordt gegeven in Pragma 'Een politieke identiteit voor liberalen', Standaard Uitgeverij Antwerpen/Amsterdam.

3 Een D'66-visie op industriële vernieuwing en werkgelegenheid in de jaren tachtig is te vinden in 'Morgen brengen' van Jan Terlouw en Walter Zegveld, uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam, 1979.

Liberaal? Wie terugblijkt naar de oorsprong van het liberalisme ziet dat de creativiteit en geloof in de mens een van haar fundamenteën is. Daarom is D'66 een moderne liberale partij.

Toekomst van het liberalisme

[...] Uit de bovengegeven schets blijkt dat vanuit het liberalisme heel verschillende antwoorden op maatschappelijke problemen gegeven zijn. Zagen we voor de oorlog de Vrijheidsbond en de Vrijzinnig Democraten als conservatieve en progressieve vormgeving aan de liberale denkbeelden, momenteel dringt dezelfde indeling zich op bij de vvd en Democraten'66. Schept het liberalisme daardoor onduidelijkheid of is het veeleer zo dat haar ideeënwereld pluriformiteit met zich mee brengt? Een ideeënstelsel leeft niet los van mensen. Zo ligt ook aan het liberalisme een bepaald mensbeeld ten grondslag. Welk mensbeeld? Het antwoord op die vraag is beslissend over de politieke keuze. Onze huidige welvaartsstaat, onze verzorgingsstaat vraagt een andere inzet dan honderd jaar geleden. Zij heeft ons bestaanszekerheid geboden, aan velen van ons (veel) meer dan dat. Het gaat er nu om de kwaliteit van het bestaan te verbeteren. Deze kwaliteit omvat veel: kwaliteit van woonomgeving, onderwijs, arbeidsomstandigheden, het zijn bekende doelstellingen, maar we zullen verder moeten gaan, of liever dieper. Hoe is het met de kwaliteit van het huwelijk als instituut, met onze opvoeding ook in geestelijke waarden, hoe met onze medemenselijkheid ten aanzien van culturele minderheden die te midden van ons wonen? Hoe ver reikt onze verdraagzaamheid? Welk deel van onze welvaart komt ten goede aan de Derde Wereld of om iets heel anders te noemen aan de vernieuwing van het gevangeniswezen?

Hier ligt nog een niet beantwoorde uitdaging. Het lijkt of men bij het putten uit de inspiratiebron die het liberalisme kan zijn nog maar aan de oppervlakte is gebleven. Het gaat er nu om verder naar de oorsprong van die bron terug te gaan. Dat was immers de homo liberalis, de vrije mens, in wie de krachten nog te sluimerend gelaten worden, maar die juist die kwaliteit waar moeten maken. Het wakker maken en richting geven aan die krachten is een opgave aan ons allemaal, maar speciaal aan die politieke partijen die in het liberalisme hun oorsprong vinden. Het gaat dan niet om de toekomst van het liberalisme, het gaat om de toekomst van de mens.

Literatuur

- W. Banning, Arnhem 1964, *Hedendaagse sociale bewegingen*
- H. J. Laski, Londen 1936, *The rise of European liberalism*
- W. Verkade, *Liberalisme*, gepubliceerd in *Verkenningen in de politiek* deel 2, onder redactie van A. Hoogerwerf, 1976
- J. G. Bruggeman, *Over het hedendaags liberalisme*, Liberaal reveil, juli 1974.
- J. Wessel, *Liberalisme en partijvorming op liberale grondslag*, Liberaal Reveil, 1976 no. 3.
- Pragma, *Een politieke identiteit voor Liberalen*, Standaard Antwerpen/ Amsterdam
- J. Terlouw, W. Zegveld, *Over industrie en werkgelegenheid in de jaren tachtig, Morgen brengen*, 1979, Bert Bakker, Amsterdam
- P. J. Oud, *Enige aspecten van het modern liberalisme*, 1958.
- Gijsbert Karel van Hogendorp*, biografie door Henriette de Beaufort
- Liberalisme in de jaren tachtig*, uitgave Teldersstichting 1978

Graven naar de bouwstenen voor de D'66-ideologie door Jacqueline de Savornin Lohman (1981)

Uit: *Idee'66* (1981), 2, nr. 1, 1-5

De wieg: einde en begin van een ideologie

Bepaalde discussies zijn op een gegeven moment populair om daarna weer een tijd naar de achtergrond te verdwijnen. Zo is er de afgelopen jaren veel geschreven en gepraat over de crisis. De verzorgingsstaat beleeft een crisis. De samenleving staat voor een crisis. Dit werd een veel gehanteerde tactiek om de mensen wakker te schudden. Let op het is ernstig, want we bevinden ons in een crisissituatie. Hetzelfde geldt in zekere zin voor het schrijven over het gebrek aan idealen in ons westers maatschappij type. Het einde van de ideologie is al vele malen, de ene keer met wat meer eruditie dan de andere, aangekondigd. Het leent zich goed voor het rijmpje:

‘einde’ en ‘begin’ die zaten in een bootje,
‘einde’ viel er uit, wie zat er toen nog in?

Juist: ‘begin’. Het einde van een ideologie draagt de komst van een nieuwe ideologie in zich. We kunnen niet goed zonder. D'66 ontstond in zo'n ideologie-arme periode. Er was geen gemeenschappelijk oriëntatiekader dat de nodige vanzelfsprekendheden gaf om zinvol bezig te zijn. De wederopbouwperiode was – zo viel achteraf te constateren – eigenlijk een benijdenswaardige tijd geweest, omdat toen de bereidheid ontstond om met elkaar de schouders onder het karwei te zetten. Vreemd genoeg had de oorlogsperiode in waardenoriëntatie eerder conserverend dan vernieuwend gewerkt. Vooroorlogs gold als goed; herstel van het voorafgaande was het motto. Men hield de blik op het verleden gericht.

In *Het Appèl*, een pamflet dat de oprichters van D'66 in 1966 uit lieten gaan, werd Nederland op de snijtafel gelegd. Diagnose: het bestel is ziek en moe. Nog steeds moeten regering en parlement het doen met codes uit een voorbij tijdperk. Het politieke spel moet nog steeds worden gespeeld volgens regels die dateren uit de vorige eeuw. De diagnose is gericht op één zenuwbaan uit het staatsbestel: het staatkundig functioneren van regering en parlement.

De initiatiefnemers van D'66 constateren dat dit niet deugt en bieden als remedie een aantal staatsrechtelijke vernieuwingen aan, zoals de gekozen minister-president en het districtenstelsel.

Zoals zo vaak gebeurt met politieke stukken wordt door de critici van D'66 de diagnose overgeslagen en krijgt de voorgestelde remedie het zwaar te verduren. Wie in die tijd in een forum of discussiegroep moest optreden, ondervond dit aan den lijve. Maar er was nog een ervaring: het verhaal sloeg aan bij een bepaalde publieksgroep. Dit waren vooral jongeren met een goede opleiding of nog in opleiding. Bovendien mensen die voorheen niet politiek actief waren. Er was kennelijk iets in *Het Appèl* verwoord dat appelleerde. Het frisse groen van de goed opgezette reclamecampagne, zeiden critici verbolgen. Of was het de zakelijke benadering; het wars zijn van ideologische veelal dogmatische taal, waar de politiek zo mee verbonden was en waardoor de politiek zo ongeloofwaardig was in de ogen van de mensen? De staatkundige hervormingen zouden immers een 'meer zakelijke opstelling van het parlement' bevorderen. De structuren en verantwoordelijkheden zouden verhelderd worden, zodat de invloed van de kiezer niet beperkt bleef tot 'het eens per vier jaar plaatsen van de magische rode stip', zoals Van Mierlo het verkiezingsritueel eens typeerde.

Hoewel het verkiezingssucces in 1967 van D'66 aanvankelijk wel een schok-effect had op de andere partijen en de invloed van D'66 ook wel viel aan te wijzen, zoals bijvoorbeeld op de grondwetsherziening, herstelde het oude bestel zich betrekkelijk snel. De hervormingsvoorstellen, bedoeld om de burger dichter bij het bestuur te brengen, werden één voor één als onhaalbaar op de brandstapel gelegd en wat D'66 aan hervormende gedachten lanceerde, kwam in diverse partijprogramma's terug. Op zich geen schande. Wel betekende het een permanente afroming van de eigen ideeënwereld.

Beleidsplan 1971-1975

Het eerste beleidsplan voor de jaren 1971-1975 bevatte tal van deze ideeën. Thema's als industriële vernieuwing, milieubeheer en een rechtvaardige welvaartsverdeling zowel binnen Nederland als internationaal gezien, worden hierin aangepakt. Hoofdstuk I, 'Open Samenleving', bevat vergaande voorstellen om de vrijheidsdrang en kritiek op 'gezagsdragers', die in de jaren zestig was losgekomen, in constructieve banen te leiden. Het legaliseren van abortus, het terugdringen van de staat als zedenmeester en de verlaging van de meerderjarigheidsgrens zijn voorbeelden uit dit hoofdstuk. Hoewel uit deze voorbeelden reeds blijkt hoe 'ideologisch geladen' dit programma was, blijft D'66 een image houden van pragmatische deskundigheid. Bij herlezing van de inleiding uit dit eerste uitvoerige beleidsplan blijkt de nadruk te liggen op de negatieve kanten van de technologie. 'Het werktuig van onze technische en economische macht is ons uit de hand gelopen.' 'Kernwapens en vervuiling bedreigen de wereld', zo wordt daar gesteld.

Het is verleidelijk om even een sprong te maken naar het verkiezingsprogramma voor 1981, waarin hetzelfde, maar in wat bloemrijker bewoordingen, wordt opgedist: 'tussen de betonnen administratietorens en kerncentrales die niet alleen de horizon vervuilen, verdwalen we steeds dieper in de slagschaduw van bureaucratie en techniek'. Wie 't ziet mag 't zeggen.

Het mensbeeld dat het eerste beleidsplan oproept, is dat van de vrije, creatieve, zelfbewuste mens, die bereid is offers te brengen voor een rechtvaardiger verdeling van de welvaart. Voorop staat het vermogen van mensen om de samenleving naar hun wens in te richten. Er wordt een sterk beroep gedaan op de verbeeldingskracht. Vrede, vrijheid en veiligheid zijn leidende principes. De problemen worden als in beginsel oplosbaar gezien. De machtsverdeling in de samenleving is wel voor verbetering vatbaar; het gaat om rechtvaardiger verhoudingen, niet om het opheffen van onrechtvaardigheden.

Het verschil lijkt subtieler dan het is. Hierin komt immers tot uiting dat D'66 wel vernieuwingsgezind is, maar zich niet ver verwijderd van de bestaande vanzelfsprekendheden op het gebied van inkomensverdeling en machtsverhoudingen, zoals bijvoorbeeld de relatie tussen de seksen. Als remedie voor het staatsbestel draagt dit eerste beleidsplan niet de gekozen minister-president en het districtenstelsel aan.

Nu wordt gepleit voor een radicaal andere departementale indeling. De hergroepering moet plaatsvinden aan de hand van de drie kernproblemen: de open samenleving, het milieu en de besturing van wetenschap en techniek.

Programma 1977-1981

Het volgende beleidsprogramma voor de periode 1977-1981 heeft een eigen geschiedenis. D'66 was als partij 'door een diep dal gegaan', om een politicus van dit moment te citeren; een teken dat de partij overeind begon te krabbelen, was het verschijnen van dit nieuwe beleidsprogramma 1977-1981. [...]

Het is geschreven in een tijd dat de grenzen aan de groei zich alleen nog maar manifesteerden op het gebied van het milieu. De eindigheid van lucht, water, bodem, stilte is tot ons doorgedrongen. De eindigheid aan de groei van het nationaal inkomen nog niet.

In vergelijking met de voorafgaande publicaties is de toon van de inleiding voorzichtig. Men zou zelfs kunnen zeggen dat het vertrouwen van het vermogen van mensen om de problemen op te lossen wat is verminderd, terwijl er met meer ontzag geschreven wordt over 'ontwikkelingen' die 'een eigen dynamiek vertonen', waarbij menselijk ingrijpen wel eens 'averechtse gevolgen kan hebben'.

Behalve de grotere beduchtheid voor deze externe factoren, ook wel de invloed van 'de omgeving' genoemd, komt uit de tekst van de inleiding ook een besef van sociale ongelijkheden naar voren. Gesproken wordt van 'verouderde machtsstructuren', de noodzaak van 'sociale doelmatigheid', naast de technisch-economische en tenslotte komt de bescherming van de zwaksten in de samenleving al nastrevenswaard naar voren. Met enige voorzichtigheid kan men stellen dat het mensbeeld genuanceerder is; naast tolerantie en erkenning van het pluriforme karakter van de samenleving vindt nu ook de structurele achterstand van 'onmachtige groepen' erkenning. Mensen met lage inkomens en hulpbehoevenden worden met name genoemd.

Nieuw in dit programma is het streven naar 'de menselijke maat'. De bureaucrativering, als negatieve factor, was tot op dat moment nog nauwelijks gesignaleerd. De eerdere programma's van D'66 zochten veeleer de oplossing in een herordening dan in een afschaffing of beperking van de overheidsbureaucratie. Ook de erkenning van de grenzen van het overheidsbeleid is nieuw. Mondigheid die zich alleen maar uit in het vragen van oplossingen

van vadertje staat leidt tot passiviteit en dus ... onmondigheid. Vogeltjes die het bekje steeds opensperren totdat er wat ingestopt wordt, vergeten dat zij kunnen vliegen. (Deze dichtertlijkheden zijn niet in het programma te lezen en komen voor mijn rekening.)

[...]

Concluderend: het gezicht van D'66 eind jaren zeventig is minder 'opgewekt'. Het heeft een zorgelijke trek. De opgave is minder eenvoudig dan we dachten. Er zijn structuren, ongelijkheden in macht, en vooral is er een economisch-technische ordening, met eigen wetmatigheden. Toch keert het mensbeeld van de actieve verantwoordelijke burger met recht op volledige ontplooiing van zijn talenten en capaciteiten telkens terug. 'Deze ontplooiing moet geschieden in vrijheid en verantwoordelijkheid, naar eigen inzicht en overtuiging, in solidariteit met de medemens en zonder politieke, sociale en economische discriminatie van anderen.'

De Nieuwste Geluiden: concept-verkiezingsprogramma

1981

Een herziening van het beleidsprogramma is vanaf 1978 aan de gang. Sommige onderdelen zijn al vernieuwd, anderen zijn onderweg. Gestreefd is om zoveel mogelijk het verkiezingsprogramma te enten op het vernieuwde beleidsprogramma. [...]

Welke ideologie spreekt er uit dit ontwerp? Keren de hiervoor besproken punten terug? Is er een bepaalde ontwikkeling in het denken aan te geven? Zijn er overeenkomsten in diagnose en remedie?

In de diagnose breidt de lijst van 'misse' zaken zich alleen maar uit. Wat opvalt is dat sinds de oprichting in 1966 eigenlijk niets afgevoerd kan worden. De politiek faalt nog steeds. Zij blijft 'zo'n tien jaar achter de werkelijke problemen aanhollen.' Techniek en bureaucratie blijven ons dwars zitten. Men leest over 'doldraaien in reusachtige, onbestuurbaar geworden structuren'. Het ontstaan van een informele economie (vrijwilligerswerk, 'zwart' werk) wordt verklaard als een manier waarop mensen proberen aan de dwingende structuren te ontsnappen.

Het beroep op de verbeeldingskracht, een vaak terugkerend geluid in voorafgaande programma's, is vervangen door het bescheidener 'wij zijn

geen magiërs'. Toch wordt een ambitieuze opstelling gekozen door de blik op de verre toekomst te richten. 'We moeten ons baseren op de toekomst die wij wensen. Terugredenerend vanuit dit toekomstbeeld moeten wij dan een analyse maken van hervormingen die nu nodig zijn om straks zo ver te komen en van de middelen om ze tot stand te brengen.'

Hoe deze toekomstige maatschappij er uit zou moeten zien, daar laat dit verkiezingsprogramma zich niet over uit. Geen blauwdruk dus waarin bijv. wordt aangesloten op de door de WRR ontwikkelde scenario's, om van daaruit terug te redeneren naar vandaag. Wel wordt een filosofie aangereikt, die een mentaliteit en methodiek inhoudt. Het is de filosofie van de menselijke maat. Het terug naar de menselijke maat betekent radicale beslissingen, omdat het nodig zal zijn radicaal andere wegen in te slaan. Niet méér van hetzelfde, maar anders, is ook een essentieel element van dit instrumentarium.

Maar welk mensbeeld schuilt achter deze menselijker maat? Tenslotte zijn er zoveel mensen; je hebt ze in alle soorten en maten.

Impliciet schuilt in deze gedachtegang het geloof in de mensen. In hun inventief en creatief vermogen. Dit is van meet af aan een bouwsteen van de D'66-ideologie geweest. Het beeld van de Redelijke Mens. Flexibel genoeg om op grond van goede argumenten zijn/haar opvattingen bij te stellen. Expliciet profileert D'66 zich in dit program als derde stroming, 'die zich los maakt uit de oude leerstellingen van liberalisme en democratisch socialisme' en die als ingrediënten heeft: 'sociale bewogenheid, humane ethiek, democratische gezindheid, vrijheidsliefde en onorthodoxe inspiratie.' [...]

Congrestoespraak door Laurens Jan Brinkhorst (1981)

Toespraak gehouden op de 31ste algemene ledenvergadering op 14 november in De Flint in Amersfoort

Gevoelens van teleurstelling en van onbegrip, ja zelfs van vervreemding overheersen bij velen over de onmacht van de politiek, over het feit dat vijf en een halve maand na de verkiezingen nog steeds geen begin is gemaakt met het nieuwe beleid. Die teleurstelling, het onbegrip, die vervreemding worden nog versterkt als een kabinet niet eens in staat is zonder hulp van buiten een regeringsverklaring op te stellen.

Ook in onze eigen kring leven zulke gevoelens en het zou onjuist zijn ze te ontkennen of met gemakkelijke praatjes af te doen.

Als regeringspartij die direct bij de crisis betrokken was, moeten wij de durf hebben de aanleidingen op te sporen, te analyseren wat er fout is gegaan en er lessen voor de toekomst uit te trekken. Juist D'66 moet dat doen, niet zozeer omdat wij de 'minst schuldige' zouden zijn (al is dat natuurlijk wel zo), maar omdat wij aan onze eigen geschiedenis verplicht zijn 'onaangename waarheden' onder ogen te zien.

Maar voordat ik daartoe overga ook enige 'aangename waarheden'. Voor D'66 is dit niet alleen een tijd van kommer en kwel. Dit is het eerste congres na de verkiezingen. Na vier jaar van krachtige, maar redelijke oppositie zijn wij sterker dan ooit tevoren uit de verkiezingen te voorschijn gekomen. Het gejuich over onze historische overwinning op 26 mei mag dan verstomd zijn, de betekenis daarvan is voor vriend en vijand in het hele land zichtbaar. Een nieuwe stroming in de Nederlandse politiek is inderdaad doorgebroken. Voor het eerst na vele jaren ziet het politieke krachtenveld er anders uit: honderdduizenden kiezers hebben gekozen voor een nieuwe politieke koers en voor een andere stijl van politiek bedrijven. Een meer dan

verdubbelde Kamerfractie is inmiddels goed voorbereid en popelt om aan de slag te gaan. In de regering kunnen wij onze ideeën niet alleen uitdragen, maar ook trachten te verwezenlijken. Daarvoor tekent een sterk team van D'66-ministers en staatssecretarissen – één vice-premier, drie ministers, zes bewindslieden – en dat was op 26 mei nog allerminst zeker.

[...]

Er moge voor D'66 weinig reden zijn tot ontevredenheid over wat wij in de afgelopen jaren hebben bereikt, reden tot zelfgenoegzaamheid is er allerminst. En dat heeft met de kloof tussen politiek en samenleving te maken. Als de politiek er in de komende tijd niet in slaagt nieuw perspectief te bieden, nieuwe oplossingen te vinden voor nieuwe problemen, dan zullen teleurstelling, onbegrip en vervreemding structureel worden, dan zal iedere belangen- en actiegroep trachten buiten de politiek om zijn of haar gelijk te halen met onvoorspelbare maatschappelijke effecten. Uitspraken vanuit de vakbeweging, vanuit de anti-kernenergiebeweging, vanuit de vredesbeweging, mogen wij daarom niet al te gemakkelijk afdoen.

Dat is de eerste 'onaangename waarheid': de parlementaire democratie is geen rustig bezit meer. De afbrokkelende consensus over de inrichting van de samenleving ligt mede ten grondslag aan het geschil dat tot de kabinet-crisis heeft geleid en daarom moeten politieke partijen juist nu uitleggen wat zij met en in de samenleving willen, voor welke keuzen die samenleving staat en welke bouwstenen zij hebben aan te dragen. Dat is de echte crisis waar wij voor staan.

[...]

Nationaal en internationaal dreigen de problemen ons aan alle kanten boven het hoofd te groeien. De internationale economische crisis heeft in de industrielanden al tot 23 miljoen werklozen geleid en dat aantal groeit nog dagelijks. De wereldwijde instellingen waarop de economische orde na de Tweede Wereldoorlog werd gegrondvest zijn in ernstig verval en er is nog geen enkel uitzicht op een nieuwe rechtvaardige internationale orde, die de toenemende kloof tussen grote delen van de Derde Wereld en de industrielanden doet verminderen. Dichter bij huist dreigt de onmacht van

de Europese instellingen het economisch en politiek nationalisme aan te wakkeren.

Nationaal is de verzorgingsstaat uit balans geraakt. Weliswaar heeft zij nieuwe ontplooiingskansen aan velen gegeven, maar zij heeft ook geleid tot nieuwe afhankelijkheid van gigantische bureaucratieën. Zij is vaak niet in staat om van buitenaf komende dreigingen te keren. Dat proces wordt nog verergerd, doordat wij een tijdperk van nieuwe schaarsten zijn binnengetreden. De schaarste aan energie en milieu, natuur en ruimte om te leven.

Nu aan het begin van de jaren '80 stuiten wij op steeds meer grenzen, waardoor eerder opgewekte verlangens van de burgers niet langer kunnen worden bevredigd, terwijl hun verwachtingspatroon aan de verminderde mogelijkheden niet is aangepast.

Dat brengt mij meer direct bij problemen waarmee het kabinet de afgelopen weken heeft geworsteld en de door de informateurs aangedragen oplossingen.

Beheersing van de overheidsfinanciën, nieuwe werkgelegenheid, rendementsherstel voor het bedrijfsleven, stabilisatie van de collectieve lastendruk, het lijkt de kwadratuur van de cirkel. Toch zijn alle vier wezenlijk om de Nederlandse economie door de gevarenzone van de komende jaren te trekken.

[...]

Ook stabilisatie van de collectieve lastendruk is een van de randvoorwaarden van het regeerakkoord. Terecht wordt daarmee vastgesteld dat wij met de steeds verdergaande stijging (onder het kabinet-Den Uyl tot 62,4%, wat onder het kabinet Van Agt doorging tot 68%) de psychologische grenzen van het maatschappelijk aanvaardbare hebben bereikt. [...]

Juist progressieve partijen staan voor nieuwe uitdagingen hoe de spanning te overbruggen tussen ideaal en werkelijkheid. D'66 moet in dat proces voorop gaan om belangrijke verworvenheden van de verzorgingsstaat te kunnen handhaven. Rechtvaardige lastenverdeling is daarbij voor ons essentieel. Maar wij mogen niet de ogen sluiten voor de grenzen die lagere economische groei, de nieuwe schaarste en de veranderingen in de wereld-economie ons opleggen. Nederland is geen eiland, ook economisch niet.

Te doen of wij onbeperkt door kunnen gaan op de oude voet zou vooral van ombarmhartigheid getuigen tegenover de velen die thans materieel en immaterieel in de knel dreigen te raken. In eigen land denk ik daarbij in het bijzonder aan de kwetsbare groepen, vrouwen en jongeren, die dreigen uit het arbeidsproces te worden gestoten, terwijl het er juist naar uit begon te zien dat die gelijkwaardige positie een feit zou worden.

[...]

Tegen deze achtergrond zie ik voor D'66 in de komende tijd een dubbele rol: door onze positie binnen het kabinet vervullen wij allereerst een essentiële schakelfunctie. Het onderlinge wantrouwen tussen beide coalitiepartners is ondanks de oplossing van de kabinetscrisis helaas nog niet verdwenen, en dat is een ernstige zaak. Zonder de D'66-schakel was de keten al geknapt. Ondanks alle negatieve ontwikkelingen van de laatste weken blijft een CDA/PvdA/D'66-kabinet immers het enige met een voldoende draagvlak in de samenleving. Maar om een nieuw perspectief te bieden, is het niet voldoende dat het kabinet er is: het zal de komende jaren alleen kunnen blijven zitten als het uiting geeft aan een fundamentele bereidheid met elkaar oplossingen te bereiken voor moeilijke beleidskeuzes, niet alleen op financieel-economisch en sociaal-gebied, maar ook op het terrein van de rechtsstaat, de kwaliteit van de samenleving en de vrede en de veiligheid.

Waar D'66 uitdrukkelijk voor deze combinatie heeft gekozen, zijn wij ook gehouden het mogelijke te doen om als verbindend element op te treden in het belang van de coalitie als geheel.

Maar er is meer. Wij zullen niet toestaan dat de kwaliteit van onze inbreng daardoor geweld wordt aangedaan. Als het bijvoorbeeld gaat om emancipatiebeleid, om medezeggenschap en democratisering, of om milieubescherming, zullen wij staan voor onze eigen uitgangspunten.

Dat brengt mij op die andere, even wezenlijke rol: het gestalte geven aan onze eigen identiteit en het uitdragen van onze ideeën. Wij mogen nooit tot een coalitie toetreden en zijn ook deze niet binnen gestapt, alleen vanwege het zachte fluweel van enkele ministerzetels. Ook als regeringspartner mogen wij het lange-termijn-belang van politieke en maatschappelijke vernieuwing niet uit het oog verliezen. Macht is noodzakelijk om ideeën in

de politieke praktijk te kunnen omzetten. Wij zijn terecht geen getuigenispartij voor wie woorden belangrijker zijn dan daden, voor wie alleen de gezindheid telt van waaruit idealen worden aangeprezen. De gezindheid mag nooit worden losgekoppeld van de gevolgen voor de praktijk. Wij zijn bereid verantwoordelijkheid te dragen en om in dat proces vuilen handen te krijgen. Maar het mag ons nooit gaan om de macht alleen. Macht mag alleen worden uitgeoefend als de controleerbare opdracht van de burgers. Uiteindelijk staat de verwezenlijking van onze idealen centraal. Steeds zullen wij moeten toetsen of de machtsuitoefening daaraan dienstbaar kan zijn. Nog steeds blijft immers het woord van Lord Acton waar: macht corrumpeert en absolute macht corrumpeert absoluut.

En daarmee kom ik tot onze plaats in het politieke krachtenveld. Wij zijn geen vage middenpartij, geen partij die heen en weer zwabbert tussen links en rechts, geen partij met vleugels van Delfzijl tot Vlissingen. Kortom: wij zijn geen CDA zonder C. Wie dat soort politiek begeert, moet niet bij D'66 terecht. Geestelijke vrijheid, kwaliteit van de democratie en afkeer van groepsbelangenbehartiging zijn voor ons wezenlijke kenmerken. Het is waar, dat de begrippen links en rechts voor politicologen veel van hun onderscheidend vermogen hebben verloren, maar daarmee zijn zij voor de politieke beeldvorming nog niet irrelevant geworden. Links staat voor verandering en voor sociale rechtvaardigheid. Rechts voor behoudzucht en respect voor gevestigde belangen.

D'66-ers houden niet van etikettenplakkerij. En terecht. Maar met die beeldvorming hebben wij rekening te houden en dan is duidelijk dat D'66 nooit een rechtse partij is geweest. Wij zijn wars van dogmatisme en utopie, omdat die leiden tot verstarring en leerstelligheid, omdat die systemen en structuren centraal stellen en niet de mensen. Omdat wij niet alleen een redelijke politiek wensen, maar ook in redelijkheid politiek willen bedrijven, verwerpen wij extremistische uitingen. Kortom: wij staan links van het midden.

Behalve de getuigenispartijen bevindt zich ook de Partij van de Arbeid, onze coalitiegenoot, aan de linkerkzijde van de politiek. Onze tradities zijn deels verschillend. De PvdA is meer centralistisch, meer collectivistisch ingesteld, heeft meer vertrouwen in het sturend vermogen van de nationale overheid, en is sterk ideologisch georiënteerd. D'66 is meer individualis-

tisch, heeft meer oog voor pluriformiteit, wantrouwt macht van de overheid evenzeer als particuliere macht, heet een instinctieve voorkeur voor decentrale boven centrale oplossingen en voor klein- boven grootschaligheid. Wij wantrouwen ideologieën waar zij spoedig verworden tot gesloten denksystemen, wij stellen de feilbaarheid en de niettemin onafwendbare verantwoordelijkheid van ieder individu voor zijn handelen voorop. Onze Europese en internationale gerichtheid staat voorop.

Maar naast deze onmiskenbare verschillen in uitgangspunt en benadering zijn er vele elementen die ons binden: zorg voor de zwakkeren in de samenleving, sociale rechtvaardigheid en de wens ons niet neer te leggen bij bestaande machtsverhoudingen en privileges. Laat de PvdA ons daarom niet steeds vragen of wij wel een progressieve partij zijn, wantrouwen is een slechte raadgever. Wij hebben gekozen een vernieuwingsgezinde partij te zijn. Vanuit die positie gaan wij gaarne de dialoog aan. Laat niet de vraag wie zich 'progressief' noemt, de kwaliteit van de discussie bepalen, maar de vraag wat de inhoud van onze ideeën is. In dat open gesprek vertegenwoordigen wij het 'andere links'. In vriendschappelijke wedijver zullen wij onze verschillende ideeën aan de samenleving van de jaren '80 presenteren.

De vernieuwing in de politiek die D'66 in Nederland vertegenwoordigt is niet tot ons land beperkt. Het gaat om een breder verschijnsel, dat zich ook in andere Europese landen voordoet. Ook daar zijn bestaande partij-politieke kaders versleten. Wanneer wij over de grenzen kijken, zien wij meer geestverwante bewegingen. Ik denk aan de groene partijen, die terecht zo sterk het milieu benadrukken dat door vele bestaande partijen onvoldoende is opgevangen. Zij hebben veelal nog niet hun definitieve vorm gevonden, omdat zij blijven steken in één dimensie van de politiek, hoe belangrijk deze ook is.

Anders ligt het met het fascinerende verschijnsel in Engeland van de alliantie tussen de nieuwe opgerichte SDP [Social Democratic Party] en de Britse liberalen. Met beiden hebben wij veel gemeen en dat bleek overduidelijk bij ons recente bezoek. Het is een hoopgevend begin van een nieuw proces van partijvorming over de grenzen heen, niet gebaseerd op een gemeenschappelijke ideologie van gisteren, maar op een gemeenschappelijk antwoord op de problemen van nu en morgen. Ook de links-radicalen, coalitiepartners

van de Franse socialisten, de Italiaanse republikeinen en de Deense radikale Venstre en velen binnen de Duitse DFP [Deutsche Forumpartei, voorloper van de Freie Demokratische Partei (FDP)] behoren met alle nationale verschillen tot onze geestverwanten. Zij allen vertegenwoordigen de radicale traditie waaruit de Franse Revolutie met haar leuze ‘vrijheid, gelijkheid en broederschap’ voortkwam. Socialisme en liberalisme van de 19de eeuw gaan op die gemeenschappelijke wortels in het verleden terug, al zijn hun wegen sindsdien uit elkaar gegroeid. Na twee eeuwen is het tijd voor een nieuwe synthese, waarin vrijheid en gelijkheid beide tot hun recht komen. Zonder broederschap zijn vrijheid en gelijkheid ieder afzonderlijk steriel.

Omdat het liberalisme in zijn oorsprong eveneens stond aan de kant van de verandering, dienen wij vanuit ons uitgangspunt ons open te stellen voor progressieve liberale gedachten. Ook deze hebben in het verleden bijgedragen tot de ideeënwereld van D’66. Gezien het optreden van de vvd als conservatieve partij kunnen onze verwachtingen vanuit die hoek niet hoog gespannen zijn. De huidige oppositieleider heeft er nooit een geheim van gemaakt dat de omvang van zijn partij voor hem belangrijker is dan de kwaliteit van haar ideeën. Maar het zou te betreuren zijn en ook niet met onze progressief liberale uitgangspunten overeenstemmen, indien wij van onze kant de discussie zouden afsnijden met hen die ook daar al jaren naar verandering uitzien. [...]

III. Een kritiek punt: 1982 – 1985

‘Wij zullen de durf moeten hebben heilige huizen omver te gooien, de moed moeten hebben onaangename werkelijkheden onder ogen te zien en de durf om vervolgens concrete voorstellen voor onze rekening te nemen. [...] Het is geen tijd voor grote woorden. Het blijft tijd voor een nuchter idealisme dat zich niet ontmoedigen laat, dat zich juist nu grimmig blijft vastbijten in de weerbarstige werkelijkheid.’ – Laurens Jan Brinkhorst (1982)

‘D’66 is een liberale partij – niet in ‘eng’ liberale zin [...] maar als een progressieve stroming die evenals het liberalisme van de 18de eeuw zich afzet(te) tegen de dogmatiek, het feodalisme en de verstarring en zich nu voor de uitdaging gesteld ziet oplossingen te bieden voor de problemen van dit – en een komend – tijdperk.’ – Jan Veldhuizen (1983)

‘Wij hebben een aantal uitgangspunten die ons een zelfstandige positie geven. Onafhankelijker van belangen, van geestesstromingen, dat is mede onze identiteit. We staan niet ergens tussen, we staan ergens anders.’ – Michiel Scheltema (1983)

‘In de traditionele politieke milieus zullen we meer tegen- dan medestanders hebben; en toch zullen we juist in het politieke milieu voor de buitenwacht zichtbaar moeten maken wat voor veranderingen we wensen en hoe we die willen bereiken. [Het is] het probleem van hervormers die moeten werken binnen de bestaande politieke orde, dat wil zeggen binnen juist die orde die ze willen veranderen. – Jan Vis (1985)

In zijn politieke dagboek *Naar zeventien zetels en terug* schreef Jan Terlouw: ‘De dag na Tweede Kamerverkiezingen zijn de acties van politici alweer gericht op de volgende verkiezingen.’ Het is permanent campagne in de Nederlandse democratie, waar geen partij meer zeker is van zijn zetels. D66 wist dat als geen ander: 7 zetels bij de aftrap in ’67, 11 zetels in ’71, weer 6 zetels in ’72, 8 zetels in ’77 om vervolgens onder partijleider Jan Terlouw van hoogtepunt – 17 zetels in ’81 – naar dieptepunt – 6 zetels in ’82 – te gaan. Van zo nu en dan een tik wordt een jonge politieke partij volwassen, zou dan met Henk Zeevalking gezegd kunnen worden. Maar veel tikken zorgen op een gegeven moment voor de angst om iets fout te doen. Begin jaren tachtig leed D66 aan die kwaal. Ideeën waren er, maar het vertrouwen ontbrak. Toch bleek het ook aanleiding tot reflectie en bezinning, tot het terugkeren naar de allerbelangrijkste vraag in de politiek: de ‘waarom-vraag’, en daarmee een terugkeer naar de basis, de fundamentele uitgangspunten.

Het grondslagendebat van eind jaren zeventig had bij veel leden van D66 een gevoelige snaar geraakt. De tijd van het met het pistool op de borst kiezen voor de PvdA leek achter de rug. D66 zou zich weer sterker moeten profileren. In 1983 schreef Aad Nuis zijn *Een nieuw hoofdstuk, of het Democratisch manifest*, een schets van de positie van de partij in het politieke spectrum met de nadruk op hoezeer D66 haar signatuur ontleent aan het begrip democratie. Het ‘nieuwe hoofdstuk’ blies de zoektocht naar nadere ideologische duiding nieuw leven in. Nuis vond dat een dergelijke discussie slechts zou leiden tot ‘heftige ruzie om niets’, maar andere partijleden zagen D66 niet voortbestaan als het geen kleur zou bekennen.

Op het symposium *D’66 nader geduid* lieten een aantal (prominente) partijleden hun licht schijnen over de kwestie. Na een inleiding van partijvoorzitter Jacob Kohnstamm relativeerden Hans van Mierlo, Jan Glastra van Loon en voorzitter van de Tweede Kamerfractie Maarten Engwirda de

wenselijkheid en bruikbaarheid van een ideologisch etiket. Jan Veldhuizen deed juist het tegenovergestelde. Het Nijmeegs gemeenteraadslid Hans van Oerle merkte op zijn beurt op dat ‘het gevaar van een extra aanduiding is, dat het lijkt alsof je probeert iets anders te zijn dan je bent, of was. Dat vergt dan weer extra uitleg... tenzij het elan, het vuur ook onmiddellijk volgt’. De ideologische verkenningstocht kreeg een vervolg op het congres van 1983 in Zwolle, waar gediscussieerd werd over of de nadere aanduiding ‘radicaal-liberaal’, ‘sociaal-liberaal’ of ‘progressief-liberaal’ zou moeten zijn. Die discussie bracht echter geen doorbraak en uiteindelijk zou, in 1985, alleen de apostrof uit de partijnaam verdwijnen.

De periode 1982-1985 vormde over het algemeen een impasse in de geschiedenis van D66: laag in de peilingen, onzeker over de toekomst, weinig vernieuwende ideeën; het kwam er veelal op aan geen fouten te maken – en fouten waren er gemaakt, zo bleek onder andere uit het boek *Tussen droom en daad* (1983) van toenmalig fractiemedewerker in de Tweede Kamer Joris Backer. Het was een beetje zoals Glastra van Loon in een interview in Elsevier zei: ‘We hebben van de boom gegeten en worden nu vervolgd voor de zondeval in het paradijs. [...] Er is maar één conclusie: we moeten langademig zijn.’ Dat viel nog niet mee in de bedrukte sfeer van de jaren tachtig. De golven van veranderingsgezindheid leken verdwenen, en daarmee ook een deel van de bron waaruit D66 ontsprong. Toch zou de kritieke situatie waarmee de partij zich geconfronteerd zag van relatief korte duur blijken.

Pamflet: *Een Nieuw Hoofdstuk , of het Democratisch Manifest* door Aad Nuis (1983)

Uit: *De Democraat* (1983), 16, nr. 1, 9-16

I. Een Profiel van D'66

We leven in een storm van verandering. D'66 is een politieke partij voor mensen die voor die storm niet wegschuilen, maar hem het hoofd willen bieden.

De toekomst is niet zeker. De loop van de geschiedenis ligt niet vast in onwrikbare zettingen. Blauwdrukken van een ideale toekomst worden vaak al weggevaagd voor ze klaar zijn. Blindvaren op een dogmatisch politiek wereldbeeld is gevaarlijker geworden dan ooit. Des te noodzakelijker is het, zo goed mogelijk vooruit te zien en op grond daarvan een duidelijke politieke koers uit te zetten; steeds echter in het besef dat nieuw opdoemende problemen, dreigingen en mogelijkheden ieder moment kunnen dwingen tot bijstelling van koers.

D'66 is zich ervan bewust dat de samenleving voortdurend moet worden onderzocht, om nieuwe en passende oplossingen aan te dragen; onveranderlijk is daarbij ons streven naar een waardig bestaan voor ieder mens en een verantwoord beheer van de aarde met al zijn levensvormen. Gegroeide situaties zijn daarbij niet heilig. Ook de meest populaire gewoontewijsheden moeten waar het nodig is radicaal op de proef worden gesteld. Deze aanpak, die nodig is op elk niveau van politiek handelen, vergt niet alleen de inzet van alle beschikbare kennis en verbeeldingskracht, maar ook dat de resultaten telkens weer worden onderworpen aan open, democratische discussies en besluiten.

Want vóór alles is D'66 een democratische partij. Democratie is voor ons het meest rechtvaardige stelsel van politieke besluitvorming; het stoelt recht-

streeks op het beginsel dat ieder in staat moet worden gesteld verantwoordelijkheid te dragen voor zichzelf en voor de gemeenschap, en dat daarbij aan iedereen gelijke rechten toekomen. Het is ook het meest doeltreffende stelsel, omdat het gevoeliger is voor de noodzaak van maatschappelijke veranderingen dan ondemocratische regimes. Democratische besluiten zijn niet altijd de meest kordate, maar ze staan dicht bij de werkgelegenheid en ze behoeven minder dwang en toezicht bij de uitvoering.

Wezenlijk in onze opvatting van democratie is de noodzaak van controle op de macht. Macht is noodzakelijk voor het besturen van de samenleving, maar zij mag geen doel in zichzelf worden. Zij wordt kwaadwaardig als zij niet onderworpen is aan normen en toezicht. Ieder die macht uitoefent over anderen, hoort aan hen verantwoording van die machtsuitoefening af te leggen. Daartoe is openheid en openbaarheid nodig. Geheimhouding over zaken van publiek belang is de vijand van de democratie; zij is niet altijd te vermijden, maar hoort tot het uiterste te worden teruggedrongen.

Democratie is meer dan het toepassen van spelregels. Zij kan alleen gedijen in een democratische politieke cultuur, waarin een klimaat van openheid en van verdraagzaamheid heerst. De meerderheid regeert er zolang zij meerderheid is, maar minderheden en hun belangen worden gerespecteerd. Er leeft een besef dat eenmaal genomen besluiten horen te worden uitgevoerd, dat eenmaal gedelegeerde bevoegdheden niet op elk moment kunnen worden teruggenomen, en dat overleg en compromis niet onfatsoenlijk zijn. Iedereen kan zich er met alles bemoeien, maar houdt zich daarbij aan afspraken die moeten zorgen dat regeren mogelijk blijft.

De drastische veranderingen in de samenleving en de zeer ernstige gevaren en dringende behoeften die daarbij opkwamen, hebben verschillende radicale bewegingen in het leven geroepen: vredesbeweging, milieubeweging, radicaal feminisme, krakers. Tussen de radicale voorvechters van deze bewegingen en de realistische hervormers, die dezelfde richting uit willen maar oog hebben voor praktische moeilijkheden en de rechtvaardige afweging van verschillende belangen, bestaat er een natuurlijke spanning. D'66 kiest in dit spanningsveld onomwonden de kant van de realistische hervormers. We zijn een politieke partij, die actief wil deelnemen aan het proces van democratische besluitvorming. Duidelijkheid in de politiek betekent

voor ons niet het absoluut stellen van goede zaken, maar het scherp stellen van mogelijkheden om ze te bevorderen.

[...]

Als wij de ondemocratische uitwassen afwijzen van bewegingen met doelstellingen waarmee wij instemmen, dan verwerpen wij met des te meer recht politieke stromingen die tot in hun wortels ondemocratisch zijn. Democratische verdraagzaamheid eindigt waar de verdraagzaamheid zelf wordt aangevallen, waar de fundamentele gelijkwaardigheid van alle mensen wordt ontkend en waar geweld de plaats van vrijheid en recht opeist. Daartegen is verweer geboden. Een democratie die niet de moed heeft zichzelf in stand te houden is de naam democratie niet waard.

Het is duidelijk dat in de visie van D'66 de democratie geen in zichzelf rustende toestand kan zijn, die al bereikt is. Het streven naar meer democratie is een proces dat terugslag en voortgang kent, maar dat nooit aan een eind komt. Soms schiet het zichzelf voorbij; en terwijl de oude hindernissen nog lang niet allemaal zijn opgeruimd, werpt de storm van de verandering voortdurend nieuwe op. Op de volgende bladzijden staan er een aantal opgesomd. De democratisering van de samenleving is daarom niet alleen vanaf het begin een fundamenteel actiebeginsel van D'66 geweest, het zal dat ook blijven in de toekomst.

Openheid voor verandering en fundamenteel democratische gezindheid zijn grondtrekken die het karakter van D'66 bepalen. Ze gaan terug op algemener uitgangspunten, zoals een vaste wil om de bedreigde erfenis van de aarde ondanks alles zo goed mogelijk over te dragen aan wie na ons komen, en een diepzittend respect voor mensen, elk met een eigen, unieke persoonlijkheid. Het hoort echter tot het karakter van D'66 zulke beginselen vanzelfsprekend te achten en niet nadrukkelijk te verkondigen. Ze gaan dan gemakkelijk hol klinken: bovendien gaat het niet aan, zich als partij toe te eigenen wat gelukkig een algemene verworvenheid is van onze politieke cultuur.

Zo is het ook met de oude idealen van vrijheid, gelijkheid en broederschap, of in modernere en misschien nauwkeuriger woordgebruik: vrijheid, gelijk-

waardigheid en solidariteit. Niet het opsommen van die uitgangspunten is hier van belang, maar het aangeven van het karakteristiek accent dat ze binnen D'66 krijgen.

Bij vrijheid denken we aan de rechtsstaat die de burger beschermt tegen dwang en willekeur, maar daar bovendien aan een open samenleving die in het teken staat van emancipatie. Zo'n samenleving probeert elk mens, jong of oud, vrouw of man, de kansen te geven zich zoveel mogelijk te ontwikkelen naar eigen aard en voorkeur. Ook die bevrijding is een proces dat niet eindigt; vrijheid moet steeds opnieuw worden bevochten. Een veelvormige samenleving aanvaarden we niet alleen vanwege de verdraagzaamheid, maar omdat veelvormigheid op zichzelf goed is, en bovendien een bron van vernieuwing en veerkracht.

Gelijkwaardigheid betekent voor D'66 dan ook het tegendeel van gelijk-schakeling. Mensen denken verschillend, doen verschillend, gebruiken hun talenten verschillend. Gelijkwaardigheid houdt in dat ieder mens daartoe de ruimte krijgt, op eigen manier maar met gelijke kansen. De stempels van maatschappelijke minderwaardigheid die mensen en groepen krijgen opgedrukt, zijn een schande die hoort te worden uitgewist.

Solidariteit is voor D'66 een houding van respect voor de evenwaardige mens die er slechter aan toe is. Die hoort geholpen te worden zonder betutteling. Solidariteit kan niet blijven steken in abstracte regelingen. Zij vergt concrete aandacht, die oog heeft voor het feit dat telkens anderen in de snel veranderende samenleving zwak komen te staan. Zij laten zich niet beperken tot bepaalde groepen of klassen; vereenzelviging met bepaalde belangen of eenzijdige behartiging ervan, verdraagt zich niet met onze opvatting van solidariteit.

Het open oog voor verandering bepaalt ook in andere opzichten het karakter van D'66. Het maakt dat we Nederland niet als een gesloten tuin kunnen zien – niet in de ruimte, en niet in de tijd. Internationale ontwikkelingen zijn nooit uit onze gedachten. Dat geldt uiteraard voor het alles overheersende vraagstuk van oorlog en vrede. Het geldt ook voor de armoede in de wereld, en voor de allerwegen vertrapte mensenrechten. Het geldt voor het inzicht dat onze problemen vaak onderdeel zijn van internationale problemen en uiteindelijk alleen in internationaal verband kunnen worden opge-

lost. Onze uitgangspunten voor de nationale politiek gelden ook daarbuiten. De overmoedige gedachte dat Nederland gidsland zou kunnen zijn is niet de onze; wel zijn wij van mening dat dit kleine, maar in meer dan één opzicht nog steeds rijke land, juist als het oog heeft voor zijn beperkingen, niet zonder invloed is in de wereld.

Politiek hoort geen zaak te zijn van de korte baan, zeker niet als we ernst maken met de gedachte dat we de aarde en haar rijkdom in goede orde moeten achterlaten voor onze opvolgers. D'66 stond vooraan bij het signaleren van de levensgevaarlijke aanslag op het natuurlijke milieu die zich bezig is te voltrekken, en bij het mobiliseren van de verdediging daartegen. Het is een zware, taaie strijd, waarbij niet iedere schermutseling kan worden gewonnen; maar D'66 zal die strijd nooit opgeven.

De samenleving die wij nastreven is een open samenleving, waarin enkelingen sterk staan, en hun eigen weg kiezen. Die samenleving staat ons steeds voor ogen, of het nu gaat om onderwijs of vrijheidsrechten, over de sociaal-economische orde of over het dienstbaar maken van de techniek en de maatschappelijke organisatie aan de mensen. D'66 blijft zoeken om zo'n samenleving dichterbij te brengen, ook al zijn we ons bewust dat de tijd niet gunstig is, dat de maatschappelijke horizon eerder lijkt te krimpen dan zich te verwijden, en dat openheid kan ontaarden in leegheid.

Onze open samenleving is geen bandeloze samenleving. Wij zijn er van overtuigd dat zelfontplooiing alleen mogelijk is als men zich bindt: aan mensen, aan normen, aan een zelfgekozen opdracht. Dat kan een ongewone keus zijn, een vernieuwende of een traditionele. Het gaat erom dat het een keus is, geen lot dat door de druk van uitwendige omstandigheden wordt opgelegd. Dat is ons antwoord op het verwijt dat wij een kil individualisme zouden voorstaan, een samenleving die als los zand aan elkaar hangt. Het is niet zo dat wij de zingeving van een bezielde verband miskennen. Integendeel, wij willen er de glans aan geven van de vrijwilligheid, en de dofheid van toeval en dwang eraan ontnemen.

Onze open samenleving is geen heilstaat. Mensen zijn geen heiligen. Verlies en dood zijn door geen structurele vernieuwing uit te bannen. Een politieke partij die het geluk belooft moet diep worden gewantrouwd. Die pretentie deugt niet. Wat de politiek wel kan doen, is het zonder ophouden bevechten

vanodeloos ongeluk. Bij mensen en ook bij dieren. In de wereld waar het hartverscheurend is, en naast onze eigen deur waar we er beter bij kunnen.

II. Profiel van de samenleving

Ongerijmdheden. Nog steeds leven we in een van de rijkste en ordelijkste landen ter wereld. De mensenrechten worden er gerespecteerd, vrijheid en solidariteit staan er in aanzien, de sociale zekerheid doet er voor geen land onder. De laatste tijd is er meer inspraak van de burgers gekomen, meer openheid in het maatschappelijke verkeer, terwijl verschillen in inkomen en status verder zijn afgesleten. Toch zijn we niet gerust – en met reden.

Er is angst voor een oorlog die met één slag alles vernietigen kan. Er is de innerlijke tegenstrijdigheid van de nucleaire afschrikking, waarmee steeds moeilijker te leven valt. Er is realiteit van een economische crisis, met een enorme, en nog steeds onrustbarende groeiende werkloosheid. Tot schrijnende armoede als in de jaren dertig heeft die bij ons nog niet geleid, maar de kwade gevolgen doen zich op allerlei manieren voelen.

De tallozen zonder uitzicht op betaald werk, die neerbuigend ‘niet actieven’ worden genoemd ook als ze zich met niet betaalde, zinvolle arbeid het vuur uit de sloffen lopen, dreigen het stempel te krijgen van tweederangs burgers. Jongeren komen moeilijk aan de slag, en dreigen al bij voorbaat het uitzicht te verliezen op een zelfstandig en zinrijk bestaan. De hoop van de emancipatiebeweging op gelijke behandeling van vrouwen en mannen dreigt de bodem te worden ingeslagen. Vooral in oude, verwaarloosde stadswijken ontstaan spanningen tussen oorspronkelijke bewoners en nieuwkomers uit andere culturen, spanningen die kansen geven aan uitbuiters van vreemdelingenhaat. De maatschappij blijft veranderen, maar de middelen voor aanpassende vernieuwing beginnen te ontbreken.

Er zijn meer ongerijmdheden dan deze armoedeverschijnselen temidden van de rijkdom. Er komen steeds meer regels; ze worden steeds vaker ontdoken. Er is meer inspraak en openheid, en toch minder respect voor democratisch genomen besluiten. Mensen voelen zich mondiger, maar lijken minder bereid tot initiatief, risico en verantwoordelijkheid. Een grote meerderheid wil voor het algemeen belang als het moet een inkomensdaling aanvaarden, maar touwtrekkende belangengroepen houden dat eensgezind tegen.

Gaan we op zoek naar de gemeenschappelijke wortel van al deze ongerijmdheden dan komen we, achter de economische crisis en de onmiddellijke sociale en politieke gevolgen daarvan, bij een andere crisis terecht. Er is iets mis met de organisatie van de maatschappij, met de manier waarop daarin door mensen wordt samengewerkt. Als we afgezien van de internationale anarchie – we komen daar op terug – en ons beperken tot het nationale vlak: hoe nemen we daar besluiten, en hoe voeren we die uit? We hebben daarvoor een uiterst verfijnde machinerie ter beschikking. De moeilijkheid is dat die niet meer doet wat we willen.

Crisis in de besluitvorming. Dat er iets niet in orde is met de manier waarop in onze maatschappij besluiten worden genomen, komt het duidelijkst aan de oppervlakte in de politiek. [...]. Ons partijstelsel is daar niet geheel onschuldig aan. Een politieke partij moet zich om macht te verkrijgen zoveel mogelijk onderscheiden van de andere: om macht uit te oefenen moet naar het gemeenschappelijke binnen een regeringsmeerderheid worden gezocht. Dat kan gemakkelijk leiden tot gespleten politieke persoonlijkheden, vervalste probleemstellingen, verdoezelde waarnemingen en taboes. Zelfonderzoek in dat opzicht is nodig, maar de diepste oorzaak van de moeilijkheden is het niet.

Die ligt in de omstandigheid dat zich in onze samenleving, en vooral binnen de overheid, een bureaucratische beslissingsindustrie heeft ontwikkeld die opereert langs lijnen van een eigen, onwrikbare logica en daardoor langzamerhand buiten ieders greep is geraakt, ook buiten de greep van de politiek. De logica van dit systeem is gericht op het zoveel mogelijk uitschakelen van ieder risico bij het nemen van besluiten. Die risicoloosheid is ons grootste risico geworden.

Het uitbannen van risico gebeurt door het inschakelen van steeds meer specialistische deskundigen en door het vooraf raadplegen van zoveel mogelijk belangengroepen. Het inschakelen van specialisten betekent dat ieder probleem om te beginnen wordt opgeknipt in deelproblemen. Dat levert deeladviezen op; de beslissing daarover op een hoger abstractieniveau betekent vrijwel altijd een beslissing in termen van geld. De financiële gevolgen wegen het zwaarst, de concrete voor- en nadelen van een voorstel schuiven naar het tweede plan. Specialisering leidt bovendien enerzijds tot schaalvergroting en centralisering, anderzijds tot verkokering en verbrokkeling. Hoe

nauwkeuriger men een probleem in zijn onderdelen wil onderzoeken, des te groter en ingewikkelder is de organisatie die daartoe nodig is, en hoe sterker de behoefte aan centraal overzicht. Werkelijk concreet wordt aandacht voor de werkelijkheid daarbij niet, want aan de basis stopt men splinters van de oplossing in een koker, en aan de top blijft het om geld gaan.

[...]

Het spinrag van regels. Het meest in het oog springende gevolg van dit stelsel is het oerwoud van overheidsregelingen dat erdoor tot wasdom is gekomen. Onder druk van de genoemde processen in de samenleving heeft de overheid steeds meer taken op zich genomen, steeds van bovenaf stukjes regelgeving bijgeplakt en vervangen. Daarbij doen zich merkwaaardige verschijnselen voor. De regels worden niet alleen steeds ingewikkelder en onoverzichtelijker, ze hebben ook de neiging meer te gaan over de punten en komma's in het aanvraagformulier dan over de hoofdzaak; die staat vaak nergens, of in een vergeten nota. Bovendien wordt nauwelijks rekening gehouden met waar het werkelijk om gaat: de gevolgen voor individuele burgers. Angst voor precedentwerking bevordert de starheid van het regelnet nog meer.

[...]

Het stuur is lam. Een stelsel dat verstarde, traag en onhandelbaar is en nauwelijks meer reageert op de veranderende werkelijkheid – waarom is dat niet allang afgeschaft? Omdat het te diep in de mensen zelf is gaan zitten. Onze hele cultuur wordt gekleurd door de eigenaardige manier van denken die risico's wil uitbannen door de levende werkelijkheid eindeloos op te splitsen in deeldeskundigheid en deelbelang.

Niet alleen de fabrieken worden op deze manier georganiseerd, ook de ziekenhuizen en de scholen. Alles wat in onze maatschappij werk heet, wordt volgens deze maatstaven beoordeeld. Wat er niet aan voldoet komt terecht in de hoek die onredelijk en wereldvreemd heet, niet productief, buiten werk en werktijd vallend, het omheinde speelveld van vrouwen, kinderen, onzelfstandigen.

De gedachte dat mensen zo niet alleen zelfstandig werden verklaard, maar ook gemaakt, juist ook de ‘werkenden’ in het systeem, kon zo niet eens opkomen. Het systeem bevestigt zichzelf omdat het denken van de mensen erin gevangen zit. Daarom duurt het lang voor de nadelen ervan in hun volle omvang doordringen. In de tijd dat de economie groeide leken de voordelen van het stelsel het ook te winnen. Weliswaar was het ook in die tijd onbestuurbaar, maar de ernst daarvan bleef grotendeels verborgen. De politiek kon zich beperken tot het zo goed mogelijk verdelen van het meerdere over de wedijverende belangengroepen. Wat ieder al had, was verworven recht en bleef verder buiten de politieke discussie. Nu de economie krimpt en ook de overheid terug moet, wordt het stelsel behalve onbestuurbaar ook politiek onbeheersbaar. De belangengroepen graven zich in om elk hun verworven recht te verdedigen. De politiek wordt gedwongen al die rechten ter discussie te stellen, heeft daar de goede instrumenten niet voor en wordt, zoals we zagen, onberekenbaar. Bezuinigd wordt niet waar het meest gemist kan worden, maar waar de belangenverdediging het zwakst is. Bij dit gevecht om het behoud van het bestaande is er één in elk geval het kind van de rekening: de noodzakelijke vernieuwing.

Alternatieven in soorten. Onder die omstandigheden slaat politiek protest steeds meer om in protest tegen de politiek. Deels loopt dat uit op onverschilligheid, deels op een radicale houding die wel duidelijk is in het tot uitdrukking brengen van grieven en eisen, maar die geen aanvaardbare remedie te bieden heeft voor het probleem van de onbestuurbaarheid van het systeem.

Zeer velen trekken zich van dat systeem en zijn regels inmiddels niets meer aan; ze maken er gebruik van waar het hen uitkomt, maar kiezen voor het overige hun eigen weg. Soms met onschuldige en zelfs idealistische motieven, vaak uit onversneden eigenbelang, maar steeds vindingrijk en bereid tot het nemen van risico's in een mate die binnen het systeem helaas steeds minder is te vinden. Zo is er een moeilijk meetbaar maar zonder enige twijfel zeer omvangrijk maatschappelijk schemergebied ontstaan naast de officiële wereld van het systeem. Hoe groter de druk van regels en belastingen in die wereld wordt, hoe meer het schemergebied zich uitbreidt. [...]

Op zoek naar een hefboom. Het zijn de sociaal-economische problemen die in een tijd als deze alle aandacht naar zich toezuigen. Hoe brengen we de economie weer op gang, en wat hebben we daar voor over? Hoe kunnen we, als

betaald werk schaars blijft, dat werk zo eerlijk mogelijk delen? En naast dit nieuwe verdelingsvraagstuk het oude: hoe regelen we de inkomensverhoudingen tussen grote en kleine verdiemers, mensen met en mensen zonder betaald werk?

De manier waarop we die vragen beantwoorden heeft ingrijpende gevolgen voor zaken van algemener aard, zaken waarvan het belang ook nu niet vergeten mag worden. Hoe gaan we om met het milieu en met de energie? Weerstaan we de neiging om bij het nageslacht te lenen zonder ooit terug te betalen? Hoe zorgen we dat de samenleving niet dichtslaat maar uitzicht houdt op emancipatie, individuele ontplooiing, een levende, geschakeerde cultuur? Hoe lossen we kwaadaardige spanningen op, voorkomen we oude en nieuwe vormen van onrecht en nodeloos ongeluk? Daarachter liggen de nog veelomvattender problemen van oorlog en vrede en de plaats van Nederland in de wereld.

Maar vóór dat alles komen de vragen die verband houden met de risicoloze maatschappij en met de vastgelopen manier van samenwerken die dat begrip voor ons is gaan inhouden. Wie niet eerst probeert de stuurinrichting te repareren, heeft weinig kans uit te komen waar hij wil. Bij het zoeken naar een politiek antwoord in hoofdlijnen op deze vragen staan we niet met lege handen. Analyses van de samenleving hebben de neiging zich te concentreren op alles wat al te somber uitvalt. Zo ook hier. Er zijn echter ook tegenkrachten aan het werk, die, als ze in het gareel worden gebracht van helder inzicht en politieke wil, kunnen helpen bij het ombuigen van de ontwikkeling in een gunstiger richting.

[...]

D'66 wil als politieke partij hierbij een kanaliserende en stimulerende rol vervullen. Wij claimen geen pachtrecht op inzichten en daarop gebaseerde beleidsvoorstellen die een open oog voor verandering ons oplevert. In onze korte geschiedenis hebben wij onze ideeën vaak door anderen overgenomen gezien. Dat zoiets meestal zonder bronvermelding gebeurt, is een wat spijtig bijverschijnsel van de politieke wedijver in een democratie. Hoofdzaak is dat ideeën als ze hout snijden ook worden uitgevoerd. En daarvoor is een meerderheid nodig. [...]

Verleden, heden en toekomst van D'66,
voordracht gehouden op het symposium
D'66 nader geduid door Jan Glastra van
Loon (1983)

Gehouden op 22 oktober in Hof van Holland in Hilversum

Ik moet beginnen te zeggen, dat de kwestie die vandaag in het middelpunt staat, de ondernaamgeving of ondertiteling van de partij, mij niet zo verschrikkelijk beroert, niet warm of koud maakt. Er zijn andere dingen, die mij veel meer bezig houden en waar ik warmer voor loop.

Maar hoe dat zij, we moeten erover praten en er is ons ook gevraagd iets te zeggen over het verleden, heden en de toekomst van de partij dat er verband mee houdt. Het lijkt me duidelijk dat D'66 in 1966 is voortgekomen uit onvrede met een maatschappij, waarin de vorm telkens belangrijker werd gevonden dan de inhoud. Waarin bijvoorbeeld het functionaris-zijn belangrijker werd geacht dan de mens die die functie uitoefende. Waarin het beleid voortdurend werd afgestemd op wat op korte termijn mogelijk, wenselijk en haalbaar leek, maar een visie op langere termijn ontbrak. Waarin een soort burgerlijke zelfgenoegzaamheid was ontstaan over wat men had bereikt en kritiek daarop werd weggevaagd met opmerkingen: dat is jeugdige ontevredenheid die voortkomt uit onbegrip voor alle moeite die is gestoken in wat we hebben bereikt en die nodig is om dat te behouden. Een maatschappij ook met parlementaire democratie waarin de formele legitimatie van besluiten voldoende werd geacht om ze te rechtvaardigen en naar de materiële legitimatie daarvan niet werd gevraagd of omgekeken.

Dat is zo'n beetje het beeld dat bij me is blijven hangen van de fase van de oprichting. In 1973 is een periode van terugval van formidabele omvang aangebroken. Ik denk dat we bij de oorzaken daarvan niet lang hoeven stil

te staan. Het is, lijkt me duidelijk, dat de voornaamste oorzaak daarvan moet worden gezocht in interne verdeeldheid. We hebben daarna geprobeerd de partij weer uit het stof op te heffen naar hogere sferen en dat is, wonderbaarlijk genoeg, gelukt. Gelukt, zou ik zeggen, doordat de leden die hierbij betrokken wilden zijn zich konden verenigen op iets inhoudelijks, een ontwerpprogramma, de hoofdlijnen daarvan althans en door de enorme activiteit van die zo gemotiveerde leden naar buiten toe, die maakte dat de partij ook weer in het gezicht kwam van de kiezers.

Helaas, de geschiedenis heeft zich herhaald. We zijn weer bergaf gegaan. Ik geloof, dat we opnieuw niet te veel moeten ingaan op de details van de oorzaken hiervan. Het lijkt me duidelijk, dat de partij onduidelijk was geworden voor die kiezers door een aantal tactische moves om te bereiken wat bereikt moest worden (en daarvoor was o.a. deelnemen aan de regering nodig), maar ook en minstens evenzeer doordat een soort hobbyisme was gegroeid. Iedereen maakte zich heel druk voor een bepaald onderdeel van het programma dat hij het belangrijkste vond van alles, maar de innerlijke samenhang van het geheel, die bepalend was voor het beleid op langere termijn, kreeg hoe langer hoe minder aandacht en werd, ook voor de kiezers hoe langer hoe minder duidelijk.

Nu staan we dus weer in een dieptepunt en rijst de vraag: wat kunnen we daaraan doen? U zult alleen al uit mijn summier overzicht van het verleden begrijpen, dat ik niet denk dat een nieuwe naam, de toevoeging van een ondertitel, daarvoor nou direct het belangrijkste middel is. Het is, zoals ik al zei, niet iets waar ik mij zelf vreselijk druk over zou maken. Als u het wèl doet, zult u mij bijvoorbeeld niet als lid verliezen. Toch moeten we, denk ik, wel even stil staan bij de vraag, of zo'n aanduiding als links-liberaal niet voor een aantal mensen zal maken, dat zij zich minder tot D'66 aangetrokken zullen voelen. Zou het niet kunnen zijn, dat mensen die zich in de eerste plaats Christenen voelen, zich door de aanduiding links-liberaal wat minder op hun plaats zullen voelen in D'66? Iets soortgelijks zou kunnen gebeuren bij anderen die zich in de eerste plaats sociaal-democraat voelen van een – laat ik het maar zo in onze termen aanduiden – 'redelijk' stempel. Het zijn vragen en ik hoop, dat degenen die zich zo wat achteruit gezet voelen, dit kenbaar zullen maken, want tot de belangrijkste kenmerken van D'66 behoort, wat mij betreft, nog altijd dat we niet over gevoelens, belangen, overtuigingen van minderheden heen wensen te lopen.

Nu de vraag, waaruit putten wij de motieven om verder de toekomst in te gaan. Om dat niet een lang verhaal te laten worden wil ik aansluiten bij een onderscheiding van twee vrijheidsbegrippen, die het duidelijkst onder woorden is gebracht door een man, die gisteren een interview kreeg in het Cultureel Supplement van de NRC, Isaiah Berlin, aan wie dit jaar de Erasmusprijs is toegekend.

In een van zijn bekendste opstellen [*Two Concepts of Liberty*, 1958], maakt hij een onderscheid tussen een negatief en een positief vrijheidsbegrip. Het negatieve vrijheidsbegrip staat voor afwezigheid van dwang. Het is negatief geformuleerd, want de positieve inhoud van vrijheid moet in deze opvatting volledig aan ieder individueel worden overgelaten. Daar staat tegenover het positieve vrijheidsbegrip. Dit houdt in, dat mensen de mogelijkheid moeten hebben zich naar hun ware aard te ontwikkelen. Consequent doorredenerend kun je van hieruit tot de conclusie komen, dat mensen gedwongen mogen worden zich te ontwikkelen, omdat zij alleen dan waarlijk vrij zijn.

Op het eerste gezicht lijkt dit een dwingende onderscheiding: je bent òf voorstander van een positief, òf voorstander van een negatief begrip van vrijheid. In het eerste geval ben je geneigd de invloed van de staat te vergroten ten koste van die van individuen, in het uiterste geval vorm je een partij die alle macht aan zich wil trekken om mensen te dwingen volgens haar opvatting 'vrij' te zijn. In het andere uiterste kom je uit bij een – ik zou zeggen conservatief-liberale – opvatting, die ieder op zijn eigen manier zalig wil laten worden en de staat uitsluitend erop wil laten toezien dat ieder zoveel mogelijk zijn eigen gang kan gaan.

Dit lijkt een dwingende tegenstelling ook in die zin, dat er geen derde opvatting van vrijheid zou kunnen bestaan. Ik geloof, dat dat bedrieglijke schijn is. Ik meen, dat er niet alleen ruimte is voor een derde opvatting, maar dat die ook feitelijk historisch bestaat en dat die wortels heeft, die zelfs verder terugreiken dan het tijdperk van de Verlichting en de Franse Revolutie, waaruit het positieve en het negatieve vrijheidsbegrip zoals die door Berlin worden onderscheiden, zijn voortgekomen.

Kenmerkend voor de Verlichting is, dat men denkt dat een mens, als hij maar niet dom wordt gehouden, alles kan weten wat er te weten valt. Ook dus, wat zijn ware aard als mens is.

De andere vrijheidsopvatting, waarop ik doel, berust op de overtuiging, dat mensen juist niet alles kunnen weten en dat het weten van dat niet weten zelfs het belangrijkste is van alles wat wij kunnen weten. Die beperking van ons weten ontslaat ons echter allerminst van de taak ons te ontwikkelen. We zijn daarin ook van elkaar afhankelijk: van wat onze voorgangers tot stand hebben gebracht, van wat we samen met onze tijdgenoten kunnen tot stand brengen en voor wat we volgende generaties kunnen bieden.

Dit derde vrijheidsideaal leidt tot wat wij positieve tolerantie hebben genoemd. Dat betekent, dat je niet alleen maar toelaat en duldt dat anderen anders zijn en doen dan jijzelf, maar dat in beginsel positief waardeert en dat je inderdaad wilt dat ieder zoveel mogelijk zichzelf kan ontwikkelen. Dat je niet alleen maar iedereen zoveel mogelijk zijn gang wilt laten gaan, maar uitgaat van een gemeenschappelijke verantwoordelijkheid voor het scheppen van voorwaarden, waarin ieder zichzelf kan ontwikkelen. Maar ook, dat de verantwoordelijkheid om je te ontwikkelen, als het erop aankomt hoe je dat doet bij ieder individueel berust en niet door een ander kan worden afgenomen – niet omdat hij meent het beter te weten, omdat hij deskundiger is, omdat hij over meer middelen beschikt, of om wat dan ook.

Hieruit vloeit onmiddellijk voort een, ik zou het rustig willen noemen, radicale opvatting van democratie. Een opvatting die ervan uitgaat, dat nooit de ene mens of groep van mensen macht mag uitoefenen over anderen behalve wanneer en voor zover daarvoor een mandaat is gegeven. Dat is dunkt mij in perfecte harmonie met de gedachten over democratie, die door D'66 zijn ontwikkeld. [...] 'Geen gezag zonder mandaat' is een gedachte die, meen ik, direct voortvloeit uit de overtuiging dat mensen alleen ieder voor zichzelf kunnen uitmaken hoe zij eigenlijk willen zijn en dat wij gezamenlijk niet méér, maar ook niet minder als verantwoordelijkheid hebben dan om zo goed mogelijk voorwaarden te scheppen, dat ieder die mogelijkheid in gelijke mate heeft.

Als ik uit het voorgaande de conclusie trek voor het thema van vandaag, dat ik dus zelf niet van wezenlijk belang acht, maar daarom niet per se onbe-

langrijk vindt, dan zit er een zekere logische consequentie in als ik zeg: ik vind dat ieder vrij moet zijn om voor zichzelf een ondertitel te geven aan Democraten'66.

[...]

Er zit natuurlijk nog een tweede kant aan deze kwestie vast. Wij zijn in een fase, waarin we proberen uit onduidelijkheid weer naar grotere duidelijkheid voor de kiezers te komen. Als een grote meerderheid in de partij zou denken, dat wij met de aanduiding links-liberaal duidelijker bij de kiezers overkomen, dan zal ik mij daar niet tegen verzetten. Maar ik pleit er niet voor. Integendeel, ik zou het veel natuurlijker en ook veel meer in overeenstemming vinden met de mentaliteit van de partij, als we het geven van een ondertitel overlieten aan wie daar in hun uitingen naar buiten behoefte aan hebben. Ik kan mij voorstellen dat we tot de conclusie komen: Akkoord, de ondertitel links-liberaal mag worden gebruikt. Hij is niet in strijd met wat D'66 voorstaat, maar hij is evenmin de definitie van wat wij zijn. Want nogmaals, ik ben ervan overtuigd dat de wortels van onze opvattingen over vrijheid en democratie verder terugreiken in de geschiedenis dan de tijd waarin de termen liberalisme en socialisme zijn geïjkt – zeker zover als Erasmus. En ik vind, dat we die wortels niet uit het oog moeten verliezen.

Nog een opmerking tot slot. Al word ik er zelf niet warm of koud van, ik vind de kwestie van de ondertitel niet onbelangrijk voor zover het erom gaat duidelijker te laten blijken wie wij in de politiek menen te zijn. Dat mag er echter nooit toe leiden, dat we tot een aanduiding komen, die een aantal van ons het gevoel zou geven, nu wordt mij een etiket opgedrukt, waaronder ik mij niet thuis kan voelen.

Voordracht gehouden op het symposium *D'66 nader gedeut* door Maarten Engwirda (1983)

Gehouden op 22 oktober in Hof van Holland in Hilversum

D'66 is opgericht om het verstarde bestel van de zestiger jaren te doorbreken. In september 1966 deden de oprichters een appèl op iedere Nederlander, die ongerust was over de ernstige devaluatie van onze democratie. Vandaar die naam: Democraten'66. D'66 is mede opgericht vanuit de overtuiging dat de problemen van de toekomst niet konden worden opgelost op basis van bestaande ideologieën. Het negentiende-eeuwse liberalisme en het socialisme werden om die reden afgezworen. D'66 vond het principieel onjuist om politiek te bedrijven op basis van een geloofsovertuiging. Politiek moest bedreven worden vanuit een mentaliteit van vernieuwingsgezindheid, zoals verwoord in op democratische wijze vastgestelde programma's. Vandaar het karakter van D'66 als vernieuwingsgezinde, programmapartij.

De reactie van de gevestigde partijen op de nieuwe stijl van politiek bedrijven van D'66 bleef niet uit. CDA, VVD, en PvdA, die gezamenlijk in hoge mate verantwoordelijk waren voor het verstarde bestel, dat D'66 wilde doorbreken, probeerden de nieuwe partij in een kwaad daglicht te stellen. Ieder op zijn eigen manier natuurlijk. Onnederlands, aldus Biesheuvel in 1971. Bijwagen van de PvdA, zei Wiegels tot vervelens toe. Elitepartij, wist Rietkerk daar nog bij te bedenken. Kil en gevoelloos, aldus CDA'er De Ruiter in 1981. Verrechtst, zei Den Uyl in 1982, als dank voor het feit, dat D'66 ervoor gezorgd had, dat de PvdA ondanks 9 zetels verlies in het Kabinet was gekomen.

Hoe voorspelbaar die aanvallen ook waren, zij hadden toch wel enig succes. Zij leidden er in elk geval toe, dat de roep om een nadere aanduiding binnen D'66 groeide. We wilden dan wel geen ideologie, maar waarom zouden

we geen grondslagen voor ons politiek handelen vastleggen? En een paar bijvoeglijke naamwoorden ter nadere aanduiding. Zo ontstonden de folders, waarin D'66 niet alleen D'66 was, maar ook nog kritisch, ondogmatisch, modern, onafhankelijk, toekomstgericht, veranderingsgezind, enz. enz. Zo ontstonden de leuze, zoals 'eerlijk delen in een schoon land', 'het redelijk alternatief' en 'denken, durven, doen'.

Het was voor de partij nog niet genoeg. In een overigens briljant betoog vroeg Ad Bakhuizen een paar jaar om een 'A-4-tje', waarmee hij zijn buurman kon overtuigen om D'66 te stemmen. Terwijl tenslotte Aad Nuis zich op verzoek van het Hoofdbestuur drie weken van de wereld afzonderde om via het *Democratische Manifest* te maken, waarom wij Democraten zijn.

Maar dat bood volgens velen niet de gewenste duidelijkheid, respectievelijk herkenbaarheid. Dit is niet één A-4-tje, het zijn er minstens 40, zeiden sommigen. Terwijl anderen weer boos waren, dat Nuis onvoldoende aandacht had geschonken aan punten, die zij wezenlijk achtten voor de herkenbaarheid van D'66.

Ik ben daarmee aangeland bij de discussie van vandaag. Moet D'66 zich nader aanduiden en, zo ja, hoe? Een discussie die zich met name lijkt toe te spitsen op de toepassing van wat ik maar even oneerbiedig als 'etiket' zal aanduiden. Het gaat daarbij vooral om de aanduidingen progressief-liberaal, sociaal-liberaal of links-liberaal.

Ik geef u daarop meteen mijn reactie: van mij hoeft het niet. Het gebruik van zo'n etiket heeft zowel voor- als nadelen. Een groot voordeel van zo'n nadere aanduiding lijkt mij de natuurlijke polarisatie, die daardoor tussen D'66 en de vvd zou ontstaan. Zoals u weet, noemt de vvd zich ook nog steeds liberaal. Zoals u misschien niet weet wordt die andere aanduiding door de vvd de laatste maanden steeds meer gebruikt.

Ik denk dat dat alles te maken heeft met de discussie, die momenteel binnen D'66 gevoerd wordt over de eventuele toevoeging van een liberaal etiket. Het is ons opgevallen hoe vaak woordvoerders van de vvd in de Tweede Kamer de laatste tijd spreken over 'wij liberalen'.

Dat is des te meer opvallender, omdat onder dat liberale etiket een inhoud verkocht wordt, die de reuk heeft van puur conservatisme. Het is immers de vvd die momenteel het kabinetsbeleid bepaalt, dat gericht is op: ongelijke

behandeling van verschillende bevolkingsgroepen in ons land, waaronder de buitenlanders; het pal staan voor de verplichting tot plaatsing van nieuwe middellange afstandsruketten in West-Europa; en de langzame maar onmiskenbare afbraak van het milieubeleid, om maar een paar punten te noemen.

Een tweede voordeel van zo'n liberaal etiket zou kunnen zijn dat daarmee automatisch ook het verschil tussen D'66 enerzijds en PvdA en CDA anderzijds duidelijker gemaakt wordt. Wanneer iemand ooit nog roept dat wij een bijwagen van de PvdA zijn, hoeven wij ons slechts op één van onze liberale borsten, d.w.z. de linker, de sociale of de progressieve, te kloppen.

Nu de nadelen. In de eerste plaats komt het gebruik van het liberale etiket neer op een capitulatie voor het bestel, dat wij in 1966 wilden doorbreken. We bekennen ons daarmee immers tot een ideologie, namelijk een liberale, terwijl wij 17 jaar geleden zeiden, dat zo'n 19de eeuwse ideologie, zelfs de liberale, geen antwoorden kan bieden voor de problemen van de tweede helft van de 20ste eeuw. Ik besef dat dit argument ook tégen mij kan worden gebruikt. Men zou mij namelijk kunnen verwijten dat D'66 er kennelijk ook een ideologie op nahoudt, die eruit bestaat de bestaande ideologieën blijvend te verwerpen. Men zou mij bovendien kunnen verwijten dat D'66 in Europees verband aansluiting zoekt bij partijen die over het algemeen als links-liberaal gekenmerkt worden. Vooral dat laatste is ongetwijfeld waar. Waarom is zo'n etiket dan uiteindelijk dan toch niet nodig?

Dat wil ik nu graag even toelichten.

Het is mijn stellige overtuiging dat voor de Nederlandse kiezers in de huidige omstandigheden, d.w.z. anno 1983, ideologie en geloofsovertuiging in veel mindere mate bepalend zijn dan in 1966. Als dat waar is, is dat een compliment voor de Nederlandse kiezers. Het is tevens te danken aan de katalyserende rol die D'66 de afgelopen 17 jaar gespeeld heeft. Naar mijn indruk letten Nederlandse kiezers in 1983, anders dan in 1966, minder op de ideologie van politieke partijen en meer op hun programma's en hun feitelijk politiek gedrag. [...]

Waarschijnlijk geldt de trouw aan de geloofsovertuiging als motief voor de stemkeuze nog het sterkst voor het CDA. Maar, zoals u weet, neemt ook dit voortdurend af. Vandaar de huidige problemen van het CDA, die nog versterkt worden door het feit dat het CDA zich het afgelopen jaar voortdu-

rend door de vvd heeft laten overbluffen. De arme Bert de Vries, fractievoorzitter van het cda, heeft daardoor steeds meer weg van een spijtoptant die, nadat het kabinet beslissingen heeft genomen, die rechtstreeks in strijd zijn met het cda-verkiezingsprogramma, begint te roepen dat het cda dat toch graag anders had gewild. De recente Algemene Beschouwingen in de Tweede Kamer geven daarvan het zoveelste bewijs.

[...]

Op grond van deze ontwikkelingen in de samenleving tussen 1966 en 1983 ben ik ervan overtuigd, dat de herkenbaarheid van D'66 voor de kiezers vooral gevonden moet worden, in de daden die door de gekozen vertegenwoordigers van D'66 in de verschillende organen worden gesteld. Een nadere aanduiding in de zin van een bepaald etiket kan daarbij helpen, maar zal niet doorslaggevend zijn. Doorslaggevend is veeleer de opstelling van de D'66-vertegenwoordigers in de verschillende organen.

De Tweede-Kamerfractie heeft in het afgelopen jaar een lijn ontwikkeld, die uitmondt in de volgende prioriteiten:

1. Gelijke behandeling van verschillende bevolkingsgroepen in ons land: ambtenaren en werknemers in het bedrijfsleven; actieven en niet-actieven, Nederlanders en buitenlanders.
2. Verdraagzaamheid en tolerantie, met name in de verhouding tussen in ons land levende Nederlanders en buitenlanders. Opstekende gevoelens van onverdraagzaamheid en racisme dienen naar onze mening met een beroep op de Nederlandse culturele traditie van verdraagzaamheid openlijk te worden bestreden. D'66 dient daarvoor pal te staan.
3. Het streven naar een veiliger toekomst, met name via het terugdringen van de rol van de kernwapens in Europa. [...]
4. Een hoge prioriteit voor het milieubeleid, zowel nationaal als internationaal. [...]
5. Een effectieve aanpak van de werkloosheid. [...]

Moet D'66 nader worden aangeduid? Mijn antwoord op die vraag luidt: ja. Ik geef daarbij echter de voorkeur aan een nadere aanduiding, die duidelijk geënt is op de vele problemen die zich in de samenleving van 1983 voordoen. De identiteit van D'66 zal zich moeten manifesteren via de oplossingen die

wij als partij voor die problemen aandragen. Die problemen zijn immers al groot genoeg.

Tijdens de Algemene Beschouwingen heb ik gesproken over de sombere vooruitzichten die zich voor 1984 aandienen:

- plaatsing van nieuwe middellange afstands-raketten in West-Europa, inclusief mogelijke tegenmaatregelen van de Sovjet-Unie.
- ongelijke behandeling van verschillende bevolkingsgroepen en de toenemende onverdraagzaamheid in eigen land, vooral jegens de buitenlanders;
- de gestaag stijgende werkloosheid, en de verdere afbraak van het natuurlijke milieu.

Dàt zijn de werkelijke uitdagingen waar D'66 zich op moet richten. Door daarvoor oplossingen te bieden, zal D'66 een nieuwe identiteit kunnen verwerven.

De Tweede Kamerfractie heeft daarmee de afgelopen maand een begin gemaakt door als eerste politieke partij te komen met een alternatief plan voor het kabinetsbeleid. Daarom zijn Elida Wessel[-Tuinstra] en ik als enige Nederlandse Kamerleden naar Washington gegaan voor een hoorzitting van de Freeze-beweging [*Nuclear Freeze movement*, die eiste dat de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie de productie, het testen, en het plaatsen van kernwapens zouden stopzetten] binnen het Amerikaanse congres.

Ik ben er vast van overtuigd, dat dat de juiste weg is. Wij zullen op die weg doorgaan. Ik roep u daarom op om samen met ons, samen met het Hoofdbestuur te werken aan die maatschappelijke invulling van de identiteit van D'66.

Identiteit is niet een kwestie van woorden, bijvoeglijke naamwoorden, A-4-tjes of etiketten. Ik roep u daarom op om de komende discussie over onze identiteit niet te laten verzanden in een exercitie van ideologisch navelstaren. De toekomst ligt vóór ons, niet achter ons en ook niet in ons. Laten we ons dat tijdens de komende discussie realiseren. D'66 is opgericht om het versterde bestel te doorbreken. Hoewel er sinds 1966 veel veranderd is, ligt

die uitdaging nog keihard voor ons. In een tijd dat er sprake is van ongelijke behandeling van verschillende bevolkingsgroepen en van toenemende onverdraagzaamheid in de samenleving is er voor D'66 weer volop werk aan de winkel. Zeventien jaar geleden deden de oprichters van D'66 een appèl op iedere Nederlander die ongerust was over de ernstige devaluatie van onze democratie.

Dáárom is D'66 opgericht.

Dát is onze identiteit.

Congrestoespraak door Jacob Kohnstamm (1983)

Toespraak gehouden op de 36ste Algemene ledenvergadering op 25 november in Amicitia in Den Haag

Dames en heren,

Als je zeventien bent, vraagt iedereen wat je nu eigenlijk worden wilt. Daar kun je het knap benauwd van krijgen. Je wordt wisselend bevlogen door hemelbestormende ideeën, en door kwellende twijfel over je eigen ontoreikendheid. Je slingert tussen hoogmoed en vernedering, tussen poëzie en puistjes.

Nu is een partij geen mens. Maar aan dat 17-jarige D'66 van ons is blijkbaar niets menselijks vreemd. Als partij vertonen we dezelfde onzekerheid, dezelfde slingering tussen uitersten. D'66 wordt wisselend bevlogen door grootse ideeën over fundamentele veranderingen in de samenleving en kwellende twijfel aan de eigen identiteit. Grote ideeën – maar een kleine partij. Misschien te klein om als voertuig voor die ideeën te dienen? Die twijfel bekruipt ons allemaal wel eens.

En als we zelf geen last hebben van dat soort minderwaardigheidsgevoelens, dan zorgen de omstanders daar wel voor. Honend of met welwillende verbazing komen ze informeren wat we nu eigenlijk nog worden willen. Ideeën, allemaal mooi en aardig, maar daar zit geen leenrecht op, iedereen kan er mee weglopen.

[...]

Dames en heren,

Wie niet twijfelt, wordt nooit ergens zeker van. Ik twijfel, soms. Ja!, maar ik voel me ook zeker van het bestaansrecht van D'66. Niet alleen van onze ideeën en onze mentaliteit, maar ook van onze partij als middel om die ideeën te verwezenlijken. We hebben in de Nederlandse politiek een taak, die niemand van ons overneemt.

Vanavond wil ik u iets zeggen over die taak en het bestaansrecht van de partij, zoals ik die zie. Zonder grootspraak hoop ik, maar ook zonder ons levend te begraven in overmatige bescheidenheid.

Dames en heren,

Eén ding is in de afgelopen dagen en weken dramatisch duidelijk geworden. We zijn in Nederland verdeeld geraakt in groepjes die elk met een kwade kop het eigen eindje vasthouden, of je nu [Jaap] Van der Scheur [toenmalig voorzitter van de FNV] of [Onno] Ruding [toenmalig cda-minister van Financiën] heet. Polarisatie en confrontatie zijn de wachtwoorden, versplintering het resultaat. Versplintering en verstarring, waarbij alle energie van iedereen gaat zitten in het trekken aan het eigen eind. Het effect is dat we met z'n allen geen centimeter vooruit komen.

Natuurlijk, touwtrekken is al heel lang het politieke gezelschapsspel bij uitstek. Politieke partijen met elkaar, werkgevers tegen werknemers, voorvechters van belang A tegen kampioenen van belang B. Zo gaat dat, en ten dele hoort het ook zo, want we verkiezen dat verre boven een systeem, waarin we allemaal in het gelid moeten lopen van een centraal voor ons vastgesteld algemeen belang.

Maar het ouderwetse touwtrekken werkt alleen goed, als er voor de verschillende groepen niet alleen wat te geven, maar ook wat te nemen valt. En dat is niet meer zo. De economische teruggang en de noodzaak tot bezuiniging heeft ons allemaal groepsgewijs in een krampachtig defensief gedrongen. Van links tot rechts overtreft men elkaar in behoudzucht – behoud van de eigen positie. Het is steeds moeilijker verder te kijken dan de eigen neus, ideologie of portemonnee. De toekomst wordt alleen nog maar gezien als bron van nieuwe gevaren, nieuwe bedreigingen.

In zulke omstandigheden gaan sommigen zoeken naar zondebokken, of roepen om een sterke man die knopen doorhakt. Vooral waar die twee neigingen samenkomen, gaat het in de politiek naar zwavel stinken. De wijze waarop sommigen de herkomst van al het kwaad in de Nederlandse samenleving op het bordje van al dan niet Nederlandse etnische minderheden deponeren is alarmerend. Alarmerend natuurlijk in de eerste plaats voor hen, die zich daardoor in hun waardigheid en veiligheid bedreigd voelen en weten.

Alarmerend ook voor alle politici en politieke partijen, die – hoe verschillend ook van kleur en/of ideologie – staan voor een democratische rechtsstaat en elke vorm van racisme verafschuwen.

[...]

Dames en heren,

Er is een fundamenteel verschil tussen de roep om een sterke man, en het gerechtvaardigd verlangen naar een krachtig beleid. En in dat verband doet deze regering [Lubbers I] buitengewoon flink, wekt de indruk grote knopen in het touw wel eens even te zullen doorhakken. Maar haar wilde geruk aan het stuur van staat heeft niet tot gevolg dat de vastgelopen samenleving weer vlot komt. Nee, het beleid van Lubbers en de zijnen heeft er voorlopig alleen nog maar toe geleid, dat velen in de samenleving als kemphanen tegenover elkaar zijn komen te staan. En uiteindelijk zullen, zoals altijd, als het op touwtrekken aankomt, de kwetsbaarste mensen in de samenleving daarvan de dupe worden. Dat heet vandaag kennelijk Christelijk en liberaal!

[...]

Dames en heren,

D'66-ers staan niet vreemd te kijken bij dit soort geluiden. De partij is tenslotte ontstaán uit het gevoel dat de zaak was vastgelopen en dat er een doorbraak nodig was om de politiek en de maatschappij weer vlot te trekken. In de eerste plaats kwamen we met voorstellen voor staatsrechtelijke en partijpolitieke vernieuwing: het districtenstelsel en de gekozen minister-president. Er moest beter worden geregeerd – niet in autoritaire zin, maar door versterking van de democratie. Een regering moest een direct mandaat krijgen van de kiezers, op grond van een programma, waarop het

na afloop door die kiezers kon worden aangesproken. Misschien zagen we in die tijd de oplossing wat te simpel, maar de visie was juist en is dat nog steeds. Het wordt tijd dat we ons gelijk op dat punt weer gaan opeisen.

In de tweede plaats gaven we blijk van een andere politieke mentaliteit. We waren democraten en geloofden oprecht dat burgers mondige mensen waren. Niet zozeer omdat mensen een grote mond moeten hebben, maar omdat mensen niet op hun achterhoofd gevallen zijn. We wilden niet vluchten in de schijnuidelijkheid van de ideologie, niet in het behaaglijk morele gevoel dat een simpel en krachtig ja of nee geeft als het gaat om problemen die daar eigenlijk te ingewikkeld voor zijn.

Dat was pragmatisch, niet karakterloos en handig zoals anderen wel dachten. Bovendien in dat pragmatische waren we tamelijk fanatiek. We geloofden er in en hielden eraan vast, ook als het electoraal veel voordeliger was om simpel en principieel te doen vòòr verkiezingen en ineens heel praktisch en realistisch erná. Dat vonden wij karakterloos en we stelden er onze democratische nuchterheid tegenover, hoe moeilijk die soms ook uit te leggen was. Die democratische nuchterheid is de ruggengraat van onze partij. Het is onze rol het hoofd koel te houden als onze politieke vrienden zich weer eens verliezen in ideologische en moraliserende hoogstandjes, die echte hervormingen in de weg staan. Die rol blijft onmisbaar. Soms een hoofdrol, soms een bijrol, maar in beide gevallen politiek gesproken in het kamp van de hervormers. Daar horen we thuis.

In de derde plaats hebben we een toekomstbeeld – dat geen blauwdruk mag heten – en dat samen te vatten valt in de term ‘Open samenleving’. We hebben een gewoonte ontwikkeld om heel concreet vooruit te denken, de toekomst af te speuren naar kansen om die Open Samenleving een beetje dichterbij te brengen, met als trefwoorden: pluriformiteit, emancipatie en optimale individuele ontplooiing.

Wat is nú de rol van D’66?

Of, anders gezegd, wat is onze politieke koers in een samenleving die gefixeerd is op het probleem van de verdeling van het mindere – minder werk, minder inkomen – en daardoor de natuurlijke neiging vertoont om behoud te prefereren boven toekomstgerichte verandering? Wat kunnen wij doen

om het heilloze touwtrekken te doorbreken, en tegelijkertijd onze doelstellingen – democratisering, milieu en emancipatie – dichterbij te brengen? De kansen zijn er naar mijn mening, maar dan moeten we inderdaad bereid zijn één hand even los te laten en die toekomst te grijpen, door optimaal gebruik te maken van ontwikkelingen in de technologie.

De industriële revolutie ligt al weer ver achter ons. Centraal kenmerk van die verandering was dat het technisch mogelijk werd allerlei dingen te doen of te laten doen, waarvoor oorspronkelijk fysieke kracht van veel mensen nodig was. En zo kunnen we ons de samenleving nauwelijks meer voorstellen zonder auto's of treinen terwijl we vroeger die afstanden te paard aflegden, of te voet, of meestal helemaal niet. We beschouwen het als een normale zaak om machines te gebruiken op kantoren, in fabrieken en in het huishouden, en gebruiken daarbij zo min mogelijk spierkracht.

Zeker, die industriële revolutie heeft veranderingen teweeg gebracht die we nu in hoge mate betreuen. De sociale infrastructuur verbrokkelde in gezinnen bestaande uit de werkmàn, de huisvróuw en de kinderen. Er vond een gigantische schaalvergroting plaats: grote fabrieken en hoge kantoren. Bovendien ging dat alles niet in geringe mate ten koste van ons natuurlijk leefmilieu. Niet weg te poetsen is het feit dat door die industriële revolutie de welvaart van iedereen aanzienlijk omhoog is gegaan.

Dames en heren,

Ik ben er van overtuigd dat we opnieuw afkoersen op een vergelijkbare revolutie. Het centrale kenmerk van de komende revolutie is dat we niet alleen de spierkracht, maar ook ons denkvermogen met behulp van machines, computers, zullen gaan verrichten, en dat zal de samenleving opnieuw ingrijpend veranderen.

[...]

De informatietechnologie zal ongetwijfeld nieuwe werkgelegenheid doen ontstaan, maar zal daarnaast de arbeidsproductiviteit verhogen. Per saldo zullen we er – gezien vanuit het werkloosheidsprobleem – niet veel wijzer van worden, sterker nog: ik houd het er voorlopig op dat het arbeidsplaatsen zal kosten. Daar komt dan nog bij, dat grootschalige toepassing van deze technologische mogelijkheden vooral ten koste zal gaan van lagere adminis-

tratieve functies. 18% van de werknemers in Nederland, waarvan 2/3 vrouwen zijn, is in dat soort functies werkzaam. Conclusie: we zullen mede op grond daarvan, al ons menselijk en politiek vernuft in moeten zetten voor de primaire sociaal-politieke doelstelling: herverdeling van arbeid.

Politieke sturing is ook nodig omdat bij de te maken politieke keuzen absolute voorrang moet worden gegeven aan het gebruik van die technologie ten behoeve van decentralisatie. Elke gemeente zal kunnen beschikken over alle relevante informatie die nu nog hoofdzakelijk centraal in de departementale burchten ligt opgestapeld. Kennis is macht, macht smaakt naar meer en vandaar dat die burchten moeilijk te nemen zijn. Maar aangezien die kennis en informatie ook decentraal beschikbaar zal kunnen zijn, en aangezien ook omgekeerd informatie over wat de gemeenten met hun bevoegdheden doen centraal bekend kan zijn, is er geen enkele houdbare redenering meer op te bouwen tegen decentralisatie.

Vergelijkbaar met de decentralisatie is de keuze voor de mondige mens. Wij staan op het ogenblik voor veel zaken in een afhankelijkheidsrelatie tot dokter of advocaat, tot de garagehouder of tot de ambtenaar achter het loket, die allerlei ingrijpende beslissingen kan en moet nemen over uitkeringen, woonvergunning, huursubsidie. Voor de door die specialisten te geven adviezen of te nemen beslissingen is informatie nodig. En dus hebben zij macht. Maar wat als wij daadwerkelijk zelf ook over die informatie kunnen beschikken, via de medische, juridische of ambtelijke databanken. Dat maakt dingen soms moeilijk, want zelf beslissen is nu eenmaal moeilijk, maar het biedt wel spannende perspectieven.

En opnieuw: daartoe moeten keuzen gemaakt worden. In het onderwijs, waar geen tijd en energie moet worden besteed aan het aanleren van antwoorden op geprogrammeerde vragen, maar waar die tijd en energie moet worden gebruikt om leerlingen zélf de vraag te leren stellen [...] Of nog concreter, niet bezuinigen of beknibbelen op de bibliotheken, maar deze zoveel mogelijk in staat stellen om kennis en informatie beschikbaar te stellen. Zeker zolang computers en beeldschermen voor velen nog volstrekt onbetaalbaar zijn.

[...]

Dames en heren,

Het begin van mijn verhaal was enigszins in mineur getoonzet. Waarom toch al ons geploeter, waarom het bijltje er niet bij neergegoid? Mijn antwoord luidt: omdat we met onze pragmatische instelling – denken, durven, doen – door moeten en kunnen werken aan die democratische en Open Samenleving, omdat we optimaal gebruik makend van de technologische mogelijkheden kunnen en moeten blijven vechten voor de mondigheid van mensen, voor het milieu, de emancipatie, voor democratisering en decentralisatie.

Niet door in het touwtrekken uit pure angst voor de toekomst in behoudzucht te blijven steken, maar door die toekomst te gebruiken als bron van nieuwe kansen die we liefst met beide handen moeten aangrijpen.

Ik vertrouw die toekomst niet toe aan andere politieke partijen. Omdat de door ons gewenste inkleuring van die toekomst indruist tegen hun ideologisch grondveste belangen.

De vvd-fractieleider heeft de liberale ideologie onlangs weer verwoord tijdens de Algemene Beschouwingen. Koud, kil, liberaal in de slechtste zin van het woord, en van een inhoudsloosheid die deed terugverlangen naar de relatieve diepgang van Wiegels redenering.

Het cda heeft blijkens uitlatingen van de directeur van hun wetenschappelijk bureau, over die toekomst in het geheel nog niet nagedacht. En ik citeer letterlijk uit het Handelsblad van 21 september: ‘Dat is een zwak puntje van ons’. Einde citaat.

En voor het overige is het cda bezig met haar eigen behoud, en doet daartoe haar uiterste best om – al dan niet in een gesloten front – het huidige kabinetsbeleid te voorzien van een christelijk vlaggetje ter grootte van een schaamlap.

Tenslotte de Partij van de Arbeid. Jazeker, er wordt in die partij óók nagedacht over de economisch industriële mogelijkheden van de informatietechnologie. Dat is niet alleen dapper van een man als [Jaap] Van der Doef, maar bovendien in hoge mate toe te juichen. Maar ik heb absoluut geen vertrouwen in de uitkomst van de discussie daarover binnen de Partij van de Arbeid. Het intern getouwtrek over de informatietechnologie is daar in volle hevigheid losgebarsten. En zoals Van der Doef zelf opmerkt: ‘Als het

aan de Tweede-Kamerfractie van de Partij van de Arbeid had gelegen, was de televisie in de jaren vijftig nooit ingevoerd.’

D’66 kan beter en sneller met dit soort ontwikkelingen overweg. Pragmatisch en ongebonden, in een licht anarchistisch aandoende partijstructuur, kunnen en moeten wij vanuit onze economische uitgangspunten, vanuit onze sociaal politieke doelstellingen, én vanuit onze visie op een open, vrije en veelkleurige cultuur, de vlag van deze toekomst in onze eigen tuin zetten.

Het moet maar eens uit zijn, met dat zeventienjarige D’66. Het wordt tijd dat we achttien worden – dan zijn we meerderjarig bij de volgende verkiezingen!

IV. Nieuwe wegen: 1985 – 1998

‘Wie de moeite neemt om het eerste programma van D66 te leggen naast dat van tien jaar geleden en naast dat van vandaag, die ziet duidelijk de rode draad lopen – laat ik zeggen de groene draad, die de programmapunten verbindt, die getuigen van een visie of liever zoals ik het in 1968 wat bescheidener zei van een aanzet tot een visie, die zich in de praktijk van de politiek uitbouwt. Democratisering, individualisering, emancipatie, ontwikkelingshulp, Europeanisering, staatsrechtelijke vernieuwing, politieke vernieuwing. Lijnen die al in ’66 beginnen en waar we trouw aan zijn gebleven, zij vormen ons politiek bindweefsel. Zij zijn onze idealen zonder ideologie en misschien wordt dat in de komende jaren een kleine voorsprong.’ – Hans van Mierlo (1990)

‘Bij de oprichting van de partij hebben we Nederland iets beloofd: een nieuw soort politiek, weg van de achterkamertjes van de macht, maar open, eerlijk en controleerbaar.’ – Gerrit Jan Wolffensperger (1995)

‘De keuze voor het individu of de gemeenschap is een valse. Individuele vrijheid en sociale verbondenheid staan niet tegenover elkaar, maar veronderstellen elkaar.’ – Jan Glastra van Loon (1997)

Wenigen hadden verwacht dat D66 nog zou opkrabbelen na de grote nederlaag in 1982, maar met de terugkeer van Hans van Mierlo in 1985, zijn formulering van een *raison d'être*, en het pamflet *Een reden van bestaan* – ‘de Politieke Boodschap’ – veranderden de vooruitzichten. In de congresdemocraat van juni 1985 werden de verkiezingen van 1967 in herinnering gebracht en het iconische beeld van Van Mierlo op de voorkant van de *New York Times*. ‘Beter weer op komst!’ stond er geschreven: na 18 jaar drukt D66 Hans van Mierlo ‘weer met groot enthousiasme aan de borst’. Ook de kranten waren overwegend positief, en gaven uitgebreid aandacht aan *Een reden van bestaan*, waar Van Mierlo zijn congres toespraak van 15 juni op baseerde, en waar liefst 40.000 exemplaren van gedrukt waren. En het betere weer kwam. Op 30 april 1986 kon de partijleider tijdens een voordracht in Hotel Krasnapolsky, ter gelegenheid van het twintigjarig bestaan, triomfantelijk spreken van ‘de schoonheid van het wonder om iedere keer als de grote partijen met intense tevredenheid denken: zo die zijn we kwijt, op het moment suprême te kunnen zeggen: dat had je gedacht!’

De terugkeer van Van Mierlo betekende voor het gedachtegoed van de partij een opleving van de staatsrechtelijke en partijpolitieke vernieuwings-ideeën. Er werd echter ook met nieuwe begrippen geschermd – individualisering of het losser worden van de maatschappelijke verbanden; Europeanisering of het nieuwe belang van Europese samenwerking in een wereld waarin het oude continent de geopolitieke machtsbalans zag verschuiven; ont-ideologisering, als aanduiding voor een politiek waarin de grote verhalen (voorlopig) hun aantrekkingskracht hadden verloren. De partij raakte zo na de impasse van begin jaren tachtig opnieuw in beweging. Bij het vijftienvintigjarig bestaan waren de vooruitzichten veelbelovend. Critici noemden de Democraten weliswaar – net als in de twee decennia daarvoor – modieus, de ‘belichaming van de tijdsgeest’, en te zeer afhankelijk van haar

leider, maar de stemming bleef optimistisch en het zelfvertrouwen groot.

Het is ook een periode waarin de weg naar Paars geleidelijk aan zichtbaar wordt. Al in de jaren zeventig werd er informeel overlegd in hotel Des Indes in Den Haag over een mogelijk samenwerking tussen vvd, PvdA en D66, maar dat was toen nog vooral toekomstmuziek. In 1978 kon Henk Zeevalking nog in het ledenblad opmerken dat vvd en PvdA 'uit eigen lijfsbehoud' nooit samen in een regering zouden gaan zitten. 'Zoveel gezond verstand acht ik echt in die partijen wel aanwezig', beweerde hij. Een paar jaar later, in 1983, verscheen het boekje *Illusie of monsterverbond, mogelijkheden en grenzen van een PvdA- vvd coalitie* waarin vooraanstaande vertegenwoordigers van beide partijen voorzichtig toenadering zochten. Pas met het behalen van een recordaantal van 24 zetels door D66 bij de verkiezingen van 1994 kregen de toenaderingen echter vorm in een kabinet, een 'sociaal-liberale synthese'.

Voor D66 vormde 'Paars' het begin van een nieuwe uitdaging. Met het nieuwe kabinet leek iets te zijn afgesloten. Het was in wezen het partijpolitieke sluitstuk van de ontzuiling, niet alleen omdat het cda in ieder geval voorlopig uit het centrum van de macht verdween, maar vooral omdat de verhouding tussen de drie volkspartijen veranderde. Daarmee veranderde ook de positie van D66 dat de gedaante van paars ten dele vanaf haar oprichting had aangenomen. Toch kwam Paars II tot stand. En met het definitieve afscheid van Hans van Mierlo van de politiek, brak er voor D66 wederom een nieuw tijdperk aan.

Toespraak gehouden op de Raads- en Statenledendag door Hans van Mierlo (1985)

Toespraak gehouden op de Raads- en Statenledendag van D66 in Musis Sacrum in Arnhem op 5 januari

Dames en heren,

Ik heb het al lang niet meer gedaan, zoals dat heet. Het toespreken van partijgenoten. De laatste keer dat ik het deed, was twaalf jaar geleden, toen ik als verantwoordelijk politiek leider op een congres in Den Haag velen onder u vroeg om Keerpunt '72 te aanvaarden als basis voor een doorbraakstrategie samen met PvdA en PPR. Sindsdien heb ik het woord niet meer gevoerd, met uitzondering van enkele korte interventies op congressen.

[...] In 1966 was de essentie van onze boodschap dat we ongerust waren over het functioneren van onze democratie. We kwamen in opstand tegen het regentendom, de anonimiteit van de macht, de versletenheid van de ideologieën die de wet maar bleven stellen en niets oplosten. Daartegenover stelden we een meer praktische politieke benadering voor, een democratisering van de bestuurssystemen, een nieuw staatsrechtelijk bestel dat macht en controle op macht loskoppelde en voor beide elementen een afzonderlijke stem van de kiezers vroeg en ten slotte partijpolitieke vernieuwing door hergroepering, waarin onze partij verdwijnen moet.

Ik laat nu de merites en de vaak tijdgebonden details van onze voorstellen in het midden, daar gaat het nu niet om. Waar het om gaat is dat de essentie van al die voorstellen was dat we ten behoeve van een rechtvaardiger, eerlijker en effectiever bestuur van onze maatschappij een andere vorm van politiek denken en handelen wilden bewerkstelligen en daarvoor de voorwaarden wilden scheppen.

Dát was onze *raison d'être* en de eerste vraag die wij onszelf moeten stellen is: vinden we dat nog steeds? Is die politieke vernieuwing – hoelang zij ook op zich mag laten wachten – onze belangrijkste doelstelling? Of zeggen we: *das war einmal*, dat is mislukt, er zijn andere tijden, andere zorgen, laten we een vast plaatsje zoeken in het politieke spectrum en onze standpunten uitdragen? Dat kan. Het is een fatsoenlijke optie en standpunten hebben we genoeg. We kunnen het verleden van ons afschudden en ons bevrijden van alle tegenslagen, nederlagen, fouten en blamages die ons terecht en ten onrechte worden aangerekend, door een nieuwe naam te nemen of een nieuwe partij op te richten en er zou alles voor te zeggen zijn om ons dan van een klassiek etiket te voorzien van links-liberaal of vrijzinnig democraat of iets dergelijks. Of zou er misschien toch reden zijn om die eerste vraag met ja te beantwoorden?

Laten we eerst even kort de geschiedenis weer oppakken. Met het primaat van de politieke vernieuwing gingen we aan het werk. Uitgangspunt daarbij was de maximale beïnvloeding van andere partijen die daarvoor openstonden. Om de politiek uit de soep van de ongebreidelde verlangens en illusies te halen, maakten we naast ons partijprogramma een beleidsplan, waarin we binnen een gelimiteerde financiële ruimte onszelf dwongen om cijfermatig onze prioriteiten aan te geven. We wilden ons beschikbaar stellen voor de regeringsmacht, niet om de macht zelf, maar om daardoor partijpolitieke en staatsrechtelijke vernieuwing tot stand te brengen. Daarom vroegen we aan de PvdA en de PPR om zich vooraf expliciet uit te spreken voor een progressieve volkspartij, de totstandbrenging van staatsrechtelijke vernieuwing en de vorming van een schaduwkabinet. Pas daarna waren we bereid te onderhandelen over een gezamenlijk regeerakkoord. De strategie was om middels drie verkiezingen niet de macht van het midden, maar de vanzelfsprekendheid daarvan te doorbreken. Het werden er twee. Bij de eerste wonnen we vier zetels, bij de tweede verloren we er vijf. Een deel daarvan was ingecalculeerd als prijs voor de optiek, een ander deel kwam door mij, door fouten in de campagne.

Maar we maakten het kabinet-Den Uyl. En toen kwam de grote desillusie. De congressen van PvdA en PPR, die beide winst hadden geboekt, lieten de Progressieve Volks Partij vallen. Daarmee ging voor de politieke vernieuwing het licht uit. Het is sindsdien niet meer aangegaan. [...]

D'66 was z'n *raison d'être* kwijt, daalde in de polls snel naar een dieptepunt en was getraumatiseerd voor het woord 'politieke vernieuwing'.

De grote talenten van Jan Terlouw hebben D'66 er weer bovenop gebracht, zij het in een andere vorm. Het revolutionaire karakter, gericht op politieke vernieuwing, werd genegeerd. Niet onbegrijpelijk, gezien de opgedane ervaring en de verloren ruimte, maar wel relevant.

Daarvoor in de plaats werd als identiteit van de partij benadrukt de redelijkheid en de vierde stroming. Het eerste aspect hadden we altijd in de identiteit gehad, het tweede was nieuw en stond eigenlijk loodrecht op ons vorige imago van partijvernieuwers.

[...]

Ik denk – en dat is mijn persoonlijke inschatting – dat we de indruk hebben gewekt dat we de Rubicon waren overgestoken en in het andere kamp waren terechtgekomen. Als dat waar is, zou dat betekenen dat dat hervormersimago van D'66 hardnekkiger heeft voortgeleefd dan we dachten.

En als ik die eerste vraag opnieuw stel, is mijn antwoord: Ja, ik vind dat we dat eigenlijk moeten doen, ik vind dat onze *raison d'être* lag en eigenlijk nog steeds ligt in de politieke vernieuwing. Dat we die draad weer moeten oppakken. Niet dat ik dan met zekerheid zou weten dat we het dan zouden kunnen maken, maar omdat ik in de loop der jaren uit praktijkervaring heb gemerkt hoe hard die vernieuwing nodig is. Hoe dringend nodig het is om macht en controle op macht uit elkaar te houden. Hoe dringend nodig het is om te proberen iets te doen aan de inhoudelijke erosie van onze parlementaire democratie door politieke machtsvormingsprocessen die ons in de greep houden.

Mag ik op die processen iets dieper ingaan? In het functioneren van onze democratie zijn twee fases te onderscheiden, die beide wezenlijk tot het systeem behoren. De fase van de machtsvorming en de fase van de machtsuitoefening, maar beide fases vragen noodzakelijkerwijs om een aan elkaar tegengestelde politieke houding: in de fase van de machtsuitoefening schrijft de meerderheidsregel ons voor te proberen tot meerderheden te komen, dat wil dus zeggen een instelling die gericht is op het vinden van het gemeenschappelijke. De fase van de machtsvorming vraagt het tegenovergestelde:

dan gaat het erom zo veel mogelijk te laten zien waarin je juist verschilt van de ander. Om je herkenbaar te maken tegenover de kiezer is er de neiging de verschillen zo groot mogelijk te doen voorkomen.

Zolang er een correctie van beide processen op elkaar is, gaat alles goed, maar die is er vaak niet en dan worden óf echte tegenstellingen ter wille van het partijbelang toegedeekt óf tegenstellingen gecreëerd en zo hoog opgespeeld dat ze voor de oplossing onhanteerbaar zijn geworden. In beide gevallen wordt het maatschappelijke probleem óf niet óf verkeerd opgelost. De definiëring van een maatschappelijk vraagstuk móet steeds weer functioneren binnen de identiteit van een partij. Anthony Burgess noemt dat verschijnsel in zijn boek *1985* – u ziet, de jaarwisseling brengt ons van het ene gruwelijke boek in het andere, gelukkig nieuwjaar – : doublethink.

Het komt erop neer dat wanneer een maatschappelijk feit moet worden geconstateerd, waardoor een bepaalde partij op een punt dat in belangrijke mate haar identiteit mede bepaalt, haar beleid kan verscheuren; dan zal die partij dat innerlijke conflict tussen waarneming en identiteit niet toelaten en het maatschappelijk feit zodanig waarnemen dat zij er nog net mee uit de voeten kan. Identiteit gered, of beleid gered, en het probleem al in de fase van z'n definiëring vervalst. Een voorbeeld, waar we overigens als D'66 knap aan mee hebben gedaan: in het begin van de jaren zeventig heeft links de kritiek op het sociale voorzieningenstelsel geheel overgelaten aan rechts. Wiegel constateerde misbruik. Links ontkent, terwijl iedere gewone burger wist dat het waar was. Wiegel maakt er een punt van en gaat overdrijven. Links ontkent nog harder. Enzovoort...

Het idiote is dat je je de rolverdeling net zo goed omgekeerd had kunnen voorstellen en dat juist links er belang bij zou hebben gehad om de zuiverheid te bewaren van wat het als zijn verworvenheid mag beschouwen. Maar zo werkt doublethink niet. Doublethink functioneert vervalsend in een algemeen aanvaard procedé, waarin de maatschappelijke waarheid gedestilleerd wordt uit een botsing van tegengestelde krachten. Daarvoor worden rollen georganiseerd. In het recht worden die rollen vervuld door advocaten en officieren en stelt de rechter daartussenin het gelijk vast. In het bedrijfsleven zijn het de werkgevers tegenover de werknemers. In het politieke krachtenveld zijn het rechts en links, in Nederland belichaamd door vvd

en PvdA. De polen van de politieke discussie over maatschappelijke vraagstukken worden in principe door hen bepaald. De maatschappelijk haalbare waarheid ligt daar als compromis ergens tussenin. Zij spelen hun rollen tegenover elkaar en in die rollen speelt zich ook vaak de vervalsing af in de definiëring van het probleem of de vergroting, omdat de identiteit daarom vraagt. Zo ontstaat een schijnbare duidelijkheid, waartussen de kiezer zijn keuze makkelijker kan doen.

[...]

Wie zegt dat je in tijden van economische crisis bij noodlijdende burgers moeilijk aan kunt komen met politieke vernieuwing heeft misschien gelijk, hoewel ik dat nog niet eens zo zeker weet. Maar wie zegt dat politieke vernieuwing niet relevant is in tijden van economische crisis, ziet een paar dingen over het hoofd. Die ziet voor het gemak maar over het hoofd dat de economische crisis voor driekwart een beheerscrisis is, een bestuurscrisis, een politieke crisis, een systeemcrisis. We noemen het economische crisis, omdat het tekortschieten zich uiteindelijk uitdrukt in economische gegevens en omdat het zo'n schitterend alibi oplevert voor het falen van het systeem. 'Het zijn slechte tijden, meneer!' Het systeem zelf – de politieke cultuur – maakt zich zelden manifest als schuldige. [...] Die ziet over het hoofd dat het woord 'crisis' eigenlijk niet deugt, omdat dat woord de suggestie van iets tijdelijks heeft, iets wat overgaat, waarna we weer aan andere dingen kunnen gaan denken – luxeliefhebberijen zoals politieke vernieuwing. Maar dat is zelfbedrog. De werkelijkheid is dat we dat wat we crisis noemen – en ik denk nu bijvoorbeeld aan het werkloosheidsprobleem – als een endemische ziekte in ons hebben. We mogen het wel crisis noemen, maar dan een crisis met op essentiële punten een voorshands permanent karakter.

Die ziet over het hoofd dat we de woorden 'politieke vernieuwing' weliswaar altijd concreet gericht hebben op partijvernieuwing en staatsrechtelijke vernieuwing, maar dat de zaak waar het echt om draait die politiek-psychologische processen zijn die ik net heb aangeduid, die opgeroepen worden in de politieke cultuur van de parlementaire democratie. Processen waarin wij politici onszelf gevangen hebben gezet, die de definiëring van maatschappelijke vraagstukken dusdanig functioneel maken aan het politieke belang dat de oplossing steeds meer buiten bereik komt. Het disfunctioneren van

die politieke cultuur is niet een specifiek Nederlands probleem. Het wordt in alle omringende West-Europese democratieën ervaren.

Wordt het geen tijd dat we gaan inzien dat we met de andere West-Europese democratieën meer delen dan alleen de economische problemen, de milieuproblemen, de veiligheidsproblemen, de werkgelegenheidsproblemen, de problemen van de sociale voorzieningen? Dat we met die landen vooral het probleem gemeen hebben van de beheersing van de politieke processen binnen de werking van de democratie, waarin maatschappelijke vraagstukken en noden ten behoeve van het politiek gebruik ervan óf niet worden onderkend óf worden vervalst of zo onhanteerbaar groot worden gemaakt dat ze niet meer kunnen worden opgelost.

En als dat waar is, moeten we dan niet vaststellen dat we in West-Europa op een gevaarlijke manier de grenzen van het meest dierbare dat we hebben – het stelsel van de parlementaire democratie – gevaarlijk dicht aan het naderen zijn? Is het niet zo dat, als we die politieke machtsvormingsprocessen niet wat meer in de hand gaan krijgen, ombuigen, matigen, dat dierbare systeem in zijn eigen onmacht van daadkracht stikt en daarmee zichzelf in gevaar brengt? Is het niet zo dat dit verschijnsel een van de hoofdoorzaken is waarom we dat Europa maar niet tot stand kunnen brengen, waarvan nota bene gezegd wordt dat zonder dat Europa de grootste nationale vraagstukken niet kunnen worden opgelost? Is het niet zeer wonderlijk dat dat bij voortduring wordt vastgesteld door de grote meerderheid van politici, ministers, werkgevers, vakbonden, politicologen en dat tegelijkertijd dat Europa maar niet van de grond komt? Hoe kan de verklaring die we daarvoor altijd geven, namelijk dat het door nationalisme komt van de verschillende landen, nu logisch zijn als je juist zegt dat het een nationaal belang is om een vraagstuk Europees aan te pakken?

Ik denk dat het woord ‘nationalisme’ hier voor een belangrijk deel een eufemisme is voor de groeiende onmacht van de politiek en de politici om de veranderingen die voor die internationalisering noodzakelijk zijn in hun eigen land tot stand te brengen. Integratie van beleid over de grenzen heen is een proces van geven en nemen, vaak van offers op korte termijn en grotere vruchten op langere. Om de maatschappij dat op te laten brengen is grote overtuigingskracht nodig, politiek vertrouwen, politiek gezag en be-

stuurskracht. Als die ontbreken, dan klinkt in de Raad van Ministers van de Europese Gemeenschap het plechtige zinnetje dat zo vaak klinkt: ‘Het spijt me heren, maar het belang van mijn land’ – dus nationalisme – ‘staat niet toe dat ik op dit punt een concessie doe.’ En natuurlijk zegt de spreker niet: Sorry, jongens, maar met dat verhaal kan ik voorlopig niet bij mijn boeren aankomen, want mijn partij heeft hun altijd de waan en illusie van het tegendeel bijgebracht.

Op deze manier is politieke vernieuwing in het geheel niet meer een stokpaardje uit de jaren zestig, maar een bittere noodzaak, zowel om de parlementaire democratie veilig te stellen alsook om daarin de inspiratie en de daadkracht terug te vinden die nodig zijn om de grote nieuwe vraagstukken die op ons afkomen het hoofd te bieden. En juist omdat ik een koppeling zie tussen die nieuwe vraagstukken en politieke vernieuwing, zou er voor D’66 een speciale taak weggelegd kunnen zijn waarover we ons duidelijk moeten uitspreken.

Terwijl Europa in politieke onmacht maar niet in staat is om tot zichzelf te geraken, voltrekt zich langzaam een aardverschuiving van geopolitieke factoren, die van onherroepelijke betekenis zal zijn voor dit werelddeel. Vanzelfsprekend als wij het vinden dat het centrum van de wereld zich steeds in de zeeën rond Europa heeft bevonden, kunnen wij ons nauwelijks openstellen voor het feit dat aan deze situatie langzaam maar zeker een eind aan het komen is. En toch is dat het geval. Door een economische en culturele verschuiving binnen de VS zelf van de oostkust naar de westkust, door de fabelachtige opkomst van Japan en in mindere mate van China, Australië en Indonesië, verschuift het centrum van de wereld, dat tweeduizend jaar geleden in de Middellandse Zee lag en de laatste honderd jaren in de Atlantische Oceaan, naar de Pacific. In 1983 oversteeg de Amerikaanse handel met de Pacificlanden voor het eerst met enkele tientallen miljarden de handel met de Atlantische wereld. Alles wijst erop dat het hele Aziatische deel in dezelfde richting meedraait.

De Sovjet-Unie heeft twee dringende redenen om dat ook te doen. In de eerste plaats omdat haar grondstoffen uitgeput raken in het westelijk deel, in de tweede plaats omdat zij als supermacht daar aanwezig moet zijn waar het te doen is. Enorme investeringsverschuivingen worden verwacht in de

richting van Siberië. West-Rusland, waar de hoogste consumentendruk zit, zal daardoor in hogere mate importafhankelijk worden. In de laatste Comeconvergadering werd van de Oost-Europese satellietlanden verwacht dat zij in toenemende mate hoogwaardige producten zouden leveren aan de Sovjet-Unie. Voor deze landen – en Hongarije is daarvan het schoolvoorbeeld – kan dat een enorme verruiming van economische mogelijkheden betekenen. Zij zullen daartoe echter alleen in staat zijn als zij de technologische en economische steun van West-Europa krijgen. Hoewel de handel van West-Europa aan de Atlantische kant vanzelfsprekend van enorme betekenis zal blijven, zullen wij op de langere duur toch de gevolgen van deze verschuivingen ondervinden. Tegelijkertijd zal zich een toenemende vraag uit Oost-Europa doen gelden.

Als we aan deze tendenties de groeiende economische spanningen tussen de VS en West-Europa koppelen en de veiligheidsproblematiek, namelijk de absolute noodzaak om het Atlantisch Bondgenootschap in stand te houden en de noodzaak om ten behoeve van dat bondgenootschap daarbinnen tot een grotere Europese identiteit te komen op het gebied van de veiligheid, dan wilt u misschien wel aannemen dat er nieuwe concepties ontwikkeld moeten worden voor een Nederlandse buitenlandse politiek, die aan deze ontwikkelingen het hoofd kan bieden. Ik ben van mening dat D'66 op dit punt belangrijk werk te doen heeft en zich daarin manifest moet maken. [...]

Het derde vraagstuk ligt onontkoombaar op het bord van iedere politieke partij en dus ook van ons. Wat moeten we doen aan een permanent hoge werkloosheid, die onduelbaar is voor de betrokkenen en ontwrichtend voor de maatschappij? Wanneer arbeidstijdverkorting hierbij een substantieel effectief geneesmiddel is, dan zijn de vragen waarop we antwoord moeten geven: Welke verkorting, in welk tempo, is het meest effectief? Welke offers mag deze eventueel vragen in de productie- en consumptiesfeer en hoe liggen de verantwoordelijkheden hiervoor van overheid en bedrijfsleven afzonderlijk en ten opzichte van elkaar?

Een vierde vraagstuk dat als nieuw en urgent op ons afkomt, is dat van een nieuw stelsel van sociale voorzieningen. Natuurlijk is een kernvraag wat een welvaartsmaatschappij hiervoor redelijkerwijs maximaal kan opbrengen. [...]

Het vijfde vraagstuk is alweer het oudste van de genoemde, maar het blijft nieuw, helaas: het milieu, met als topprioriteit de verzuring van de bodem. Hoewel D'66 als eerste – en nog voor het rapport van de Club van Rome – deze problematiek aan de orde stelde en daar steeds zeer veel aandacht aan heeft besteed, zijn wij in de publieke opinie dat beeld kwijt. Uw actie toont dat dat in onze gevoelens niet zo is, maar het zal niet voldoende zijn. We zullen opnieuw helder onder woorden moeten brengen welke maatschappelijke en economische consequenties wij bereid zijn te dragen voor de maatregelen die nodig zijn om het milieu veilig te stellen.

Als ik voorstel om de draad van de politieke vernieuwing weer op te pakken, dan besef ik heel goed dat dat in de huidige electorale omstandigheden, waar we op twee zetels staan, buitengewoon pretentius klinkt. Maar de simpele vraag is deze: als D'66 zou doorgaan en die politieke vernieuwing niet centraal zou stellen, wie zou er dan in Nederland wél voor gaan staan? Dat op zichzelf al brengt met zich mee dat het niet realistisch zou zijn als we zouden denken dat we op dit punt net als twintig jaar geleden de hemel zouden kunnen bestormen. Dat zou een belachelijke indruk maken. Maar tegenover het feit dat de idealen verder verwijderd liggen dan vroeger en het werken eraan op een langere termijn zal moeten geschieden, staat het feit dat bijna dagelijks aantoonbaar is te maken dat de noodzaak tot politieke vernieuwing, in een ruimere context gezien dan vroeger, veel en veel dringender is geworden. Daarom zou ik willen dat we die vernieuwingswil weer terugbrachten in het imago van D'66. We kunnen dat op drie punten tot uitdrukking brengen.

1. Revitaliseren van onze staatsrechtelijke voorstellen. Er is geen enkele reden om de grondgedachten daarachter te wijzigen. Zij vinden een zeer goede basis in de analyse die de Staatscommissie een jaar geleden maakte over het disfunctioneren van ons staatsrechtelijk systeem in een rapport dat nog steeds onbesproken ter tafel ligt. Wie het goed bestudeert, leest een vernietigend oordeel, gekoppeld aan een dringende waarschuwing voor de gevaren die dreigen bij een voortdurend disfunctioneren van het systeem. Maar de commissie signaleert ook dat er voor de therapie, die verbetering zou brengen, geen meerderheid is. En komt dan met een voorstel, dat volgens haar misschien nog wel bespreekbaar is, maar in feite de kwaal niet kan genezen. Zo ligt het. De kans dat de staatsrechtelijke vernieuwing bij de

gevestigde politieke machten – op misschien de PvdA na – op korte termijn gehoor zou vinden, is nul. Maar wat we wel kunnen doen – als we blijven voortbestaan – is op een langere termijn als partij actie gaan voeren in de maatschappij om het gehoor daar te gaan vinden, door deze vernieuwing weer in discussie te brengen – bij kiezers – in de basis van andere partijen, op universiteiten, bij de media.

2. Het opnieuw duidelijk maken aan het electoraat dat D'66 zich rekent tot de progressieven en dat wij – wanneer wij ooit weer eens in een positie komen die dat rechtvaardigt – opnieuw zullen proberen om tot een politieke hergroepering te komen van progressieven, met de bereidheid om daarin op te gaan. Natuurlijk klinkt dat prematuur op een moment dat je nog steeds een dikke kans loopt om weggevaagd te worden. En natuurlijk wordt zoiets pas geloofwaardig als het je gelukt is om weer een substantiële positie in het parlement te verwerven en je dan ook iets aan te bieden hebt. Maar waar het nu om gaat, is of nu tot onze identiteit die innerlijke bereidheid behoort om te zijner tijd, als die kans zich voordoet, die consequenties te trekken ten behoeve van de vernieuwing. Of dat we zeggen: Nee, tot onze identiteit behoort dat wij, als we weer een substantiële positie in het parlement zouden krijgen, in permanentie zullen streven naar het zijn van een vierde stroming in het sacrosancte politieke stroomgebied van Nederland.

3. Terwijl de twee vorige punten noodzakelijkerwijs de vernieuwing van de politiek op langere termijn betreffen, is er in ieder geval iets wat wij in de dagelijkse praktijk kunnen doen. In onze dagelijkse politieke performance en in ons programma zullen we moeten laten zien dat we zo veel mogelijk proberen te ontsnappen aan de vervalsende processen die ik straks heb aangestipt. Dat houdt in dat wij steeds moeten proberen de verleiding te weerstaan om vraagstukken uit elkaar te politiseren of hun definiëring ondergeschikt te maken aan het imago van de partij. Het imago van de partij behoort juist te zijn dat we dat niet doen, of althans proberen dat niet te doen, want zo eenvoudig is het niet. De behoefte aan politieke duidelijkheid schreeuwt vaak om het tegendeel. Dat betekent aan de ene kant dat we ons duidelijker en indringender moeten uitdrukken dan voorheen over die zaken, waarbij dat mogelijk is. Dat betekent aan de andere kant dat we de politieke moed moeten hebben om niet duidelijker te zijn dan het vraagstuk zelf is. Als dat inhoudt dat wij in onze politieke houding op sommige pun-

ten minder duidelijk lijken dan anderen, dan moeten wij dat accepteren en rest ons slechts dat uit te leggen.

Dames en heren,

Ik kom tot het laatste gedeelte, waarin ik wat meer concluderend wil zijn. Ik doe dat puntsgewijs.

1. Wie een belangrijke mate van zekerheid wil over de kans dat we bij de volgende verkiezingen een achtenswaardige en effectieve vertegenwoordiging in de Tweede Kamer krijgen, kan beter meteen afhaken. Op een enkele demagoog na kan geen sterveling zo'n soort prognose voor zijn rekening nemen. Daarvoor is onze electorale positie te slecht. Wie het durft met een redelijke kans genoeg te nemen, moet beseffen dat die nog geschapen moet worden, maar ook dat dat kán.

2. Voor het creëren van die kans hebben we nog een jaar. Maar u, raads- en statenleden zoals u hier zit, hebt dat jaar niet. Dat wil zeggen: u hebt dat jaar wel, maar u moet ter voorbereiding van uw verkiezingen veel eerder in actie komen. U moet veel eerder vaststellen of die redelijke kans er is, of u zelf nog voldoende geloof in de zaak hebt om aan dat moeizame karwei weer te beginnen. En of u straks voldoende overtuigend materiaal hebt om het geloof ook te verkondigen. Ik heb vanochtend geen moment gesproken over uw werk. Dat komt doordat het probleem van D'66 in het geheel niet op uw niveau veroorzaakt wordt. In zeer veel raden en staten bestaat grote waardering voor het overtuigende werk dat door D'66 wordt afgeleverd. Uw probleem is alleen maar de landelijke malaise van de partij. Voor uw potentiële kiezers is niet alleen feitelijk en kwantitatief de partij nagenoeg verdwenen, maar ook het beeld van de partij – de zaken waar we voor staan –, onze politieke bagage is verdwenen. En daarmee het geloof dat het nog iets zou kunnen worden.

3. De zaken grijpen in elkaar. Als u de verkiezingen laat liggen of verliest, dan kunnen we het landelijk verder vergeten. Maar als het ons landelijk niet lukt tot een nieuwe geloofwaardigheid te komen, dan hoeft u niet te beginnen aan de verkiezingen. Ondanks de grote waardering die u oogst. Het is deze redenering geweest die op het laatste congres heeft geleid tot die gecompliceerde vervroeging van de verkiezing van de lijsttrekker. Maar het

valt te vrezen dat deze vervroeging – die ook nadelen heeft – niet effectief genoeg zal zijn. We kunnen ons niet permitteren nog zo lang het beeld van D'66 naar buiten zo onduidelijk te laten. Ook denk ik niet dat in de huidige omstandigheden de verlichting kan komen van ons beleidsplan, ook al moeten we dat zeker vaststellen.

4. Velen denken met mij dat er zo spoedig mogelijk iets anders moet gebeuren. Dat we zo spoedig mogelijk de beschikking moeten krijgen over een kort stuk, een politieke Boodschap, waarin de partij zich herdefinieert en de hoofdlijnen laat zien van haar politieke inhoud. Geen bespiegelingen dus of details die het hele politieke oeuvre dekken, maar kernachtige, concrete positiebepalingen. Over onze identiteit, over onze *raison d'être*, over de manier waarop wij in de politiek wensen te staan en op een paar terreinen concrete visies hebben ten aanzien van wat er in Nederland – Europa gebeuren moet. [...]

Ziezo, dat was het dan. Oude wijn in nieuwe zakken? Of nieuwe wijn in oude zakken? Eigenlijk is het eerste lekkerder, maar als het tweede is, dan ben ik vereerd dat ik even voor oude zak heb mogen spelen. Ik zou zeggen: Ga heen en zondig opnieuw!

Inleiding en De taak van D66 uit het pamflet Een reden van bestaan door Aad Nuis, Hans van Mierlo, en Jan Vis (1985)

Het pamflet verscheen ook in een extra uitgave van *De Democraat*, ter gelegenheid van de 40ste Algemene ledenvergadering op 14 en 15 juni in Amersfoort.

Inleiding: structuren

Hoe haalt Nederland het jaar 2000? Zal er dan vrede zijn, voorspoed, vrijheid? Zal de angst overheersen of het vertrouwen? En hoe zal het staan met de democratie? Onze parlementaire democratie is niet oud, en ook niet af. In de jaren twintig mocht voor het eerst iedereen naar de stembus. Daarna kwam de crisis, de bezetting, de wederopbouw. En toen in de jaren zestig eindelijk normale omstandigheden leken aan te breken, kwamen er mensen die zeiden dat het tijd werd voor hervormingen. Ze vonden dat de dienst werd uitgemaakt door zwijgzame regenten; besturen moest meer in het openbaar gebeuren, en er moest verantwoording over worden afgelegd. Zij verzetten zich tegen de anonimiteit van de macht. Ze vonden ook dat negentiende-eeuwse politieke ideologieën en partijen, en een negentiende-eeuws politiek systeem, ongeschikt waren gebleken voor het oplossen van nieuwe problemen. Degene die dat vonden, gaven op politiek gebied steun aan een tamelijk ingrijpende en duurzame verandering die in die jaren plaatsgreep in de stijl van de samenleving als geheel. Die samenleving werd lossier, vrijer, kritischer. De zuilen en andere traditionele gezagsstructuren verloren hun dwingende betekenis voor het denken en doen van de burgers. Mensen kwamen meer op zichzelf te staan.

De kloof

Maar wat er ook veranderde – niet de structuren van de macht. Die bogen wat mee, en veerden terug zodra de mogelijkheid daartoe zich voordeed.

Wie macht heeft, ziet niet graag dat er gemorrelt wordt aan de basis van die macht. En de basis van de macht laat zich niet veranderen door wie zelf geen macht heeft.

Niet alleen in Nederland ging het zo. In heel het Westen, van Berkeley tot Berlijn, liep het optimistische hervormerselan, hoezeer ook gesteund door de maatschappelijke ontwikkeling, uiteindelijk vast in de taaie zucht naar zelfbehoud van de gevestigde orde. Het gevolg was niet dat alles bij het oude bleef – het werd erger. Als de politieke cultuur blijft hangen in de oude vormen en gedachten terwijl de samenleving zelf snel verandert, zal de politiek steeds minder in staat zijn praktische oplossingen voor maatschappelijke problemen te leveren. De anonimiteit van de macht werd de anonimiteit van de onmacht. De kloof tussen wet en werkelijkheid wordt elk jaar breder.

Zolang het goed ging met de welvaart viel dat niet zo op. Maar de crisis die kwam, lijkt niet van voorbijgaande aard. De economische machtsverhoudingen in de wereld zijn aan het schuiven geraakt. Het Noord-Atlantische gebied, dat eeuwenlang de toon heeft aangegeven, verliest aan betekenis. Oost-Azië en de landen rond de Pacific zijn begonnen aan een technische en economische opmars waarvan het eind nog niet in zicht is. We raakten onze textiel kwijt en onze scheepsbouw. Japanse auto's werden hier goedkoper dan Europese. Op de computermarkt verliezen we slag op slag. Hongkong, Singapore, Taiwan, Korea zijn harde concurrenten geworden op onze eigen markten.

En Europa, het oude werelddeel met zijn veertig landen en zeventig talen, staat machteloos in zijn verdeeldheid. Samen zou alles mogelijk zijn, gedeeld valt er niets wezenlijks te doen. Niet aan de economische achterstand en de hoge werkloosheid, evenmin aan de problemen van veiligheid en milieu. Maar ofschoon dat zonneklaar is, blijft de samenwerking volstrekt onvoldoende. Ook hier strandt de noodzaak tot verandering op de gewoontewijsheid en de ingegraven posities van gevestigde machten.

Regels en geld

Maar laten we beginnen met Nederland. In de goede tijd hebben we een verzorgingsstaat opgebouwd die in veel opzichten voorbeeldig was, maar met één beslissend nadeel: hij bleek niet bestand tegen slecht weer. Ieder

maatschappelijk probleem werd opgelost – of opgeschoven – met behulp van veel geld, veel regels en weer een nieuwe overheidsdienst. De overheid werd de bestuurder van bijna de hele samenleving. Het geld is intussen aan het verdwijnen, maar de regels zijn gebleven. De bureaucratie neemt nog steeds toe, de centralisatie ook. Die topzware, omslachtige beslissingsmachinerie blijkt bovendien in toenemende mate onmachtig om de gevolgen van haar beslissingen te overzien, laat staat er rekening mee te houden. Zie de Oosterscheldewerken, het drama van de R.S.V.

Al jarenlang beweren belastingdeskundigen dat we met onze inkomstenbelasting bezig zijn vast te lopen. Toch hebben we onlangs een voordeursregeling gekregen die onuitvoerbaar is. Ons onderwijs wordt overstroomd met circulaire's. Per dag moet de minister van Onderwijs tenminste één brief versturen om schoolbesturen uit te leggen hoe de wetgeving precies is bedoeld. Het zijn maar voorbeelden.

We leven in het land van doen alsof. We doen alsof de verzorgingsstaat een stabiel bouwwerk is dat met wat stutten en bijspijkeren overeind kan blijven, en verstikken zodoende het creatief nadenken over alternatieven. We doen alsof de overheid nog steeds de bestuurder van de samenleving is, alsof de grote beslissingen nog steeds door de politiek worden genomen, – terwijl de politiek allang de greep op de bureaucratie heeft verloren, en de bureaucratie de greep op de werkelijkheid. De feiten kloppen niet meer met de pretenties. Daardoor zijn we bezig ons vertrouwen te verliezen in de mogelijkheid, onze samenleving eerlijk en rechtvaardig te maken en te houden.

Een ander patroon

De werkloosheid in ons land schommelt rond de achthonderdduizend. Elk jaar komen daar zo'n vijftigduizend nieuwe werkzoekenden bij. De grootste optimist durft niet te veronderstellen dat dit probleem zichzelf oplost op den duur. Het is realistisch ervan uit te gaan dat er een blijvend tekort is aan volle, betaalde banen voor iedereen.

Dat verandert op zichzelf al het wezen van onze samenleving, ook al ligt de armoede niet op straat als in de jaren dertig. Er groeit een kloof tussen betaald werkenden en uitkeringstrekkers. Steeds ingewikkelder regelingen zijn nodig om de eersten te belasten en de laatsten te controleren. Omdat

daardoor de vlucht in de grijze en zwarte economische circuits toeneemt wordt de druk op de achtergeblevenen in het witte circuit steeds zwaarder. De sociale onrechtvaardigheid neemt toe. Terwijl het systeem van lastenverdeling in schijn steeds verfijnder wordt, heeft het steeds minder met de werkelijkheid te maken. Vaak zijn het de zwaksten – en de eerlijksten – die daarvan de dupe worden.

Maar er zijn in de samenleving ook andere dingen gaande. Het patroon van het traditionele gezin, waarin de man vanzelfsprekend de kost verdiende voor vrouw en kinderen, is zeker niet verdwenen, maar het is wel zodanig afgekalfd dat het geen algemene, maatschappelijk dwingende norm meer is. Er is geen ander, even homogeen patroon voor in de plaats gekomen, maar een vloeiende veelvormigheid van onderlinge relaties, die zich niet laat vangen in uniforme, van het oude patroon afgeleide regels, tenzij men ontoelaatbare pressie op het particuliere leven van de burgers uitoefent.

De samenhang

Ook de aard van het werk verandert. De industriële maatschappij met zijn overwegend duidelijk afgebakende, hiërarchische arbeidsverhoudingen ruimt het veld voor een door nieuwe technologie bepaald werkklimaat, dat eveneens vloeiend, veelvormig en moeilijk in vaste banen of patronen te vangen is. Wie het verdelingsprobleem in de samenleving zo rechtvaardig én doeltreffend mogelijk wil oplossen, zal met al deze ontwikkelingen rekening moeten houden. Herverdeling van arbeid zal zeker het fundament moeten zijn van zo'n oplossing – maar niet het hele gebouw. Er is een samenhangende visie nodig. Juist die samenhang echter wordt geblokkeerd door het politieke systeem, door de manier waarop in onze samenleving besluiten tot stand komen.

Overal waar men kijkt is die politieke bijziendheid waarneembaar. In het onderwijs wegen de kosten veel zwaarder dan de moeilijker te ramen baten op de lange baan, met schijnbezuiniging als gevolg. Bescherming van het milieu, belang van allen, is geen belang van één der grote economische belangengroepen in het bijzonder, en dreigt daardoor steeds het kind van de som van hun rekening te worden. Op het gebied van vrede en veiligheid laaien telkens de emoties op rond grotendeels symbolische strijdvragen,

waardoor de ruimte voor een zorgvuldige, samenhangende afweging van alle elementen van het probleem haast onmogelijk blijkt. [...]

Het rollenspel

In theorie is het de politiek – de partijen, de regering, de volksvertegenwoordiging – die het starre evenwicht van belangengroepen zou moeten doorbreken, door een beleid uit te zetten dat voortkomt uit een politieke visie op het geheel van de samenleving. In de praktijk lukt dat niet.

Voor een deel komt dat doordat ook de partijprogramma's noodzakelijkerwijs tot stand komen onder invloed van het maatschappelijk touwtrekken, en doordat politici, van de fractiespecialist tot de minister die voor zijn departement vecht, door de aard van hun werk meer worden aangezogen door het deelbelang dan door de algemene lijn. Maar er is een andere oorzaak. De politiek kent haar eigen rollenspel. Een partij moet zo duidelijk mogelijk zijn; dat trekt kiezers en geeft macht. Duidelijkheid ontstaat door krachtig afzetten tegen de tegenpartij. De tegenpartij doet hetzelfde – omgekeerd. Dient een probleem zich aan, dan is de verleiding sterk daarin vooral het aspect te zien en uit te vergroten dat dienen kan ter onderscheiding van de tegenstander. Die pakt op zijn beurt de andere kant van het touw en trekt zich zijn eigen duidelijkheid in. Zo helpen ze elkaar – ten koste van een afgewogen definiëring van het vraagstuk en de oplossing. Zelfs als ze in een coalitie terechtkomen, gaan de steeds omvangrijker regeerakkoorden niet over de beste oplossing, maar over het haalbare midden.

In Nederland wordt dit politieke rollenspel sinds lang beheerst door de tegenstelling tussen PvdA en vvd. Het is die tegenstelling die de links-rechtslijn bepaalt waarop ook de andere partijen een plaats krijgen toebedeeld. Socialisme en liberalisme, negentiende-eeuwse denkwereelden die historisch raakvlakken hebben en elkaar zouden moeten aanvullen om de nieuwe tijd aan te kunnen, verworden door die polarisering tot elkaar uitsluitende ideologieën, wachtwoorden ter markering van verschil – en daardoor onvruchtbaar voor het ontwikkelen van nieuwe visies. Dat zijn de hoofdlijnen van de heersende politieke cultuur. Ze zijn herkenbaar en worden door tal van mensen binnen en buiten de politiek erkend – maar dat betekent niet dat men er zich aan kan onttrekken. Partijcongressen blijven zich genoopt

voelen markante, positiebepalende moties aan te nemen over elk probleem zodra het aan de horizon opduikt, en ver voor een afgewogen oordeel erover mogelijk is.

Politici blijven zich voegen in het gareel van dergelijke uitspraken en van de denkschema's van de partij; ze schikken zich naar alle eisen van het maatschappelijke en het politieke rollenspel, al was het maar om niet aan de kant te worden gezet. We stellen dit vast zonder de behoefte erover te moraliseren of onszelf daarvan buiten te sluiten. Het is allemaal heel begrijpelijk, maar het laat ook zien hoe moeilijk het is in die politieke cultuur tot de herinrichting van gevestigde instellingen en het vinden van nieuwe wegen te komen. Het bestel werkt zich steeds dieper vast, – de kloof tussen wet en werkelijkheid groeit.

[...]

De moeilijke weg

D66 is nu bijna twintig jaar een ontmoetingspunt voor mensen die verzet aantekenen tegen de heersende politieke cultuur. Zoals alle progressieven streven zij naar een vrije, democratische en rechtvaardige maatschappij. In het verleden hebben achtereenvolgens liberalen en sociaal-democraten een soortgelijke rol in de politiek gespeeld. Intussen zijn zij elkaars rituele tegenstanders geworden die telkens vechten om een plaats in een kabinet met het CDA. Deze drie ontlenen nu hun identiteit voornamelijk aan de plaatsbepaling ten opzichte van elkaar. Dat verstarde rollenspel is een belangrijk kenmerk geworden van de heersende politieke cultuur.

Wij menen dat het streven naar een vrije, democratische en rechtvaardige maatschappij niet gebaat is bij een voortzetting van dit achterhaalde ideologische spel tussen liberalisme, sociaal-democratie en christen-democratie. Het houdt aan de ene kant mensen bij elkaar die eigenlijk elkaars politieke tegenstanders zijn, het houdt aan de andere kant mensen en ideeën uit elkaar die eigenlijk elkaar nodig hebben om de nieuwe problemen verstandig op te lossen.

D66 is veel minder dan andere partijen geworteld in de grote maatschappelijke belangengroepen, en hun rollenspel. Dat is een zwakte vanuit het

gezichtspunt van de heersende politieke cultuur; het is een kracht als men die cultuur wil veranderen.

D66-ers waren van het begin af aan ervan overtuigd dat het staatkundige bestel ingrijpend moest worden veranderd, omdat het steeds meer beletsels opwierp aan het vinden van passende antwoorden op de vragen die een snel veranderde samenleving stelde. Dat de eerste stormloop op het bestel mislukte, veranderde niet de overtuiging dat vernieuwing noodzakelijk was; hoogstens beseften we beter hoe diep de wortels zaten van het bestel. Dat D66 koos voor een zelfstandige politieke partij, kwam voort uit de gedachte dat alleen een succesvol beroep op de kiezer de hefboom kon leveren voor een omwenteling in een politiek bestel dat berust op een netwerk van gevestigde machtsposities. Door alle electorale ups en downs heen is ook dat inzicht ongewijzigd gebleven.

Maar op het moment dat D66 ter bestrijding van het systeem een politieke partij werd, werd het ook zelf onderdeel van dat systeem. Het is het dilemma van alle hervormers die voor een revolutionair doel de geleidelijke weg kiezen. En het leverde spanningen op. Voor zover we niet meededen aan de schijnuidelijke ideologische zeden van de politieke cultuur, leverde ons dat het verwijt van onduidelijkheid op. Voor zover we wel meededen, leken we af te dwalen van ons doel.

Eén uitweg uit die spanning was en is het opgeven van het revolutionaire doel. D66 wordt dan een 'gewone' partij, die zich gedwee een plaats zoekt in het politieke rollenspel, al of niet voorzien van een negentiende-eeuws ideologisch etiket dat de juiste plaats op de conventionele links-rechts-lijn aangeeft. Zo'n capitulatie voor het bestel levert wellicht winst op aan goedmoedsrust en aan duidelijkheid in de gangbare zin, maar wel ten koste van de wezenlijke bestaansreden als politieke partij. Het valt niet goed in te zien wat de onmisbaarheid is van een partij die slechts een subtiele schakering vertegenwoordigt in het bestaande ideologische kleurengamma.

Wil D66 de moeite van het bestaan blijven, dan moet het blijven kiezen voor een moeilijker weg. Het moet een signaal aan de kiezer zijn voor de noodzaak van ingrijpende vernieuwing van de politieke cultuur. Daarnaast moet het functioneren als een partij binnen het bestel – maar zich tegelijk zoveel

mogelijk onttrekken aan de gangbare politieke houdingen. Daartoe moet de partij zich blijven specialiseren in politieke analyses en plannen waarin met ontzilde ogen gekeken wordt naar onze ontzilde samenleving, zo helder als de werkelijkheid toelaat, maar zonder de voorbarige zekerheden van het politieke steekspel. Dat maakt kwetsbaar, maar het geeft ons optreden zin.

Congrestoespraak door Hans van Mierlo (1988)

Een door de redactie van *Idee*, het blad van het wetenschappelijk bureau van D66, bewerkte weergave van een toespraak gehouden op de 46ste Algemene ledenvergadering in De Flint in Amersfoort op 6 februari

Het wordt wat stiller in het midden. Nog maar net drie maanden geleden deed ik vanaf deze plaats over uw hoofden heen een dringend beroep op de Partij van de Arbeid en de vvd om hun verantwoordelijkheid eens onder ogen te zien voor het uit democratisch en bestuurlijk oogpunt ongewenste en ongezonde feit, dat in ons land een partij, het cda, al zeventig jaar altijd vanzelfsprekend aan de macht is, wat de uitkomst van de verkiezingen ook mag zijn en dat zelfs de denkbaarheid van een alternatief totaal afwezig zal zijn zolang die twee partijen hun antagonistische posities ten opzichte van elkaar handhaven. Sindsdien zijn er in de Partij van Arbeid en de vvd een paar dingen gebeurd, waarvan de verdere ontwikkeling in grote mate beslissend zal zijn voor de vraag of er eindelijk eens beweging kan komen in dat versteende politieke krachtenveld.

Op dezelfde zaterdag dat ik mijn beroep deed op Partij van de Arbeid en vvd hield de Partij van de Arbeid een persconferentie waarop een werkgroep *Schuivende Panelen* zich presenteerde. Door hetgeen ik in mijn congresspeech naar voren had gebracht over de traditionele afhankelijke houding die Partij van de Arbeid en vvd ten opzichte van het cda innemen, is bij sommigen de indruk gewekt dat ik impliciet het rapport had veroordeeld als een poging bij het cda in het gevecht te komen.

Ten overvloede wil ik hier die indruk nog eens wegnemen. Ik kende dat rapport niet eens. Zeker, ik heb meteen scherp afstand genomen van wat mij gerapporteerd werd over de wijze, waarop het euthanasievraagstuk werd

behandeld en dat doe ik nog, maar het rapport als geheel verdient waardering, omdat het doet wat het moet doen; het houdt een oude ideologie tegen het licht van deze tijd en het stelt bepaalde vastgeroeste uitgangspunten en opvattingen tenminste ter discussie. Wie dat doet riskeert iets met z'n klassieke identiteit en daar is moed voor nodig. Vooral analyses van maatschappelijke processen zijn vaak van een hoog intellectueel gehalte en dat oordeel wordt onvermijdelijker op die punten waar je verwantschap ontdekt met analyses die in de loop der jaren ook door D66 naar voren zijn gebracht. Echter niet de analyses beslissen, maar de keuzes die de partij uit de gepresenteerde alternatieven zal maken en de consequenties daarvan voor het verkiezingsprogramma.

Terwijl de Partij van de Arbeid een poging onderneemt z'n aanspreekbaarheid voor deze tijd te vergroten lijken de verschijnselen op dit moment in de vvd eerder van omgekeerde aard. Het beeld daar wordt overheerst door een poging om door middel van een drietrapsraket de partij naar rechts te schieten, rechtser zelfs dan waar zij ooit heeft gestaan. De drietrapsraket bestaat uit de verschijning van *Liberaal Bestek*, de publicatie van een liberale filosofie en het veertig jarig jubileum vorig weekeinde. *Liberaal Bestek* verscheen drie weken geleden. Het bestaat voor het grootste gedeelte uit een aantal politieke opvattingen op verschillende beleidsterreinen, die de aanzet zouden kunnen zijn voor een verkiezingsprogramma. Het oordeel van zowel politieke als opiniërende zijde was vrijwel unaniem: een rechttoe recht aan rechts stuk. Dat was ook ons oordeel. Het was voorzien van een inleiding, die een niet zo heldere beschouwing over het liberalisme gaf, met nogal sterke egocentrische accenten, die op het program aansloten.

Bij het verschijnen heb ik namens de fractie de betekenis van het stuk geplaatst tegen de achtergrond van het klassieke probleem van de vvd sinds haar oprichting. Dat is dat de partij enerzijds in ideologische zin de pretentie moet ophouden van een echte liberale partij en aan de andere kant in de dagelijkse praktijk in het krachtenveld van de Nederlandse politiek een doodgewone conservatieve rol moet vervullen en daarop een groot deel van haar aanhang werft. De malaise van de vvd wordt voornamelijk door deze discrepantie veroorzaakt. In de behoefte om op langere termijn tot een verzoening te komen in deze tegenstelling, wekte de huidige politieke leider Joris Voorhoeve bij de provinciale statenverkiezingen de illusie – en ik ben er

van overtuigd dat hij dat ook meende – dat de vvd die verzoening tot stand wilde brengen door die conservatieve rol te verlaten en de politieke praktijk in overeenstemming te brengen met de liberale ideologie. Mijn voorlopige reactie op het rapport was dat het er eerder naar uitzag dat daarin het omgekeerde gebeurde en de ideologie in overeenstemming werd gebracht met de praktijk.

Dit vermoeden krijgt een adembenemende bevestiging in de tweede trap, een rapport van de Teldersstichting, dat de vorige week verscheen en een speurtocht is naar de filosofische grondslagen van het liberalisme. Het is een filosofisch geschrift dat in alle opzichten te zijner tijd een filosofisch antwoord verdient, maar vanwege de direct politieke betekenis die het nu al heeft in relatie tot *Liberaal Bestek* en de gedachtewisseling in de vvd, kan ik er niet omheen in een eerste reactie op de politieke essentie van het werk in te gaan.

De opstellers maken twee belangrijke en significante keuzes. Zij bezien het liberalisme niet als een stroming, die ergens vandaan komt en ergens heengaat, maar als iets dat een wezenlijke onveranderlijke kern heeft. Die gedogmatiseerde kern bestaat uit het primaat van het individu, de zelfregulerende samenleving, waarin de vrijheid van het individu het grootst is en de democratische rechtsstaat. Vervolgens wordt die kern weer gesplitst in twee varianten, twee mensbeelden, twee soorten liberalisme dus, die een grote mate van onverzoenlijkheid hebben.

Het ene is het nuttigheidsconcept of het utilitaristisch liberalisme. In deze visie is de mens een wezen dat zijn nut wil maximaliseren. De mens heeft niet een bepaald levenspad af te leggen, maar streeft steeds naar ‘wat hem van moment tot moment leuk, handig, aangenaam of plezierig lijkt.’ Hij kan op elk moment alle kanten op. Groei, ontwikkeling en persoonlijkheid zijn zinloze begrippen.

Het andere is het ontplooiingsperspectief. Dit liberalisme ziet de mens als een wordend iemand, die zijn zelfverwerkelijking, zijn ontplooiing als levensdoel heeft, ontwikkeling en groei van zijn persoonlijkheid zijn primaire begrippen. Hij heeft een eigen weg te gaan.

De essentie van het rapport is dat consequent en bijna dogmatisch voor de eerste lijn van het nuttigheidsconcept wordt gekozen en de tweede lijn van het

ontplooiingsperspectief als grondmodel wordt afgewezen. In politics moet de eerste lijn gevolgd worden en kan de tweede slechts een nuancerend element opleveren. Dit heeft verstrekkende gevolgen. Ik vat het belangrijkste verschil in eigen woorden samen. In het nuttigheidsmodel heeft het individu vooral recht op niet gestoord worden door anderen. Dat zijn de klassieke grondrechten, die een negatieve vrijheid garanderen. Er vindt geen herverdeling plaats van middelen boven het absolute minimum. Dit in tegenstelling tot het ontplooiingsmodel, waarin het individu ook positieve vrijheid heeft, dat wil zeggen sociale grondrechten, rechten op middelen die hem helpen de persoonlijkheid te verwezenlijken, die hij in zich draagt: dus wel herverdeling boven het absolute minimum. In het eerste model vormt het individu zo hij wil, vanuit het eigen belang, groepen, die hem beschermen tegen de staat.

In het tweede model is het tot op zekere hoogte de staat die het individu beschermt tegen machtige groepen. Dit is een onvolledig beeld zonder nuancering, maar het is duidelijk dat een toepassing van het nuttigheidsmodel een wezenlijk andere samenleving zou opleveren als het al zou kunnen worden doorgevoerd. Wat valt hierop te zeggen? Ik begrijp niet goed hoe je het liberalisme als stroming buiten beschouwing kunt laten en de kern kunt definiëren als een onveranderlijkheid, terwijl de begrippen die voor die definitie worden gehanteerd in de geschiedenis een wisselende lading hebben, die mede bepaald wordt door het tijdsgewricht.

Mijn tweede probleem is dat ik mij niet kan vinden in de gemaakte uitsplitsing in de twee mensbeelden; ik vraag mij af of ik nu deze kritiek heb omdat ik D66-er ben, of dat ik van D66 ben omdat ik deze kritiek heb.

Ik hoop het laatste en heb de illusie dat ik met die kritiek iets wezenlijks zeg over het gedachtengoed van de eigen partij. De uitbater van zijn nut en de ontplooiër zijn karakteristieken van een mens in per persoon wisselende samenstelling. Het uit elkaar halen ten behoeve van een politiek principe is kunstmatig en dwangmatig. Er ontstaat een pseudo helderheid, die zich stelt buiten de hedendaagse werkelijkheid van de mens zoals die zich ontwikkeld heeft en zoals die bediend moet worden.

Ik betwist de relevantie en de bruikbaarheid van dit dilemma, maar wie die relevantie wél ziet, die onthult inderdaad iets wezenlijks over zijn politieke

instelling wanneer hij kiest voor het door de historie achterhaalde nuttigheidsconcept als het mensbeeld dat het dichtst bij de werkelijkheid ligt, zoals het rapport zegt. Die keuze voor deze interpretatie van het liberalisme in de werkelijkheid van vandaag heeft ook historisch een wezenlijk andere lading dan toen dit liberalisme in zijn eerste vorm ontstond. Het is nu regressief en was toen – aan het einde van de achttiende eeuw – progressief. Als product van de Verlichting was het een verfrissend radicalisme dat de geestelijke spinnenwebben van de traditie wegveegde met een simpel en logisch wereldbeeld. De ontplooiingsfilosofie rond 1840 was niet zozeer een alternatief, maar een ingrijpende correctie.

In 1841 werd heel Engeland opgeschrikt door een rapport van een Royal Commission over de toestand in de mijnen : vrouwen- en kinderarbeid, barbaarse arbeidstijden, geen veiligheidsvoorzieningen, geen hygiëne. Sinds die tijd was de blijmoedige ‘onzichtbare hand’ theorie van Smith heel wat minder blijmoedig. Ook rond die tijd begon John Stuart Mill aan zijn sociale revisie van het liberalisme. Sindsdien is het een geheel van opvattingen dat veel meer rekening houdt met maatschappelijke en psychologische realiteiten, ten koste van die mooie, heldere, maar rampspoed verwekkende consistentie uit de begintijd. Sindsdien rommelde de oude leer vooral na bij zeer conservatieve Amerikaanse economen en dogmatische behavioristen. Totdat in januari 1988 de filosofen van de vvd teruggrijpen naar de kern en uitkomen bij de onbezorgde kindertijd van vóór 1840. Een tweede jeugd!

Hiermede kom ik tot een andere kern, die van D66. Wij hebben onszelf nooit geafficheerd met het etiket liberaal en wel om de simpele reden dat het woord in de Nederlandse politiek al een stempel had gekregen, dat uitdrukking gaf aan een heel ander gedachtegoed. Wel hebben we vastgesteld dat het liberale erfgoed, zoals wij dat zagen, bij verwaarlozing door de vvd in de politieke praktijk, onder ons beheer was gekomen. Wél hebben wij altijd gezegd dat de inspiratiebronnen van het liberalisme én van de sociaal-democratie tegelijk in onze partij aanwezig zijn. De rechtvaardiging daarvoor is dat beide stromingen in een historische ontwikkeling een deel van een hele waarheid voor hun rekening hebben genomen en vervolgens dat deel weer tot de hele waarheid hebben verheven. Waardoor wat complementair was en is, tegenover elkaar is komen te staan in karikaturen van zichzelf: vrijheid

tegenover gelijkheid, het individu tegenover het collectief, de zelfregulering tegenover de staat, individualisering tegenover solidariteit.

In de keuze van het mensbeeld, waarop het politieke handelen zich zou moeten richten in het rapport van de Teldersstichting, zie ik dat antithetische denken in een verhevigde vorm terugkeren, maar dat niet alleen. Het rapport is hard, maar in die zin eerlijk, dat het in tegenstelling tot de vvd tot nu toe, de ideologische onderbouwing niet meer in het midden laat, maar maakt zij een nieuwe ideologie voor de vvd of onthult zij slechts het tot nu toe verzwegene? Ik vrees het laatste. De praktijk van de ideologie kan niet, maar de ideologisering van de praktijk wel en dat gebeurt. Daarmee polariseert de vvd niet alleen met de anderen en met het mensbeeld zoals dat in ons land voorwerp voor politiek handelen is, maar ook met zichzelf, want de liberalen binnen de vvd worden voor de eerste keer om een principiële ideologische keus gevraagd en dat geeft aan het rapport een schismatiek aspect.

Voor wat de liberale inspiratie binnen D66 betreft, kan ik alleen maar zeggen dat ik het ondenkbaar acht dat wij het verlangen naar zelfverwerkelijking en ontplooiing van het individu volgens zijn talent, zouden ecarteren uit het mensbeeld, waarop ons politiek handelen zich richt. Dat is de reden waarom John Stuart Mill in de portrettengalerij van de liberalen en de sociaaldemocraten mag hangen en in die van D66 *avant la lettre*. Het is ook de reden waarom de vvd hem daar kan weg halen als zij ideologisch terugvalt op het nuttigheidsconcept van de mens.

Het is Stuart Mill al tegengeworpen dat zijn politieke filosofie die glasheldere logische consequentie miste die zo kenmerkend was voor de nuttigheidsleer van zijn radicale vader James Mill en diens vrienden. Hij verkoos het realiteitsgehalte van zijn filosofie boven de consistentie ervan. Daardoor is zijn denken opgenomen in de stroom van latere ontwikkelingen: sociaal liberalisme, sociaal-democratie, emancipatie-beweging terwijl het denken van zijn vader werd bijgezet in de vitrine van de historie. In die geesteshouding herkent D66 zichzelf: een consistent ideologisch model is prachtig, je moet er ook altijd naar blijven streven, maar nimmer ten koste van het zicht op de veranderingen in de maatschappelijke werkelijkheid en al helemaal nooit ten koste van de mensen die van die veranderingen het slachtoffer dreigen te worden.

De derde trap is het veertigjarig jubileum van de vvd geweest vorige week, waarvan ik vrees dat het een soort emotionele inhuldiging is geworden van de nieuwe lijn naar rechts nog voordat de discussie over de geproduceerde stukken is begonnen. Ik kritiseer dat niet, ik stel vast hoe groot de honger is. En wat ik niet weet is of de honger zo groot is dat ieder voedsel goed is, of dat die pas ontstaat bij een bepaald soort voedsel. Hoe dan ook, ik gun mijn oud-collega Hans Wiegel in persoonlijke zin van harte zijn oratorisch succes als goedgemutste conservatief, maar vanwege het proces dat aan de gang is kan ik niet om het effect van zijn boodschap heen en dus niet om de boodschap. Die komt erop neer dat hij het eens is met Joris Voorhoeve dat de vvd zich niet door het cda naar rechts moet laten drukken. Zo iets moet je uit jezelf doen.

Als Wiegel donderend applaus krijgt op de uitspraak: liever twee criminelen in de cel dan één op vrije voeten, dan is mijn eerste gedachte: dat zou ik eens moeten zeggen op mijn congres. De dodelijke stilte die daarop zou volgen, is het applaus voor dat andere liberalisme; waarin de wijze waarop een volk zijn gevangenen behandelt, één van de graadmeters is om het beschavingspeil te meten. Niemand wil dat criminelen wèl op vrije voeten zijn, maar veronderstel dat het zover gekomen is dat de enige mogelijkheid om dat te voorkomen nog zou zijn om er twee in een cel te stoppen wat valt er dan eigenlijk te klappen? Dat zijn toch klappen om je eigen oren? De vvd moet het voortouw houden bij de criminaliteitsbestrijding, aldus Wiegel. Wat voortouw? Hoe durf je dat allemaal te zeggen als je eigen minister al zes jaar de primaire verantwoordelijkheid daarvoor draagt? Waar zijn die cellen dan? Die komen nog, maar vandaag lees ik in *De Volkskrant* dat de Minister van Justitie ernstig betwijfelt of ze op tijd klaar komen. Vanwege de beperkte financiële middelen bij de Rijksgebouwendienst kan het niet sneller. Van het financieringstekort naar het cellentekort naar de verloeding en daar moet je voor klappen! D66 zal niet zo goedkoop zijn om minister Korthals Altes van de hele miserabele stand van zaken de schuld te geven, maar hij is wel aanspreekbaar op z'n formele verantwoordelijkheid en dan zeg ik tegen de vvd: er is in eigen kring reden tot grote bescheidenheid.

Dat is nog maar één kant van de medaille. Er zou ook reden moeten zijn voor grote ongerustheid over iets waarop minder gemakkelijk precies de vinger kan worden gelegd. Dit geldt niet zozeer de kwaliteit zelf van de

beleidsbeslissingen en voornemens van het departement van Justitie, maar een presentatie ervan en een toonhoogte, waarin de balans zoek lijkt tussen de rechtshandhaving enerzijds en de rechtsbescherming van de burger in dat proces anderzijds. Soms lijkt het erop of het woord rechtsstaat vooral een begrip is van waaruit je de burgers klagend in gebreke kunt stellen en ik wil juist liberalen van welk model ook wel eraan herinneren dat het begrip rechtsstaat in de allereerste plaats de bescherming van de burgers tegen de overheid omvatte.

Ik zei al dat het wat stiller wordt in het midden, 'lijkt te worden' is beter gezegd, want het verloop van de discussies binnen de Partij van de Arbeid en de vvd zal de uiteindelijke drukte bepalen. We mogen niet voorbijgaan aan het feit dat er god zij dank ook binnen de vvd verholen en onverholen kritiek is op de voorgestelde politieke richting. Ik denk niet in de laatste plaats aan de politieke instelling van de huidige politieke leider en een aantal van zijn fractiegenoten. Ik wil heel eerlijk zijn over de partijpolitieke betekenis voor D66 wanneer de vvd zich ideologisch en praktisch volgens de voorgestelde concepten naar rechts beweegt. Voor onze herkenbaarheid en identiteit is dat alleen maar gunstig. Ik hoef dat niet uit te leggen, maar voor het zo snel mogelijk bereiken van onze doelstellingen om tot politieke vernieuwing te komen is het minder gunstig. Ik heb liever een moeilijke verkiezingsstrijd met een vvd, die aanspreekbaar is voor een denkbaar alternatief met de Partij van de Arbeid en D66, dan een veel gemakkelijker strijd, met een vvd die zich uit dat bereik heeft verwijderd.

*De nieuwe coalitie, oftewel: de toekomst van
het Des Indesberaad, toespraak gehouden
op het JOVD-Lustrumcongres door Erwin
Nypels (1989)*

Het Lustrumcongres vond plaats op 24 juni in Veldhoven

Liberalen, leden van de JOVD, lustrum feestcongres!

[...] Het doel van het Des Indesberaad is helder, door simpele eenvoud: het naderbij brengen van de nieuwe regeringscoalitie tussen PvdA, vvd en D66, of negatief gezegd een coalitie zonder deelname van het CDA.

De weg blijkt lang. Sinds de vijftiger jaren hebben de lijsttrekkers of partijcongressen van de vvd en de PvdA telkens weer opnieuw door hun uitspraken samenwerking van beide partijen in een regeringscoalitie uitgesloten. Al in mijn JOVD-tijd heb ik dat onjuist gevonden en als een historische vergissing beschouwd. Maar ook binnen mijn eigen partij verhinderden strategieresoluties van partijcongressen oorspronkelijk deelname aan een dergelijke coalitie. Een situatie om moedeloos van te worden.

Daarbij kwam dat de tegenstellingen tussen de PvdA en de vvd over vele belangrijke onderwerpen sterk schommelden tussen wel overbrugbaar en niet overbrugbaar, zoals bijvoorbeeld met betrekking tot de plaatsing van kruisraketten en de grenzen van de overheidsinvloed in de samenleving.

Het jaar 1986 leek een keerpunt te worden, waardoor de nieuwe coalitie steeds dichterbij zou komen. vvd en PvdA gingen de verkiezingen in zonder een coalitie met elkaar uit te hoeven sluiten. Onder leiding van fractievoorzitter Voorhoeve begon de vvd zicht te presenteren als sociale liberale partij, terwijl vvd-minister Nypels, in het voetspoor van zijn voorgangers

[Leendert] Ginjaar en [Pieter] Winsemius, terecht veel waardering kreeg voor zijn inspanningen op milieugebied. Sinds 1986 hebben bovendien de gunstige ontwikkelingen in de verhoudingen tussen de Sovjet-Unie, de Verenigde Staten en Europa en de militaire overeenkomsten over wapen-beheersing, de verschillen van inzicht tussen PvdA en vvd over de eventuele plaatsing van kruisraketten naar de achtergrond gedrongen. Ondertussen is het aantal voorstanders van de nieuwe coalitie ook binnen D66 gestaagd gegroeid, zo sterk zelfs dat zij op dit moment waarschijnlijk een ruime meerderheid vormen, ook al wordt de politieke realiteitswaarde nog gering gevonden.

Maar al deze ontwikkelingen te samen leken er op te wijzen dat de politieke realiteitswaarde van een PvdA/vvd/D66-coalitie toenam.

[...]

Toehoorders, waarom is het tot stand komen van een dergelijke nieuwe regeringscoalitie van grote betekenis? Ik zal hiervoor een persoonlijke motivering geven vanuit mijn achtergrond als oud-JovD-er en huidige D66-er en mijn persoonlijke visie op de meest essentiële doelstellingen van de politiek in het algemeen.

Volgens het Beleidsprogramma is de belangrijkste inhoudelijke hoofd-doelstelling van D66: handhaving en verbetering van de individuele ontplooiingsmogelijkheden. Deze ontplooiing moet geschieden in vrijheid en verantwoordelijkheid, naar eigen inzicht en overtuiging, in solidariteit en zonder discriminatie. Dit vraagt een samenleving gebaseerd op gelijke behandeling en emancipatie van mensen en groepen, b.v. van vrouwen, ouderen, gehandicapten en culturele minderheden. Hieraan is individualisering onverbreekbaar verbonden, d.w.z. dat ieder mens zelfstandige rechten verkrijgt onafhankelijk van een partner en ongeacht burgerlijke staat. Het betekent de erkenning van een grote mate van verscheidenheid in leefwijzen in de samenleving, waar tegenover de overheid in leefwijzen in de samenleving, waar tegenover de overheid in het algemeen een neutrale houding behoort in te nemen. 'Gewone' leefwijzen bestaan niet! In principe verdient iedere menselijke keuze hierbij evenveel respect.

Kerndoelstelling van de politiek behoort in de hedendaagse samenleving te zijn het scheppen van vrijheid van leefwijze. Bij de vrijheid van leefwijze zijn drie soorten vrijheid in het geding:

Ten eerste de geestelijke vrijheid, d.w.z. de vrijheid b.v. met betrekking tot levensbeschouwing, politieke keuze, meningsuiting, wetenschap en kunst.

Ten tweede de zelfbeschikking over het menselijk lichaam, d.w.z. de vrijheid met betrekking tot euthanasie, abortus en het al dan niet ondergaan van medische behandelingen.

Ten derde de vrijheid van leefvorm, d.w.z. de vrijheid met betrekking tot de seksuele geaardheid, wijze van samenwonen en de taakverdeling tussen de samenwonenden b.v. bij de keuze tussen alleen- of tweeverdieners.

Het gaat bij de vrijheid van leefwijze niet alleen om de vrijheid van dwang, maar meer in het algemeen om de mogelijkheid die een mens krijgt om van zijn vrijheid gebruik te maken. Werkelijke vrijheid bestaat pas als ook de middelen aanwezig zijn om hieraan inhoud te geven, zoals goed onderwijs, goede gezondheidszorg, behoorlijke woonvoorzieningen en een redelijk inkomen.

Goed onderwijs vraagt b.v. ruime mogelijkheden voor het speciaal onderwijs voor leerlingen met bijzondere leerproblemen om hen gelijke kansen te geven als de leerlingen van het gewone onderwijs.

Goede gezondheidszorg vraagt b.v. uitbreiding van de zwakzinnigenzorg en aanzienlijke verhoging van de salarissen van het verplegend en verzorgend personeel om de vereiste kwaliteit in de gezondheidszorg te waarborgen.

Verder behoort op sociaal-economisch gebied een sterke nadruk te worden gelegd op solidariteit, met name bij de sociale zekerheid, om de vrijheidsrechten werkelijk inhoud te geven. [...]

Emancipatie en individualisering behoren in deze visie te leiden tot een zelfstandig, persoonlijk recht op werk, arbeidsinkomen, pensioen, uitkering en belastingheffing voor man en vrouw. Wetten en financiële regelingen die bepaalde leefvormen ernstig benadelen, moeten worden bestreden. Dit geldt b.v. ten aanzien van zeer nadelige regelingen voor werkende vrouwen,

alleenstaanden, deeltijders en woongroepen. Bovendien is bestrijding van privacy aantastende controles gewenst.

Een verantwoord beheer van de aarde en dus een goed milieubeheer zijn vereist ter wille van de ontplooiingsmogelijkheden van zowel de huidige als toekomstige generaties. Eerbied voor de natuur en het dierenleven maakt verder nog andere milieumaatregelen noodzakelijk zoals de bestrijding van de bio-industrie.

Democratisering van de samenleving is een middel om de individuele ontplooiingsmogelijkheden te versterken. Hierdoor kunnen de burgers zoveel mogelijk zelf hun leefwijze bepalen en daar zelf verantwoordelijkheid voor dragen. Door verschillende vormen van arbeidsdemocratie kunnen de werknemers medeverantwoordelijkheid dragen voor de gang van zaken in hun bedrijven. [...]

Toehoorders, het zou mij genoegen doen als u in mijn betoog liberale trekken herkent. Toch noem ik dit zelf een betoog van een vrijzinnig-democraat. En dat mag ik nu lekker van de Jonge Democraten zeggen! Al in mijn JOVD-tijd ging mijn belangstelling wat de vooroorlogse periode betreft speciaal uit naar de vDB. D66 heb ik van de aanvang af beschouwd als een politieke groepering die aansluit bij de vrijzinnig-democratische politieke stroming in ons land. Ook de Jonge Democraten hebben dit historische verband herkend door zich te presenteren als vrijzinnig-democratische jongerenorganisatie. De vooroorlogse vrijzinnig-democraten streefden naar democratisering van de samenleving onder meer door het algemene kiesrecht, terwijl het begrip 'vrijzinnig' vooral een aanduiding was voor de door hen bepleite ondogmatische of pragmatische politiek. Zij hadden tevens een open oog voor vrouwenemancipatie en gelijke behandeling. Het vrouwenkiesrecht werd in 1919 ingevoerd op grond van een initiatiefwet van de vDB-voorman Marchant.

Door historici wordt de vrijzinnig-democratische politieke denklijn beschouwd als de progressieve tak van het Nederlandse liberalisme. Wel ga ik er van uit dat nieuwe organisaties niet alleen passen bij historische denkrichtingen, maar dat zij bovendien altijd een vernieuwend element toevoegen, ontleend aan hun eigen tijd. Dit geldt ook voor D66, dat nieuwe impulsen gaf aan de democratisering van de samenleving, de methode van politiek bedrijven en de bestrijding van het regentendom.

Hoe het ook zij, de door mij weergegeven maatschappijvisie, die aansluit bij de opvattingen van D66, mag wat mij betreft zowel ‘liberaal’ als ‘vrijzinnig-democratisch’ worden genoemd. De inhoudelijke politieke doeleinden van liberalen en vrijzinnig-democraten zullen niet veel van elkaar verschillen, voor beide is de individuele ontplooiing een essentieel doel. Vrijzinnig-democraten leggen alleen een sterkere nadruk op de taak van de overheid als bondgenoot om vrijheid scheppende voorzieningen voor de burgers, zoals onderwijs, gezondheidszorg en sociale zekerheid, te waarborgen of om vrijheidsbedreigende ontwikkelingen, zoals milieubederf, te keren.

Toehoorders. Om een samenleving tot stand te brengen gebaseerd op de aangegeven grondslagen en uitgangspunten is met name wetgeving noodzakelijk om de zelfbeschikking over het menselijk lichaam en de gelijke behandeling van alle burgers te waarborgen, ongeacht levensovertuiging, sekse, seksuele geaardheid, maatschappelijke afkomst of leeftijd. Daarnaast zijn maatregelen voor een verdergaande individualisering gewenst. Het gaat er daarbij om dat in het kabinetsbeleid een aantal principiële, immateriële zaken op deze terreinen een zwaarder accent krijgen, dan tot nu in kabinetten met het CDA mogelijk was. Om dit te bereiken is de totstandkoming van een nieuwe coalitie van PvdA, vvd en D66 noodzakelijk.

De invloed van de socialisten of sociaal-democraten en van ‘echte’ liberalen in zo’n kabinet kan dan complementair zijn, d.w.z. dat beide groepen elkaar op een goede wijze kunnen aanvullen. Dat kan leiden tot een goed evenwicht tussen vrijheid en solidariteit en tussen overheidsinvloed en particulier initiatief.

Sociaal-democraten, liberalen en vrijzinnig-democraten vormen hierbij natuurlijke bondgenoten van elkaar. Liberalen en socialisten zijn oorspronkelijk ontstaan als emancipatiebewegingen, zij het van verschillende groepen in de samenleving, de z.g. burgerij en de arbeiders. Maar ook de vrijzinnig-democraten hebben hun sporen op het gebied van de emancipatie verdiend, zoals ten aanzien van de vrouwenemancipatie. Daarbij loopt een directe lijn van Aletta Jacobs en de initiatiefwet van Marchant in 1919 voor het algemeen vrouwenkiesrecht naar het huidige D66. D66 legt zich tevens toe op de emancipatie van andere groepen, zoals homoseksuelen, alleenstaanden en ouderen. Voor de totstandkoming van de nieuwe coalitie van sociaal-democraten, liberalen en vrijzinnig-democraten is het goed dat

de drie betrokken groepen zich realiseren dat de politieke stromingen die zij vertegenwoordigen gezamenlijke wortels hebben in de Franse revolutie. Ook de fractievoorzitter van de PvdA, de heer Kok, wees daar onlangs op. Het moet dan toch mogelijk zijn in de moderne tijd gezamenlijk politieke vorm te geven aan de beginselen van die revolutie, de Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap. [...]

Hoe het ook zij, ik heb de vaste overtuiging dat eens de dag zal komen dat de coalitie van liberalen, vrijzinnig-democraten en sociaal-democraten een feit zal zijn! Eens zal het besef doorbreken dat deze groeperingen elkaars natuurlijke bondgenoten behoren te zijn om een samenleving op te bouwen gebaseerd op de beginselen van de Franse Revolutie, waarin ieder mens naar eigen inzicht en overtuiging zijn of haar eigen leefwijze kan bepalen met gelijk respect van overheid en samenleving. Eens komt die dag, als we maar hardnekkig blijven volharden tegen de verdrukking en tegen de valse 'vijandbeelden' in. Daarom: JOVD, houdt vol om deze gedachte te stimuleren! Het is in het belang van onze samenleving.

Toehoorders. Door een vreemdsoortige gril van het lot is het verhaal dat ik nu voor u mag houden vrijwel aan het einde van mijn periode als Tweede Kamerlid voor D66.

Daarover wil ik ter afsluiting iets zeggen. De JOVD heeft zijn betekenis gekregen door sinds de oprichting door middel van resoluties en hoofdbestuursverklaringen een indrukwekkende eigen lijn van het liberalisme in ons land te ontwikkelen, waarin immateriële zaken een zeer zwaar accent kregen. Deze lijn is de JOVD tot de dag van vandaag trouw gebleven, zelfs als dat leidde tot moeilijke verhoudingen met de meest verwante politieke partij.

Daarnaast heeft de JOVD zijn betekenis wegens het initiatief tot het Des Indesberaad.

Maar er is nog een derde reden waarom de JOVD grote betekenis heeft en had. De JOVD heeft mij politiek onafhankelijk leren denken. Het is niet voldoende over traditioneel plat getreden paden achter de meerderheid van een politieke groep aan te lopen. Men moet een eigen politieke keuze durven

maken en daarvan de consequenties leren dragen. Maar bovenal behoort politiek gebaseerd te zijn op een principiële aanpak en een behoorlijke dosis idealisme. De vonk, de vlam, de gloed van het liberalisme als inspiratiebron in de politiek, ontbrandden in de JOVD.

Op dit gebied hebben de politieke jongerenorganisaties in het algemeen een onmisbare taak in de wereld van de politiek. Dat blijkt b.v. ook bij uw zusterorganisatie de Jonge Democraten. Vrij snel na de oprichting heeft de JD een beginselverklaring aangenomen, gebaseerd op vrijzinnig-democratische uitgangspunten en idealen. Het is een teken aan de wand voor D66. Het geeft aan dat volgens de JD het D66-denken alleen toekomst heeft als het is gefundeerd op principiële doelstellingen en uitgangspunten.

Kortom, goed dat er politieke jongerenorganisaties zijn, zoals de JOVD en de JD. Zij vervullen ten opzichte van de politiek een onmisbare rol. Zij dragen bij aan politieke karaktervorming, die leidt tot de vereiste vasthoudendheid aan idealen, waardoor wordt voorkomen dat de politiek onder gaat in compromissen en opportunisme. [...]

*Twee opvattingen van vrijheid en democratie;
Regering van het volk, voor het volk, door het
volk* door Jan Glastra van Loon (1990)

Uit het *NRC Handelsblad* van 22 oktober en 23 oktober. Deze beschouwing werd geschreven op verzoek van de krant ter gelegenheid van het vijfentwintig jaar eerder in het Nederlands Juristenblad verschenen essay *Kiezen of delen*, dat een inspiratiebron vormde voor de oprichters van D66.

Er zijn inzichten die het verdienen te worden opgerakeld om te voorkomen dat ze uit ons gezichtsveld verdwijnen. Het inzicht dat ik hier wil oprakelen betreft ons staatsbestel. Het zegt, dat daarin twee verschillende opvattingen van vrijheid en democratie zijn verwerkt: die van Rousseau en die van Locke en Montesquieu. Regering van het volk, voor het volk, door het volk, zo luidt de leus waarin Thomas Jefferson de opvatting van Rousseau samenvat. Scheiding der machten heet het leerstuk waarin de opvatting van Locke en Montesquieu is neergelegd. Van de twee spreekt de opvatting van Rousseau het meest tot de verbeelding. Geen wonder dus, dat deze in discussies over democratie de boventoon pleegt te voeren. Rousseau's opvattingen blijken echter niet zonder belangrijke aanpassingen voor verwerkelijking vatbaar te zijn. Een vorm van volksvertegenwoordiging in plaats van de door Rousseau gewenste directe democratie is het belangrijkste voorbeeld van zo'n aanpassing aan de eisen van de praktijk. Helaas wordt daarmee tegelijkertijd de mogelijkheid geopend, dat het tegendeel gebeurt van wat Rousseau beoogde. Niet het volk krijgt het dan voor het zeggen, maar de partij of de personen die in het aangepaste stelsel de rol van uitlegger en uitvoerder van de volkswil hebben weten te bemachtigen. Dit is wat zich bijvoorbeeld in ons stelsel van parlementaire democratie afspeelt.

Voor Locke en Montesquieu stond niet de uiting van de volkswil maar de beperking van de staatsmacht centraal. Verdeling van die macht over verschil-

lende overheidsorganen, zo leert huns inziens de geschiedenis, is daarvoor het probate middel. Op die manier kan in het bijzonder de rechterlijke macht erop toezien, dat de uitvoerende macht de rechten van de burgers respecteert. De burgers kunnen hun belangen het best behartigen door afgevaardigden aan te wijzen die samen besluiten onder welke voorwaarden zij zullen bijdragen aan de financiering van de staatstaken en door die afgevaardigden regelmatig ter verantwoording te roepen voor de door hen genomen besluiten.

In wat hier volgt zal ik betogen, dat als een gevolg van een groeiende overheersing van Rousseau's opvatting van democratie het belang van de scheiding der machten in ons gemengde stelsel steeds minder erkenning geniet en het steeds moeilijker wordt bepaalde personen en partijen voor het gevoerde beleid ter verantwoording te roepen. Niet de kiezers hebben in onze parlementaire democratie de beslissende stem, maar zij die de verkiezingsuitslagen zonder daarvoor ter verantwoording te kunnen worden geroepen, omzetten in coalities en andere besluiten. Ik laat dit betoog voorafgaan door een uiteenzetting van de opvattingen van enerzijds Rousseau, anderzijds Locke en Montesquieu. Zij verdienen die aandacht.

Samenleven vereist regels, dus vrijheidsbeperkingen. Het denken van Rousseau was beheerst door de vraag, hoe mensen kunnen samenleven en toch vrij zijn. Zijn antwoord was, dat zij hun vrijheid volledig kunnen behouden als zij de regels voor hun samenleven allen samen zelf maken in de vorm van voor allen geldende wetten. Het is hiermee, zo kan zijn gedachte beknopt worden samengevat, als met iemand die zelf een keuze doet. Die keuze beperkt zijn gedragsmogelijkheden, maar zij maakt hem als hij haar werkelijk zelf heeft gemaakt niet onvrij.

Ik laat de vraag, of Rousseau zich op deze manier niet op een erg theoretisch en eenzijdig rationalistisch begrip van vrijheid vastlegt, even rusten. Waar het mij nu om gaat is, dat de door hem beoogde vrijheid alleen kan worden gerealiseerd indien de leden van de samenleving allen zelf hetzelfde willen. Rousseau was zich van die beperkende voorwaarden bewust. Vrijheid stelt hij, eist directe democratie en de zo door allen genomen besluiten moeten eenstemmig worden genomen.

Aan het eerste vereiste zou, meende hij, kunnen worden voldaan in kleine gemeenschappen (zoals die van het kanton Genève in zijn tijd), niet in gro-

tere. In die laatste zijn aanpassingen nodig. Om te voldoen aan het tweede vereiste moet een ten minste even strenge voorwaarde worden vervuld: de deelnemers aan de besluitvorming moeten zich gedragen als redelijke wezens die het algemeen belang laten prevaleren boven hun particuliere belangen. Rousseau meende dat mensen van nature zulke wezens zijn. Dat zij zich feitelijk niet zo gedragen, zou zijn te wijten aan historisch gegroeide instituties voor bijzondere doelen. Als een gevolg van hun afhankelijkheid daarvan zouden mensen zich van hun gemeenschappelijke (algemene en rationele) belang laten afhouden. Het is hiermee als met een eikel die van nature alleen tot een eik, niet tot een beuk of iep, kan uitgroeien maar die in zijn ontwikkeling door uitwendige oorzaken van de verwerkelijking van zijn natuurlijke vorm kan worden afgehouden. Het gaat er dus om die uitwendige factoren uit te schakelen. Dat nu, meende Rousseau, kan wat ons samenleven betreft door middel van het *contrat social*.

In de gedachten van Locke en Montesquieu spelen speculaties over de eigenlijke aard of natuur van de mens en zijn vermogen zich dienovereenkomstig te ontplooiën geen rol. Zij baseren zich integendeel op wat hun van historisch bestaande maatschappijen bekend is en op wat door vergelijking daarvan te leren valt over de mate waarin mensen worden blootgesteld aan overheidswillekeur. Zo blijkt, dat de burgers van Groot-Brittannië minder aan zulke willekeur zijn onderworpen dan die van Frankrijk en die van Frankrijk minder dan die van Turkije. Bij nadere beschouwing blijken die verschillen verband te houden met de mate waarin de overheidsmacht in die landen in een hand gebundeld dan wel over verschillende overheidsorganen verdeeld is. Bovendien blijkt vertegenwoordiging van de burgers in een gezamenlijke vergadering wenselijk, opdat zij samen een vuist kunnen maken tegen de koning en zijn raadsliden bij de vaststelling van belastingen en van de bestemming van de opbrengsten daarvan.

[...]

Het volk dat Rousseau tot soeverein uitroept is niet een empirisch gegeven, niet een ergens op aarde bestaande groep mensen. Soevereiniteit komt in zijn ogen toe aan de rede als datgene waarin mensen op een tijdloze manier een zijn. Het maatschappelijke verdrag scheidt dan ook volgens hem niet iets nieuws. Het heft een historisch geworden stand van zaken op en brengt

de van nature tussen mensen geldende verhouding tot volle wasdom. Het vervangt een misvormd groeisel en markeert daarmee tevens het einde van de geschiedenis. Hij is niet de laatste die dat droombeeld heeft gekoesterd. Zulke dromers geloven niet in hervormingen.

Wat Rousseau enerzijds, Locke en Montesquieu anderzijds scheidt is in het voorafgaande voldoende belicht. In des te scherpere contouren rijst nu de vraag voor ons op, hoe een combinatie van hun opvattingen zoals die in onze parlementaire democratie is toegepast, in de praktijk zal uitpakken. De plaats waar de twee opvattingen van democratie elkaar het meest onmiddellijk raken is ons kiesstelsel. Voor Rousseau was een volksvertegenwoordiging uit den boze, omdat hierdoor particularistische factoren een rol krijgen in de collectieve besluitvorming. Hetzelfde bezwaar had hij tegen politieke partijen en andere organisaties die zich tussen de individuele burgers en hun gezamenlijke besluiten nestelen. Zij zouden een omzetting van een *volonte de tous* in een *volonte generale* in de weg staan.

Indien dus, zoals in ons land, de omvang van de bevolking het noodzakelijk maakt een vertegenwoordigend stelsel van democratie in te voeren, dan moet dat stelsel zo worden ingericht dat het volk zo zuiver mogelijk door zijn vertegenwoordigers wordt gerepresenteerd. Niet het volk zelf, niet de kiezers, maar hun vertegenwoordigers moeten dan op een lijn kunnen worden gesteld met de burgers van Geneve. De meningen, idealen en beginselen van de volksvertegenwoordigers moeten dus een zo getrouw mogelijke afspiegeling zijn van de meningen, idealen en beginselen die leven in het volk. Aan die eis voldoet het meest een stelsel van evenredige vertegenwoordiging waarin kiezers hun stemmen uitbrengen op kieslijsten.

Gezien door de bril van Rousseau verschijnen de gekozenen in het parlement als overdragers van meningen en beginselen. Verkiezingen moeten dienen om die overdracht van kiezers op de gekozenen zo zuiver mogelijk tot stand te brengen. Wie kijkt door de bril van Locke en Montesquieu ziet iets heel anders. Niet de geschetste positieve functie van de volksvertegenwoordiging staat dan in het middelpunt, maar een negatieve, beperkende: het tegengaan van willekeur in de uitoefening van macht, opdat de belangen van burgers zoveel mogelijk op gelijke voet behartigd en beschermd kunnen worden. Het gaat er dan niet in de eerste plaats om, dat het parlement een

afspiegeling is van het volk, maar dat zijn leden het vertrouwen genieten van hun mandatarissen. De afgevaardigden verschijnen dan niet als overdragers van standpunten, maar als personen die het hun geschonken vertrouwen waar moeten maken. Hun voornaamste taak is niet het maken van algemene wetten, maar op te komen voor een faire behandeling van burgers en hun belangen.

In de visie van Rousseau is iedere beperking van de volkswil een beperking van de vrijheid. Ook iedere vorm van controle achteraf is dat dus. In een aangepast stelsel als het onze mag die controle daarom maar een ondergeschikte functie hebben: hij moet alleen kunnen corrigeren wat als een gevolg van de aanpassing afbreuk doet aan de volkswil. Het is op grond hiervan voorspelbaar, dat naarmate ons parlementaire stelsel democratischer werd naar de maatstaf van Rousseau, de controle op de uitoefening van macht aan populariteit en gewicht zou verliezen. De geschiedenis van ons parlementaire stelsel van een constitutionele monarchie, waarin de koning een zelfstandig overheidsorgaan was met stevige eigen bevoegdheden, via een parlementair stelsel met beperkt kiesrecht naar een parlementaire democratie met algemeen kiesrecht en evenredige vertegenwoordiging is er om dit te bevestigen.

Rousseau meende in de rationaliteit van besluiten een criterium en in de algemene werking van wetten een hefboom te hebben gevonden voor het uitbannen van particularisme en willekeur uit collectieve besluiten. Onder de heerschappij van een regime dat aan die eis voldoet, betoogde hij, zijn mensen waarlijk vrij. Voor een volgeling van Rousseau is daarom een scheiding der machten in een indirecte democratie als de onze alleen ruimte in een ondergeschikte rol: correcties aanbrenge wanneer de vorming van de algemene wil door particularistische factoren is verstoord. Die rol wordt kleiner naarmate het kiesrecht algemener en het kiesstelsel zuiverder representatief is.

De eerste voorziening die in dit licht voor inperking in aanmerking komt is de (in zijn opzet toch al niet zuivere) scheiding van parlement en regering. Wanneer de handhaving van de wetten ernstige problemen oplevert, zal echter in dit licht gezien ook een verzwakking van de scheiding van rechterlijke en uitvoerende macht (in de gedaante van het openbaar ministerie)

ten behoeve van een effectievere criminaliteitsbestrijding als gelegitimeerd worden gezien. [...]

Zo beperkt als de steun is die de scheiding der machten verdient uit het gezichtspunt van de verwerkelijking van de volkswil, zo miniem is de belangstelling van daaruit voor hervormingen van ons bestel die een betere controle op de uitoefening van de overheidsmacht beogen. Om het belang daarvan in te zien, moet men oog hebben voor de tekortkomingen van ons stelsel die voortvloeien uit wat voor de aanhangers van Rousseau zijn deugden zijn. Daarvoor is een verandering van gezichtshoek, een paradigma-wisseling nodig.

Het is daarvoor om te beginnen nodig, dat parlementariërs worden gezien als behartigers van belangen en niet als over- en uitdragers van ideeën en beginselen. Op dat laatste kunnen zij vooraf worden beoordeeld. Het blijkt vooral door hun partijlidmaatschap, de beginselen die door die partij worden onderschreven, het programma en de leuzen waarmee deze de verkiezingen ingaat, de standpunten die worden ingenomen door de lijsttrekker. Het blijkt veel minder uit wat de individuele afgevaardigden zelf zeggen en doen. De manier waarop onze volksvertegenwoordigers zich kwijten van hun rol als belangenbehartigers kan daarentegen niet op die manier blijken. Die zou alleen achteraf kunnen worden vastgesteld aan de hand van hun stemgedrag en de inspanningen die zij overigens daarvoor hebben gedaan. Daarvoor zouden zij dan ook achteraf ter verantwoording moeten kunnen worden geroepen. En zij zouden die verantwoording niet als partijlid aan een partij (aan een vergadering of aan het bestuur daarvan) moeten afleggen, maar ieder persoonlijk aan de kiezers die hen afvaardigden. Ons parlementaire stelsel is echter niet daarop, maar veeleer op de verwerkelijking van de volkswil ingericht.

[...]

Of men ons stelstel van representatieve democratie een parlementair stelsel wil noemen is een kwestie van semantiek. Belangrijker is het aan te geven in welke opzichten en door welke oorzaken de beoogde parlementaire controle in dat stelsel niet naar behoren functioneert en welke consequenties dat heeft voor de politieke machtsverhoudingen. De eerste is dus de verschui-

ving van het zwaartepunt van de macht van het parlement naar de politieke partijen. In het verlengde daarvan heeft zich nog een andere niet beoogde en niet bepaald democratisch uitpakkende machtsverschuiving voltrokken. Haar oorsprong ligt verder terug in het verleden, maar zij werd bijzonder duidelijk zichtbaar sedert de vorming van het CDA.

Door de samensmelting van ARP, CHU en KVP werd niet alleen een grotere eenheid tot stand gebracht in het centrum van het partijpolitieke krachtenveld, maar ook een belangrijke buffer en schakel gevormd tussen de twee bevolkingsgroepen met de grootste sociaal-economische belangentegengestellingen in onze maatschappij. Het is vooral dankzij die rol van schakel en buffer tussen werkgevers en werknemers en hun organisaties, dat het CDA een vrijwel onaantastbare positie inneemt in het politieke centrum en van daaruit als een soeverein zijn coalitiegenoten kan kiezen in opeenvolgende kabinetten.

Niet de kiezers maken in ons land uit welke partijen zullen regeren, het CDA doet dat. Het zijn niet de door stemmen uitgedrukte wensen van de kiezers die hierbij de doorslag geven. Doorslaggevend is de uitleg van de verkiezingsuitslag die het CDA past. Zo loopt een partij die in een verkiezing een aanzienlijke winst heeft geboekt het risico door het CDA aan de kant te worden gezet omdat zij te groot of afgezien van haar omvang te lastig wordt gevonden. Ook het feit, dat een partij zich in haar verkiezingscampagne duidelijk ten opzichte van het CDA heeft geprofileerd, kan haar door het CDA worden aangerekend. Wie voor een rol in de regering in aanmerking wil komen doet er daarom verstandig aan zich krachtiger af te zetten tegen zijn andere concurrenten in de verkiezingen dan tegen het CDA.

[...]

Politieke stabiliteit is niet iets om op te spugen. Als het functioneren van onze democratie met het voorafgaande voldoende was beschreven, zou ik daarom wel sputteren maar met mijn verstand toch vrede hebben met die gang van zaken. Er is echter meer aan de hand. Naast de scheiding der machten is het min of meer periodiek volgens bepaalde spelregels verwisselen van rollen tussen regering en oppositie een belangrijk middel om de uitoefening van regeringsmacht door de een te onderwerpen aan controle

door een ander. Het dwingt beide partijen ermee rekening te houden, dat de rollen binnen afzienbare tijd omgekeerd kunnen zijn. Het maakt, dat zij er beide belang bij hebben rekening te houden met de belangen van de ander. Het zet op die manier de oppositie onder druk om zich te gedragen als een loyale oppositie en zich te realiseren dat zij straks waar moet maken wat zij nu verkondigt. Het zet de houders van regeringsposten onder druk om hun hand niet te overspelen en rekening te houden met wat straks tegen hen kan worden aangevoerd als zij niet meer in het bezit zijn van de regeringsmacht. Het bevordert, kortom, gouvernementeel denken bij de oppositie en begrip voor de oppositie bij de regeringspartij.

In ons bestel treden deze effecten maar in heel beperkte mate, andere die minder heilzaam zijn, in veel sterkere mate op. De beste manier om een oppositie in het verzet te drijven is haar te onderdrukken. Door haar af en toe in de macht te laten delen koopt men matiging, maar geen loyaliteit en geen gouvernementeel denken. Wat zich in ons land afspeelt ligt tussen het laatste en een stelsel waarin de afwisseling van de wacht op een door regels bepaalde onpartijdige manier plaatsvindt in. Het is niet slecht genoeg om ertegen in verzet te komen, maar ook niet goed genoeg om een voor alle betrokkenen overtuigende legitimatie van het overheidsgezag op te leveren. Er zit een luchtje aan.

Dit alles vindt plaats volgens de regels van het aangepaste, gemengde stelsel van democratie dat wij in de loop van de afgelopen een driekwart eeuw hebben ontwikkeld. [...]

Zoals alle menselijke ondernemingen heeft ook deze niettemin haar achilleshiel. Het hele systeem van partijen, parlement en regeringscoalities staat en valt met de betrokkenheid van de burgers bij zijn functioneren en hun daardoor gemotiveerde aanvaarding van de macht die in hun naam wordt uitgeoefend. Vermindering van die betrokkenheid doet afbreuk aan het gezag van de democratisch genomen besluiten. Het versterkt de neiging van mensen ze aan hun laars te lappen.

Er zijn verschillende symptomen van een dergelijke verzoeking van onze democratie te signaleren. Een dalende opkomst van de kiezers bij verkiezingen is daar een van. Een dalend ledental van politieke partijen een ander. Er zijn ook verschillende oorzaken voor deze ziekte en zelfs voor dat ene

symptoom aan te wijzen. Het is zeker niet voldoende tegen een daarvan maatregelen te treffen. De meest brutale vorm van symptoombestrijding die alle oorzaken van het ziekteproces negeert, is vervat in het voorstel de politieke partijen met een bijdrage uit de gemeenschapskas te subsidiëren. Dat voorstel is zelf een symptoom van de verwrongen manier van denken over hun rol in een democratie die zich meester heeft gemaakt van politici.

Niet hun relatie tot de kiezers is in hun ogen bepalend voor hun taak als volksvertegenwoordigers, maar hun relatie tot hun partij. Het is niet onwaarschijnlijk dat dat in veel gevallen ook feitelijk zo is. Maar in hoeverre is dat te rijmen met de door henzelf en door vrijwel iedereen met de mond beleden opvatting, dat de kiezers in onze democratie de hoofdrol spelen? Dat ware democratie regering van het volk, voor het volk, door het volk is? Blijkt hieruit niet, dat men in feite denkt uit een andere opvatting van democratie?

De opvatting namelijk, dat onze democratie is gefundeerd op het bestaan van een meervoud van politieke partijen en op de grondrechten die hun bestaansmogelijkheid waarborgen? En is de beslissende gedachte daarbij niet, dat die partijen in meervoud elkaars macht beperken, elkaar controleren en in toom houden? Veeleer dan dat zij samen een getrouwe afspiegeling opleveren van wat er aan ideeën en overtuigingen leeft in het Nederlandse volk al hoeft die gedachte daarom nog niet in zijn geheel met het rationalistische badwater over boord te worden gezet?

Als dat zo is, dan wordt het tijd om ons stelsel van parlementaire democratie niet alleen te bezien uit het oogpunt van representativiteit en de overdracht van meningen en beginselen, maar ook en vooral uit het gezichtspunt van de verdeling van macht zowel tussen de overheidsorganen als tussen de politieke partijen. En dan is er aanleiding om een cumulatie van tekortkomingen te constateren in het functioneren van enerzijds de overheidsorganen, anderzijds de politieke partijen onderling en ten opzichte van elkaar. En dan is er ook reden om bepaalde voorstellen tot hervorming van ons staatkundige stelsel nog eens met een ander oog te bezien. Daarin gaat het niet, zoals onder anderen onlangs door het Tweede-Kamerlid [Gert] Schutte is gesuggereerd en naar mijn indruk door velen wordt verondersteld, werkelijk om het vergroten van de volkssoevereiniteit in de geest van Rousseau. De opzet van die voorstellen is veeleer een betere en vooral werkelijk functionerende controle van het parlement op de regering en een

betere en werkelijk functionerende verantwoording van gekozenen aan de kiezers.

Zowel het functioneren van onze democratie als de uitkomsten daarvan plegen te worden gerechtvaardigd met een beroep op de kennelijke wil van de kiezers. Die wil kan blijken in verkiezingsuitslagen. Veel kiezers geven echter in toenemende mate op andere manieren, behalve een gezonde achterdocht, onverschilligheid over het doen en laten van de organen van hun democratie te kennen (Zie de enquête van het NIPO voor de Thorbecke-vereniging elders in de krant van vandaag). Naarmate de deelnemers aan het politieke bedrijf van de beroepsspelers in het parlement en in de politieke partijen tot en met de amateurs in het veld meer geneigd zijn democratie te zien op de manier van Rousseau dan die van Locke en Montesquieu, in die mate zal een beroep op de wil van de kiezers ter rechtvaardiging van het feitelijke functioneren van ons parlementaire stelsel meer gehoor vinden en zullen kritische opmerkingen daarover meer tot dovemansoren gericht zijn.

De ironie van deze situatie is, dat het functioneren van onze democratie niet alleen met de denkbeelden van Locke en Montesquieu maar ook met die van Rousseau op een krasse manier in strijd is en dat de belangrijkste oorzaak daarvan gelegen is in het evenredigheidsstelsel dat een zo goed mogelijke benadering moest opleveren van de directe democratie zoals die in Geneve zou kunnen bestaan. Een meer indirecte, minder eenstemmigheid in de besluitvorming bevorderende, meer ruimte scheppende voor verschillende interpretaties van wat als uitdrukking van de volkswil geldt, meer machtsverschillen die niet tot die wil zijn te herleiden creërende vorm van democratie is niet gemakkelijk te bedenken. Uit een meer theoretisch gezichtspunt komt daar nog bij, dat Rousseau zelf door vrijheid en democratie te funderen in de (vermeende) rationaliteit van de mens de deur wijd openzette voor paternalistische vormen van machtsuitoefening. De volksrepublieken in Oost-Europa met hun éénpartijensstelsel waren daarvan het sprekendste en schrijnendste voorbeeld. In ons land functioneert een daarmee vergeleken uiterst zachtaardige, niettemin door dezelfde bron gevoede vorm van populistisch paternalisme.

De vraag die nu op ons afkomt is, of wij bereid zijn datgene wat ervaringen met ons eigen en met andere stelsels van democratie ons laten zien op te vatten als materiaal voor lessen voor de toekomst, of dat wij principieel

wensen vast te houden aan wat wij hebben omdat het op een democratische wijze door middel van zijn vertegenwoordigers uitdrukt wat het volk wil. Die vraag rijst op een overeenkomstige manier met betrekking tot de staatkundige vormgeving van het Europa van de toekomst. Ook daarbij zou een opvatting van democratie waarin het hoogste belang wordt toegekend aan representativiteit van volks- of volkerenvertegenwoordiging een obstakel kunnen worden voor oplossingen die hun kracht zoeken in het scheppen van een stelsel van controle en tegencontrole (checks and balances). Het is op zijn minst gewenst dat men, als men zo te werk gaat, dat bewust doet.

Bijdrage aan het Kamerdebat over het rapport van de Commissie Vraagpunten door Gerrit Jan Wolffensperger (1991)

Voorzacht gehouden in de Tweede Kamer op 19 maart

Voorzitter! Hoe groot zijn de gebreken in het Nederlandse politieke en bestuurlijke systeem? Wie het Nederlandse reilen en zeilen vergelijkt met de situatie in de ons omringende landen krijgt allicht de indruk, dat het allemaal nogal meevalt. En wie al krantenlezend met de neus wordt gedrukt op de gigantische problemen van democratie en legitimatie van bestuur in landen die verder van ons bed liggen, wordt zelfs bevangen door enige genoegzaamheid: we doen het hier toch nog niet zo slecht. Wie in de recentelijk veelvuldig aangehaalde statistieken leest, dat 73 % van de Nederlanders tevreden is over het functioneren van de democratie kan zich, wat cynisch ingesteld, hoogstens afvragen of die tevredenheid niet eerder wordt gevoed door ons hoge welvaartspeil dan door instemming met het democratisch functioneren.

De Nederlandse burger verliest in toenemende mate zijn belangstelling voor, en zijn betrokkenheid bij politiek en bestuur. Als het opkomstpercentage bij verkiezingen voortdurend daalt, met voor de laatste Provinciale Statenverkiezingen een historisch dieptepunt van 52 %, dan is dat een teken aan de wand. Als daarbij het grootste deel van de wél opgekomen kiezers zich laat leiden door een oordeel over de landelijke politiek, is het paradoxaal gevolg dat soms de provincie zich niets van de uitslag aantrekt, terwijl de landelijke coalitie in de problemen raakt. Van de politieke partijen, die in ons parlementaire systeem de machtscentra bij uitstek zijn geworden, is slechts 4 % van de kiezers lid. Het probleem is nu dat de geringe betrokkenheid bij politieke besluitvorming er toe zal leiden dat de legitimatie ervan wordt aangetast.

De eerder gesignaleerde statistische tevredenheid van de Nederlanders mag ons al evenmin de ogen doen sluiten voor de toenemende – en helaas vaak terechte – kritiek op het functioneren van de overheid. In de afgelopen jaren zijn door enquêtes, parlementaire onderzoeken, door Ombudsman, Rekenkamer en wat dies meer zij, in toenemende mate beleidsfouten en zelfs onrechtmatigheden in het bestuurlijk handelen aan de kaak gesteld. Zelf heb ik deelgenomen aan het debat over één van de parlementaire enquêtes, en daaraan twee wat cynische vragen overgehouden. Zouden de geconstateerde fouten uit het verleden nu werkelijk leiden tot fundamentele verbeteringen in de toekomst? En, zou het op beleidsterreinen die niet in de schijnwerper van een onderzoek hebben gestaan nu werkelijk beter gaan? [...]

Tot zover de opsomming van een aantal knelpunten in het politieke en bestuurlijke bestel van ons land. Knelpunten die grosso modo zijn terug te voeren tot een tweetal probleemvelden: enerzijds de relatie tussen kiezer en gekozene, en anderzijds het functioneren van de overheid, als bestuur en als wetgever. Met als verbindend thema: de legitimatie van politiek en overheid. Het zijn dezelfde probleemvelden die centraal stonden in het rapport van de Commissie Vraagpunten, naar haar voorzitter ook wel de Commissie Deetman genoemd, dat op 19 maart 1991 in de Tweede Kamer werd besproken.

Het rapport, voortgekomen uit een door Hans van Mierlo bij het debat over de regeringsverklaring in 1989 ingediende motie, is in de loop van 1990 opgesteld door een commissie van fractievoorzitters en fractiespecialisten uit de Tweede Kamer, onder leiding van de voorzitter van die Kamer. Inhoudelijk lijkt het rapport enigszins op het resultaat van een langdurige brainstormsessie: het mondt uit in een groot aantal suggesties en vraagpunten, gegroepeerd over vijf hoofdstukken: de overheid, kiezer-gekozene, wetgeving, werkwijze van de Tweede Kamer en Europese ontwikkelingen. Sommige van die suggesties lenen zich voor vrijwel onmiddellijke invoering, sommige punten vragen uitgebreide verdere bestudering zonder dat op dit moment al een communis opinio over de oplossing zichtbaar is. Het is onmogelijk om in het kader van dit artikel in te gaan op alle suggesties en vraagpunten. Ik beperk mij daarom in het navolgende tot een tweetal onderwerpen uit onze inbreng in het Deetman-debat. Allereerst de visie van D66 op de twee probleemvelden die ik schetste. Vervolgens sta ik stil bij

één hoofdstuk uit het rapport van de Commissie Vraagpunten: dat over de relatie tussen kiezer en gekozene.

Daaraan voorafgaand nog een ander punt van kritiek dat in beschouwingen over het Rapport van de Commissie Vraagpunten een aantal malen naar voren kwam: is het nou nodig om al die oude staatsrechtelijke koeien weer uit de sloot te halen? Het antwoord moet toch zijn: evenals een mooi zeventiende-eeuws grachtenpand voortdurend restauratie behoeft om de tand des tijds te kunnen doorstaan, evenzo mag in een levende democratie de discussie over verbetering en vernieuwing van het staatsbestel nooit tot stilstand komen, zeker niet zolang de knelpunten die in dat bestel worden gesignaleerd toenemen in ernst en omvang. En zolang geen nieuwe, niet eerder ontdekte oplossingen worden gevonden betekent dat per definitie dat oude, eerder verworpen gedachten steeds opnieuw tegen het licht moeten worden gehouden om te bezien of de problemen van vandaag realisering alsnog noodzakelijk maken. Daar komt nog iets bij. Terecht besteedt de Commissie in haar rapport grote aandacht aan wat een jurist zou noemen: een nieuw feit in de discussie.

De versnelling van het Europese integratieproces vraagt van ons niet alleen een standpunt over de toekomstige structuur van Europa, zij zal evenzeer ingrijpende consequenties hebben voor het binnenlands bestuur. Taken en bevoegdheden worden herverkaveld tussen nationale en communautaire organen. De nationale wetgever raakt meer en meer gebonden aan regels van een hogere orde. De zo vurig gewenste democratisering van Europa zal grote invloed hebben op het functioneren van politiek en parlement in de lidstaten. De – ook door de commissie Deetman uitgesproken – wens om onze invloed bij de vormgeving van de Gemeenschap te optimaliseren roept de vraag op hoe ons land in dat proces zo sterk mogelijk vertegenwoordigd kan zijn. Kortom: de komende Europese integratie zal een zo ingrijpende invloed hebben op ons staatsbestel, dat het alleen al daarom noodzakelijk is de discussie te heropenen, en voorstellen voor verandering te bespreken.

Voorzitter! Mijn fractie, de politieke partij D66 moet ik zeggen, heeft sinds het begin van haar bestaan gepleit voor politieke en staatkundige vernieuwing. Dat is geen gemakkelijke boodschap, die bovendien het risico in zich draagt versmald te worden tot trefwoorden als gekozen burgemeester en

districtenstelsel. Deze zijn echter een onaanvaardbaar simplificatie van de analyse en het gedachtengoed van D66. Laat ik daarom voorop stellen vanuit welke visie wij de voorstellen van de Commissie Vraagpunten tegemoet zijn getreden. De staatsrechtelijke structuren waarmee wij Nederland besturen zijn grotendeels vastgelegd in de vorige eeuw, met voor het laatst een ingrijpende wijziging in 1917. De samenleving die wij met die structuren pogen te besturen is echter voortdurend aan verandering onderhevig, en die veranderingen zijn na de tweede wereldoorlog in een stroomversnelling geraakt.

De Nederlandse burger heeft een emancipatieproces doorgemaakt dat hem beter opgeleid, zelfbewuster, kritischer, kortom: mondiger heeft gemaakt. De opkomst van de informatiemaatschappij heeft ook de kennis verschaft om aan die mondigheid ook inhoud te geven. Maar wat we hebben nagelaten is, om de politieke structuren zodanig méé te veranderen, dat hij daarin zijn toegenomen mondigheid tot uiting kan brengen. In plaats van te kiezen voor iemand die hem in de politiek vertegenwoordigt en die daarop aanspreekbaar is, geeft hij met zijn stem een blanco volmacht aan een machtscentrum, een politieke partij. Achter de rug van de lijsttrekker sluipt een anonieme fractie de Kamer binnen. In plaats van invloed te hebben op wie de macht zal uitoefenen en hoe het beleid zal zijn, moet maar worden afgewacht wat de uitkomst zal zijn van het onzichtbare en oncontroleerbare proces van coalitievorming en regeerakkoord. Is het dan een wonder dat die burger zijn betrokkenheid bij de politiek verliest? Dat hij zijn mondigheid in andere richtingen stuurt? Dat hij zich niet tot de politiek maar tot de media wendt als hij zijn mening kwijt wil? Dat hij zijn toevlucht zoekt tot buitenparlementaire actie als hij invloed wil hebben? Dat hij zich niet tot de politiek, maar tot de rechter wendt als hij het ergens niet mee eens is? Met als gevolg dat wij ons het hoofd breken over de overbelasting van de Rechterlijke Macht en de juridisering van de samenleving?

Ook de samenleving is ingrijpend veranderd. De vertrouwde en overzichtelijke groepsverbanden zijn verbroken, met de twee keerzijden van die medaille: enerzijds het wegvallen van de groepsnormering met zijn gevolgen voor het normbesef (men leze er de Nota 'Recht in beweging' op na!), anderzijds de vergroting van de mogelijkheid tot zelfontplooiing in de individueel gekozen richting. Het zijn met name de politieke partijen die dit proces

aan den lijve hebben ondervonden. De meest cruciale verandering in het stemgedrag is, dat de vanzelfsprekendheid is weggevallen: ik behoor tot die groep, dus stem ik op die partij. Om met de Commissie Biesheuvel te spreken: 'De kiezer richt zich vaak tot die partij die de grootste gemene deler van door hem van belang geachte standpunten propageert.' Het duidelijkst manifesteert zich dat in het gestaag toenemen van het aantal zwevende kiezers, een verschijnsel dat wij niet kunnen afdoen met een zeker *dédain* jegens trouweloosheid, maar juist moeten beschouwen als de weerslag van een mondig kiezerskorps, dat door vanzelfsprekendheden heen breekt.

De Commissie Vraagpunten is in haar rapport op de rol en het functioneren van politieke partijen niet ingegaan. Zij rekende dat niet tot haar taak, en misschien zou dat ook wel te moeilijk zijn geweest gezien de samenstelling van de Commissie. Toch zal het een ieder duidelijk zijn dat juist politieke partijen een grote verantwoordelijkheid dragen voor een proces van politieke en bestuurlijke vernieuwing. Deze zullen zich moeten aanpassen aan de veranderingen in de samenleving, en dat is een zware opgave. Historische ideologische uitgangspunten voldoen steeds minder als gemakkelijk herkenbaar uithangbord voor politieke groeperingen. Zij waren immers geënt op tegenstellingen binnen onze samenleving, en op emancipatieprocessen van bevolkingsgroepen. Naarmate die tegenstellingen werden overbrugd en de emancipatieprocessen voortschreden, verminderde hun bruikbaarheid als politiek oriëntatiepunt. De grote opgave voor politieke partijen zal zijn om hun herkenbaarheid, al dan niet vertaald in nieuwe ideologische uitgangspunten, te enten op de nieuwe politieke prioriteiten en omvangrijke problemen waarvoor onze samenleving staat. [...]

Ook de overheid zelf is beknedd geraakt in het spanningsveld tussen eenmaal vastgestelde structuren en een veranderende samenleving. Die samenleving is steeds complexer geworden, door eerder geschetste processen, maar ook door vele andere, zoals de steeds verdergaande internationale verwevenheid en de steeds dominantere rol van technologie en informatie. Tot overmaat van ramp voltrekken veranderingsprocessen zich in die samenleving steeds sneller. De overheid dijde uit, maar zonder dat het bestaande kader daarmee veranderde. De toegenomen complexiteit van de samenleving werd als het ware vertaald naar een steeds grotere complexiteit van de overheid.

Wat de overheid onvoldoende heeft gedaan is zich fundamenteel herbekennen op haar taak, werkwijze en omvang in een veranderde maatschappij.

[...]

Voorzitter! Het beeld dat oprijst is dat van een overheid die zich dik heeft gemaakt, letterlijk en figuurlijk, en die vervolgens zijn eigen pretenties niet kan waarmaken. De overheid doet alsof zij op elk maatschappelijk terrein oplossingen en voorzieningen klaar heeft liggen, zij wekt bij de burger steeds grotere verwachtingen, en vergroot op die manier voortdurend de consumptieve vraag naar overheidshandelen. Maar als die burger dan komt met zijn vraag moet hij nou net niet bij dit loket zijn maar bij een heel ander, is er helaas geen geld meer vanwege de bezuinigingen, of, in het gunstigste geval, wordt zijn vraag opgezogen in een voor hem ondoordringbaar bureaucratisch besluitvormingsproces met onvoorspelbare duur en afloop.

De visie van D66 laat zich als volgt samenvatten. Waar het ons wezenlijk om gaat, is dat de samenleving niet steeds gevangen zit in politieke en bestuurlijke structuren uit het verleden, terwijl die samenleving zelf ingrijpend is veranderd. Dat levert fricties op, en die fricties zullen steeds groter worden. Wij mogen groeiende onverschilligheid voor de politiek en afnemende kwaliteit van de overheid niet beschouwen als schoonheidsfouten, waarmee je in het door ons nu eenmaal gekozen systeem maar moet leren leven. Wij zullen moeten onderkennen dat het sluipende processen zijn, die toenemend in ernst en kwaadaardigheid, de legitimatie van overheid en democratie zullen ondermijnen. Tenzij we bereid zijn om het functioneren van die overheid en van die democratie wezenlijk ter discussie te stellen, en het te modelleren naar de eisen die de huidige samenleving stelt. Bij het bespreken van de vele vraagpunten en suggesties uit het rapport van de Commissie Deetman heeft de D66-fractie deze analyse geoperationaliseerd in een concreet toetsingskader. D66 meent, dat een proces van politieke en staatsrechtelijke vernieuwing gebaseerd zal moeten zijn op vier richtinggevendende uitgangspunten:

1. Het is van essentieel belang dat de betrokkenheid van de burger bij het politieke besluitvormingsproces wordt vergroot. Doen wij dat niet, dan verliest dat proces zijn legitimatie. Dat lukt niet door nog meer ballonnen en petjes in de verkiezingscampagne. De enige weg daartoe is om de invloed

van de kiezer te vergroten, om hem de invloed te geven die hij in een moderne, mondige samenleving behoort te hebben.

2. Even essentieel is dat wij de kwaliteit van de overheid vergroten. Een overheid die haar pretenties niet kan waarmaken roept frustraties op, een overheid die teveel fouten maakt verliest haar geloofwaardigheid. Dat doet afbreuk aan het gezag van de overheid, en, zoals wij hebben moeten constateren, aan de bereidheid om zich aan de door die overheid gestelde regels te houden.

3. Macht en bevoegdheden moeten worden uitgeoefend op de daartoe meest geëigende plaats. Men zou dat kunnen opvatten als de D66-vertaling van het subsidiariteitsbeginsel. Welke plaats het meest geëigend is zullen wij moeten bepalen in het spanningsveld tussen enerzijds de wens om het bestuur zo dicht mogelijk bij de burger te brengen, en anderzijds de constatering dat sommige belangen een afweging vereisen die slechts op nationaal, of zelf Europees niveau kunnen worden gemaakt.

4. Voorwaarde is daarbij, dat geen macht mag worden uitgeoefend zonder democratische controle. Dat lijkt op het eerste gezicht een algemeen geaccepteerd staatsrechtelijk principe, maar de discussie over zaken als Europese besluitvorming, kabinetsformatie en functionele decentralisatie maakt het nodig om dat principe telkens weer te beklemtonen.

Voorzitter! Gewapend met dat uitgangspunt kies ik een iets andere volgorde dan het rapport en begin ik met het hoofdstuk over kiezer en gekozene. Centraal daarin staan de kabinetsformatie en het kiesstelsel, tezamen die twee-eenheid die al decennia lang de spil vormt van discussies over staatsrechtelijke vernieuwing. De staatscommissie-Cals/Donner formuleerde in haar eerste rapport uit 1968 twee eisen waaraan het kiesstelsel in ons land zou moeten voldoen. 'Enerzijds zal het stelsel een zo zuiver mogelijk beeld dienen te geven van de meningen en gevoelens der kiezers. Anderzijds zal het een volksvertegenwoordiging moeten opleveren die krachtens gevormde meerderheid grondslag kan zijn voor de kabinetsformatie en die in staat is, de uit het staatsbestel voortvloeiende taken goed te vervullen.'

De kiezer moet zich vertegenwoordigd weten en moet invloed hebben op de machtsvorming. Het is onze overtuiging dat beide eisen nog altijd onverkort aan onze staatsinrichting moeten worden gesteld en tegelijker tijd moeten wij constateren dat het systeem op beide punten faalt. Het meest van al, omdat de kiezer geen invloed heeft op de machtsvorming of op het daaruit voortvloeiende beleid, niet direct en zelfs niet indirect via de door hem gekozen vertegenwoordigers. De kiezer kiest en vervolgens moet hij maar afwachten. Het proces van machtsvorming voltrekt zich achter gesloten deuren, onvoorspelbaar en oncontroleerbaar, totdat een kabinet en een regeerakkoord uit de bus komen, misschien wel een heel ander kabinet dan die kiezer voor ogen had toen hij stemde. D66 heeft sinds zijn oprichting gepleit voor een gekozen minister-president als een van de wegen om de invloed van de kiezer te vergroten. [...] Zo'n eigen legitimatie van de regering zou een positieve invloed hebben op de vele knelpunten in ons staatsrechtelijk systeem. Zij zou de invloed van de kiezer vergroten en een aansporing zijn voor grotere betrokkenheid. Zij zou het proces van machtsvorming democratisch controleerbaar maken. Zij zou de regering een zelfstandige positie geven ten opzichte van het parlement en vooral ten opzichte van de fracties van de partijen waaruit het kabinet is samengesteld. Dat parlement zal zich meer tegenover de regering kunnen opstellen. Het zal zich onbevangener kunnen concentreren op zijn controlerende taak. Zo kan dan nieuwe inhoud worden gegeven aan de ministeriële verantwoordelijkheid, die nu door de innige gebondenheid tussen kamermeerderheid en kabinet tot een fictie dreigt te worden.

De tweede eis van de staatscommissie-Cals/Donner is dat de kiezer zich vertegenwoordigd moet weten. Wat betekent nu eigenlijk 'je vertegenwoordigd weten'? Betekent dat niet dat je op z'n minst moet weten wie nu eigenlijk degene is die jou vertegenwoordigt? Betekent het niet dat je reëel moet kunnen kiezen voor een vertegenwoordiger die het best in staat is om jouw wensen en gevoelens tot uitdrukking te brengen en dat je in staat moet zijn om die vertegenwoordiger zo nodig ter verantwoording te roepen? Ook op die punten schiet onze staatsinrichting tekort. De kiezer kiest geen vertegenwoordiger, hij stemt op een politieke partij, met als enig persoonlijk element een lijsttrekker. De gekozenen ontlenen hun legitimatie niet aan de kiezer, maar aan hun plaats op een lijst, een plaats die zij verworven hebben door het proces van machtsvorming binnen de zwarte doos van hun politieke partij.

Voorzitter! Versterking van de band tussen kiezer en gekozene door een meer directe vertegenwoordiging is noodzakelijk om de betrokkenheid van burgers bij de politiek te vergroten. Die zal bovendien de positie van het parlement versterken, doordat de leden hun legitimatie directer ontleen aan de kiezer. Wij menen dan ook, dat een nader onderzoek naar het door ons bepleite districtenstelsel – dat overigens, mijnheer Wiebenga, iets heel anders is dan het Engelse districtenstelsel, namelijk een districtenstelsel met een evenredigheidselement erin – en naar het voorstel van de commissie tot een Duitse variant moet plaatsvinden.

Over kabinetsformatie en kiesstelsel maak ik nog één opmerking tot slot. Misschien is het kernprobleem van de bij ons gegroeide politieke cultuur wel dit, dat de band tussen parlement en regering veel hechter is geworden dan de band tussen parlement en burger. Daardoor ontstaat bij die burger het beeld van een overheid die niet namens hem optreedt, maar die zich als een monolithisch blok van regering en parlement tezamen tegenover hem opstelt. Daardoor ontstaat het beeld van een parlement dat zozeer aan het kabinet is geëncouragéerd, dat de controle op dat kabinet eronder lijdt. Dat beeld zullen wij moeten corrigeren, door die gebondenheid te verleggen: minder tussen kabinet en parlement, meer tussen de kiezer en zijn vertegenwoordiger. [...]

Naar een politiek zonder programma's,
interview in het kader van het 25-jarig
bestaan van D66 met Hans van Mierlo
(1991)

Interview door Wout Woltz in het NRC *Handelsblad* van 5 juli

D66 bestaat komende herfst vijftiwintig jaar. De jonge politieke amateurs die het bestel wilden opblazen, zijn niet zo jong meer en langzamerhand redelijk ervaren. Toch is D66 nooit een gewone partij geworden. De Democraten bleven politieke buitenstaanders en een luis in de pels van het politieke zuilensysteem. Ook nu, vijftiwintig jaar later, constateert hun leider Hans van Mierlo dat de politieke structuren niet meer op de maatschappelijke werkelijkheid slaan. Zijn analyse: wij moeten af van gedetailleerde partijprogramma's, de moderne kiezer zal personen gaan kiezen, geen partijen.

[...] Van Mierlo: Iedereen weet dat de maatschappij heel snel verandert. Maar de structuren die de politiek heeft om die maatschappij te besturen veranderen praktisch niet. Dat levert knelpunten op. Maar de macht is niet bereid om de beddingen waaruit zij is voortgekomen, en de spelregels, te veranderen. Het zelfreinigend vermogen van de macht is vrijwel nul. Daar horen niet alleen de regels toe voor het verwerven van macht, maar ook de gevestigde instituten, zelfs als zij zichzelf hebben overleefd.

Je zou kunnen zeggen dat politieke partijen de kanalen waren om de wil van het volk, van de burgers, uit te drukken in regeermacht. De democratie is gebaseerd op demos (volk) en krates (macht hebben, heersen), het volk regeert, maar je kunt nu eenmaal niet met z'n vijftien miljoenen aan tafel gaan zitten en daarom zijn de politieke partijen opgericht als gedelegeerden. Die partijen, oorspronkelijk simpele vertegenwoordigers van een groepsbelang, hebben zich na de Franse revolutie ontwikkeld tot machtsblokken die

de kiezers een compleet maatschappijmodel aanboden. Vooral in de vorige eeuw is de dominantie van de politieke partijen gegroeid met de opkomst van verschillende emancipatiebewegingen. Zo kreeg je partijen met een duidelijke boodschap, voor een specifiek deel van de kiezers. Die situatie troffen wij in Nederland vijftientig jaar geleden aan. Formeel en ook in pretentie is er niet veel veranderd. Maar ook toen waren er al ondergrondse ontwikkelingen die een bedreiging gingen vormen voor dat bestel. Nu zijn die in volle omvang zichtbaar en daardoor kunnen wij er veel meer over zeggen.

Ik denk dat er twee processen werken die het hele leven op z'n kop hebben gezet en die de maatschappij wezenlijk veranderd hebben. Dat zijn de individualisering en de ont-ideologisering. Daar hoort meer bij, bij voorbeeld de secularisering en ook het afbreken van de autoriteit in de jaren zestig. Maar ik wil mij even beperken tot het proces van de individualisering dat als een rode draad door onze West-Europese geschiedenis loopt. Het is de poging van de mens om zich los te maken van de grotere verbanden die hem beheersen. Dat gebeurt al sinds de Middeleeuwen: men probeert zich te ontworstelen aan de Heer, de Seigneur, je krijgt de opkomst van de derde stand, de Renaissance, de Verlichting. Aanvankelijk moest dat groepsgewijs gebeuren omdat er macht veroverd moest worden, maar dat is nu niet meer nodig. De politiek beschouwt de individualisering als een proces waar je voor of tegen kunt zijn, maar dat is onzin. Je bent ook niet voor of tegen een bepaald type weer.

Je bereikt nu een eindstadium, waarin de steeds kleiner wordende groepen zich ontbinden in enkelingen, in iedere burger afzonderlijk. Dat is een waanzinnig, belangrijk cultureel proces. Consumptie en informatie, om maar iets te noemen, worden meer gericht op het individu. Ieder mens wordt meer en meer verantwoordelijk voor zijn eigen lot en krijgt als het even kan, de ruimte om dat lot in te richten. Of het nu de kerk of de staat is: de dominantie van vroeger en de controle binnen de groep zijn in hoge mate verdwenen. De maatschappij verkorrelt als het ware, met alle consequenties van dien. Tegelijkertijd is er sprake van ont-ideologisering; je zou kunnen zeggen het verdwijnen van het geloof in sluitende maatschappijmodellen. De individualisering betekent het verdwijnen van de groep, de ont-ideologisering het verdwijnen van de boodschap.

Ziedaar het probleem van de politieke partijen: de geadresseerde is afwezig en het adres zelf heeft ook geen kracht en autoriteit meer. Daardoor functioneren de politieke partijen niet langer als verzamelaars van de volkswil en dat leidt tot grote problemen in het democratische model. Als je nu roept: arbeiders, treedt niemand meer naar voren. Als je nu roept katholieken, evenmin. Het is niet zo absoluut, want er zijn nog drie kleine protestantse partijen, maar ik heb het over trends, over de grote lijn. In elk geval is het zo dat wij nu grote problemen hebben doordat onze maatschappij is georganiseerd volgens achterhaalde veronderstellingen. Ik noem een voorbeeld: het minimumloon is nu te hoog want het was gebaseerd op de gedachte dat elke man kostwinner is en tenminste een vrouw met twee kinderen moet kunnen onderhouden. Dat soort gezinnen zijn er niet veel meer.

De individualisering is een Europees verschijnsel, maar de ontworteling in Nederland is uniek groot omdat onze situatie uniek is: wij komen uit een zuilenmaatschappij. Iedereen leefde met zijn familie in een zuil en daar zat alles in. In de katholieke zuil trof je de kerk, de politici, de vakbond, de omroep, de sportvereniging, het onderwijs, de gezondheidszorg. Dat was je wereld, zo ben ik ook opgevoed. Omdat iedereen van hetzelfde houtje was, bestond er een gigantische sociale controle en een geweldig paternalisme. Er was ook geen kloof tussen kiezer en gekozene, want alles klonterde samen. Door die strenge sociale controle konden ze de mooiste sociale wetten bedenken. Misbruik; daar werd nauwelijks aan gedacht en was in feite ook onmogelijk. Ons sociale stelsel, het rechtvaardigste ter wereld, kon alleen ontstaan in een zuilenmaatschappij met lage lonen, volledige werkgelegenheid en strikte sociale controle. Het was paternalistisch: papa zorgt voor je, je verdient niet veel maar kijk eens hoe goed en veilig je het hebt. En mede door die perfecte sociale organisatie kon ons land een positie in de wereld veroveren die ver boven onze fysieke grootte uitging. Er was arbeidsrust, we leverden goed en goedkoop, stipt op tijd.

En wat doet de individualisering? Die haalt in twintig jaar het hele zuilenstelsel omver en wat een grote voorsprong was werd een achterstand. Wij onderscheiden ons nu van het buitenland door enkele grote specifieke problemen. Het financieringstekort dat maar niet omlaag wil, het hoge ziekteverzuim, het hoge WAO-gebruik, een waanzinnig hoge arbeidsproductiviteit per werkende. Alleen werken er niet zo veel mensen: in geen van

de ons omringende landen is de arbeidsparticipatie zo laag als hier. Die prijs betalen wij.

Wat betekent dat voor onze bestuurscultuur? We hebben een democratie met regels die gebaseerd zijn op de zuilenmaatschappij. Alle processen tussen kiezer en gekozene, met alle koepels en middenvelden, speelden zich binnen die zuilen af. De verkiezingen gingen dan ook niet over beleid of over mensen, maar over de vraag hoe dik een zuil was. Zo ontstond onze pacificatiedemocratie: de zuilen spraken op alle niveaus met elkaar, maar de macht werd bepaald door de dikte van de zuil. De politici hadden een houding van oké jongens, een keer in de vier jaar mag je zeggen in welke zuil je staat en laat de rest aan ons over. Het was perfect: wel duur, maar ook rustig, met lage lonen, weinig misdaad, perfecte sociale controle. Welk ander land heeft gehoord van gewetensgeld, van mensen die vrijwillig geld aan de belastingdienst stuurden omdat hun geweten knaagde? Zo was het, maar zo is het niet meer.

De rest van Europa kent soortgelijke problemen. Maar net zoals het zuilensysteem een prachtige, unieke sociale wetgeving mogelijk maakte, zijn de problemen hier ook uniek groot. Exponentieel groter dan waar ook. Nu is het zuilenstelsel in elkaar gestort. De burgers wonen er niet meer in maar de politici nog wel. Die zien langzamerhand wat er gebeurt, maar ze houden zich krampachtig vast aan de koepels en de overlegorganen – kortom aan het kale karkas van de zuilenmaatschappij. Dat heeft dramatische gevolgen voor de partijpolitiek. Mijn stelling is dat de ineenstorting van het zuilenstelsel niet alleen de identiteit, maar ook de functionaliteit van de politieke partijen heeft aangetast. Het verdwijnen van de groep in de samenleving is dus een probleem voor alle partijen. Misschien wel het meest voor de Partij van de Arbeid, want als een partij een boodschap had bij de gratie van de groep, dan waren het de sociaal-democraten. Als de groep verdwijnt en de collectiviserende boodschap ook, dan zit een partij die daarop mikte, wel heel scheef. Maar bij alle partijen zit iets scheef, ook bij D66 hoewel wij nu in dat opzicht een lichte voorsprong hebben door onze vermeende achterstand in het verleden, het verwijt dat wij niet wortelden in een ideologische hoofdstroming. Mijn partij is inderdaad niet uit een groep voortgekomen, heeft zich nooit tot een bepaalde groep gericht en heeft ook geen complete, gesloten maatschappijvisie. D66 is buiten het

zuilensysteem ontstaan met een verhaal voor iedereen die het maar wilde kopen.

Niettemin: politieke partijen moeten zich bezinnen op hun functie. En op de vraag hoe zij de kiezers bereiken nu de groepen zijn weggevallen. Ik wil overigens niet zeggen dat er altijd partijen moeten zijn. Het eeuwenlange proces van de individualisering nadert het stadium waarin de technologie de burger in staat stelt zich voldoende weerbaar op te stellen. Het is een wonderlijke coincidentie dat de computer het individuen mogelijk maakt, net op het moment dat zij daarvoor mentaal rijp zijn, om toegang te krijgen tot informatie of tot instituten, zonder bemiddeling en afhankelijkheid van derden. In principe hebben die dan niet meer de bedding van de politieke partijen nodig. Het is niet ondenkbaar dat de grondgedachte van ons democratische systeem ooit te verwezenlijken is zonder het delegatieprincipe en zonder het instrument van de politieke partijen.

[...]

Mijns inziens worden partijen in de toekomst steeds minder de dragers van de boodschap en worden de mensen daarin dat steeds meer. Als de werkelijkheid is dat de kracht van de gezamenlijke boodschap verbleekt en de geadresseerde als groep verdwijnt, dan moet je in de eerste plaats mensen zichtbaar maken voor mensen. Dat betekent een grotere nadruk op personen. Als het denkbeeld en de groep van karakter veranderen, dan blijft de persoon over. Partijen krijgen dan de functie van een kader waarbinnen publieke meningsvorming mogelijk is ten behoeve van het zichtbaar maken van mensen met denkbeelden. En die presenteren zich aan de kiezers. Partijen worden dus algemener, vager in hun eigen boodschap en scheppen ruimte voor personen en voor discussie. Zij hebben dan niet meer het imperatief van de waarheid over de maatschappij, maar bieden als het ware een platform waarop persoonlijkheden zich met hun ideeën, principes en emoties aan het publiek laten zien. Het karakter van partijen wordt dus bepaald door personen die vooraan staan en dat karakter kan dus wisselen. Voor een goede keuze moeten er dan tenminste twee partijen zijn, dat is duidelijk.

Ik voorspel niet dat het zo zal gaan, ik geloof alleen dat dit het beste antwoord is op de processen van individualisering en ont-ideologisering. Kijk,

de christen-democraten en zeker de sociaal-democraten hebben zich daartegen altijd verzet. Het CDA wil geen individuen, dat wenst een coherente maatschappij met het gezin als hechte grondeenheid en de sociaal-democraten willen een solidaire, collectief gerichte samenleving want zij wisten hoe de mensen gelukkig moeten worden. Wij zien dat als verzet tegen het weer, want de burgers volgen hun eigen weg, wat je ook doet.

Het betekent zeker niet dat je alle solidariteit moet opgeven, maar wel dat je in een geïndividualiseerde maatschappij kiest voor een systeem dat daarin goed functioneert. Dan moet je weg van de ideologische modellen en ook weg van de gedachte dat de groep alles bepaalt. Dan moet je zeggen nee, de partij heeft een andere functie gekregen, namelijk die van discussieplatform en service-instituut voor te verkiezen mensen die daar hun postuur, hun denkbeelden en hun karakter kenbaar maken. Je hoeft het dan niet helemaal eens te zijn met zo iemand, dat kan niet. Het gaat ook niet alleen om de standpunten van zo'n politicus, maar ook om de manier waarop hij of zij die heeft gepresenteerd. Dan kun je als kiezer zeggen: ik kies je want ik vertrouw je. Je bent eerlijk, je hebt hersens, je bent gevoelig. Zo ga je toch ook met je vrienden om? Het is bijna menselijk, de politiek wordt bijna menselijk. Nu is het zo dat de partij de grote ideologische boodschap draagt. Daarbinnen ontstaat een zeer uitgebreid programma dat al die partijleden moeten aannemen en dat ook de volksvertegenwoordigers volledig moeten onderschrijven. Dat is een heel andere situatie dan wanneer een volksvertegenwoordiger gebonden is aan zijn eigen verhaal, zijn imago en aan een paar specifieke denkbeelden waar hij voor staat. De zaak wordt minder overzichtelijk en geformaliseerd, maar hij correspondeert veel beter met de werkelijkheid binnen ons zelf.

Ik heb natuurlijk ook niet alle oplossingen. Maar als mijn analyse juist is, dan is het verbroken contact tussen kiezers en gekozenen een zaak voor politieke partijen. En wel in heel Europa, want als ik deze zaken bepraat met mensen in Italië en Spanje, dan zie ik hun ogen oplichten van erkenning. Hoe bereiken we de burgers nog? Met welke boodschap? Hoe maak je die optelsom, hoe maken al die individuen duidelijk wat zij van de macht willen? Wat is de functie van een partijprogramma? Moeten we niet zeggen: we maken geen partijprogramma, wij maken een houding, wij spreken prioriteiten af.

Het verraad van de politiek is dat men net doet alsof er niets aan de hand is. Men hanteert regeerakkoorden en partijprogramma's, men speelt door met de overlegorganen alsof wij nog in een zuilenmaatschappij leven. Het punt is natuurlijk dat de mensen die de macht hebben, er belang bij hebben om de basis van hun macht niet te veranderen. Daarom kijken ze de andere kant op en zeggen zij: jullie zijn niet zo veranderd. De koepels blijven, het middenveld blijft weg – je houdt een lege structuur over want de burgers zijn er uit weggelopen.

Natuurlijk zal het middenveld – de onderwijs- en de gezondheidsorganisaties, alles wat tussen de formele macht aan de top en de burgers in staat – er altijd blijven. Maar het gaat erom van wie het is en voor wie het werkt. Nu staat het in dienst van de politieke top, en niet van de burgers.

Ik realiseer mij wel dat als de maatschappij zich moderniseert en het politieke systeem ook, dat dan voor de huidige partijstructuur enorme consequenties zal hebben. Ook voor ons. Misschien wordt D66 wel overbodig, maar dat zij zo. We hebben dan in elk geval gewerkt als enzym, als lont in het kruitvat. Bij een explosie weet je nooit naar welke kant de brokstukken vliegen, dat moet je accepteren.

D66 als vrijzinnig democratische partij door Meine Henk Klijnsma (1991)

Uit: 2016: een visie van jonge democraten op vijftieng jaar D66,
verder bijdragen van Hein Jaarsma, Frank van Krevel, Steven
Pieters, Michiel Ruts, Elwin Lammers, Roel van der Poort, en
Gaston Siegelaer. Eindredactie: Henk Gossink.

In dit artikel staat de inhoudelijke verwantschap tussen de Vrijzinnig-Democratische Bond (vDB) en D66 centraal. In kort bestek stip ik echter ook nog enkele niet-inhoudelijke overeenkomsten tussen beide partijen aan. Op een aantal plaatsen schenk ik bij mijn beschrijving en analyse van de verwantschap tussen vDB en D66 ook aandacht aan de claims die ook PvdA en vVD op de ideologische erfenis van de vDB laten gelden. Mijn conclusie is – het zal niet verbazen – dat dergelijke claims niet houdbaar zijn.

Het Systemloze model en pragmatisme

Ik wil beginnen met een verwijzing naar de verwantschap tussen het veel besproken pragmatisme van D66 en het ‘systemloze model’ van de vDB-leider Marchant. Een parafrase van een omschrijving van dit model uit de mond van Marchant zelf luidt als volgt: ‘Er moet worden gestreefd naar geleidelijke ontwikkeling van het staatsleven (niet met revolutionaire schokken vooruit en vervolgens onvermijdelijke reacties). De democratische staatsman moet daartoe de geestelijke ontwikkeling van het volksleven waarnemen, bestuderen, en de rechtsvorming, de wetgeving en het bestuur daarnaar richten’. (O. Vries, ‘De vDB als factor in de Nederlandse politiek (1917-1933)’, *BMGN* 1973, 448)

Nu is het pragmatisme van D66 weliswaar niet een samenhangend ideologisch concept, maar meer een soort benaderingswijze van concrete problemen; er ligt mijns inziens een gedachte achter die aangeduid kan worden met de term open ideologie of formele ideologie. Deze open ideologie nu

houdt vrijwel hetzelfde in als het ‘systeemloze model’ van de vDB. Kort en goed komen beide concepten erop neer dat bewust wordt afgezien van een samenhangend geheel van inhoudelijke, al dan niet metafysisch gefundeerde, noties, die als beginselen voor praktisch politiek handelen kunnen gelden. Richtinggevend beginsel is het recht zoals het in het denken en doen van het volk gestalte krijgt (hier is duidelijk de invloed van de leer van de rechtssoevereiniteit waarneembaar; deze leer is in Nederland verbreid door de vrijzinnig-democratische staatsgeleerden H. Krabbe en R. Kranenburg). De overheid (en dus ook de politieke partijen) dienen slechts de infrastructuur, de voorwaarden te scheppen voor een dergelijk proces. Het gaat dus om een ideologie die nadrukkelijk ruimte laat aan nieuwe maatschappelijke en ideële ontwikkelingen die inherent zijn aan een open samenleving.

Essentieel voor het bereiken en handhaven van een open samenleving zijn twee noties:

1. Het creëren van voorwaarden waardoor een open samenleving kan ontstaan en bestaan.
2. In het verlengde daarvan is het nodig het oog open te houden voor nieuwe maatschappelijke ontwikkeling, nieuwe belangen, ideeën en groepen.

De overheid als faciliteiten scheppend instituut

Zowel de vDB als D66 onderscheidden zich op het vlak van het scheppen van voorwaarden van de conservatief-liberale (Vrijheidsbond + voorlopers c.q. vVD) en sociaal-democratische partijen (SDAP cq PvdA). Het onderscheidend vermogen is gelegen in het volgende:

a. Beide vrijzinnig-democratische partijen leggen grote nadruk op staatkundige hervormingen. Ten aanzien van D66 lijkt mij een toelichting hierop overbodig. De vDB splitste zich in 1901 van de Liberale Unie af als een gevolg van meningsverschil over de prioriteit die de voor invoering van het algemeen kiesrecht noodzakelijke Grondwetsherzieningen diende te krijgen. Het is van belang te weten dat het – alweer in de sfeer van het kiesrecht – aan het initiatiefwetsvoorstel van de vDB-voorman Marchant te danken was dat in 1919 het vrouwenkiesrecht werd ingevoerd. Nog steeds actueel is het referendum. Het stemt daarom tot vreugde dat in het vDB-programma van 1936 te lezen is dat de Bond voorstander was van het referendum. Net als D66! Conservatief-liberalen zijn ten aanzien van dit onderwerp meer

conservatief dan liberaal. Voor sociaal-democraten geldt dat laatste weliswaar niet, maar omdat het onderwerp voor hen een lage prioriteit heeft, is het praktische effect hetzelfde. Natuurlijk is het het goed recht van vvd en PvdA om staatkundige hervormingen onnodig respectievelijk luxe te vinden. Het ontnemt beide partijen – anders dan D66 – echter wel het recht zich als ideologisch erfgenaam van de vdb op te werpen.

b. vdb en D66 kenden en kennen een grote waarde toe aan individuele ontplooiing en de voorwaardenscheppende rol van de overheid in dat verband. In de vdb-beginselverklaring van 1901 is dit op welhaast klassieke wijze als volgt omschreven: ‘De vrijzinnig-democratische bond spreekt als beginsel uit, dat door een krachtige sociale wetgeving moet worden aangestuurd op het wegnemen van de maatschappelijke oorzaken, welke tussen leden van het volk ongelijkheid scheppen of versterken, ten aanzien van hunne ontwikkelingsvoorwaarden. Hij is van oordeel dat, ter verkrijging van maatschappelijke vooruitgang, tempering, niet verscherping van den klassenstrijd noodzakelijk is. Enerzijds keurt hij af het streven naar afschaffing van het persoonlijk eigendomsrecht op productiemiddelen, anderzijds verwerpt hij de mening, dat de Staat in het economische leven zijner burgers slechts noodgedwongen, schoorvoetend hoort in te grijpen.’

Duidelijk in dit citaat is dat de vdb in zijn eerste beginselverklaring klare scheidslijnen zowel ten opzichte van de conservatief-liberalen als de sociaal-democraten wilde trekken. Door het accentueren van de positieve vrijheid die voor alle burgers mede door staatsingrijpen moet worden gecreëerd, worden enerzijds de verschillen met het conservatief-liberalisme duidelijk. Het conservatief-liberalisme is namelijk gepreoccupeerd met de negatieve vrijheidsidee, opdat het overheidsvrije domein zo groot mogelijk blijft. In deze visie wordt overheidsinterventie vooral gezien als iets dat onnodige belemmeringen oproept voor ondernemende burgers. Vrijzinnig-democraten daarentegen toetsen het overheidsoptreden op de effecten voor ontplooiingsmogelijkheden van burgers die tot dan toe onvoldoende van hun klassieke vrijheden konden profiteren. De vvd heeft weliswaar de verzorgingsstaat geaccepteerd, zodat de voorgaande schets van de conservatief-liberale opvattingen over overheidsingrijpen in de samenleving niet zonder meer op haar van toepassing konden worden verklaard. Betwijfeld mag echter worden in hoeverre deze aanvaarding voor veel vvd-ers oprecht en van harte

is. Opmerkingen van bijvoorbeeld politiek leider Bolkestein over dit onderwerp geven alle ruimte voor dergelijke twijfel.

Hoe het ook zij, feit is dat D66 veel positiever staat ten opzichte van overheidsingrijpen in de samenleving en die houding doorgaans legitimeert door, net als de vdb, te wijzen op het belang van een dergelijk ingrijpen voor de ontplooiing van individuen. Nu kan gemakkelijk tegen deze redenering worden ingebracht dat de PvdA nog veel positiever staat ten opzichte van staatsinterventie, en dus dienovereenkomstig meer recht heeft zich de ware erfgenaam van het vrijzinnig-democratisch gedachtengoed te noemen. Dit is een misvatting. Zien vrijzinnig-democraten overheidsingrijpen als iets dat gericht is op het scheppen van voorwaarden waarbinnen het individu zijn kansen moet/kan grijpen; voor sociaal-democraten, zowel oude als nieuwe, is dat element veel minder sterk aanwezig. De verantwoordelijkheid van de overheid gaat in ogen van veel sociaal-democraten veel verder dan het enkel scheppen van faciliteiten. Het doel is ook minder het scheppen van gelijke ontplooiingskansen ('ontwikkelingsvoorwaarden' in het oude vdb-jargon) dan wel het actief wegnemen van maatschappelijke ongelijkheid. Bovendien is de sociaal-democratie geneigd op dit punt in termen van groepen, in casu de arbeidersklasse, te denken. Mijn stelling is dat dit niet alleen voor de sdap gold, maar als puntje bij paaltje komt geldt dit nog steeds voor de PvdA, zelfs voor de gematigde PvdA van vandaag de dag.

Een open oog voor nieuwe maatschappelijke ontwikkelingen, groepen en ideeën

Ook wat dit punt betreft kan D66 zich met meer recht de erfgenaam van het gedachtengoed van de vdb noemen dan PvdA en vvd. Zowel vdb als D66 vertoonden hier forse verschillen met de conservatief-liberalen en sociaal-democratische partijen van toen en nu.

Sociaal-democraten waren en zijn geneigd vooral op te komen voor de belangen van de klassieke onderkant van de samenleving, lees de arbeidersklasse. Conservatief-liberalen kennen in de politieke praktijk overwegend waarde toe aan het handhaven van de status quo en dan met name ten aanzien van verdelingsvraagstukken.

Ouderwetse en moderne vrijzinnig-democraten komen daarentegen sterk

op voor groepen die op een andere manier dan de gebruikelijke in de knel zitten. Enkele voorbeelden:

VDB:

- alle vrouwen (ook uit kringen van de gegoede burgerij)
- contract-ambtenaren
- pachtboeren

D66:

- alleenstaanden (ongeacht hun sociaal-economische status)
- bij niet erkende vakbonden aangesloten werknemers (ook als het om hoger- en middelbaar personeel gaat)
- slachtoffers van de pensioenbreuk

Juist omdat sociaal-democraten en conservatief-liberalen nauwe banden onderhouden met de belangenorganisaties van de klassieke onderkant (i.c. de vakbeweging), respectievelijk de handhavers van de status quo inzake verdelingsvraagstukken (i.c. de werkgeversorganisaties), is het voor deze partijen moeilijk – ook al zouden ze het willen – echt open te staan voor de belangen van anderen: het niet klassiek-georganiseerde Nederland.

Bij wijze van illustratie wil ik hier nog een opvallende programmatische overeenkomst tussen VDB en D66 noemen. Beide partijen hebben zich altijd zeer ingezet voor meer participatie van werknemers in bedrijven. Dit hoeft echter niet per definitie langs lijnen van de vakbonden te lopen. Vrijzinnig-democraten van toen en nu hechten nu eenmaal meer waarden aan individuele vertegenwoordiging dan aan organische belangenbehartiging. In hun gehechtheid aan de klassieke Nederlandse organisatiestructuren bevinden sociaal-democraten en conservatief-liberalen zich overigens in goed gezelschap, namelijk dat van het CDA en haar voorgangers.

In het licht van het voorgaande wordt het begrijpelijk dat VDB en D66 ook meer open staan voor nieuwe ideeën en maatschappelijke ontwikkelingen dan sociaal-democraten en conservatief-liberalen, bereid de legitimiteit van het toenmalige bijzonder onderwijs te erkennen en daar ook de bijbehorende consequenties uit te trekken ten aanzien van de financiële gelijkstelling aan het openbaar onderwijs. Het was niet helemaal toevallig dat het uitgerekend de vrijzinnig-democratische voorman Bos was die gevraagd werd de in 1913 gevormde pacificatiecommissie voor te zitten. D66 is vandaag de dag, veel meer dan PvdA en VVD, bereid en in staat de gevolgen van de ontzuiling

voor de inrichting van de samenleving onder ogen te zien. D66 is ook bereid hoge prioriteit toe te kennen aan het oplossen van nieuwe problemen waarvan de ecologische ramp die zich aan het voltrekken is de ernstigste is, ook als de oplossingen ten koste gaan van klassieke belangen. Om al eerder aangegeven redenen is een dergelijke houding voor PvdA en vvd moeilijker.

Niet programmatische overeenkomsten

Naast ideologisch-programmatische gronden waaruit blijkt dat D66 zich de rechtmatige ideologische erfgenaam van de vdb mag noemen, zijn er ook enkele frappante niet-programmatische overeenkomsten:

1. Beide partijen bevinden zich ongeveer op dezelfde plaats in het politieke spectrum: even links van het midden
2. Beide partijen waren lange tijd ongeveer even groot. Sinds 1990 is D66 echter sterk gegroeid, waarbij het nog eens een open vraag is of die groei blijvend is.
3. Beide partijen kenmerkten zich door een losse organisatiestructuur. De leden hebben echter veel directe invloed op de gang van zaken. Ten aanzien van de kandidaatstelling hanteren beide partijen een systeem van open, maar bindende schriftelijke voorverkiezingen onder de leden. Andere partijen in Nederland kennen en kenden dit systeem niet.

Afsluiting

Uit het voorgaande blijkt dat D66 sterke papieren heeft om zich als de rechtmatige erfgenaam van de vdb op te kunnen werpen; om, anders gezegd, zich als de enige, echte Nederlandse vrijzinnig-democratische partij anno 1991 te afficheren. Helaas denkt niet iedereen daar zo over. Dat geldt zowel voor kringen buiten D66, zeker als zij zelf claims op het vrijzinnig-democratische gedachtegoed laten gelden, als spijtig genoeg ook voor vele D66-ers (waaronder zeer prominente partijgangers). Deze kritische partijgangers zien in het vrijzinnig-democratische etiket een te innige omhelzing van alweer een negentiende-eeuwse ideologie met alle negatieve gevolgen van dien voor de vrije ontwikkeling van ideeën en de electorale aftocht. De vrijzinnig-democratische vleugel van de partij heeft daartegen altijd ingebracht dat de vrijzinnig-democratische ideologie door zijn ondogmatische karakter onvergelijkbaar is met de andere gewraakte ideologieën. De vrees voor negatieve gevolgen van een duidelijker bekentenis van D66 tot het vrijzin-

nig-democratische gedachtegoed is daarom volkomen onterecht. Wellicht dat in de volgende 25 jaar van het bestaan van onze partij deze discussie eindelijk eens met een bevredigende afloop kan eindigen.

De waarde van de democratie door Christiaan de Vries (1994)

Het essay *De waarde van de democratie. Over onoverzichtelijkheid, bureaucratisering en publieke ruimte* was een gemeenschappelijke uitgave van het wetenschappelijk bureau, het opleidingscentrum, de bestuurdersvereniging en het landelijk campagne team van D66 in het kader van de verkiezingscampagne in het voorjaar van 1994. Het essay verscheen in januari. Hieronder volgt een bewerkte selectie.

1. Democratie in beweging

D66 staat voor een herwaardering van de democratie. Ook andere partijen hebben, zeker sinds enige tijd, dit motief in hun vaandel bijgeschreven. Toch moet worden vastgesteld dat het streven van D66, te komen tot een herwaardering, nog niet veel steun heeft gekregen.

Een wijdverbreid besef van de noodzaak van een hernieuwd denken over het gehalte van de democratie blijft uit en dat moet verbazen. Alle grote problemen van deze tijd verwijzen direct of indirect naar een gebrek aan openlijke communicatie in de samenleving. Het gaat in feite om het ontbreken van een elementaire vrijheid in het maatschappelijk handelen. Waarom dringt het besef dan niet door dat, om de vrijheid een kans te geven, de hindernissen moeten worden opgeruimd die haar blokkeren? Wellicht is deze impasse te danken aan de wereld van pseudo-openheid die is geschapen.

Zeker, de noodzakelijke openbaarheid die een democratie moet kenmerken, is gewaarborgd met het, in de Grondwet verankerde, wettelijk systeem. Wij gaan op voet van gelijkheid met elkaar om, binnen door het recht getrokken grenzen. En het algemeen kiesrecht verzekert ons van de mogelijkheid om vertegenwoordiging te kiezen in het parlement en in de raden. Dit zijn belangrijke, zo niet de belangrijkste kenmerken van de democratie en de vrijheid die deze verschaft.

Maar wat over het hoofd wordt gezien, is dat hiermee tevens de mogelijkheid is gegeven kritisch stil te staan bij de vraag hoe de democratie zich ontwikkelt. Of beter, hoe de democratische maatschappij zich ontwikkelt. Het lijkt wel of de meesten zich tevreden hebben gesteld met de toestand zoals die zich nu voordoet. Terwijl er toch alle aanleiding is om de democratische samenleving opnieuw te doordenken.

Bijna iedereen stelt vragen, uit twijfels, verhoudt zich in elk geval kritisch tot wat wij als het centrum ervaren van de democratie: de politiek. Maar tegelijk wordt door deze preoccupatie met het functioneren van dé politiek, de hoofdzaak vergeten, namelijk dat het ‘politieke bedrijf’ het epicentrum en dus de afgeleide vormt van het democratisch proces. Politiek zou als begrip al op méér moeten duiden dan dat wat wij ervoor zijn gaan aanzien: Den Haag. Maar dit gaat helemaal op voor democratie.

Democratie betekent méér dan de parlementair-politieke manifestatie ervan is gaan weergeven. Democratie is de afbakening van onze sociale en publieke ruimte in de maatschappij. Zij vormt er het criterium voor en geeft er de betekenis aan: ‘de ruimte voor ons allen’ te zijn. En juist hier zien we de hindernissen en de blokkades opgeworpen. Deze hindernissen en blokkades, het karakter ervan en de wijze waarop zij zouden kunnen worden opgeruimd, vormen het onderwerp van deze tekst.

Eén ding is zeker, zolang wij ‘de’ politiek blijven beschouwen als de enige manifestatie van ‘onze’ democratie’, zolang kunnen wij niet doordringen tot de problemen die de democratie infecteren. Sterker nog, wij lopen het risico haar uit te leveren aan een veel te beperkt denken en handelen, namelijk een denken en handelen vanuit één plaats, het politieke centrum, hoog verheven boven de aarde waarop wij leven.

Daarom heeft D66 gezocht naar vormen van een meer directe democratie, om de politiek terug te kunnen brengen naar de aarde. Dit denken betreft de werking van de parlementaire democratie. En het werd in de loop der tijd aangevuld met voorstellen die het mogelijk zouden maken de afstanden te verkleinen tussen het bestuur en de mensen, overal waar problemen zich voordoen, ook in de bedrijven, en in de instellingen. In het algemeen kan het pleidooi dat D66 levert vóór individualisering worden beschouwd als een pleit

vóór ‘culturele democratie’: voor een fundamentele democratisering van de cultuur, van de samenleving. Bij een dergelijk uitgebreid begrip van democratie gaat het elke keer om de vraag of wij als individuele burgers voldoende reële invloed kunnen uitoefenen op de wijze waarop onze publieke omgeving gestalte krijgt. Om op deze manier het gevoel te kunnen hebben te delen in de macht die de voorwaarden bepaalt waaronder wij leven. ‘Voor wat hoort wat’, zou je kunnen zeggen. De invloed die wij hebben, maakt het ons mogelijk instemming te betuigen met de publieke macht die over ons wordt uitgeoefend.

Sommigen zullen willen tegenwerpen dat het hier om ‘participatie’ gaat: ‘Is het wel nodig dit alles onder te brengen in het concept van democratie?’ Maar hoe ver zijn wij niet afgezakt, als we niet meer zien dat participatie bron én resultaat is van democratie? ‘Participatie’ is helaas in onze taal de technocratische verbuiging geworden van de oorspronkelijke notie van maatschappelijk *handelen* in een democratie. Laten we het op z’n eenvoudigst stellen: iemand zou iets in zijn omgeving willen aanpakken, bijvoorbeeld het onderhoud van het plantsoen voor de deur. Als hij daarvoor deel moet nemen in een commissie of aan een overleg – of inspraakprocedures, dan zal hij daar geen trek in hebben. Het is de manier geworden waarop getoonde betrokkenheid wordt opgenomen in het systeem, maar het is níet wat werd beoogd. Als begrip is participatie naar een hiërarchische relatie gaan verwijzen: participatie is iets dat door anderen, de bestuurlijke bureaucratie, moet worden mogelijk gemaakt. En eenmaal zo beschouwd, verwijdt het begrip zich van de geleefde democratische werkelijkheid.

D66 heeft zich in haar parlementaire werkzaamheid geconcentreerd op de staatsrechtelijke dimensie van het democratievraagstuk. En inderdaad is het belangrijk te blijven waken voor een afglijden van de rechtsstaat in de richting van een systeem, waarin het administreren van de samenleving op zichzelf komt te staan, als het ware doel in zichzelf wordt. De vraag ‘waartoe’ moet gesteld kunnen blijven worden. Daarom probeert D66 het denken levend te houden waarin de verhouding tussen staat en samenleving voorop wordt gesteld, als een wederzijdse betrekking. De staat moet gecontroleerd, de vragen gesteld blijven worden. En dit zou kunnen, nog beter kunnen, als aan de burger méér reële invloed kan worden verschaft op de samenstelling en het handelen van parlement en regering. Het gaat per slot om hún vertegenwoordigers en tot op zekere hoogte om hún regering.

Maar dit voorop gesteld, hiermee is niet alles gezegd over het denken over democratie in D66. Het staatsrecht en als bijzonder onderdeel het kiesrecht, behelzen één dimensie van de democratie. Er is méér.

Het domein van het staatsoptreden is bijna oneindig uitgebreid in de tientallen jaren sinds de oorlog. De overheid en z'n bureaucratie zijn doorgedrongen tot in alle facetten van het maatschappelijk leven. Ten dele is dit een gevolg geweest van bewust beleid, waarin de overheid zich verplichtte rechten te waarborgen, voorzieningen te verrichten en infrastructuren te scheppen. We spreken niet voor niks tegenwoordig over de verzorgingsstaat. Maar ten dele is het een gevolg van een 'beweging op zich', van een uitbreiding die plaatsvond omdat de gevolgen ervan niet werden overzien. En tegen die achtergrond wordt zichtbaar dat aan het democratisch criterium een extra belang toekomt. Want tegenover een zo massieve aanwezigheid van de staat in ons leven zijn wij niet bestand. Dat wil zeggen, indien we ons niet kunnen beroepen op het democratisch recht om het maatschappelijke leven mede vorm te geven. [...]

2. De publieke ruimte, onze omgeving

Als we ook maar iets willen zeggen over de publieke ruimte of de publieke sfeer, dan zullen we stil moeten staan bij de praktijken die haar vorm geven. Kijken naar de praktijk – niet alleen naar de bedoelingen, maar naar wat zich voordoet in eigenlijke zin – dát bepaalt de richting van het denken in D66. Het is de inhoud van haar 'pragmatisme'.

De bonte verzameling van praktijken in de publieke sfeer biedt het beeld van onoverzichtelijkheid waar langzamerhand iedereen op stuk loopt. Dat geldt voor de burger, de ambtenaar én de politicus. De publieke ruimte is bijna zo groot geworden als onze omgeving groot is. We zien er de straten en pleinen en plantsoenen, in het groot de infrastructuur van wegen en recreatieparken. Maar we zien er ook alles wat bijvoorbeeld de aannemers en architecten ons voorschotelen. Het recht houdt er huis. We zien de politici achter de glanzende ruiten van het Binnenhof en de ambtenaren in het kantoor van de stadsdeelraad. In een veelheid van onderwijsinstellingen zien we onderwijzers, leraren en hoofddocenten.

Het onderwijs is weer onderdeel van het grote veld van 'publieke dienstverlening'. Daar maken wij gebruik van als wij onze voorzieningen willen hebben voor internet of onze vuilnis buiten zetten. En wat dachten we van al de instellingen voor de volksgezondheid? Zo kunnen we nog wel even door gaan, het belastingstelsel is er onderdeel van, het stelsel van sociale en arbeidsvoorzieningen, de elektriciteitsvoorziening, de telefoon, enzovoort. De publieke ruimte is het gebied waar wij allen, binnen de door het recht getrokken grenzen, op voet van gelijkheid van gebruik maken en met elkaar omgaan.

Met het uitgroeien van deze publieke ruimte ontstaat evenwel een nieuwe problematiek. Zij is zo omvangrijk geworden, er zijn zo veel maatschappelijke details in opgenomen, dat de grens met de private ruimte steeds dunner, porreuzer, is geworden. Keer op keer stuiten we op deze spanning, bijvoorbeeld als het gaat over de reikwijdte van de controle op de bijstandsuitkering. In het algemeen zou je kunnen zeggen dat, waar wij afhankelijk worden van publieke diensten voor de inrichting van ons leven, het risico groeit van een eenzijdige afhankelijkheid. De principiële relatie van wederzijdse afhankelijkheid tussen de twee gescheiden sferen in de maatschappij wordt verstoord. Dit is een belangrijke ontwikkeling, belangrijk genoeg om na te gaan hoe het zo gekomen is. Laten we daarom kijken naar haar voorgeschiedenis.

2.1 De verzuilde samenleving

Nog niet zo lang geleden was er sprake van een andere opzet en structuur van de sociale verhoudingen van afhankelijkheid. Deze waren in politiek en cultureel opzicht georganiseerd in institutionele levensbeschouwelijke verbanden. Wij noemen die 'de zuilen'. Het zuilen-verband was de dominante politiek-culturele organisatiewijze. In ons land domineerden de christelijke zuilen. En ook de sociaal-democraten organiseerden zich op vergelijkbare manier.

De zuilen vormden als het ware verticale institutionele verbanden, waarin de 'publieke' belangen van de eigen groep werden ondergebracht. Het ging dan om gezamenlijke belangen die geen staatszaken waren. Te denken valt aan sociale zorg, ziekenzorg, onderwijs, belangenbehartiging, arbeidszaken en sociale zaken. Wat zich hier organiseerde, was ook de politieke macht. 'Politiek' in de brede betekenis wel te verstaan. De beheerders van de zuil

beheersten veel van het sociale leven. Elke zuil kende ook zijn eigen politieke partij. De Nederlandse maatschappij was een zuilenmaatschappij. En in toenemende mate, zeker na de Tweede Wereldoorlog, zien we hoe mede uit deze verzuilde organisatie de publieke dienstverlening, de moderne verzorgingsstaat, ontstaat.

Al in de periode van wederopbouw na de oorlog, maar zeker met de reorganisatie van de economie en de welvaartsimpuls die dit betekende, ontstond de behoefte aan een algemene publieke organisatie van diensten. Meer welvaart, meer mensen, meer consumptie betekende ook meer behoeften. In de periode van de jaren zestig vindt een versnelde integratie plaats van de privaatrechtelijke collectieve organisatie en de publieke staatsorganisatie. Waar deze niet nodig of mogelijk werd geacht, kwam er een financiële en verscherpte juridische afstemming tussen privaatrechtelijke en publiekrechtelijke instanties.

Wat we zien, is een naar elkaar toe groeien van de verschillende domeinen. Staat en zuil nemen constructie-elementen van elkaar over. Zij versterken elkaar en vloeien langzamerhand in elkaar over, hetgeen tot uitdrukking komt in de publieke of sociale signatuur die de instanties in het kader van de sociale staat of de verzorgingsstaat hebben gekregen. De verzorgingsstaat representeert de afronding van het proces van ontzuiling. Dit proces van ‘ontzuiling’ wijst ons ook op een culturele ontwikkeling, die als het ware tegelijkertijd plaatsvond. Het is wat wij ‘individualisering’ zijn gaan noemen.

2.2 Individualisering van de sociale verhoudingen

De hier beschreven ‘collectivisering’, in de zin van openbare organisatie van de sociale dimensie van de maatschappij, wordt in dezelfde jaren begeleid door een bijzondere culturele ontwikkeling, de individualisering. Je zou kunnen zeggen dat de emancipatie van de sociale organisatiewijze gepaard ging met de emancipatie van de culturele levenswijze. Mensen kregen meer geld, meer spullen in handen, de publieke media ontwikkelden zich, men ging reizen – kortom, de afhankelijkheid van het sociale en ideologische verband verminderde: mensen kwamen op eigen benen te staan. In deze tijd, in de jaren zestig, zien wij het individu ontstaan zoals wij dat nu kennen, vrij geworsteld van al te knellende sociale verbanden, z’n weg zoekend op de ‘markt van welzijn en geluk’.

Het is ook in deze tijd dat D66 werd opgericht. Geheel in de geest van de tijd formuleerde de partij haar eisen tegenover een als te knellend ervaren politiek en bestuurlijk verband. Want het was zonneklaar dat, waar private verbanden direct of indirect onder de verantwoordelijkheid van de staat werden gebracht, de democratische vereisten erbij geformuleerd moesten worden. Toen ontstond de opzichtige onevenwichtigheid die tot uitdrukking komt in het beeld van het dak van de tempel waarvan de zuilen er niet meer staan – een beeld dat later zo treffend door Van Mierlo onder woorden werd gebracht. De nieuwe realiteit zou z'n weg, vooral richting parlement, nog pas weer veel later vinden.

In de hier geformuleerde achterliggende gedachte vinden we de eigenlijke ontstaansgrond van D66. Het gaat om de idee dat, waar de maatschappij zich ontwikkelt, de ontwikkeling van de democratie gelijke tred moet houden. Wanneer dat niet gebeurt, dan ontstaan de onevenwichtigheden waar we toen en nu wéér, zo'n last van hebben. Herwaardering van de democratie in brede zin, we spraken erover aan het begin van deze tekst. Even noodzakelijk als onderschat, is het de pièce de resistance van de politieke ontwikkeling. Maar ons dit realiserend, moeten we verder graven, naar de oorzaken van de onevenwichtigheden. Deze zijn in elk geval ten dele te vinden in de wijze waarop de publieke ruimte zich ontwikkelt. Het is bij uitstek een bureaucratistische ruimte, wat tot uitdrukking komt in een steeds 'rijkere' schakering van geïnstitutionaliseerde betrekkingen. Voorwaarde daarvoor is de individualisering van het maatschappelijk verkeer. En juist hier heeft de bureaucratie een sleutelfunctie. Bureaucratisering werkt actief in op het sociale proces van individualisering en kan zeker niet alleen worden beschouwd als gevolg ervan. Bureaucratisering dient dan te worden opgevat als een mechanisme dat de sociale omgevingen structureert, maar deze hiermee óók formeert, dat daarbij allerlei eisen stelt aan de individuele burger. [...]

2.3 Bureaucratisering van de sociale verhoudingen

Iedereen leeft zijn of haar leven als particulier. Maar we zijn de deur nog niet uitgestapt of we bevinden ons in een leven dat publiek van aard is. We gaan met de tram, met de bus of begeven ons lopend of met de auto op de openbare weg. Deze andere kant van ons bestaan is er een van een sociale natuur. En dat is het resultaat van onze geschiedenis, want het is niet altijd zo geweest.

Lang geleden werden de grenzen van het menselijk bestaan herkenbaar gemarkeerd door de natuur. Enkele keren per jaar moesten we ons een weg banen over een kleipad of een zandweg naar een welgekozen bestemming. Met de ontwikkeling van het stedelijk leven ontstonden echter nieuwe scheidingen, die sociaal van aard waren. Mensen woonden in de Jordaan in een eigen territoir in Amsterdam. Langzamerhand zijn wij eraan gewend geraakt de hele wereld als van ons te beschouwen. [...]

Als we de blik evenwel richten op de werking van de grote ‘stelsels’ die in de samenleving opereren dan komen we op het spoor van de grote problemen die zich aandienen. Het zijn de problemen die wij ondervinden met de regelgeving van de overheid, met de manieren waarop de instanties werken. De discussies over de sociale zekerheid, over de gezondheidszorg, het onderwijs, over de rechtshandhaving, verwijzen alle op hun beurt weer naar het uiteenlopen van de manieren waarop stelsels werken en hoe wij als burgers ervan gebruik zouden willen maken. Het geeft toch te denken dat zelfs de deskundigen in verwarring zijn omtrent de aard en de omvang van de problemen. Als de deskundigen er al niet uitkomen, hoe is het dan gesteld met de individuele burger?

Wat opvalt, bij nadere bestudering van het vraagstuk, is de steeds terugkerende zelfde signatuur ervan. Het blijkt vooral een bureaucratisch mechanisme dat werkzaam is en niet alleen binnen de staatsapparaten: het is een mechanisme van ordening van de samenleving geworden.

[...]

Maar van even grote betekenis is het feit dat de deskundigen in eigen ruimtes opereren. Wij praten met de huisarts, krijgen een verwijzing voor een specialist. Op het moment dat wij de kamer van de specialist binnenkomen, treden we toe tot een nieuwe wereld. En oh wee, als we dan weer van de ene specialist naar de andere gaan. Het probleem wordt zichtbaar wanneer wij merken dat er geen behoorlijk contact is tussen de ene en de andere arts, tussen de ene en de andere expert. Elke deskundige opereert weer in en vanuit de eigen ruimte. En inderdaad bouwt elke nieuwe deskundige weer z'n eigen dossier op. Elke deskundigheid geeft immers recht op het eigen oordeel, dáárop is de organisatie dan ook gericht.

Het belang van het deskundig oordeel en de wijze van organisatie die hierbij hoort, blijken de voornaamste bouwstenen van het bureaucratisch proces. Ieder doet z'n werk naar beste weten en kunnen. Maar wat zoek raakt, is het meest wezenlijke, namelijk de communicatie tussen degene die het aangaat en degenen die zich het probleem 'ambtshalve' toe-eigenen.

Het zal duidelijk zijn dat het hier geen uitzonderlijk probleem betreft dat alleen de gezondheidszorg kenmerkt. De hele publieke wereld is ervan doortrokken geraakt. Of wij het nou hebben over het recht en de juristen, het onderwijs en de leraren of de ambtelijke wereld en zijn ambtenaren, als men kan functioneren vanuit de eigen ruimte waarin men koning is, dan ontstaat het probleem van de afstand tot degene die afhankelijk zijn van de arbeid die er wordt geleverd. Het geeft elke instantie die zo is ingericht een voor-sprong op de burger. Wat een wederkerige afhankelijkheid zou moeten zijn, wordt omgetoverd tot een eenzijdige afhankelijkheid. En dit wordt temeer een probleem als we moeten constateren dat het publieke domein zich alleen maar uitbreidt en uitbreidt.

[...]

3.3 Parlementaire democratie

De parlementaire democratie zal alle twijfels en verwarring omtrent haar functioneren pas te boven komen als zij weer erkenning kan bieden. Als zij kan optreden als erkende representatie van de bevolking in de maatschappij waaraan zij een politieke vorm biedt. Het gaat hier van meet af aan om een politiek probleem, in de diepere betekenis van het woord. En in tegenstelling tot een huidige tendens die de kop op steekt: het volstaat niet de ontwikkeling van de parlementaire democratie te denken in termen van een neutralisering van haar politieke functie, teneinde een neutralere, bedrijfsmatige techniek van (machts-)beheersing mogelijk te maken. In een dergelijke gedachtegang worden de rollen omgedraaid. Vraagstukken van uitvoering komen voorop te staan, maar we lopen het risico dat de discussie over de aard en de inhoud van de vraagstukken zelf niet meer wordt gevoerd. In feite zitten we midden in deze beweging. Het op zo grote schaal functioneren van een maatschappelijke bureaucratie heeft de reductie van het denken mogelijk gemaakt: in termen van uitvoering. En dit schept de illusie dat een perfectionering van de uitvoering ook de problemen zal opheffen, waarin de democratie verkeert.

De beschouwing die de vrucht is van deze illusie heeft het vraagstuk van de macht, nu ook naar de idee, doen ondergaan in het vraagstuk van uitvoering. Zij heeft het verbasterd tot een kwestie van efficiëntie. Maar zo wordt het vraagstuk van de macht verduisterd. De macht, die onderduikt in de catacomben van de maatschappelijke bureaucratie, kan daar woekeren, zonder publieke controle, zonder de openbaarheid die haar controleert. En vooral: zonder de politieke afweging van de belangen, in welke naam zij, als macht, opereert.

Een dergelijke ‘neutrale of instrumentele’ beschouwing moet worden opgevat als onderdeel van het proces dat gaande is en dat getypeerd moet worden als bureaucratisch mechanisme. Haar voor sprekers maken gebruik van de dekking die een ‘wetenschappelijke legitimatie’ hen verschaft en als zij het hiermee niet redden dan kunnen zij zich altijd nog beroepen op het ‘gezond verstand’. Dit laatste is het gezonde verstand van de bedrijfsadviseur – maar hoe gezond is dit verstand als het zich van toepassing verklaart op iets dat naar zijn aard niet bedrijfsmatig is: het politieke? [...] Wanneer het ‘bedrijfsmatige’, het ‘efficiënte’, evenwel tot norm is verheven dan treedt een verwijdering in werking: men verwijdert zich van het democratisch motief.

In dit stuk gaat het erom, een en ander te plaatsen in een breder analysekader. [...] De analyse startte met de overweging dat er sprake is van een overwoekering van de private ruimte en van de leefwereld van mensen, door een geïnstrumentaliseerde overheidsruimte en de bureaucratische werking van haar instellingen.

Mensen hebben evenwel, zolang als dat voor hen mogelijk is, behoefte aan een ‘eigen leven’ waarin zij zonder tussenkomst van de staat de dingen regelen en ervan genieten. De notie wordt dan extra belangrijk dat een dergelijke bureaucratievrije dimensie van het sociale leven slechts gegarandeerd kan worden met politieke middelen en wel in een democratie. Bij ons is dat een parlementaire democratie, waarin gewaarborgde rechten, openbaarheid en de reële mogelijkheid tot het uitoefenen van invloed, doorslaggevende elementen zouden moeten vormen van het politieke bestel.

Welke zijn dan reële mogelijkheden tot het uitoefenen van invloed, die noodzakelijk zijn voor de burger om het recht op het eigen leven te waarborgen? Wanneer hij of zij dit recht niet heeft en niet leeft, dan is het al mis.

Dan voelt men zich geleefd en hoeven wij ons geen illusie te maken omtrent de werkelijke ontwikkeling van de democratie.

Dit moet ook het antwoord zijn aan het groeiende leger van sceptici die menen dat ‘de burger heel wel in staat is zijn eigen boontjes te doppen’. Dát nu is maar de vraag. Het is de vraag of de burger daartoe voldoende ruimte bezit. En dat is al helemaal de vraag als wij zouden afstappen van de algemene notie van het burgerschap, denkende aan al die verschillende mensen, in de oude volkswijken én in Wassenaar, of in het westen en in het oosten van het land. Zullen zij nog genoeg ruimte vinden de eigen levenswijze te ontwikkelen, waartoe naast eten en drinken ook de identiteitsvormende eigen expressie en cultuur behoren? Die ontwikkelen zij in relatie tot hun omgeving. Maar hoe bruikbaar zal die omgeving daarvoor zijn, wanneer die haar eigenheid verliest – deze eigenheid verloren is gegaan in een schier eindeloos proces van bureaucratische gelijkshakeling? [...]

Hoezeer de deskundigen en met name de ‘managers’ onder hen ook denken dat de burgers hun eigen boontjes wel kunnen doppen, in de organisatie van de publieke ruimte en dienstverlening hebben zij op diezelfde burgers een onoverbrugbare voorsprong. De rol van de deskundige mag niet worden onderschat en juist daarom is het de politicus die opnieuw een hoofdrol voor zich moet opeisen, om aan de krachtsverhoudingen een wending te geven. Het zal er om gaan opnieuw inhoud te verschaffen aan het primaat van het politieke, dáárin bestaat de opdracht voor de politiek.

Een maatschappelijke democratie. Over individualiteit, zelfbeschikking en de noodzaak voor participatie van allen door Pieter Fokkink (1997)

Uit: *Idee*, 18 (1997), nr. 1, 4-6. Hieronder volgt een ter gelegenheid van dit boek bewerkte versie.

Bij vrijwel alle beleidsmaatregelen wordt er van een veelal impliciet blijvende visie op de mens uit gegaan. Ook bij D66. Of het nu gaat om onderwijs, gezondheidszorg, welzijn, ruimtelijke ordening, of welk ander beleidsterrein dan ook, telkens ‘veronderstellen’ we iets ten aanzien van de mens. In het politieke debat figureert steeds vaker ‘de’ mondige, geëmancipeerde en geïndividualiseerde mens. Waar komt die visie vandaan, waar het ene deel van de samenleving, waaronder D66, zo trots op is, terwijl een ander deel van de samenleving er tegen te hoop loopt? De loop der geschiedenis geeft aan dat de individualisering – tegen alle weerstand en kritiek in – doorzet. Dat hoeft echter niet in te houden dat er tussen mensen geen sociale bindingen meer bestaan.

Politieke crisis en de moraal

Het is gebruikelijk om bij de vraag naar de sociale binding in de samenleving als eerste naar de cultuur, de normen en waarden, kortom de moraal te kijken. Dan worden de ‘beseffen’ (verantwoordelijkheids-, plichts- etc.), de ‘heiden’ (verdraagzaam-, rechtvaardig-, rechtschapen-, etc.), de ‘schappen’ (ouder-, broeder-, nabuur-, vriend-, etc.) en de ‘zinnen’ (gemeenschaps-, burger-, etc.) van stal gehaald om te bepalen of we met z’n allen nog wel willen deugen. De vraag is echter of die ‘sociale’ bindingen wel zo exclusief van culturele of morele aard zijn. Karakteristiek voor de huidige tijd is bovendien de enorme structurele afhankelijkheid van elkaar. Hoe groot ieders zelfwerkzaamheid ook is, volledig zelfredzaam is niemand. De complexe

infrastructuur van onder meer productie, communicatie, distributie, energie en mobiliteit, creëert een steeds grotere wederzijdse afhankelijkheid, die ook wel interdependentie wordt genoemd. De echte 'binding' in de steeds mondialer wordende samenleving is sterk technologisch bepaald.

De politiek koesterde tot voor kort de illusie dat het op de complexiteit van het 'samenleven' een beslissende invloed kon uitoefenen. In de praktijk blijkt dat echter nauwelijks het geval te zijn. Veel van de ontwikkelingen, die bepalen hoe de mensen met elkaar samenleven, ontsnappen aan beïnvloeding via de politiek. Wanneer het politiek onvermogen groot is, ligt de uitlaatklep van de moraal op de loer. Het debat over de moraal duidt op de aanwezigheid van een crisis in de politieke instituties, op het onvermogen voor de complexe problemen werkbare en duurzame oplossingen te vinden. De crisis draait om de vraag naar de aard en de kracht van de sociale bindingen in de samenleving en niet om die naar de zin van het bestaan. Dáárom is het ook van politiek belang aandacht te besteden aan de plaats en betekenis van de mens in de samenleving.

Mens, medemens en samenleving

In het politieke denken over 'de mens' gaat het om een drietal verhoudingen: de mens in relatie tot de natuur, tot de medemens en tot de samenleving. De mens heeft de natuur altijd bewerkt, in cultuur gebracht en is zelf onderdeel van de natuur. Wetenschap en techniek zijn bij uitstek hier ingezet om de problemen van leven en overleven, zelfbehoud en voortbestaan, arbeid en milieu tot een oplossing te brengen.

Hier begint voor D66 het tot stand brengen van een politieke visie. Kijken we naar de natuur als oneindige hulpbron voor de mens, als onuitputtelijk en zich herstellend, of juist als eindig en iets met een eigen waarde? Gaan we ervan uit dat we natuur wel kunnen beheersen of dat zoiets arrogantie is en onze capaciteiten te boven gaat? Moeten we de natuur nemen, zoals die is? Thans toetsen we opvattingen over de mens-natuur verhouding aan waarden als duurzaamheid en zorgzaamheid. Een politieke visie is evenzeer noodzakelijk voor onze relatie met onze medemens. Zien we die in termen van het 'eigene' en het 'vreemde'? Laten we ons in de relatie leiden door onbekendheid en angst, of juist door openheid en vertrouwen? Nu de externe veiligheid steeds minder problematisch lijkt, neemt het interne

onveiligheidsgevoel toe. Burgers kunnen hun veiligheid niet in eigen hand nemen. ‘Die pet past ons allemaal’ betekent niet dat je hem ook mag opzetten. Dat zou de grondslag van de staat aantasten. We toetsen opvattingen over de verhouding van mens en medemens aan waarden als gerechtigheid, vrijheid en zekerheid. Als derde verhouding, die overigens niet los van de beide vorige kan worden gezien, gaat het over de mens in de samenleving. Hoe ga je om met de verschillen, die er tussen mensen bestaan? Hoe leiden deze verschillen tot specifieke samenlevingsvormen? We hebben het dan over kansen en capaciteiten, verwerving en verdeling, behoeften en voorzieningen. Vragen over de mens in de samenleving en de antwoorden toetsen we aan waarden als gelijkheid, rechtvaardigheid en solidariteit.

Traditie, moderniteit, en anti-moderniteit

De ‘moderne’ opvatting over de mens is de uitkomst van een lang historisch proces. Geleidelijk hebben zich politieke processen ontwikkeld, waarin de rol van elke deelnemer als volstrekt gelijkwaardig wordt opgevat. Deze ontwikkeling is tegen het einde van de twintigste eeuw tot volle wasdom gekomen. De kritiek op deze moderne opvatting wordt altijd geformuleerd op basis van de toegenomen en toenemende waardering voor het individuele die ten koste zou gaan van de waardering voor het gemeenschappelijke. Deze kritiek heeft vele verschijningsvormen, maar de belangrijkste is de discussie over de vraag wat mensen nu eigenlijk nog bindt. [...].

Ga je uit van het universeel menselijke dat ieder mens eigen is, of leg je de nadruk op het bijzondere waarin elke gemeenschap of elk mens uniek is? In het bevorderen van de mensenrechten gaan we uit van het universeel-menselijke. Bij de discussie over burgerrechten gaat het al over de bijzondere situatie in een politieke gemeenschap.

Ga je er van uit dat een ieder in staat is uit z'n onmondigheid te treden op grond van het zelfstandige vermogen zijn verstand te gebruiken met aanvaarding van de grenzen daarvan, of behoeft dat altijd de leiding van enig ‘ander’? In de politiek een heikele tegenstelling tussen diegenen die een onbeperkt vertrouwen hebben in het verstandige en redelijke van de mens en diegenen die de absolute noodzaak van autoriteit, leiding en hiërarchie daarbij bepleiten.

Bepleit je een kritische instelling ten opzichte van alle gezag pretenties, ongeacht of die van monarchistische, religieuze of wetenschappelijke aard zijn, óf beklemtoon je juist de waarde van dat gezag? [...] Bevorder je de

emancipatie als ‘ontvoogding’, als bevrijding uit de slavernij van welke aard ook, of benadruk je een verplichte dienstbaarheid van de een aan enig ander?

De moderniteit kent als het ware twee, impliciet tegenstrijdige erfdelen. In het ene deel wordt de mens ‘mondig’ en is er sprake van ‘emancipatie’. In dit deel gaat men uit van het concept van de autonome mens die langs de weg van de rede in staat is tot zelfbepaling. Het biedt ons een mensbeeld van redelijkheid, maar wel één van abstract-universele signatuur. Als mens bezitten we het vermogen tot redelijkheid en kunnen we elkaar ook bezien als gelijkberechtigd. We kunnen het redelijke in elkaar erkennen als basis voor het aangaan van verplichtingen ten opzichte van elkaar. Dit is het mensbeeld dat D66 huldigt. Daartegenover staat het erfdeel, waarin de mens zich laat leiden door begeerten en verlangens: de heteronome mens, die zich laat leiden door gemeenschap en traditie. Dit erfdeel daagt ons uit om het bijzondere, het unieke in elk mens te gaan waarderen. Niet het abstract-universele, waarin we gelijk zijn, maar het concrete, waarin we verschillen, is aan de orde.

De mens ontwikkelt individualiteit

Beide erfdelen strijden met elkaar in het individualiseringsdebat. Geleidelijk aan werd de idee van de mens als gemeenschapswezen vervangen door de idee dat ieder mens noodzakelijkerwijze als individu erkend dient te worden. De zelfstandigheid van de mens als individu is bij wijze van spreken geleidelijk ‘ontdekt’. Door het proces van individualisering is de, zeker voor D66, belangrijke vraag naar de verhouding tussen individu en samenleving opgekomen.

Het individualisme zet zich als ideologie af tegen het collectivisme en stelt het belang van het individu boven dat van de samenleving. In deze opvatting is de samenleving als iets zelfstandigs onbestaanbaar en uitsluitend af te leiden uit het individu. Het primaat van het individu betekent dat de samenleving alleen gedacht kan worden als een verzameling van individuen. De samenleving heeft geen zelfstandig karakter en is slechts dienstbaar aan het individu: men vormt een samenleving vanuit een welbegrepen eigenbelang, slechts ‘verplichtend’ ten opzichte van de samenleving voor zover en indien dat eigenbelang gerealiseerd kan worden! Het ‘atomistisch’ individualisme manifesteert zich op deze wijze, waarbij de uniciteit van het individu en de onbelemmerde ontplooiingsmogelijkheid daarvan als het hoogste

ideaal wordt gezien. Weliswaar wordt ‘verondersteld’ dat zo iets tevens goed voor het geheel is, doch de beoordelingsnorm daartoe is en blijft het individu. We vinden deze gedachtegang ook terug in het vrije marktdenken. Het atomistisch individualisme definieert de samenleving en de politieke gemeenschap als ‘tegenover’ het individu.

Democratisch ideaal

Het besef dat elk mens telt hoeft niet te betekenen dat daarom dan ook in sociaal en politiek opzicht het unieke of het eigenbelang van elk mens tot maat voor het handelen moet worden genomen. Voor een democratische samenleving is immers primair de vraag aan de orde hoe en waar vanuit wij ons gezamenlijk en in alle redelijkheid de wet kunnen stellen, waar we ons vervolgens aan kunnen houden. Het democratisch ideaal van D66 accentueert de gezamenlijkheid van alle mensen in het realiseren van hun individuele zelfbeschikking. Deze democratische visie gaat meer uit van wat mensen op grond van hun mens-zijn gemeenschappelijk hebben, dan van wat hen scheidt. Het herkennen van het medemenselijke in de medemens biedt voor D66 een grond om ten aanzien van die medemens ‘verplichtingen’ aan te gaan. Dat is op zich niet gebonden aan een toevallige territoriale staat of natie. In termen van medemenselijkheid is een Somaliër of Chinees een even waardige medemens als een Nederlander. Het is in feite de grondslag van het denken over de altijd en overal geldende universele mensenrechten.

Het erkennen van voor elk mens geldende ‘rechten’ is ‘verplichtend’. Immers, elke ‘ontkenning’ van enig recht aan enig ander, is in feite een ontkenning ten aanzien van zichzelf. Het gaat op voor alle mensen en voor de idee van gemeenschap tussen die mensen. Datgene wat mensen als mensen gemeenschappelijk hebben, kan leiden tot wederzijdse erkenning als maat voor het handelen. Individuele vrijheid als grondslag voor democratie floreert in de visie van D66 pas in de verbondenheid met anderen zonder dat die verbondenheid de vrijheid tot handelen belemmert, doch begrenst door ieders vrijheid. Daar waar de mens niet uitgedaagd en geconfronteerd wordt met de medemens, kan zich geen individualiteit ontwikkelen. Daarom is individualiteit voortdurend in ontwikkeling en verandert zij onophoudelijk. Juist doordat we met en door anderen erkend worden als individu, zijn we in staat ten opzichte van ieder ander te erkennen dat er sprake is van gelijke rechten op grond van zijn mens-zijn en dat die de basis vormen voor het

omgaan met ieders vrijheid in de samenleving. Op deze wijze zijn erkende rechten ‘verplichtend’ waar je niet om een kunt. In de asielzoeker manifesteert het zich in ultieme vorm. Maar ook de werkeloze verplicht ons zijn recht op arbeid als medemens te erkennen. De samenleving mag individuen niet uitsluiten, terwijl ook individuen zich niet aan de samenleving mogen onttrekken. Dit alles heeft als oogmerk dat ieders individualiteit wordt bevorderd. [...]

Participatie als lerende toekomst

[...] Het voortdurend blijven zoeken naar mogelijkheden mensen in de besluitvorming over zaken die hen aangaan te betrekken en hen invloed geven op de besluitvorming, is de kern van de democratiegedachte die D66 uitdraagt. Het mondige en bewuste individu laat zich niet afschepen met mooie verhalen, die geen werkbare oplossing voor problemen zijn. Het systematisch zoeken naar duurzame en werkzame oplossingen voor problemen raakt het hart van het pragmatisme. Daarom moet je open staan voor alles wat daaraan kan bijdragen. Wat dat ‘alles’ kan zijn, weet je niet van te voren, dus staat alles ter discussie. Om problemen ècht op te lossen moet eigenlijk iedereen meedoen. Want waar het in onze visie op de mens in de samenleving om gaat, is het besef dat de bijdrage van een ieder een noodzakelijk element vormt bij de oplossing van problemen.

Een echt vrij mens beschikt bovendien over het vermogen boven het eigenbelang en de eigen belangrijkheid uit te stijgen. Dit vermogen moet mensen echter wel worden bijgebracht! In opvoeding, onderwijs, arbeid, etc. zal een situatie moeten worden geschapen, waarin van mensen gevraagd wordt zich voor het grotere geheel in te zetten. Dat is de kern van een maatschappelijke democratie. Wij zullen mensen duidelijk moeten maken dat de inspanning van velen, zo niet allen, noodzakelijk is, wil er een perspectiefrijke en leefbare toekomst komen. Door voortdurend mensen te betrekken bij dat werken aan de toekomst en met hen te communiceren kan een proces van leren in gang worden gezet. Al lerend werken we aan oplossingen voor de toekomst, die voor toekomstige generaties weer open moeten staan voor participatie. Omdat mensen betrokken worden bij het zoeken naar oplossingen, zullen ze zich ook meer in die oplossingen herkennen en er zich aan gebonden voelen. [...]

Congrestoespraak door Els Borst (1998)

Toespraak gehouden op de 65ste Algemene Ledenvergadering op 15 februari in Leeuwenhorst Congres Centrum in Noordwijkerhout

Afgelopen voorjaar zei ik tegen Hans van Mierlo ‘Ja, ik doe het’. Vandaag heeft u gezegd ‘Wij doen het’. En zo ben ik nu uw lijsttrekker.

Hans, tot hier heb jij de partij en mij gebracht. Je bent niet weg. Integendeel. Maar je bent niet meer het eerste gezicht van D66. En dat is even wennen. Voor ons maar ook voor de kiezers. Maar voor ons geldt het woord van de dichter Rutger Kopland: ‘Weggaan is iets anders dan het huis uitsluiten..... niemand neemt afscheid, want je gaat niet weg.’ Hans, je bent een politicus die zowel macht kan uitoefenen als afstaan. En dat is maar een van jouw grote gaven. Van de overige is de meest opvallende wellicht de unieke manier waarop jij hardop kon nadenken over onze democratie, over haar waarden en haar hinderlijke gebreken. Jouw instrumenten om die gebreken te repareren zijn nog steeds onze kroonjuwelen. Dinsdag zal een van die kroonjuwelen – het referendum – definitief uit de kast worden gehaald en in de kroon van onze democratie geplaatst worden. Als denker heb je je gelukkig niet teruggetrokken. In die rol blijven we je ook hard nodig hebben. Hans, bedanken doe ik je niet: dat komt pas bij je afscheid en daar zijn we nog lang niet aan toe.

Congres,

soms met herkenning, vaak met verbazing volg ik de media. ‘Ze luistert, analyseert, bemiddelt. Ze heeft tact en geduld, forceert niet. Zoekt overeenstemming, niet de confrontatie. Betrokken bij problemen. Vrijzinnig en integer.’ Ze hebben het dan over de nieuwe lijsttrekker van D66. En als ik dat lees denk ik ja, dat is typisch D66 en daar ben ik trots op, maar soms denk ik wel eens: ze moeten eens weten hoe ik echt ben. Maar ik begrijp ook wat er achter al die lofprijzingen zit. Doodknuffelen en dan de hemel

in prijzen. Want hier op aarde heb je echte politici nodig. Mensen, die de vileine kneepjes van het vak toepassen. In de politiek red je het niet met verstand, warmte en rede. Met nuance en relativering, met wikken en wegen.

Zo worden wij politiek afgeschreven vanwege onze kwaliteiten. Want een integer bestuurder is per definitie geen politiek dier. Een verstandige vrouw; per definitie geen politieke mastodont. Mastodont: ik zou het voor geen goud willen zijn! En zo zal D66 als sympathieke, pragmatische, bewogen beweging nooit een echte politieke partij zijn....als het aan onze politieke tegenstanders ligt. Maar u en ik, wij weten wel beter. En al meer dan dertig jaar lang weten we dat de kiezers uit te leggen. De ene keer met meer succes dan de andere, maar nooit door onszelf geweld aan te doen. Wij hoeven niet op andere partijen te lijken. Daar zijn we ook niet voor opgericht.

De kracht van D66 is precies dat waar anderen meewarig over doen, omdat het apolitiek zou zijn: de redelijkheid van Jan Terlouw, de analyse van Hans van Mierlo, de betrokkenheid en het pragmatisme van mijzelf. En steeds weer is het onze opdracht duidelijk te maken dat juist onze opstelling onze politieke kracht is. Het gaat ons niet om het eigen gelijk, het gaat om de zaak zelf. Het gaat niet om een deelbelang, het gaat om de som der delen. Wij vinden dat partijideologie een povere raadgever is in het debat over de lastige vraagstukken waar wij in onze samenleving voor staan. En daarom kiezen wij voor een politieke opvatting waarin fatsoen en redelijkheid centraal staan. En daarmee willen wij vorm geven aan onze samenleving.

Wij willen de samenleving zo inrichten dat alle mensen zich betrokken voelen bij hun omgeving, invloed kunnen uitoefenen op wat hen raakt en in de persoonlijke levenssfeer in vrijheid hun eigen keuzes kunnen maken.

Maar we lopen met deze opstelling wel een risico. In onze gedrevenheid vergeten we nogal eens dat de we de feitelijke politieke machtsvorming niet uit het oog moeten verliezen, omdat je juist voor redelijkheid en pragmatisme keihard moet knokken in de politiek. Dat moeten we overbrengen. Daarvoor vragen we de steun van de kiezer.

Geen andere politieke partij hecht zoveel waarde aan democratische idealen als D66. Ze bepalen al ruim 30 jaar de naam van onze partij. Echte demo-

cratie betekent zoals [partijvoorzitter] Tom Kok gisteren zei dat de burger de baas is van de overheid.

Niet de structuren, de wetten en de regelingen maken ons land, maar de inzet, de inspiratie en de capaciteiten van mensen. En dus moet de mens in de politiek centraal staan. Als individu, maar vooral als volwaardig lid van de samenleving.

Congres,

de kiezer gaat niet alleen af op een politiek programma en op mooie beloftes. Hij moet het vertrouwen hebben dat zijn toekomst bij jou veilig is. Vier jaar geleden kregen wij dat vertrouwen. Wij willen dat weer!

Vier jaar geleden maakte D66 het paarse kabinet. Een kabinet dat het goed heeft gedaan. Dat vinden wij, dat vinden ook de kiezers. Oude tegenstellingen werden doorbroken. Het vorige kabinet Lubbers-Kok was van niemand. Dit kabinet is van werkgevers, maar ook van werknemers, van middengroepen, maar ook van minima; van minderheden en van meerderheden. En van alle kiezers, zelfs die van het CDA. Kortom: dit kabinet is van iedereen.

Heel Nederland kan na het werk nog naar de winkel gaan. Heel Nederland profiteert van de honderdduizenden banen die er zijn bijgekomen. Heel Nederland weet dat de kleine criminaliteit daalt, dat er minder verdachten worden heengezonden. Heel Nederland profiteert van de forse investeringen in cultuur en in onze grote steden. Heel Nederland weet dat de huurstijging fors is gematigd.

Heel Europa weet dat Nederland een betrouwbare partner is, dat wij het Verdrag van Amsterdam hebben gerealiseerd.

En de wereld weet dat Nederland voortdurend in de weer is, soms luid, soms stil, maar altijd vasthoudend, om mensenrechten veilig te stellen en om ontwikkelingssamenwerking en economische ontwikkeling in elkaars verlengde te brengen.

Nederland is beter in balans gebracht en daar mogen we trots op zijn.

Als een kabinet vier jaar goed werkt, zonder veel onderling gekrakeel, lijkt dat vanzelfsprekend. Was het maar zo. Zonder D66 was dit kabinet er nooit geweest, was dit kabinet nooit wat geworden, en zal er geen volgend paars kabinet zijn.

Al die verhalen over: PvdA en vvd kunnen het ook best samen gaan voorbij aan een basisregel uit de chemie: Als je een atoom uit een molecuul haalt, wordt het altijd een andere molecuul, met een andere werking. Het D66-atoom is essentieel in het paarse molecuul.

[...]

Congres,

de economie is de motor van onze samenleving. En die motor draait op volle toeren. Niet in de laatste plaats dankzij onze minister van Economische Zaken [Hans Wijers]. Zijn onderhoudsbeurten zijn essentieel gebleken voor het acceleratievermogen en de snelheid van de economische motor.

Economische groei mag niet ten koste gaan van onze leefomgeving. Zo staat het in ons verkiezingsprogramma en voor ons is dat het hart van het beleid voor de toekomst: het begrip duurzaamheid. Kiezen voor duurzaamheid betekent in de eerste plaats: kiezen voor selectieve groei. Selectief in de keuze van producten, selectief in de productiemethoden en processen, en selectief in de bestemming van de gegenereerde inkomsten.

Sommigen in ons land twijfelen nog aan de huwelijkskansen van economische groei en milieukwaliteit. Ten onrechte. Want de feiten bewijzen dat het kan. Ons congres heeft dat goed gezien. Want de juiste technologieën worden ontwikkeld. We hebben al de katalysator, schone afvalverwerking, biologische bodemsanering, technieken voor hergebruik en energiebesparing. Investeren in milieutechnologie loont en is een absolute voorwaarde om het huwelijk in stand te houden.

Democraten, een gelukkig huwelijk tussen economie en milieu maakt nog geen gelukkige Nederlanders. Het betekent nog niet dat alle mensen in dit land hun bestaan als zinvol ervaren. Daar is meer voor nodig. Daarom moeten wij ook bouwen aan de maatschappelijke infrastructuur: onderwijs, zorg

en veiligheid. Aan de kwaliteit van de onmiddellijke omgeving: de buurt. En de politiek moet zorgen dat iedereen mee kan doen, dat iedereen erbij hoort en dat iedereen verantwoordelijkheid kan dragen. Ook wie chronisch ziek is, ook wie gehandicapt is, ook wie verslaafd is. En wie van elders komt, en zijn draai hier niet kan vinden zonder ondersteuning.

Wij moeten niet pretenderen dat allemaal alleen te kunnen regelen. Een betere samenleving vraagt een actieve rol van de mensen zelf, een grotere betrokkenheid van de kiezer bij zijn bestuur. Daar hamert D66 al 30 jaar op. Echte democratie betekent zeggenschap in plaats van gezeglijk zijn.

[...]

Congres, Vier jaar is te kort om van de vvd een progressieve partij en van de PvdA een liberale partij te maken. Met name daar waar de opstelling van onze coalitiepartners op gespannen voet staat met onze opvattingen. Vraagstukken die raken aan de rechten en vrijheden van de burgers: de gelijkwaardigheid van leefvormen, euthanasie, maar ook het drugsbeleid. In dit kabinet hebben we gezaaid. In het volgende willen we oogsten. Ons drugsbeleid met volkgezondheid, tolerantie en gezond verstand als uitgangspunten heeft school gemaakt, in binnen en buitenland. Het Frankrijk van Chirac en het vvd-congres kiezen nu ook voor medische heroïneverstrekking. Zelfs het cda begint er nu iets van te begrijpen. Praktisch heel Europa zoekt naar wegen om het softdrugsbeleid te decriminaliseren. Het is wel vaker zo. Dat D66 vooruit loopt. En dat anderen aarzelend volgen. Dat heet politieke moed!

Onze opvattingen over euthanasieartsen zijn op voorhand straffeloos, mits zij zorgvuldig handelen – zijn bekend. Dit kabinet heeft een eerste stap gezet, met een toetsingsregeling, die het strafrecht op afstand houdt voor artsen die volgens de regels hebben gehandeld. Het volgend kabinet zal als het aan ons ligt dit uitgangspunt wettelijk moeten regelen. [...]

Congres, Nederland gaat rijk en welvarend de volgende eeuw in. Dat is een verdienste van ons allemaal, maar nog niet iedereen deelt mee.

Welvarend wil niet zeggen beschaafd. Beschaving is gelijkberechtiging en tolerantie. Beschaving is gelijke behandeling zonder onderscheid naar maatschappelijke positie, ook en zeker in de gezondheidszorg. Voor beschaving moet je verder kijken dan je portemonnee diep of je carrière lang is. Beschaving is de wijze waarop een land omgaat met daklozen, psychiatrische patiënten en asielzoekers.

Het aantal wereldburgers dat het slechter heeft dan wij is helaas te groot om de grenzen zonder meer open te stellen. Er zijn economische migranten die je om praktische redenen niet toe kunt laten. Maar het is niet beschaafd om de toelating van echte vluchtelingen te koppelen aan een quotum. Mensen zijn geen vissen. Een rijke natie die zijn welvaart niet wenst te delen, gaat er niet op vooruit. Als materialisme en kortzichtig eigenbelang beetje bij beetje worden gevoed, maakt dat geen gelukkige burgers. Je krijgt uiteindelijk de rekening gepresenteerd door de volgende generatie: in gebrek aan burgerzin; in een dalende sociale kwaliteit van de samenleving.

Congres, ik ben niet de enige lijsttrekker in deze zaal. Onder u zijn vele lijsttrekkers. U zit al midden in de campagne voor de gemeenteraadsverkiezingen. Ons uitgangspunt 'de burgers bij het bestuur', dat komt nergens beter tot zijn recht dan in de gemeente. Daar moet u de kiezer van kunnen overtuigen. U hebt veel gepresteerd in de afgelopen vier jaar. Dat moet de kiezer aanspreken. Maar boodschappen verkopen blijft moeilijker dan boodschappen doen. En daarom willen wij – bewindslieden, Kamerfracties en campagne team – u alle steun geven om een goede uitslag te behalen. Ik weet Thom de Graaf, die met zoveel elan het fractievoorzitterschap op zich heeft genomen, en vele anderen, oude getrouwen en nieuw talent aan mijn zijde. Die goede uitslag verdient u.

Democraten, wie voor D66 kiest, kijkt verder. Politiek is ook en misschien vooral een kwestie van vertrouwen. En ik ken geen enkele D66-politicus aan wie ik mijn belang niet zou durven toevertrouwen. Laten we met dat zelfvertrouwen de verkiezingen in gaan!

Toespraak gehouden op de campagneavond van D66 voor de Tweede Kamerverkiezingen van 6 mei door Hans van Mierlo (1998)

Toespraak gehouden op 27 april in de Rode Hoed in Amsterdam

Ik ben bevraagd hier te praten over Paars. De betekenis ervan, vier jaar geleden en nu en de rol van D66. Nou heb ik er al eens eerder wat over gezegd, dus het zal niet allemaal gloednieuw zijn. Toch is het goed om de dingen nog eens bij elkaar te zetten, want het woord Paars heeft in de campagne een wisselvallige Werdegang gehad – zeker voor D66 – van magisch toverwoord naar *five letters dirty word*. En weer terug. Misschien kunnen we het gebruik ervan een beetje in balans brengen door om te kijken in onze eigen geschiedenis.

Tweeëndertig jaar geleden begonnen we een nieuwe partij. Na lang aarzelen en een marktonderzoek of we niet beter een pressiegroep konden worden in een partij, tussen partijen of een beweging erboven. Het werd een partij. Voornaamste drijfveer en doelstelling: het doorbreken van het gevestigde partijpolitieke patroon. Tegen de vanzelfsprekendheid van de macht van de confessionele partijen. Meer directe democratie door wijziging van de constitutie en ontideologisering van de politiek.

De leden stroomden toe van alle kanten. Voornamelijk van liberalen en socialistischen huize. Idealisten die het gesloten politieke denkwerk van het socialisme en liberalisme van hun partijen niet meer zagen zitten. Tenminste niet meer als inspiratiebronnen los van elkaar en antithetisch – als tegenstellingen van elkaar. Ze zagen die inspiraties als complementair – en wilden met elkaar een program maken: liberaal – sociaal – democratisch.

Dit verzet tegen de geïsoleerde identiteit van de politieke stromingen en de manier waarop de politieke partijen met elkaar omgingen was essentieel en structureel in de bestaansreden van D66. We weigerden plaats te nemen op de lijn van links en rechts: socialist – confessioneel – liberaal. We plaatsten ons tegenover die lijn en kritiseerden die als geheel. Daarmee werden we de tegenstander van alle drie en tot het ongewenste kind in de Nederlandse politiek. In feite is dat altijd zo gebleven.

De programma's die we maakten vertoonden over de hele linie – maar vooral in sociaal-economisch opzicht – de verzoening van socialisme en liberalisme in een geprononceerde context van democratie. Op een paar terreinen waren we meer uitgesproken – met pressure group-achtige radicaliteit: op het gebied van milieu – en op het gebied van immateriële waarden (abortus – euthanasie – vrouwenemancipatie). We verzetten ons tegen een beginselprogramma (waarschijnlijk trauma) en maakten over de hele linie praktische partijprogramma's.

Maar het belangrijkste doel was en bleef ook in de loop der jaren de doorbreking van het partijpolitiek systeem en het constitutionele systeem, waardoor alle macht iedere keer opnieuw veroverd moest worden op burgers, nooit meer vanzelfsprekend zou zijn en zich niet meer zou vormen van boven naar beneden, maar van beneden naar boven.

Ik heb in die tijd de Nederlandse politiek beschreven als een kopie van de Nederlandse huiskamer. De canapé met de drie confessionele partijen in het midden en links en rechts daarvan de leunstoelen van de Partij van de Arbeid en de vvd. De canapé reageerde altijd en koos naar believen steeds een partner te linker of te rechter zijde. Deze twee partners formuleerden hun gedachtegoed ter wille van de herkenbaarheid antithetisch – en in grove tegenstelling. Zij lieten zich uit elkaar wegdrukken en zo werden de confessionelen definitief de baas in Nederland.

We wisten het niet, maar met de komst van D66 hebben we in onszelf de kiem gelegd voor een boot, die pas dertig jaar later zou gaan varen. Het Paarse kabinet als een macro-uitvoering van die eerste verzoening uit de zestiger jaren.

Voor het zover was heeft de geschiedenis van D66 in kwalitatieve zin de rechte lijn laten zien, langs welke de partij op alle manieren probeerde die vanzelfsprekendheid van de macht van het midden te doorbreken. Door de polarisatie-strategie met schaduwkabinet, door de vorming van een progressieve volkspartij. Door Staatscommissies en wetsvoorstellen voor constitutionele hervorming. Uiteindelijk zijn al deze pogingen min of meer vastgelopen of mislukt, op de laatste na: dat was de vorming van het Paarse kabinet.

Ik heb me deze lange inleiding gepermitteerd omdat zij leidt tot drie conclusies, die het zelfvertrouwen kunnen versterken en dus goed te pas komen in moeilijke tijden. De eerste is dat er een consequente lijn loopt van de geboortepapieren van D66 naar het Paarse kabinet, dat bij wijze van spreken al in onze genen zat, zonder dat we het wisten. In kwantitatieve zin vertoont onze geschiedenis de vlucht van de kwikstaart – met ups en downs en de mogelijkheid dat je de grond invliegt. In kwalitatieve zin zijn we ons doel strak voor ogen blijven houden in de uitvoering van onze missie.

De tweede conclusie is dat de doelstelling: het doorbreken van de vanzelfsprekendheid van de macht van het midden, ook echt bereikt is – los van de vraag of er een tweede Paars kabinet komt. Het zal nooit meer zo zijn dat een partij ongeacht z'n omvang – ongeacht de uitslag van de verkiezingen – altijd en vanzelfsprekend aan de macht is. De kwalitatieve gelijkheid van partijen is voorgoed tot stand gekomen. En dat betekent dat we in volgende formaties voor het bereiken van die doelstelling, geen demandeur meer hoeven te zijn – met alle nadelen die aan die positie vastzitten. Met andere woorden: Paars II is een optie, die voor ons om programmatische redenen het aantrekkelijkst en meest voor de hand liggend is. En misschien wel om die redenen de enige.

De derde conclusie betreft de eventuele noodzakelijkheid van D66 voor de bestaansmogelijkheid van Paars. Wie zal het zeggen. Maar als we voorlopig noodzakelijk zijn dan is dat niet omdat wij zo sterk Paars willen en het daarom afdwingen, maar dan ligt het argument daarvoor in onze geschiedenis. Waardoor we tussen de twee polen van Partij van de Arbeid en vvd het bindweefsel kunnen zijn, dat de verzoening van die twee al in z'n eigen structuur heeft. Dat voorshands dat bindweefsel een randvoorwaarde is, is

waarschijnlijk, maar natuurlijk niet te bewijzen. Het is nog uit voorraad leverbaar, maar helaas op uitdrukkelijk verzoek van de kiezer.

Toen Paars nog moest komen, zei iedereen dat het niet kon. Toen het er was, dat het niet lang zou duren en nu is het de vraag of het door kan gaan. Aan de maatschappij zal het niet liggen. Het binnenwerk – het bedrijfsleven, de rechterlijke macht, de onderwijswereld, de medische wereld – had zich in de afgelopen zeventig jaar voor de zekerheid geheel georiënteerd op die ene politieke macht: het CDA. De vraag was of dat binnenwerk zich zou willen en kunnen oriënteren op de nieuwe macht, de drie partijen. Als me iets verbaasd heeft, dan is het het gemak geweest waarmee dat in de kortste tijd is geschied. Als vanzelfsprekend. De maatschappij loopt ver voor op het politieke denken, dat belang heeft of denkt te hebben bij het handhaven van verouderde structuren.

[...]

Democratisch, liberaal en sociaal. Het is meer dan een toevallige samenkomst van waarden. Het is een combinatie die de sleutel biedt tot de problemen van de hedendaagse wereld, niet alleen in Nederland, maar wereldwijd, streven naar vrijheid van expressie, naar ontplooiingskansen en naar een zinvol democratisch vormgegeven leven. Maar zij beseffen ook, dat ze niet alleen zijn op de wereld, dat zij anderen nodig hebben en anderen hen.

Dat breekt ook internationaal door. De val van de Muur heeft een einde gemaakt aan de grote ideologieën en de desastreuze werking van hun vermeende gelijk. In een context van mondialisering zal in de komende eeuw de behoefte aan veiligheid, respect voor mensenrechten en sociale rechtvaardigheid alleen maar toenemen. En ook wereldwijd zal de harmonie daartussen gezocht worden in de driehoek democratisch, liberaal en sociaal. Gewoon omdat deze waarden – ik denk dus hier niet aan de partijen onder deze vaandels, maar aan de waarden zelf – absoluut nodig zijn als bouwstenen voor elkaar. Democratie voor goed bestuur en mensenrechten, sociaal omdat we zonder de zorg voor de achterblijvers de gemeenschap niet bijeen houden en vrijheid voor de welvaart en de geest.

[...]

Moet Paars I tot Paars II leiden?

Het antwoord is: als het even kan: ja! Het heeft niet meer die dwingende noodzaak van de eerste keer. Want zoals ik zei: die primaire doelstelling van ons: de doorbreking van de vanzelfsprekendheid van de macht van het midden is definitief bereikt. Partijen zijn voorgoed kwalitatief gelijkwaardig geworden. Maar om die lijnen door te trekken – van zakelijke verzoening en maatschappelijke vernieuwing – ook om dat proces door te zetten van vernieuwing van het politieke discours, ja, daarvoor zou het wel heel gewenst zijn als we nog eens vier jaar door konden gaan. Doorgaan en bijstellen tegelijk, omdat zich nieuwe knelpunten aandienen, die om prioritaire aandacht vragen: Onderwijs – Zorg, bijvoorbeeld.

Is D66 nodig voor Paars II? Natuurlijk zeggen de twee andere partijen dat D66 gewenst is, maar niet nodig. Het ontkennen dat het gewenst is, zou heel onaardig zijn en zeggen dat het absoluut nodig is heel stom. Want dan zouden ze hun lot voor een deel in onze handen leggen. Maar wat is de werkelijkheid? Als wij niet nodig zijn voor de meerderheid of te weinig zetels halen, en ze denken het met z'n tweeën te kunnen, dan moeten ze het zeker doen. We wachten dan wel af. Ik heb zeer grote twijfels of dat zal lukken. Daarvoor is hun geschiedenis van politieke tegenstelling en uitsluiting te lang geweest en nog te vers. Het verloop van de formatie vier jaar geleden spreekt boekdelen. We waren de dwingende factor die de vorming van een centrum-links of rechts kabinet onmogelijk maakte. Daarna is het wel eens zo geweest dat we in een vastgelopen discussie met een oplossing konden komen, maar onze belangrijkste functie – naast het eigen programma, was dat we het bindweefsel waren, dat de beide polen in gesprek hield. De behoefte daaraan zal eerder toe- dan afnemen. De reden daarvoor is dat we tijdens Paars I in een luxe positie hebben verkeerd. Door de relatief grote ruimte als gevolg van het feit dat de internationale wind meezat, konden vaak met een beetje inschikken, de verlangens van PvdA en VVD beide worden gerealiseerd. Naast elkaar! Het is de verwachting dat in de loop van Paars II het tij zal keren. Dan kan er niet meer worden opgeteld, maar dan moeten er keuzes worden gemaakt. Dan wordt het politiek klimaat harder en gespannener. En ik moet nog zien dat men het dan eens kan worden zonder een derde, zonder – als ik het zo mag zeggen – het excuus van een derde partij daar tussenin.

Dit van de kant van Paars gezien. Maar het is maar de helft van het verhaal. Zo goed als de twee andere partijen ons nodig hebben om creatief in een kabinet te zitten, zo hebben wij hen nodig om ons program gerealiseerd te krijgen. Dat is in de eerste plaats het referendum, dat in tweede lezing tweederde van de stemmen van de Staten-Generaal nodig heeft. Het CDA en de christelijke partijen zijn tegen. Ik hou m'n hart vast voor de VVD in de Eerste Kamer als D66 onvoldoende zetels haalt. Dan is ook het referendum verloren. Het is een aardige overweging voor wie de vraag stelt of er nog iets te kiezen valt. Meer dan zeventig procent van de burgers wil een gekozen burgemeester. Wie moet dat op de agenda zetten, nu het punt ook niet meer voorkomt in het verkiezingsprogramma van de Partij van de Arbeid? Zal er iets terecht komen van het D66-voorstel om de strafbaarstelling van artsen uit het Wetboek van Strafrecht te halen als ze zich volgens de regels van de wet hebben gedragen bij euthanasie? Het zijn maar een paar heel concrete voorbeelden van D66-punten, die bij deze verkiezing rechtstreeks op het spel staan, afhankelijk van de vraag of we voldoende zetels krijgen.

Dit moeten we overeind houden. Tegen de stroom van een verkiezingswedloop in, die langzamerhand een karikatuur is geworden van een gewone parlamentsverkiezing naar Nederlands model. Met een absoluut verbod op de rechtstreekse verkiezing van de Minister-President door de kiezers en een campagne, die helemaal daarop is gericht en alle instincten probeert te mobiliseren op een imaginaire race naar het Catshuis. Een imaginaire race. Want de vervalsing vervalst ook zich zelf. Zo bleek vrijdagavond toen Frits Bolkestein zich met het gezicht van een oorwurm meldde bij het loket Minister-President. Voor een race die niet meer aan de orde is en daarom gelopen wordt. Zou er iemand de illusie hebben dat je Vermeer terugkrijgt door Van Meegeren te vervalsen?

We hebben nog acht dagen te gaan en veel te winnen. Maar de weg omhoog is eindelijk begonnen. En die zou wel eens harder kunnen gaan dan iedereen denkt. Meestal komt D66 iets lager uit dan zij stond in de poll's. Zo was het vier jaar geleden toen we 24 zetels haalden. Maar nu wordt het anders. Uit publieke verklaringen van bekende Nederlanders blijkt dat steeds meer mensen het verband leggen tussen de terugkeer van Paars en voldoende stemmen voor D66. En die groeiende groep van verbandleggers is ondervertegenwoordigd in de poll's. Els Borst heeft het duidelijk gezegd:

D66 zou z'n eigen geschiedenis verloochenen als we zouden gaan sjoemelen met het signaal van de kiezers. Hoe graag we ook de lijn zouden voortzetten in een volgend kabinet: als de kiezers ons werkelijk niet voldoende vertrouwen geven, dan moeten we ook niet net doen of we het wel hebben en gewoon in de oppositie gaan. Tien zetels is te weinig, heeft Els gezegd en daar zal iedereen het over eens zijn. Ze heeft uitdrukkelijk niet gezegd dat alles daarboven voldoende is. En daar zal iedereen het ook over eens zijn.

Maar het gaat goed. De issues van D66 worden duidelijk zichtbaar. En de belangen die op het spel staan. En Els Borst, die ons op bewonderenswaardige manier uit het dal omhoog trekt en precies doet wat we allemaal hoopten toen we haar kozen: een geheel eigen persoonlijkheid naast Kok en Bolkestein. Er is veel reden om met groot vertrouwen de laatste weken in te gaan.

V. D66 waarheen?: 1998 – 2006

‘Ook voor de Democraten gaat het er niet meer om te zeggen wat ze waren, het komt er nu op aan te bepalen wat ze zullen zijn.’

– Christiaan de Vries (1999)

‘Sociaal-liberaal is een term die ons gedachtegoed redelijk dekt. [...] Als je terugkijkt op de 33 jaar dat D66 bestaat, dan zie je een links- of sociaal-liberale koers waar het gaat om ontplooiing van individuen in de samenleving. Je treft radicaliteit aan waar het gaat om de noodzakelijke hervorming van ons politiek-democratische bestel. Kijk je naar de manier van politiek bedrijven, de onbevooroordeelde houding, dan zie je pragmatisme.’

– Thom de Graaf (1999)

‘Zodra je over een verandering van het bestaande begint, zie je vooral verstarde gezichten van de gevestigde orde veilig wegduiken in een berg papier.’ – Gerard Schouw (2002)

‘Sociaal-liberalen zullen altijd vechten voor solidariteit met de individuele mens, die soms dreigt te worden verpulverd door kuiperijen van belangengroepen, door vooroordelen, of door een gemakzuchtige en betuttelende overheid.’ – Boris Dittrich (2005)

De nieuwe lijsttrekker Els Borst kon in 1998 een verlies van tien zetels niet voorkomen, al beperkte ze met haar open, authentieke, en gelouterde manier van politiek voeren – ‘er zit staal in mijn fluwelen handschoenen’, zei ze eens – grotere schade. D66 leek zich te bevinden op onbekend terrein, ergens in de inmiddels benauwde ruimte tussen vvd en PvdA. De nieuwe verhoudingen na Paars 1 eisten zo van met name de Democraten grote denkkraft. Met de opkomst van Pim Fortuyn – die overigens een aantal belangrijke programmapunten voor staatsrechtelijke vernieuwing van D66 overnam en Hans van Mierlo zijn ‘verre voorganger’ noemde – werd het bijna afgesloten tijdperk bovendien in een kwaad daglicht gesteld. Met Paars zou een gezapige bestuurdersmentaliteit zich van de politiek meester hebben gemaakt, een denken, zo stelde Fortuyn eens, niet in termen van alternatieven maar in ‘stapje voor stapje’. Dat wat ooit stille revolutie heette, verwerd nu tot zondebok; dat was het tragische lot van Paars.

Het hoofdbestuur van D66 kwam in 1998 met een herbevestiging van de doelstellingen van de partij, maar de partij raakte pas in beroering door *Opschudding*, een groep voornamelijk jonge D66-ers die pleitten voor een sociaal-liberale ideologische aanduiding voor de partij. Op het 21 november 1998 ging het congres in Gouda akkoord met een motie om dat te bewerkstelligen. Sindsdien pleegt D66 zich sociaal-liberaal te noemen, al was niet iedereen daar tevreden mee. Jan Vis sprak in *Idee* van het ‘fabeltje van het sociaal-liberalisme’, een ideologie die eind negentiende eeuw een rol had gespeeld als correctie op het gedateerde *laissez-faire laissez-passer* liberalisme, maar nu geen relevante rol meer te spelen had. Volgens Van Mierlo was het een ‘verlies van uniciteit’. Anderen vroegen zich af of het niet alleen de verpakking was die ritselde. Toch leek men, onder andere de nieuwe partijleider Thom de Graaf, er over het algemeen van overtuigd dat nu expliciet gezegd werd wat de partij in wezen altijd al was geweest. Glastra van Loon

benadrukte dat D66 daarmee geenszins dogmatisch was geworden. In ieder geval werd een discussie die in de jaren zestig niet urgent werd gevonden, in de jaren zeventig bij een grondslagendiscussie bleef, en in de jaren tachtig niet tot eenstemmigheid leidde, nu – zij het voorlopig – afgerond.

Het was gaandeweg het begin van de eenentwintigste eeuw echter nog niet helemaal zeker of er voor D66 ook leven ná Paars zou zijn. D66 is overbodig, klonk het zelfs, al was dat volgens de partij zélf vooral een bezweeringsformule. Het publieke debat zou zich toespitsen op, rondom normen en waarden, integratie en de islam. In die context bleek een herbevestiging van de grondslagen nog geen basis voor nieuw electoraal perspectief. Jacob Kohnstamm zei begin jaren tachtig, toen er veelvuldig werd gepleit voor een inniger omarming van de erfenis van de Vrijzinnig-Democratische Bond, dat teruggrijpen op het oude soms een teken van grote onzekerheid kan zijn. Misschien gold dat eind jaren negentig ook, al was de situatie niet zo uitzichtloos als begin jaren tachtig.

In ieder geval bleef de partij kwakkelen. De verkiezingen van 2002 liepen op een verlies uit. De val van het kabinet-Balkenende I en de daaropvolgende verloren verkiezingen in 2003 – al was het slechts één zetel – waren voor Thom de Graaf reden om af te treden. Boris Dittrich volgde hem op en in 2003 nam D66 deel aan het kabinet-Balkenende II onder voorwaarde dat er democratische en bestuurlijke vernieuwingen zouden worden doorgevoerd, zeker nu de Fortuyn-revolte de gebreken van het democratisch bestel opnieuw genadeloos had blootgelegd. Onder het ministerschap voor Bestuurlijke vernieuwing en Koninkrijksrelaties van De Graaf leek realisering van in ieder geval een deel van de ‘kroonjuwelen’ dichtbij, maar de gekozen burgemeester strandde in maart 2005 in de Eerste Kamer, bij de ‘Nacht van Van Thijn’ (in 1999 was bij de ‘Nacht van Wiegel’ het referendum al gesneuveld). De Graaf stapte op. D66 zou in 2006 uit het kabinet stappen uit onvrede over het beleid van Minister Rita Verdonk van Vreemdelingenzaken en Integratie. Op 7 juli dat jaar viel het kabinet-Balkenende II. Enkele maanden later, in oktober, peilde TNS NIPO D66 op nul zetels en lag opnieuw de vraag voor: D66, waarheen?

D66 was al sociaal-liberaal door Thom de Graaf (1998)

Uit het *NRC Handelsblad* van 8 december

Volgens sommige krantenberichten heeft het laatste congres van D66 op 21 november [67^e ALV in Gouda], een historische breuk met het verleden veroorzaakt. In een door de vernieuwingsbeweging *Opschudding* ingediende motie werd uitgesproken dat D66 als ondertitel ‘sociaal-liberaal’ zou moeten voeren. De motie kreeg brede steun van het congres, nadat de indieners duidelijk hadden gemaakt niet uit te zijn op een nieuwe naam of een nieuw logo, maar wel op meer herkenbaarheid in het scala van politieke partijen. Daar kan natuurlijk niemand tegen zijn.

Is er sprake van een breuk met het verleden en een breuk met het gedachtegoed van Hans van Mierlo, zoals wel wordt beweerd? Ik meen van niet. In de eerste plaats heeft het congres van D66 weliswaar voor het eerst uitgesproken dat de partij sociaal-liberaal is, maar officieel bevestigen wat iedereen al weet is nauwelijks een historische gebeurtenis. Bijna twintig jaar geleden experimenteerde toenmalig partijleider Jan Terlouw evenzeer met ideologisch geïnspireerde omschrijvingen. En om nog verder terug te gaan: een aantal oprichters van (toen nog) D’66 motiveerde zijn betrokkenheid met de behoefte aan een ‘nieuw soort Vrijzinnig Democraten’, waarmee zij een lijn in de parlementaire geschiedenis doorrokken die in de jaren veertig leek te zijn afgebroken. Vooroorlogse voorlieden van de vdb, zoals Marchant en zelfs Oud, stonden inderdaad dezelfde soort radicale democratisering voor als later D66. Zij pleitten bijvoorbeeld als eersten voor de invoering van een correctief referendum in Nederland.

De partij koos echter onder leiding van Hans van Mierlo voor een ander profiel, dat van een programpartij: een partij die zich kwalificeert door

analyse van maatschappelijke en politieke problemen en het aandragen van concrete oplossingen daarvoor.

Maar ook Van Mierlo heeft nooit ontkend dat D66 zich binnen het kader van de niet-ideologische pragmatische aanpak liet inspireren door de waarden en verworvenheden van zowel de sociaal-democratie als van het liberalisme. De links-rechts-tegenstelling die door PvdA en vvd jarenlang bewust in stand werd gelaten ter meerdere eer en glorie van de eigen identiteit, heeft hij met kracht bestreden, omdat de waarheid door de gepolariseerde ideologieën geweld werd aangedaan. De vorming van de paarse coalitie hief de gedateerde en onvruchtbare tegenstelling op. Het gelijk van Van Mierlo was bewezen. D66 zit dan ook in het hart van Paars, omdat de partij vanaf haar ontstaan het beste van twee werelden nastreeft. Het was in 1966 geen toeval dat de oprichters eerder voornamelijk op PvdA of vvd stemden.

Als het congres van D66 zich sociaal-liberaal noemt, is er dus voor zover het gaat om de inhoudelijke plaatsbepaling weinig nieuws onder de zon. Die combinatie zit als het ware in onze genen en blijkt ook uit elk verkiezingsprogramma dat D66 sinds zijn oprichting heeft uitgebracht. Nieuw is hooguit dat wij bereid zijn dat ronduit te zeggen. Eerder dit jaar, bij gelegenheid van de Algemene Beschouwingen in de Tweede Kamer heb ik namens de D66-fractie al aangegeven het kabinetsbeleid te zullen toetsen aan ons sociaal-liberaal gedachtegoed. Commentatoren die nu zo onthutst reageren, hebben toen kennelijk niet opgelet. De boodschap was echter dezelfde: D66 bouwt verder op de fundamenteën van ideologieën die als emancipatiefactor van grote betekenis zijn geweest, maar hun beste tijd hebben gehad. Geïnspireerd door de idealen van de individuele vrije mens in een betrokken samenleving kijken wij naar de toekomst.

Onze belangrijkste opdracht daarbij is om de grote vraagstukken van morgen zo scherp mogelijk te definiëren; alleen dan heeft zoeken naar concrete oplossingen zin.

De toekomst wordt door alle individuele mensen samen gemaakt. Iedereen moet daarom maximaal in de gelegenheid zijn om verantwoordelijkheid voor zijn eigen leven te dragen en medeverantwoordelijkheid voor de samenleving. Juist vanwege die noodzakelijke betrokkenheid bij de gemeen-

schap is individuele zeggenschap zo belangrijk; in de formele democratie (rechtstreekse verkiezing van de gezagsdragers, het referendum, een beter kiesstelsel) maar ook in de eigen leefomgeving. Daarom legt D66 zoveel nadruk op de kwaliteit van het leven inclusief de keuze om dat eigen leven te laten eindigen. Daarom wil D66 een krachtig overheidsbeleid waar die kwaliteit van het leven ingrijpend wordt beïnvloed: onderwijs, gezondheidszorg, werkgelegenheid, veiligheid en milieu. Betrokkenheid en leefbaarheid zijn sleutelwoorden in het Democratisch perspectief dat D66 probeert te formuleren. Werkelijke vrijheid ontstaat pas als mensen de mogelijkheden krijgen om van die vrijheid gebruik te maken, voor zichzelf en voor anderen. Vrijheid in de sociale rechtsstaat, sociaal-liberaal dus.

Ideologische scherpelijperij was vroeger veelal goed voor vermaak en politieke profilering, maar zelden voor de oplossing van concrete problemen. De winst van het huidige tijdsgewricht is niet de overwinning van het liberalisme, zoals Bolkestein proclameert, maar de ontideologisering van de politiek. ‘Links-rechts’ heeft als begrippenpaar afgedaan, de kunstmatige tegenstelling tussen vastomlijnde (en dus rigide) ideologieën ook. D66 heeft zich altijd verzet tegen de dominantie van ideologisch bepaalde standpunten, die leiden tot wat de Britse schrijver Anthony Burgess ooit *double think* heeft genoemd: de werkelijkheid als vanzelf aanpassen aan de zienswijze.

Een ideologie stut en steunt zoals een korset dat doet. Maar, zoals Jan Glastra van Loon heeft opgemerkt, een ideologie beperkt net als dat korset ook de bewegingsmogelijkheden.

De aanvaarding van de nadere aanduiding ‘sociaal-liberaal’ betekent daarom absoluut niet de omarming van een ideologie. Een sociaal-liberale ideologie bestaat niet. Een ideologie is er immers pas als zij is geformuleerd in de vorm van dogmatische beginselen. D66 begint daar wat mij betreft nooit aan. Wat we wel moeten doen is steeds opnieuw onze uitgangspunten doordenken en de toepassing van onze idealen concretiseren tegen de achtergrond van snelwisselende maatschappelijke omstandigheden.

D66 boekte in 1994 een grote overwinning omdat het in staat bleek de kiezers mee te krijgen in het overbruggen van oude tegenstellingen tussen oude vijanden. In onszelf zat al de synthese en de kiezers begrepen dat zonder ons die synthese in de regering geen gestalte kon krijgen. Maar toen het

eenmaal zover was, zakte D66 weg, deels door eigen ongemak, deels omdat het onderscheidend vermogen juist door de vorming van Paars was verdwenen. Ontegengesteld heeft daarnaast het politiek herstel van de PvdA en de opkomst van de loutere oppositiepartij GroenLinks voor D66 negatieve gevolgen gehad.

D66 zal dus zijn eigen identiteit krachtiger moeten benadrukken dan onder Paars 1 mogelijk werd geacht. Die eigen identiteit wordt aardig aangeduid met sociaal-liberaal en dus onderschrijf ik de wens om dit predicaat vaker te gebruiken. Niet om de partij bij elkaar te houden, want dat is niet nodig. Vroeger werd wel beweerd dat D66 een keuze zou moeten maken tussen bestaande ideologieën, omdat het anders snel uiteen zou vallen in gematigde liberalen, gematigde socialisten en radicale vlees-noch-vissers.

Dat is niet gebeurd en zal ook niet gebeuren, en ondertussen is ook de houdbaarheidsdatum van de oude ideologieën aantoonbaar verstreken.

Waar het om gaat, is dat D66 eenduidig laat zien verder te willen gaan dan waar de klassieke ideologieën kunnen reiken. Voortbouwend op zowel de sociaal-democratie als het liberalisme. Met *unvervroren* economisch liberalisme of met een kaalgeplukte sociaal-democratie lossen we de kleine en grote problemen in ons land en daarbuiten niet op. Het gaat niet om ideologisch zuivere antwoorden op vraagstukken van milieubelasting, gebrekkige democratie of zinloos geweld, maar om goede antwoorden.

[...]

Bij de PvdA zal de invloed van de klassieke socialisten en de 'Rijnlanders' à la Melkert toenemen ten koste van de 'neoliberalen'. De vvd is alleen in economisch opzicht liberaal en verder voornamelijk conservatief met een nationalistisch trekje. D66 heeft dus als sociaal-liberale partij nog een mooie en lange toekomst voor zich.

D66 kent dogma noch ideologie door Jan Glastra van Loon (1998)

Uit het *NRC Handelsblad* van 15 december

In zijn column in *NRC Handelsblad* van 8 december [*Het lot van een sociaal-liberale partij*] vraagt J.L. Heldring zich af of D66 zich tussen liberalen en sociaal-democraten zal moeten begeven nu zij zich net als de Vrijzinnig Democratische Bond (VDB) voor haar sociaal-liberaal noemt. Voorspellingen die zijn gebaseerd op vergelijkingen met overeenkomstige gebeurtenissen uit het verleden zijn altijd hachelijk.

Wanneer Heldring echter meent dat D66, sedert zij zich sociaal-liberaal noemt, meer op de VDB is gaan lijken dan daarvoor, dan vergist hij zich. D66 heeft zich, anders dan Heldring blijkbaar meent, met die benaming niet opeens een ideologie aangemeten. Het is een ondogmatische, onideologische partij gebleven. Heldrings misverstand hierover vloeit voort uit een gebrekkige analyse van de beginselen.

Beginselen verschillen niet alleen wat hun inhoud betreft van elkaar maar ook wat betreft het gebruik dat ervan wordt gemaakt. Daarbij gaat het vooral om het verschil tussen geloofsbeginnselen of dogma's en actiebeginnselen. Dogma's worden gekenmerkt door het feit dat zij niet vatbaar zijn voor toetsing en kritiek maar alleen fungeren als norm en maatstaf voor de beoordeling van (andere) meningen. Zij zijn onaantastbaar. Hun betekenis bestaat vooral uit de innerlijke zekerheid die zij mensen verschaffen. Voor zover zij dat doen, vormen zij bovendien een bron waaruit kan worden geput voor het nemen van beslissingen.

Een actiebeginnsel geldt als richtsnoer voor het handelen dat niet onaantastbaar is maar juist blootstaat aan toetsing en kritiek. Die toetsing en kritiek zijn niet gericht op de inhoudelijke geloofwaardigheid van het beginnsel,

maar wel op zijn praktische consequenties. Het gaat erom of die consequenties gewenst of aanvaardbaar dan wel verwerpelijk en ongewenst zijn. Om dat uit te maken zijn handelingen vereist met gevolgen die kunnen worden beoordeeld.

Vergelijkingen van meningen en opvattingen zijn hiervoor anders dan bij dogma's op zijn hoogst van secundair belang. Dit onderscheidt het pragmatische van D66 van het verbalisme van zogenoemde beginselpartijen die hun meningen afhankelijk maken van vastgelegde opvattingen.

Dogma's en actiebeginselen hebben een ding gemeen: zij willen beide een zekere orde en regelmaat in ons handelen scheppen. Wat anders zelfstandige, onsamenvangende en soms zelfs tegendraadse gedragingen zouden zijn, wordt door die beginselen tot een min of meer samenhangend geheel met elkaar verbonden. Losse flodders kunnen zo een onderdeel vormen van een levens- en/of samenlevingsplan.

Op die basis kan richting worden gegeven aan ons doen en laten, en kunnen we langetermijnbelangen laten prevaleren boven belangen van korte termijn.

Actiebeginselen zijn uitgangspunten voor het handelen, niet meer en niet minder. Zij wijzen ons niet naar een goede plek in het hiernamaals en vertellen ons ook niet hoe het Goede in de wereld moet worden bevorderd. Het zijn geen verheven zaken. Iemand die zijn leven niet eenzijdig door gebeurtenissen om zich heen wil laten bepalen, heeft op zijn minst enkele actiebeginselen. Zij zijn nodig (maar niet voldoende) voor een vreedzaam en duurzaam samenleven tussen mensen. Vele gelden alleen voor de leden van een kleine groep, andere voor een hele natie. Zeker is dat zij alleen effect kunnen hebben voor zover zij gemeenschappelijk zijn. Zo gelden mensenrechten voor alle mensen, ongeacht tot welk volk, welke natie, welk geloof, welke kerk of tot welke groep zij behoren.

Wij hoeven ons geen zorgen over te maken welke geloofsbeginselen waar en welke onwaar zijn. Ieder van hen claimt voor zichzelf de volle waarheid. Wie tussen hen zou willen arbitreren zou een aanhanger van een van hen moeten worden. Ze hebben met elkaar gemeen dat ze mensen van hetzelfde

de geloof hecht met elkaar verbinden en mensen van verschillende geloven even krachtig van elkaar scheiden. Hierdoor zijn ze tot op vandaag een bron geweest van gewelddadige vijandigheden tussen aanhangers van verschillende geloofsbeginselen. Ook zijn ze – en dat is voor de huidige politiek in ons land van meer belang – er de oorzaak van geweest dat allerlei praktische problemen door ideologische meningsverschillen werden vertekend en zo schijnbaar onoplosbaar werden gemaakt.

Het maakt voor dit alles niet uit of de ideologische verschillen van godsdienstige of van wereldse aard zijn (zoals die tussen liberalen en socialisten). Vaak blijken de eerst zo principiële verschillen tijdgebonden en op een goed moment overleefd te zijn. Niet zelden blijken ze dan toch nog uit gewoonte en intussen ontstane groepsbelangen en belangentegenstellingen voort te bestaan (zoals die tussen liberalen en sociaal-democraten).

Paars is een blijk van zo'n ontwikkeling: wat zich eerst aandienende als een onoverkomelijke principiële tegenstelling bleek op een overbrugbare belangentegenstelling te berusten. Onder liberalen en sociaal-democraten heeft zich een niet geringe ontideologisering voltrokken. Zij zijn onmiskenbaar pragmatischer geworden. Wat kan uit het voorafgaande worden afgeleid over het congresbeleid van D66 om zich voortaan als sociaal-liberaal te presenteren? Er zijn daarover in de pers enkele ingewikkelde beschouwingen verschenen, die er vooral blijk van geven de verschillen tussen inhoud en gebruik van beginselen en tussen geloofs- en actiebeginselen niet in acht te nemen.

In feite zijn er enkele tamelijk eenvoudige en duidelijke conclusies uit het voorafgaande te trekken. In de eerste plaats heeft D66 de geloofsartikelen van socialisten en liberalen nooit beschouwd als zodanig maar wel als inspiratiebronnen en actiebeginselen voor haar eigen politieke optreden. In de tweede plaats dat zich, naarmate PvdA en vvd pragmatischer worden, nog andere en verderstreckende partijpolitieke verschuivingen beginnen af te tekenen dan de vorming van paarse kabinetten.

De gedachte aan een 'ontploffing' van de bestaande politieke partijen moge onder de actualiteit van de politiek zijn ondergesneeuwd, daarmee is zij nog niet achterhaald.

Integendeel. Met de komst van het jaar 2000 verliest het negentiende-

eeuwse politieke gedachtegoed en wat daarvan in politieke partijen is gestold in snel tempo aan betekenis.

Het waren de jongeren van wat nu de drie regeringspartijen zijn die het begrip 'paars' hebben gelanceerd. Nieuwe initiatieven van hun kant ten tijde van verregaande veranderingen in de verhouding tussen de partijen lijken dan ook waarschijnlijker dan een zachtjes ter ziele gaan van een van die partijen zoals dat zich eens voltrok met de VDB.

Pamflet: *De Voorzet* door Opschudding¹ (1999)

Democraten en dogma's

D66 heet anti-dogmatisch te zijn. Dat klopt grotendeels. De politieke ideeën van D66 zijn al 33 jaar vrij van dogma's. Maar in de loop van de geschiedenis heeft D66 voor zichzelf een groot dogma gecreëerd: het dogma dat D66 als partij niet benoemd mocht worden. Er mocht geen etiket op de partij geplakt worden; we waren een beweging van bruggenbouwers. Redelijke bruggen, wel te verstaan. Het benoemen van principes, kernwaarden of centrale uitgangspunten was taboe. Opschudding heeft met dit dogma gebroken en plaatst zich daarmee bij uitstek in de anti-dogmatische traditie van D66. Sinds het congres in Gouda, in het najaar van 1998, noemt D66 zich op voorstel van Opschudding onomwonden een sociaal-liberale partij. Het is nu glashelder dat er naast een conservatief-liberale partij in Nederland ook een sociaal-liberale partij is, en dat is D66. Er zijn natuurlijk ook sociaal-democraten en christen-democraten. Het is nog steeds gezellig druk in het Nederlandse politieke landschap maar de rommel is een beetje opgeruimd: alle vier de politieke hoofdstromingen hebben nu een naam.

Voorheen was D66 als een chocolademousse waarvan alleen de makers wisten dat het chocolademousse was. Buitenstaanders vroegen zich af wat dat

¹ *De voorzet werd gesteund door Andor Admiraal, Marc-Jan Abne, Harry van Alphen, Atilla Arda, Suzanne Bakker, Herman Beun, Kees Bezemer, Joost Boermans, Jan Brink, Robert-Jan Bron, Arthur van Buitenen, Thomas van Dalen, Mark van Dam, Fred Dekker, Radboud van Delft, Jeroen van Dillen, Raymond van Doorn, Frans van Drimmelen, Ingrid van Engelshoven, Benito Fraenk, Mark Giebels, Boris van der Ham, Dennis Hesseling, Rob van der Hilst, Floor Kist, Erik-Jan Kleingeld, Udo Kock, Louisewies van der Laan, Peet van der Loo, Michael Mol, Roelof van Netten, Jeroen Nugteren, Andre Opdam, Steven Pieters, Fritz van Rikxoort, Rik Rolleman, Michiel Ruis, Michiel Scheffer, Wendelmoet Stocks, Ageeth Telleman, Fred Toetenel, Sophie in 't Veld, Stefanie van Vliet en Peter Winkelman. Opschudding was een initiatief van Andor Admiraal, Udo Kock, Ageeth Telleman, Stefanie van Vliet en Dennis Hesseling.*

voor smurrie was. Sinds Gouda hebben we er een etiket op geplakt en kan iedereen ons herkennen voor wat we zijn. Nu komt het erop aan om aan te geven wat de ingrediënten zijn, en waarom ons toetje lekkerder is dan dat van de bureu.

Op het congres in Gouda heeft de partij ook het voorstel van Opschudding aangenomen om een basisdocument te schrijven waarin de sociaal-liberale uitgangspunten van D66 worden beschreven.

Wij vinden dat wie de discussie opwekt ook actief moet zijn in de uitwerking ervan. Met *De Voorzet* wil Opschudding een zichtbare bijdrage leveren aan het verduidelijken en uitdragen van de politieke filosofie van D66. Het is onze inbreng voor het basisdocument. Maar *De Voorzet* is boven alles een appèl aan iedere D66-er om uit de vergaderstoel te komen en D66 opnieuw de status van ideeënpartij te geven.

De Voorzet is een start, geen einde. Het uiteindelijke basisdocument van D66 moet ten principale een groeidocument zijn. Een tekst die een wenkend perspectief schetst. Geen utopie, want met een vaststaand einddoel wordt al snel de afweging tussen middel en doel uit het oog verloren. Het basisdocument moet een levend document zijn, dat kan worden aangepast als dat nodig is. Immers: wie niet wil veranderen is dom, aldus Confucius, en wie alleen wil veranderen om te veranderen is onverantwoord. Maar wie verandert wanneer daar aanleiding toe is, staat midden in het leven.

Sociaal-liberale politiek

D66 is nooit een one-issue-partij geweest voor alleen democratische vernieuwing of milieubeleid. Ons gedachtengoed was en is breder. D66 is een sociaal-liberale partij en behoort daarmee tot dezelfde internationale politieke hoofdstroming als de Britse Liberal Democrats, het Vlaamse ID21 en het Deense Radikale Venstre. In dat gedachtengoed staat niet de markt centraal, niet de overheid en ook niet het milieu. Voor D66 staat de mens centraal.

De sociaal-liberale identiteit van D66 blijkt uit de samenhangende opvattingen en doelstellingen over politiek. De politiek van D66 is gericht op een optimale persoonlijke ontplooiing voor iedereen. Daarvoor is meer nodig

dan enkel vrijheid. Democratie, verantwoordelijkheid en gelijkwaardigheid zijn essentiële voorwaarden om ontplooiing voor allen mogelijk te maken.

De individuele burger geniet op dit moment een schijnvrijheid. De welvaart neemt toe, de overheid treedt terug, alles lijkt erop te wijzen dat we leven in een tijdperk van ultieme vrijheid. Maar deze utopie gaat alleen op als we accepteren dat de kaders in onze maatschappij gesteld worden door krachten die we niet of nauwelijks kunnen beïnvloeden. We zijn vrij binnen deze kaders. En we accepteren het. Het politieke systeem houdt deze schijn op.

Eens in de vier jaar mogen we een hokje rood kleuren of op een knopje drukken. Maar hebben we daarmee ook een wezenlijke invloed op de inrichting van de maatschappij? Voorstellen tot radicale veranderingen die leiden tot meer individuele vrijheid en mogelijkheden voor ontplooiing verstikken vaak in de Haagse politieke klei of stranden op een muur van bureaucratie in Brussel.

D66 staat niet voor niets bekend om haar streven naar radicale democratisering. Radicale democratisering is een onmisbaar onderdeel van het sociaal-liberale gedachtegoed. Burgers kunnen zich immers alleen ontplooien als ze maximale invloed kunnen uitoefenen op hun leven, hun omgeving en de structuren waarvan ze deel uitmaken. Besluitvorming moet zo veel mogelijk bottom-up ingericht worden. Door uit te gaan van kleinschaligheid in de inrichting van de besluitvormingscircuits en door zoveel mogelijk bevoegdheden zo laag mogelijk neer te leggen krijgen mensen maximale invloed op zaken die hen aangaan. In de gezondheidszorg maar ook in de volkshuisvesting moet de zeggenschap van patiënten en bewoners versterkt worden. Werknemersparticipatie in bedrijven en instellingen, maar ook winstdeling, moet eindelijk van de grond komen. De voorbeelden zijn legio.

Sociaal-liberaal houdt een principiële keuze voor eigen verantwoordelijkheid van mensen in. Mensen ontplooien zich door het krijgen en nemen van verantwoordelijkheid. Voor zichzelf en voor anderen, voor nu en in de toekomst. De principiële keuze van D66 voor individuele verantwoordelijkheid van mensen en tegen een betuttelende overheid leidt tot samenhangende standpunten op uiteenlopende beleidsterreinen. De nieuwe winkeltijdenwet, de herziene euthanasiewetgeving en de gekozen burgemeester zijn niet bij toeval onderwerpen die dankzij D66 gerealiseerd zijn of de komende

kabinetsperiode gerealiseerd zullen worden. Op al deze terreinen staan de verantwoordelijkheid en de mogelijkheid van burgers om hun eigen keuzen te maken centraal.

D66 vertegenwoordigt in Nederland de internationale politieke hoofdstroming die sociaal-liberalisme heet. Niet omdat dat plekje aan de politieke tafel nog vrij was, maar omdat D66 een missie heeft die haar leden al 33 jaar verenigt:

D66 bestaat als sociaal-liberale partij om een duurzame, democratische en open samenleving op te bouwen, waarin de mens zich ontplooit in solidariteit met anderen.

Sociaal-liberale kernwaarden

Het sociaal-liberale gedachtengoed van D66 is gebouwd op vier kernwaarden: vrijheid, verantwoordelijkheid, gelijkwaardigheid en democratie.

De vrije mens

Voor D66 is de vrijheid van elk persoon uitgangspunt van denken. We willen een zo groot mogelijke ruimte creëren voor elk individu om zich te ontplooiën op een manier die hem of haar goeddunkt. Vrijheid bestaat niet alleen uit de afwezigheid van dwang, de negatieve vrijheid. In onze visie moeten mensen ook de mogelijkheden krijgen om van hun rechten gebruik te maken. Hiervoor moeten gelijke kansen geschapen worden. Het recht op ontplooiing, de positieve vrijheid, is de spil van het sociaal-liberale denken over vrijheid.

De verantwoordelijke mens

Vrijheid kan alleen bestaan in combinatie met verantwoordelijkheid. Verantwoordelijkheid voor je gedrag ten opzichte van andere mensen en ten opzichte van de maatschappij. Voor D66 is verantwoordelijkheid geen goedbedoelde vorm van liefdadigheid, maar een houding van respect die de drijfveer vormt voor een harmonieuze samenleving van vrije mensen. Burgerplichten vormen het institutionele steuntje in de rug voor zo'n houding.

De gelijkwaardige mens

Geen mens is identiek. D66 koestert de verscheidenheid van mensen en opvattingen. De gelijkwaardigheid van mensen houdt meer in dan het sim-

pelweg tolereren van andere meningen, culturen en voorkeuren. Gelijkwaardigheid in verscheidenheid betekent voor ons dat het samenleven in een maatschappij met zeer verschillende mensen kleur geeft aan het leven.

De mens met invloed

D66 ziet mensen als mondige burgers die zelf in staat zijn beslissingen te nemen over de dingen die hen aangaan. Dat betekent dat er nooit macht mag worden uitgeoefend zonder dat er controle over die macht is. De beste oplossing is immers niet degene die leidt tot de mooiste economische cijfers, maar diegene waarbij mensen zich het beste thuisvoelen. Radicale democratisering verhoogt bovendien niet alleen het draagvlak voor beslissingen, maar ook de kwaliteit van het beleid. Om die mondige burger recht te doen is meer nodig dan goede democratische publieke en private instellingen. Het vereist een democratische houding. Openheid in de informatievoorziening, een open debat en een open geest om andere oplossingen dan die van jezelf te kunnen aanvaarden.

Dilemma's

De vier sociaal-liberale kernwaarden zijn richtsnoer voor het politiek handelen en denken van D66. Wie deze abstracte en filosofische kernwaarden echter confronteert met concrete politieke en maatschappelijke problemen zit al snel met een bord vol dilemma's op schoot. Opschudding koestert de ondogmatische houding van D66 en vindt dat dilemma's moeten worden benoemd en opgelost zonder vooringenomenheid. De kernwaarden vrijheid, verantwoordelijkheid, gelijkwaardigheid en democratie vormen daarbij geen strak keurslijf maar zijn richtlijnen. Zoals Milan Kundera schertsend opmerkt:

De werkelijke aanhanger van een politieke stroming neemt de dogma's ervan nooit serieus, wel de praktische doeleinden die achter deze dogma's schuilgaan. Politieke kretes en dogma's zijn er niet om geloofd te worden, ze moeten eerder dienst doen als een gemeenschappelijk en afgesproken excuus; de dwazen die ze voor waar nemen, ontdekken vroeg of laat dat het niet klopt, komen in opstand en eindigen ten slotte schandelijk als ketters of afvalligen. (Uit: De gouden appel van het eeuwige verlangen)

Een confrontatie van abstracte kernwaarden met de realiteit levert talloze dilemma's op:

Wanneer mag of moet de vrijheid van de één beperkt worden om de vrijheid van de ander te garanderen? Waar eindigt de ruimte om je te ontplooien en begint het opleggen van normen om asociaal gedrag tegen te gaan?

Hoe ver gaat democratische besluitvorming? Kan er democratisch besloten worden om de democratie af te schaffen?

Waar liggen de grenzen van de verdraagzaamheid? Hoe treden we op tegen mensen die de verdraagzaamheid zelf aanvallen?

Gaat vrijheid zo ver dat iemand te allen tijde over zijn of haar leven mag beschikken? Ongeacht de gevolgen voor nabestaanden?

Betekent democratie dat iedereen mag mee beslissen zodra hij of zij er ook maar iets mee te maken heeft? Wie stelt de grenzen van meepraten en meebeslissen vast?

Onderwijs is essentieel voor de ontplooiing van mensen, maar betekent dat ook dat al het onderwijs voor iedereen toegankelijk moet zijn? En op wiens kosten?

Minderheden hebben ook rechten, die beschermd moeten worden. Wanneer mag een meerderheid aan een minderheid zijn wil opleggen en wanneer niet?

Economie en ecologie kunnen prima samengaan. Maar in welke verhouding?

Hoe wegen we de mogelijkheden voor toekomstige generaties af tegen onze eigen vrijheid om te produceren en te consumeren?

Ouders zijn verantwoordelijk voor de opvoeding van hun kinderen en hebben de vrijheid dat te doen volgens eigen inzicht. Maar tot hoever gaat die vrijheid als het welzijn van de kinderen in gevaar komt? En wie is dan verantwoordelijk: familie, de school, de overheid?

Omdat niet iedereen behept is met hetzelfde verantwoordelijkheidsgevoel moet verantwoordelijkheid soms worden afgedwongen. Wanneer? En moet dat door de overheid gebeuren?

Het politieke debat in de 21e eeuw zal niet gaan over de merites van het poldermodel, de hypotheekrenteaftrek of de gekozen burgemeester. Die zaken zijn dan ingestort, achterhaald of vanzelfsprekend. Verschillen van inzicht kunnen niet meer worden uitgedrukt in absolute waarheden. De grenzen van vrijheid, de mogelijkheden van verantwoordelijkheid, de waarde van verscheidenheid en de noodzaak van democratie, daarover gaat het politieke debat in de volgende eeuw. Over dilemma's zoals hier geschetst. D66 is als sociaal-liberale partij bij uitstek geschikt om daarin een spilfunctie te vervullen. [...]

*In het rijk van de stervende olifanten, rede
gehouden ter gelegenheid van de presentatie
van het Jaarboek Parlementaire Geschiedenis
door Jan Vis (2000)*

Rede gehouden op 28 november in Den Haag

Ik wil wat zeggen naar aanleiding van het essay van [Jos] van Kemenade *Een partijloze democratie*. Hij is net als veel anderen van mening dat politieke partijen in veranderde omstandigheden van ontzuiling, individualisering, ontideologisering en vervagende klassentegenstellingen kennelijk niet meer voldoende in staat zijn om het intermediair te zijn tussen de burgers en de overheid, een platform voor meningsvorming over publieke vraagstukken en een integrerend kader voor gemeenschappelijk handelen.

‘Politieke partijen en politici zijn vaak meer de managers van het overheidsbedrijf geworden, de makelaars van het overigens ook noodzakelijke compromis dan het kader voor de uitdrukking van visies op de publieke zaak vanuit verschillende gezichtspunten en belangen. Die profilering is echter essentieel voor de herkenbaarheid van en het vertrouwen in de overheid en voor de mate waarin door de burgers overheidshandelen wordt aanvaard als een legitieme en betrouwbare uitdrukking van hun belangen en van hun sociale contract [...] omdat partijen er kennelijk onvoldoende in slagen om die profilering van eigen visies gestalte te geven en/of uit te dragen.’

Hij komt dan tot de conclusie dat je wel kunt roepen om het herstel van het primaat van de politiek maar daarbij moet het dan primair gaan om een revitalisering van de politiek en de politieke partijen zelf. Hij verzet zich dan tegen de visie van [Paul] Frissen [in *Sturing en Publiek Domein: Sociaal-democratie zonder partij*, 2000] die voor politieke partijen hooguit nog een

procedurele rol ziet weggelegd door discussie en debat te stimuleren en te faciliteren. Maar hoe dan?

Antwoord: herprofilering en revitalisering van de politiek en de politieke partijen zelf. Van Kemenade geeft geen uitwerking en dat valt hem ook niet kwalijk te nemen. ‘Duidelijk is echter dat die herprofilering meer herkenbare en expliciete programmatische stellingnamen en visies op maatschappelijke vraagstukken van politieke partijen vereist, alsmede volksvertegenwoordigers die zich niet als ambtenaren of medebestuurders gedragen maar als pleiters voor opvattingen en belangen van groepen burgers en die ook in staat en bereid zijn hun keuze voor het aanvaarde compromis te verwoorden en te verantwoorden in de politieke arena.’

Verder is nodig – ik vat samen – helderder onderscheid tussen beleidsuitvoering en beleidsbepaling, tussen bestuur en politiek, meer directe democratie, minder juridisering, bezinning op decentralisatie, deregulering, verzelfstandiging en privatisering. Lukt dat allemaal niet dan komt het spookbeeld van de partijloze en dus door incidenten, de waan van de dag, populariteitscores of invloed van spraakmakende elites gedomineerde democratie. Je ziet Leefbaar Nederland al binnenlopen.

Tot zover Van Kemenade.

Ik wil er graag iets anders naast en soms ook tegenover plaatsen. Dat het met de politieke partijen niet veel bijzonders meer is dat weten we langzamerhand wel. De leden lopen weg, de vergaderavondjes zijn saai, het kost de grootste moeite om de zaak overeind te houden. Zondag 26 november 2000 zei [Jos] de Beus in Buitenhof dat de PvdA het streven naar de brede volkspartij moet loslaten en moet kiezen voor een slanke partij waarin de leden donateurs zijn en de partijtop de dienst uitmaakt. Volgens mij hoef je daar niet eens voor te kiezen – dat gaat vanzelf. Door de subsidie uit de publieke kas kan het proces nog wel wat worden vertraagd maar het blijft een soort monumentenorganisatie. De politieke partij heeft z'n tijd gehad en wie denkt dat die tijd weer kan worden teruggehaald vergist zich.

De twintigste eeuw was de eeuw van de grote politieke partijen, van de massabewegingen. Niet alleen op het Rode Plein of het paradeveld in Neu-

renberg – maar overal, ook bij ons. Vierduizend man in de Jaarbeurshal en alleen maar luisteren – het was niets ongewoons. Nederland was misschien wel het land waar de politieke partij als verschijnsel het sterkst tot uiting kwam: een soepele wetgeving en een kiesstelsel dat zich bij uitstek richt op de politieke partij als dragende kracht in de democratie. Ik bedoel de evenredige vertegenwoordiging (EV) die er vanuit ging dat iedere Nederlander tot een bepaalde politieke familie behoorde en dat al die families naar evenredigheid in het parlement vertegenwoordigd moesten zijn. De Tweede Kamer als een verkleinde landkaart van politiek Nederland. Daarom ook in Nederland geen referendum, zo was de gedachte indertijd. Waarom zou je de echte politieke landkaart raadplegen als je aan het Binnenhof een exacte verkleining voorradig hebt? De EV als het referendum van iedere dag.

In geen kiesstelsel wordt de macht van de centrale partijorganisatie zo sterk benadrukt en beschermd als in de EV. Landelijke organisaties, zelfs landelijke kandidatenlijsten en landelijke partijprogramma's. Alle kandidaten trouw aan de partij – maar niet in het bezit van een eigen afzonderlijke machtsbasis – uitzonderingen – Fedde Schurer, Theo Joekes, Maarten Schakel – daargelaten. Bijna geen ruimte voor voorkeursstemmen. En het hele stelsel opgeborgen in de Grondwet die heel moeilijk te veranderen is. Bijna alle democratieën laten hun kiesstelsel regelen door de gewone wet die makkelijk te veranderen is. Nederland niet en dat is uitzonderlijk.

Het stelsel ging er (althans in theorie) ook van uit dat de evenredig samengestelde volksvertegenwoordiging een eveneens evenredig samengesteld kabinet zou opleveren, een afspiegelingscollege op nationaal niveau. Dus geen oppositie – of maar een hele kleine. De praktijk na 1918 was al snel anders want de SDAP had principes die wat anders waren dan die van de burgerlijke partijen. En ook toen de socialisten verburgerlijkt waren hebben we nooit een echt afspiegelingscollege gehad. Met name de liberalen in de jaren zestig hadden in de gaten dat een parlement zonder serieuze oppositie geen echt parlement is. Bovendien ging het stelsel er van uit dat er bij de verkiezingen slechts minimale verschuivingen zouden zijn – dat iemand zijn politieke familie zou verlaten kwam onze *founding fathers* vrij ongerijmd voor. In de jaren dertig was een winst of verlies van drie zetels volgens de kranten van toen dan ook een aardverschuiving. Ook de premisse van de stabiele politieke familie is niet meer van deze tijd. Dat

een kwart tot een derde van de Tweede Kamer van kleur verandert is niet ongewoon.

Wat wil ik met dit alles zeggen? Dat de vooronderstelling van 1917/1918 toen Nederland het algemeen kiesrecht kreeg, en de evenredige vertegenwoordiging en aldus de vruchtbare bodem voor de moderne politieke partij – dat die veronderstellingen door de tijd zijn achterhaald. De politieke partij in de decennia na 1918 was zowel het resultaat als de voorwaarde voor het toen ingevoerde stelsel. Het is niet zonder ironie dat door het wegvallen van de premisse het stelsel explosief kan worden doordat het nieuwe groeperingen te makkelijk een plaats in het parlement oplevert.

Nu wil ik hier niet het zoveelste pleidooi gaan houden voor de verandering van het kiesstelsel. Dat moeten anderen maar doen. Maar wat ik wel met enige nadruk wil zeggen is dat revitalisering inclusief al die dingen die Van Kemenade aanbeveelt – en met recht aanbeveelt – niet zal leiden tot een renaissance van de politieke partij. De landelijke politieke partij zoals die nu nog bestaat wordt overeind gehouden – maar meer ook niet – door het indertijd ingevoerde kiesstelsel en door subsidies die stellig zullen groeien. Het soort kiezers anno 1917/1918 is allang verdwenen. Partijtrouw – het was ook een soort hondetrouw op straffe van excommunicatie of sociale doodverklaring – is allang verdwenen en zal ook niet meer terug keren. De grote vragen van toen zijn ook eigenlijk allemaal wel beantwoord – al is niet iedereen gelukkig met die antwoorden. De heldere vragen en tegenstellingen waar Van Kemenade om vraagt zijn er niet meer of worden afgedaan vóór de verkiezingen (zoals de Euro), of ze liggen vooral op Europees niveau. Maar als de vooronderstellingen van 1917 niet meer gelden, wat dan?

Parlementen zijn begonnen als vertegenwoordigende organen: eerst van de adel, toen van de steden met de aanzienlijke burgers en tenslotte van de gewone mannen en vrouwen. De vertegenwoordigende democratie, *representative democracy*.

Het is aardig om dat wat beter te bekijken. Want dan zie je dat eigenlijk in alle landen met een democratische geschiedenis, de parlementen de macht aftroggelden van de elite en daarna met zichzelf in discussie gingen. Schoolvoorbeeld: Engeland waar het parlement in de achttiende eeuw de baas werd en in het parlement vrij snel twee partijen ontstonden. *In* het

parlement – en niet er buiten. De Engelsen hebben die beginfase tot op de dag van vandaag vastgehouden. Nog steeds beschermt het kiesstelsel het tweepartijstelsel door vast te houden aan enkelvoudige vertegenwoordiging per district. In Nederland ging het als volgt: de Tweede Kamer van Thorbecke was nu eens wat liberaler en dan weer wat conservatiever maar kende geen duidelijke fracties, laat staan fractiedwang. Wat er aan tegenstellingen was, werd in de Kamer zelf van geval tot geval zichtbaar. Pas aan het eind van de negentiende eeuw ontstonden de politieke partijen. En heel typerend: *niet* in het parlement maar *er buiten* – met de bedoeling om via het kiesrecht maatschappelijke opvattingen te realiseren: vrijheid van onderwijs, achturige werkdag, collectieve arbeidsovereenkomst, algemeen kiesrecht. Duidelijke one-liners waarvoor je de mensen wel achter de kachel vandaan kreeg. En toen die buiten het parlement ontstane partijen van grote politieke betekenis waren geworden is het parlement en het kiesstelsel aan het belang van de partijen aangepast. Niet primair om het een vertegenwoordiging van de kiezers te laten zijn maar om de machtsverhoudingen tussen de politieke partijen zo exact mogelijk tot uiting te brengen. De fractie als parlementaire arm van de politiek-maatschappelijke beweging onderworpen aan de partij.

Het is leerzaam om de politieke debatten uit het begin van de vorige eeuw te volgen. We hadden toen een districtenstelsel met twee rondes: de twee hooggeplaatsten in ieder district deden mee aan de tweede ronde. Om te winnen moesten ze stembusakkoorden sluiten tussen de eerste en de tweede ronde. De katholieke kandidaat paaide de protestantse kiezers en omgekeerd. De liberalen van links en de sociaal-democraten paaidden de behoudende liberalen en omgekeerd, naar het jargon van toen ‘links tegen rechts’. Zo kreeg je in de Tweede Kamer meerderheden die door de kiezers waren aangegeven, niet geconstrueerd via een regeerakkoord.

Maar men wilde er van af. Waarom? Omdat men geen koehandel wilde tussen de eerste en de tweede ronde. Dat vervuilde de partijprincipes maar... En dus werd de EV ingevoerd die stembusakkoorden overbodig maakte. Ik vind dat een sprekend voorbeeld van mijn stelling dat de EV voortgekomen is uit het belang van de politieke partijen zoals ze toen reidden en zeilden. Groot, machtig, alles omvattend.

Nu het allemaal zieltoegend is geworden, wordt het tijd om ons af te vragen of het geen tijd wordt om van ons parlement iets te maken wat primair een volksvertegenwoordiging is en niet in de eerste plaats een partijvertegenwoordiging. We vergeten het vaak maar wat is het vertegenwoordigende karakter van onze Tweede Kamer? Van de ongeveer acht en een half miljoen kiezers heeft in 1998 90 % gestemd op de lijsttrekker van de vijf grootste partijen. Dus vijf kandidaten kregen samen 7,8 miljoen stemmen. De andere 145 gekozenen moesten het doen met pakweg 1,2 miljoen kiezers. Een evident geval van ongelijkheid, maar we weten niet beter. Maar van die vijf met zoveel stemmen gekozenen werden er twee minister (dus uit de Kamer) en ging er één naar Brussel (dus ook uit de Kamer). Het directe electorale effect in vertegenwoordigende zin van 7,8 miljoen kiezers is dus zeer beperkt geweest. Zoiets kun je nauwelijks een vertegenwoordigend stelsel meer noemen, lijkt me. Niemand vraagt: wie is mijn afgevaardigde, mijn vertegenwoordiger? En dat klopt, want de echte afgevaardigde is er niet – en dus is het ook gewoon dat Kamerleden al weer snel vertrekken.

[...]

Maar er is iets interessants aan de gang. Een functieverandering.¹ Het parlement doet zijn best dicht bij de burger te komen, door meer en beter te reageren op de vragen en behoeften van de burger. Je zou het kunnen zien als een uitbreiding van de controletaak van het parlement. Maar het omvat eigenlijk meer. Het heeft ook te maken met het verschaffen van duidelijkheid en opheldering. Meer aandacht voor de feiten en niet allereerst het oordeel. De functieverandering is overduidelijk af te lezen aan de renaissance van de parlementaire enquête – bijna een eeuw lang dood gewaand maar de laatste tijd weer springlevend. En dan niet alleen in de oorspronkelijke, originele vorm maar ook in vele afgeleide vormen die eigenlijk allemaal tot doel hebben om ondoorzichtige kwesties duidelijk te maken. Deze nieuwe manier van werken sluit goed aan bij de ontideologisering. Gerevitaliseerde politieke partijen heb je er niet voor nodig. Partijen als kiesverenigingen zijn voldoende.

¹ Zie hiervoor uitvoeriger U. Rosenthal, 'Macht en controle op macht', *Nederlands juristenblad*, afl. 34, 29 september 2000

[...]

Laat ik eindigen.

Revitalisering van de politiek moeten we niet nastreven door partijen te verjongen en te verbeteren. Dat lukt toch niet. Politieke partijen zijn net stervende olifanten, moeizaam zoekend naar de laatste rustplaats.

Het juiste middel is revitalisering van het parlement – dat nu nog is ingericht volgens de behoeften van de stervende olifanten – maar zeer oude rechten heeft op een inrichting en werkwijze die werkelijk recht doen aan de vertegenwoordigende opdracht.

De essentie van D66, toespraak gehouden ter gelegenheid van het 35-jarig bestaan door Thom de Graaf (2001)

Rede gehouden op 8 december in de Oude Zaal in Den Haag

Democraten,

Ik ben een jonkie in jullie midden.

Ik zie een aantal van jullie denken: pas 25 jaar lid en dan al een grote mond

Ik schaam me er oprecht voor dat ik niet tot de eerste generatie behoor.

Toen de partij werd opgericht was ik nog maar een hele Jonge Democraat en zonder dat zelf te weten. Ik probeer mij de tijd van toen voor de geest te halen, 1966, 1967. Het Appèl verscheen op 15 september 1966, terwijl het kabinet-Cals nog aan het bewind was.

Een kabinet van alleen maar sterke mannen, maar zonder sterk beleid. Het merkwaardige is dat de oprichting van D66 sterk wordt geassocieerd met de Nacht van Schmelzer. Maar die nacht moest een maand later nog aanbreken. Het leek wel alsof Hans Gruijters, Hans van Mierlo en de anderen voorwetenschap bezaten. D66 was immers het antwoord op een verziekte, naar binnen gekeerde politieke wereld, die haar dieptepunt beleefde toen het derde kabinet dat op één en dezelfde verkiezingsuitslag was geformeerd 's nachts op half vier werd opgeblazen door de KVP-fractie. De regenten ruzieden met elkaar terwijl buiten Den Haag een brandje ontstond dat snel uitsloeg over de gehele samenleving.

D66 was een beweging van verontruste en waarschijnlijk ook boze burgers tegen een in elkaar gezakte en wezenlijk ondemocratische politiek. Iemand schreef onlangs dat D66 de enige protestpartij is die haar ontstaan heeft overleefd. Feitelijk is dat waar. Van Koekoek tot de ouderenpartijen, uitein-

delijk allemaal opgegaan in rook. Bewijst dat nu dat het protest van D66 hardnekkig is, als een soort virus dat maar niet over wil gaan omdat het politieke lichaam ongezond is en blijft? Of zijn wij ons verleden een beetje vergeten en een gewone partij geworden die in de muur van de bestaande politieke orde is gemetseld en gevoegd?

Ik zou zeggen dat ons kenmerk nog steeds is ons consequente streven naar een radicale vernieuwing van de Nederlandse politiek en democratie. Wij geloven nog steeds dat, zoals het nu geregeld is, de burgers ondergeschikt zijn gemaakt aan de politieke democratie in plaats van omgekeerd, de democratie aan de burgers. Het grote verschil met al die protestpartijen, inclusief de laatste verschijningsvorm, is dat D66 nooit alleen maar een tegenpartij is geweest. Niet alleen maar het protest en de onvrede articuleren en daar profijt van trekken. Ik zou mij kapot schamen als dat het beeld van 35 jaar D66 was geweest.

D66 vertegenwoordigt een stroming in de Nederlandse samenleving, die zich niet neer wil leggen bij de vanzelfsprekendheid van macht en die uitgaat van de vrije keuze en verantwoordelijkheid van individuele mondige mensen. Wij zijn van die stroming de politieke bedding en daarin ligt ook onze continuïteit.

In de afgelopen 35 jaar heeft D66 twee dingen tegelijk willen doen: in de eerste plaats zonder dogma's praktische politieke oplossingen aandragen die sociale beweging en individuele vrijheid aan elkaar verbinden, van milieubeleid tot zorgverlof, van euthanasiewetgeving tot verruimde winkeltijden. Steeds gericht op economische en maatschappelijke innovatie en met de waardigheid van de zelfstandige mens als uitgangspunt. Dat is voor een partij al een bestaansreden op zichzelf. Mensen het recht geven om zelf het verschil te maken. Maar D66 was en is niet alleen het instrument voor dat verschil. Ondertussen zijn wij bezig geweest met die dieperliggende opdracht: om de politiek te vernieuwen, om de democratie nieuwe zuurstof te geven, om de zieltogende overheid die van niemand meer is weer van mensen te maken. We zijn als het ware permanent bezig een slecht toneelstuk te herschrijven, scene voor scene, akte voor akte.

Twee opdrachten in één partij. Soms kreeg die sociaal-liberale politiek de overhand als een vierde stroming, soms die democratische inborst die ons tegenover alle andere partijen plaatst. Soms een beetje afhankelijk wie aan het roer van onze boot stond en ook een beetje hoe hoog de zeeën gingen. Maar er is geen tegenstelling. Het gaat juist om die combinatie: door de systemen breken om meer vrijheid en meer verantwoordelijkheid te bereiken. Die durf hebben wij altijd gehad, soms tot bloedens toe en zelden is dat ons in dank afgenomen door andere partijen. Die durf is meer dan ooit nodig omdat ons politiek systeem volkomen vastloopt. En onze overheid hoe langer hoe meer de afgrond dreigt in te donderen. De erosie van de Staat der Nederlanden is al heel lang zichtbaar voor wie goed wil kijken; burgers hebben dat gezegd, wetenschappers hebben het geschreven, de politiek heeft het niet willen zien.

In de eerste plaats is er Europa dat sluipenderwijs bezit van ons heeft genomen, terwijl we dat nauwelijks willen weten. De Nederlandse politiek loopt er met een grote boog omheen en weigert de fundamentele vraag te beantwoorden welke toekomst we in Europa willen hebben, hoe we echte democratie en betrokkenheid kunnen realiseren. Een echte visie op Europa is in dit kabinet onmogelijk gebleken omdat vvd en PvdA elkaar in de weg zitten, omdat we geen voorhoede meer durven zijn en ons te veel laten leiden door de angst dat Nederland net onder de streep van de belangrijke landen terecht komt. Dat is een bijna autistische houding die niet werkt. En even naar binnen gekeerd is onze verontwaardiging als Europese regels Nederland belemmeren een eigen MKZ-beleid te voeren of gelden van Europese fondsen voor oneigenlijke doeleinden aan te wenden. We beschouwen Brussel hier vooral als onze vijand, ook als we zelf verantwoordelijk zijn voor de Brusselse spelregels. [...]

D66 is en blijft een Europese partij, niet alleen uit overtuiging maar ook uit bittere noodzaak.

De werkelijkheid is dat het Haagse gezag naar Brussel is verschoven en dat dus dáár vanaf het begin een echte overheid en een echte democratie moeten worden opgebouwd in het belang van Europese burgers, van Nederlandse burgers. Als dat niet het belang van Nederlandse politici is, dan deugt er iets niet met die politici.

[...]

Niet alleen onze houding in Europa ondergraaft de Haagse politiek. Ook de wijze waarop die politiek met zichzelf omgaat. Ik zit er middenin, het fascineert me, maar het verontrust me ook. Het is soms onverdraaglijk hoe goedkope sentimenten als politiek wapen worden ingezet. De SP schuift de minister 'dood door schuld' in de schoenen vanwege de wachtlijsten. Dat is natuurlijk te belachelijk om er veel woorden aan vuil te maken, maar het zegt wel iets over de staat van onze democratie. Walgelijke beweringen en lukraak geschreeuw worden de norm in een poging door vergroving van taal en beeld kiezers nog bij de politiek te trekken. Wat ik waarneem en waar ik mij tegen verzet is de verwording van de politieke democratie tot een ouderwetse poppenkast waarin de rollen vastliggen en waarin effectbejag de plaats heeft ingenomen van de argumenten en het open debat. In die poppenkast hebben de coalitiefracties alleen de taak als een Praetoriaanse garde om hun kabinet en hun ministers te gaan staan, ongeacht of er fatsoenlijk beleid wordt afgeleverd. Als ze al problemen hebben dan alleen met ministers van een andere dan de eigen kleur. En als er wederzijdse belangen in het spel zijn, dan worden die keurig afgeruild om echte brokken te voorkomen.

De oppositiepartijen vinden hun bestaansreden enkel en alleen in het onderuithalen van de regering door suggesties en beschuldigingen die zelden overtuigen maar wel zo makkelijk in de ether worden geslingerd. Alles gericht op het beeld, het imago en op de honger van de media. Het debat over de schikking van de Schipholtunnel-fraude was van dit alles een bedroevend voorbeeld. Partijen die elkaar overschreeuwden en eisten dat de Staat zichzelf bij de rechter zou moeten aanklagen. Toen iedereen bij zinnen kwam en de idiotie daarvan moest toegeven, kocht de PvdA zijn gezichtsverlies af met een parlementaire enquête en de oppositie met ongegronde moties van afkeuring tegen de minister van Justitie. Alles volgens de regels van de poppenkast.

Wie denkt dat de politiek zich met dit soort taferelen een dienst bewijst, komt bedrogen uit. Het tekent voor de meeste burgers het failliet van de politiek. D66 blijft zich hier tegen verzetten, in die zin zijn wij nog steeds het redelijk alternatief tussen het mechanisme van de macht en de opportunistische vrijblijvendheid. Meer dan ooit is het nodig om de politieke democratie ingrijpend te veranderen. Om geloofwaardigheid te behouden en om vertrouwen weer op te bouwen. De grote partijen hebben zich daar nooit echt om bekommerd. En daar zouden zij zich voor moeten schamen, vooral

de Partij van de Arbeid. De grootste vooruitstrevende politieke partij van Nederland is in democratisch denken conservatief gebleken en apathisch. Biefstuksocialisme werd de laatste jaren haute cuisine, maar echte kiezersdemocratie is tot op de dag van vandaag hooguit een amuse gebleven.

Fraaie woorden in overvloed, maar nooit een beslissende actie, niet als het ging om de ondoorzichtige achterkamer van de kabinetsformatie, niet als het ging om een beter kiesstelsel dat de onafhankelijkheid van de volksvertegenwoordigers versterkt en daarmee de parlementaire controle. Niet toen het er echt op aankwam om het referendum in de Grondwet te krijgen. En nooit als het er om gaat om de Hollandse onder-ons cultuur te doorbreken.

Kiezers, gewone mondige mensen, krijgen te horen dat een rechtstreeks mandaat aan de macht in Holland niet kan, want het past niet in onze cultuur. Het past niet in onze cultuur. Nee, wat wel past zijn onderonsjes om burgemeesters van de eigen partijkleur te benoemen. D66 heeft in Paars II inmiddels een bres geslagen in de muur om de regenten, mensen in Vlaardingen en Best spreken zich binnenkort uit over hun eigen burgemeester. Het werd tijd. En het is nog niet genoeg. Wil de politieke democratie van mensen zijn in plaats van mensen van de politiek, dan is het van levensbelang om veranderingen door te voeren. ‘Nothing in progression can rest on its original plan’, schreef Edmund Burke ooit. Niet de oude scheidslijn links-rechts is van belang, die bestaat al lang niet meer. Doorslaggevend is of behoudzucht het wint of de veranderingsgezindheid. Behoudzucht kom je in alle partijen tegen, in de PvdA net zo goed als bij de vvd. Maar in alle partijen zijn er ook mensen die zich net als D66 afvragen of we niet de moed moeten opbrengen om een toekomst voor de democratie uit te vinden voordat de politieke cultuur zichzelf ten gronde heeft gericht.

Ik zoek die samenwerking, binnen en buiten de Kamer. Een nieuw Appèl heb ik het een paar weken geleden genoemd, om kiezers het fundamentele recht te geven zelf voor of tegen de macht te kiezen, maar ook om onze parlementaire cultuur wezenlijk te veranderen.

[...]

Niet alleen de politieke cultuur moet veranderen maar ook de overheid. Ik ben er van overtuigd dat aan de behoefte van mensen aan kleinere scholen,

aan veilige straten en betere gezondheidszorg niet kan worden voldaan als de overheid niet grondig op de schop gaat. Het heeft bijvoorbeeld geen zin om alleen maar te roepen dat er meer politiemensen in de wijken moeten komen als achter al dat blauw een enorme bureaucratie schuil gaat, die de veiligheid eerder hindert dan helpt. [...] In de overheid van het jaar nul kunnen ministers de prachtigste nota's uitbrengen maar de problemen van de eenentwintigste eeuw lossen ze er niet mee op. Dat kan alleen als de overheid zichzelf opnieuw uitvindt en organiseert.

We spreken in Nederland over de polder, een mooi beeld van rechte lijnen en klare lucht.

Was het maar zo. Wie eerlijk is, ziet geen polder maar een moeras van besluitvorming.

Een zompig geheel waar het af en toe borrelt en verder doodstil is. In dat moeras dumpen politieke partijen problemen die ze samen niet kunnen of willen oplossen. De gedachte daarachter is dat die problemen dan vanzelf wegzakken of verdampen in ingewikkelde compromissen tussen sociale partners en andere belanghebbenden.

[...] De democratie openbreken, de overheid vernieuwen en verdergaan met sociaal-liberale initiatieven om mensen vrij en verantwoordelijk te maken. Durven kiezen. Dat is wel heel kort samengevat wat D66 de komende jaren gaat doen. 'De rechte lijn', zoals Hans van Mierlo het in ons jubileumboek [Jan Veldhuizen (red.), *D66: een blijvend appèl, 35 jaar werken aan vernieuwing*] omschreef. Absoluut een rechte lijn, al zou ik een curve naar boven een aanvaardbare afwijking vinden. Die lijn trekt nu al 35 jaar een spoor door het politieke landschap. Aan dat spoor kan je zien dat het af en toe verrekke moeilijk ging en soms bijna stokte. Maar toch heeft D66 vanaf het begin dat landschap wezenlijk veranderd. Niet alleen door Paars, maar ook door wat wij daarvoor en daarnaast hebben bereikt. Iedereen in deze zaal vormt een schakel in de geschiedenis van D66. Het aardige van geschiedenis is dat die nooit eindigt, wat ze ook beweren. Vaak werd van ons gezegd dat we geschiedenis waren. En even zo vaak schreven we zelf weer geschiedenis. Dat gaan we dus ook doen in de toekomst!

Congrestoespraak door Boris Dittrich (2004)

Eerste deel van een toespraak gehouden op de 77ste Algemene Ledenvergadering op 20 november in Musis Sacrum in Arnhem

Democraten,

Zouden er in ons land nog véél mensen zijn, die individualisering een positief begrip vinden? Ik vermoed van niet. Noties als persoonlijke vrijheid, het recht te doen en te laten wat je wilt, zijn niet zo populair, in deze tijd. Want de samenleving, zo lijkt het wel, is van niemand meer. Niet van de tweede generatie Marokkaan, die zich niet thuis voelt in Nederland en ook niet meer in Marokko. Niet van het middenklassegezin in Almere, dat zich bedreigd voelt, en in de steek gelaten door de politiek. Niet van de bewoner van de grote stad, die het verval en de agressie om zich heen probeert buiten te sluiten, door weg te kijken.

Bijzonder is wel dat de meeste mensen tevreden zijn met hun eigen leven, achter hun eigen voordeur. Maar over wat zich daarbuiten afspeelt, heerst een gevoel van teleurstelling en onbehagen. En dat geldt zeker voor de politiek, én voor het falen van de overheid.

Mensen in Nederland zijn verweesd geraakt. Verweesd van elkaar, en verweesd van de gemeenschap. Er is geen bindmiddel meer, geen gevoel van samen zijn, geen gevoel van het samen moeten doen. Dat onbehagen van mensen zit diep en in alledaagse dingen: de luidruchtige buurman tegen wie niemand optreedt. Agressie in de trein, in het ziekenhuis of op het pleintje om de hoek. De verloederding van de openbare ruimte. De verruwing in de omgangsvormen. En dat gevoel van dat het niet goed gaat in Nederland is versterkt door de komst van honderdduizenden migranten de afgelopen decennia.

Een klein deel van – vooral – Marokkaanse moslims is overtuigd van het eigen religieuze gelijk en keurt moderne, westerse ontwikkelingen als ontkerkelijking, emancipatie van homo's en vrouwen, en individuele keuzevrijheid af. Bij hen heerst er geslotenheid, angst om de vuile was buiten te hangen, een gebrek aan open debat over de Islam, een gebrek aan zelfkritiek, en een gebrek aan respect voor andersdenkenden. Dat is een omgeving die vindt dat afwijkende ideeën afkeurenswaardig of zelfs gevaarlijk zijn. In dat klimaat kan extremisme wortel schieten, want elke vorm van extremisme is de uiterste consequentie van een absoluut geloof in het eigen gelijk.

Of het nu milieufanatici, neonazi's of moslimterroristen zijn: allemaal vinden ze een voedingsbodemp en een beschermende omgeving in een kring van mensen om hen heen die misschien hun agressieve methoden afkeurt, maar die wél de juistheid van hun idealen en waarden deelt.

We zijn terechtgekomen in een samenleving waarin we onderling zeer grote verschillen van opvatting zijn gaan koesteren. In het zo ontstane klimaat gaat iedereen uit van het eigen individuele gelijk en, erger nog, probeert iedereen het eigen gelijk ook op te leggen aan de ander. Men vindt elkaar niet meer, begrijpt elkaar niet meer, en wil dat ook eigenlijk niet meer. We voeren een onvolwassen debat van doven, waarvan het uiterste gevolg een politieke moord is. Een milieuterrorist vermoordde Fortuyn; een moslimfundamentalist vermoordde Van Gogh.

Is dit een somber beeld? Ja, maar er staat ook iets tegenover. Want in de afgelopen weken is ook gebleken, hoe veerkrachtig en saamhorig Nederland kan zijn als het er écht op aan komt. Denk aan de spontane, en massale uitingen van afkeur, over de laffe moord op Theo van Gogh. De kabaalde-monstratie op de Dam. Ouders, die hand in hand rond bedreigde islamitische scholen staan. De fietstocht van Marokkaanse jongeren tegen geweld. De protestmars van duizenden mensen in Uden. De buurtcomités die doorgaan om mensen bij elkaar te brengen.

Het is goed dat er nu een uitgebreid debat wordt gevoerd over wat onze kernwaarden zijn, de grondbeginselen die ons binden. Vrijheid. Gelijkheid. Verdraagzaamheid. Nederland is krachtig. Mensen eisen een positieve toekomst op voor zichzelf, en voor elkaar, en ze verwachten dat de politiek

daadwerkelijk iets doet aan waar het schurkt en schuurt in de Nederlandse samenleving. Wat ik zeg gaat dan ook vooral over hoop. Een sociaal-liberaal verhaal, dat perspectief biedt.

De recente gebeurtenissen geven alle aanleiding tot reflectie. Het is goed om te beseffen, dat de problemen al eerder zijn ontstaan. Want de versnippering en verharding van de Nederlandse samenleving werden al zichtbaar, toen de oude, maatschappelijke zuilen instortten. Daar ligt het begin van het probleem. En daar ligt dus ook het begin van een antwoord. Een antwoord dat al veel te lang is uitgebleven.

Wie na deze woorden een zwaarwichtig pleidooi verwacht voor herstel van de oude normen en waarden komt bedrogen uit. Ik pleit niet voor herstel van de strak georganiseerde verbanden die het verzuilde en langs scherpe lijnen verdeelde, voorbije Nederland kenmerkten. Wij willen geen terugkeer naar de jaren vijftig van de vorige eeuw, want een sociaal-liberaal antwoord dat past bij de maatschappij van nu, dat houdbaar is voor het Nederland van de eenentwintigste eeuw, begint niet bij de afbraak van de individualisering, maar juist bij de voltooiing ervan. En bij het besef dat bij persoonlijke vrijheid ook persoonlijke verantwoordelijkheid hoort.

Immigratie, maar vooral ook ontzuiling en individualisering, zijn belangrijke oorzaken van de huidige versnippering van de Nederlandse samenleving. Het proces van ontzuiling is eigenlijk nog niet voltooid. Weliswaar zijn mensen vrijgemaakt, maar een nieuw bindmiddel, een nieuw verband dat de maatschappij tot een echte gemeenschap maakt, is nog niet voor handen. Als in de voorbije weken één ding is gebleken, dan is het dit: iedereen, iedereen wil het anders, en beter in dit land.

Juist D66 heeft de plicht om een antwoord te formuleren. Want ontzuiling en individualisering stonden ook op de sociaal-liberale agenda, en zijn daarmee ook ónze overwinningen. Ze hebben geleid tot vrijheid. Mensen mogen nu hun eigen keuzes maken, hun eigen mening hebben. Ze hebben geleid tot emancipatie, tot een verbod op discriminatie. Het kunnen inrichten van je eigen leven, zoals jou dat goeddunkt, zonder inmenging door wie dan ook, is een groot goed. Maar ontzuiling en individualisering hebben ook ongewenste neveneffecten gehad.

Het sociaal-liberalisme staat voor de taak om de gewonnen vrijheid te verdedigen, en tegelijkertijd een nieuwe samenlevingsvorm te vinden, waarin de vrijheid, van zoveel verschillende mensen met zoveel verschillende ideeën en opvattingen, kan gedijen. De oplossing voor dit sociale vraagstuk waar Nederland voor staat, begint bij het individu. Wij vinden dat het individu als uitgangspunt van beleid moet worden genomen. De tijd dat we mensen in groepen konden indelen, is voorbij. De allochtoon bestaat niet. Net zo min als de grote stadsbewoner. Dit besef heeft gevolgen op allerlei terreinen. Bijvoorbeeld als het gaat om de vrijheid van meningsuiting. Conflicten tussen zoveel verschillende opvattingen zijn onvermijdelijk in de samenleving van nu. Mensen moeten leren met die verschillen om te gaan, en ze alleen met woorden te bestrijden.

cda-Minister Donner van Justitie zocht een antwoord op de spanningen in de samenleving door het in onbruik geraakte artikel van godslastering aan te willen scherpen.. In de Kamer heeft Lousewies van der Laan aangegeven niet éézijdig partij te willen kiezen, door mensen die gekwetst worden vanwege hun geloofsovertuiging, een uitzonderingspositie te bieden. Je mag ook geen mensen beledigen omdat ze vrouw zijn, homo of een donkere huidskleur hebben. De wettelijke grenzen gelden namelijk voor iedereen gelijk. Daarom wil D66 het artikel over godslastering niet afstoffen, maar afschaffen. [In 2009 zou toenmalig Tweede Kamerlid Boris van der Ham daar een voorstel toe doen. In 2013 werd het artikel geschrapt.]

Natuurlijk vinden ook wij dat je niet alles hoeft te zeggen, wat je mag zeggen. Maar dat is de persoonlijke verantwoordelijkheid van mensen zélf. Het is een kwestie van fatsoen. Het is aan de overheid om de grenzen van de grondrechten te bewaken, want in de sociaal-liberale visie op de samenleving zijn de vrijheidsrechten geen obstakel, maar juist een absolute voorwaarde voor vreedzaam samenleven. Het gaat erom samen van een versplinterde, naar een pluralistische samenleving te gaan.

Daarbij hoort een nieuw sociaal contract. Wat D66 betreft gaat dat sociaal contract over twee dingen:

Ten eerste: een beperkt aantal, maar wel heel duidelijke afspraken over wat we in de openbare ruimte en het maatschappelijke verkeer wél, en wat we niet van elkaar accepteren. Waarden waarin iedereen gelooft, ongeacht

afkomst, religie of wat dan ook: geen fysieke agressie. Geen discriminatie. Gelijke behandeling. De vrijheid je eigen keuzes te kunnen maken.

Ten tweede: een krachtige overheid die deze afspraken bewaakt. En: een overheid die werkt, en op zijn minst levert wat mensen ervan verwachten, in plaats van dikke beleidsnota's en vage, verre toekomstvisioenen. [...]

Het gaat dus om waarden die we allemaal al lang kennen. Om behoeftes die al lang bestaan, en waar D66 al lang voor strijdt. [...]

Tegen de keer. Voor vrijheid en vrijzinnigheid,
bijdrage aan de algemene politieke
beschouwingen door Lousewies van der
Laan (2006)

Gehouden in de Tweede Kamer op 27 september

Voorzitter,

Deze APB gaan, zoals vaker, over Nederland en de Nederlanders. Dat is belangrijk, maar een sociaal-liberale partij als D66 kijkt altijd over de grenzen heen. Dat is niet alleen omdat onze welvaart en veiligheid afhankelijk zijn van wat er in de rest van de wereld gebeurt. Dat is ook omdat wij de vrijheid en welvaart die wij hebben met zo veel mogelijk mensen willen delen. Daarom wil ik beginnen met die internationale blik.

[...]

Begin deze week werd duidelijk dat nu ook de Amerikaanse inlichtingendiensten tot de slotsom zijn gekomen dat de oorlog in Irak een vruchtbare voedingsbodem biedt aan nieuwe generaties terroristen. Een rijkelijk late conclusie, kunnen we vaststellen.

In elk geval hebben D66 en een aantal fracties de regering hiervan al veel eerder geprobeerd te doordringen, toen wij in deze Kamer debatteerden over het verlenen van Nederlandse steun aan de Amerikaanse inval in Irak.

Vrijheid en democratie laten zich niet opleggen met het zwaard. Al helemaal niet wanneer degene die het zwaard hanteert diezelfde vrijheid zo schaamteloos vertrapt. Door terreurverdachten voor onbepaalde tijd op te sluiten, zonder enige vorm van proces, zoals in Guantanamo Bay. Of ze te

vernederen zoals in Abu Graib. Door geheime verhoorcentra in stand te houden en geheime CIA vluchten uit te voeren, en er over te liegen. Door het begrip foltering zodanig te vervormen dat er nu twee definities van marteling bestaan: één van de Amerikaanse regering, en één van de rest van de wereld.

Natuurlijk beseffen ook wij dat het geweld van radicale islamisten al dateert van vóór de invasie van Irak, van voor de zogenoemde oorlog tegen de terreur.

Maar de vraag mag niet langer zijn wat de oorzaak is van wat. De vraag is hoe we voorkomen dat, elke dag weer, honderden jonge mensen, in Bagdad of Boston, in Damascus of in Deventer, een excuus in de schoot geworpen krijgen om elkaar naar het leven te staan.

Geweld los je niet op met een gewelddadig antwoord. Daarom ben ik zo trots op het alternatief dat de Europese samenwerking te bieden heeft. Terwijl Bush inzet op *regime change* en oorlog, haalt de Europese diplomatie stilletjes en bescheiden haar successen binnen.

Twaalf landen hebben gekozen voor lidmaatschap van de EU en zich onder Europese stimulans omgevormd tot democratieën, en nog meer landen willen dezelfde vreedzame weg naar democratie bewandelen.

Terwijl Bush de dictaturen in Pakistan en Saudi-Arabië de hand boven het hoofd houdt, is Europa daar mensenrechtenorganisaties aan het steunen, zodat een *regime change* duurzaam van binnenuit zal komen. Minder spectaculair dan een land binnenvallen, maar effectiever en goedkoper.

Terwijl veel politici afglijden in generalisaties en simplificaties, wil D66 dat de politiek eerlijk blijft, ook waar het gaat om het bieden van oplossingen voor de grote uitdagingen.

Het heeft geen zin om alle moslims te demoniseren, maar ook niet om Amerika af te schilderen als de duivel. Net zoals er veel moslims zijn die gruwen van het geweld dat in de naam van hun geloof over de wereld wordt uitgespuwd, zijn er ook miljoenen Amerikanen die zich verzetten tegen de politiek van Bush. En beide groepen zijn onze medestanders.

Veiligheid in de wereld én in Nederland is een belangrijke voorwaarde voor de vrijzinnige politiek van D66. Ook wij zijn er trots op dat het veiliger is in Nederland. Maar D66 is uitsluitend voorstander van slimme en effectieve maatregelen. Wij schieten met scherp, niet met hagel. D66 is altijd alert geweest op het gevaar dat een overheid onder het mom van bescherming van de vrijheid, de burgerrechten met voeten treedt.

Vandaar ons verzet tegen de doorgeschoten anti-terrorismewetgeving van dit kabinet. Vandaar ons verzet tegen het klakkeloos verstrekken van pasagiersgegevens op internationale vluchten. Vandaar dat wij vooral inzetten op preventie in plaats van repressie.

Een belangrijke voorwaarde voor een vrijzinnig en open land is goed onderwijs. En daarom besteedt D66 het meeste geld en de meeste aandacht aan onderwijs van alle partijen.

Waar het eerste kabinet-Balkenende onderwijs en kenniseconomie nog niet tot de hoofdthema's rekende, deed het kabinet-Balkenende II dat, door de intrede van D66, wél.

Het verrast ons eerlijk gezegd niet dat – nu D66 uit de coalitie is getreden – het kabinet onderwijs en kenniseconomie niet meer als prioriteit voor 2007 heeft aangewezen. In de Miljoenennota wordt alleen voortijdig schoolverlaten nog genoemd als onderdeel van het speerpunt Jeugd. Belangrijk, maar te mager. Aan het lerarentekort, de salarissen van leraren, het verdwijnen van conciërges van de basisscholen wordt geen aandacht besteed. Hetzelfde geldt voor het uitvoeren van de aanbevelingen van het Innovatieplatform. [...]

Sterk onderwijs en veiligheid zijn geen doelen op zich voor D66. Wij willen hiermee in de samenleving een klimaat scheppen voor vrijzinnigheid.

Vrijzinnigheid is de vrijheid om ánders te denken. Om onafhankelijk te blijven, los van bestaande belangen. Om af te wijken van de algemene mening. De vrijheid om nooit automatisch gezag te accepteren. Om altijd vragen te blijven stellen bij datgene wat je dominee, je vakbondsleider, je leraar of je imam je als onweerlegbare waarheid voorhoudt. De wil om de toekomst

voor ogen te houden, niet alleen maar het hier en nu. Vrijzinnigheid is de mogelijkheid om je mening en je handelen niet te laten bepalen door de groep waartoe je behoort, het geloof dat je belijdt, of de ideologie die je aanhangt, maar uitsluitend door je zelfbewustzijn. Vrijzinnigheid verschilt van individualisme, doordat de vrijzinnige mens zijn ontplooiing ook kan en vaak wil zoeken in relatie tot anderen. Maar hij zal nooit zijn vrijheid onderwerpen aan een van bovenaf opgelegd, zogenaamd collectief belang.

Vrijzinnigheid is niet zomaar een recht, of zelfs een noodzaak. De overheid heeft ook de plicht om het recht op vrijzinnigheid, het pluralistische karakter van onze samenleving, te beschermen. Zonder vrijzinnigheid bestaan er geen vrije, zelfstandige en mondig burgers die geen god of geweer nodig hebben om hun mening kracht bij te zetten.

Dat we in Nederland de gelijkwaardigheid van mannen en vrouwen aannemen, dat we gelijke rechten toekennen aan homo's en hetero's en aan mensen met verschillende huidskleur, dat we geen onderscheid wensen te maken tussen verschillende vormen van geloof of ongeloof, dat we iedereen het recht gunnen om in vrijheid te besluiten over zaken als abortus en euthanasie: dat alles is in belangrijke mate te danken aan het vrijzinnige gedachtegoed in de Nederlandse politiek.

Want in een samenleving als de onze, die bestaat uit miljoenen mensen met even zo vele verschillen, kan én mag de opvatting van één bepaalde groep nooit dominant zijn. In zo'n samenleving kan noch de Kerk, noch het gezin, noch een etnische groep zijn wil opleggen aan het individu. Het recht op vrijzinnigheid is een kernwaarde van D66.

Voor D66 staat geen god centraal, geen ideologie, geen belangengroep, maar de individuele mens. Ons politieke handelen is er eerst en vooral op gericht het welzijn en welbevinden van individuele mensen te vergroten.

Geloof en ideologie, of het nu christendom is of communisme, islam of socialisme, hebben meer gemeen dan hun aanhangers lief is, en in elk geval één verontrustend, gemeenschappelijk trekje: de neiging te denken dat het gelijk altijd aan hun zijde is. En daarmee, dat de andersdenkende per definitie een foute mening heeft.

Waar geloof en ideologie de eigen, dogmatische leerstellingen over goed en kwaad aan mensen opdringen, staat sociaal-liberale, vrijzinnige politiek nu juist voor het vrijlaten van mensen om hun eigen geweten te volgen, zolang ze anderen daarmee niet schaden.

Voorzitter,

Het is precies die vrijheid, de vrijzinnige vrijheid, die nu zo onder druk staat. En niet alleen van de kant van fundamentalistische gelovigen, van welke denominatie dan ook.

Ook hier in Nederland zijn er politici die vinden dat godslastering anders moet worden bestraft dan andere vormen van belediging. Ook hier in Nederland durven sommige leraren niet meer openlijk uit te komen voor hun homoseksualiteit. Ook hier in Nederland zijn er politieke partijen die vinden dat als je Nederlander wilt worden, je afscheid moet nemen van de cultuur van je voorvaderen. Ook hier in Nederland worden meisjes nog uitgehuwelijkt of zelfs vermoord als ze de verkeerde partner kiezen.

[...]

Vrijheid wordt soms ook het meest bedreigd door diegenen die zeggen diezelfde vrijheid met krachtdadige middelen te willen beschermen.

En tot de huidige golf van conservatisme die de wereld, en ook Nederland, overspoelt, behoort meer. De langdurige ontkenning van het broeikaseffect, bijvoorbeeld. De redeloze angst voor alles wat met Europese samenwerking te maken heeft. De halfzachte maatregelen om onze economie écht goed voor te bereiden op de veranderingen die globalisering en vergrijzing met zich mee brengen. De krampachtige afkeer van de islam en van immigranten, die door sommige politici nog altijd wordt gevoed.

Tegenover dát conservatisme, tegenover die behoudzucht en de navelstaarderij die een groot deel van de Nederlandse politiek in zijn greep houdt, wil ik de vrijzinnigheid plaatsen. Want voor D66 is het de hoogste tijd dat we de schuilkelder opendoen waarin we onszelf hebben opgesloten. Uit angst voor islamitische terroristen. Voor Poolse loodgieters. Voor Indiase callcentres en Chinese fabrieken.

Uit angst voor de noodzakelijke omschakeling naar schone brandstoffen en de omschakeling naar een nieuwe economie en arbeidsmarkt. Kortom: uit angst voor de toekomst.

Die dikke deur van onze veilige schuilkelder moet open. En als we die durf hebben, dan zullen we zien dat de wereld daarbuiten helemaal niet zo eng en onleefbaar is als we dachten. Dat we nu hard aan de slag moeten om onze eigen toekomst vorm te geven. Samen met het buitenland. Samen met Europa. En samen met iedereen in ons eigen land die zijn vrijheid, zijn recht om anders te zijn, zijn recht om vooruit te denken lief heeft. Met iedereen die wil samenwerken, dwars door de grenzen van geloof, huidskleur of andere hoedanigheid heen. Met ieder zelfbewust mens die zijn opvattingen wil ontlenen aan zijn eigen overtuiging, in plaats van aan het gezag van een voorganger in kerk of moskee, of de grootste schreeuwer aan de borreltafel. Het is de hoogste tijd om tegen de keer in te gaan.

[...]

Voorzitter,

Het is treurig gesteld met de animo en creativiteit van dit kabinet om het hoognodige én achterstallige onderhoud aan onze democratie te plegen. De hulp moet zelfs uit onverwachte hoek komen: bij de Schipholbrand hebben we kunnen zien dat het aankwam op de ruggegraat van een lid van de Koninklijke familie om onze democratie te geven wat óók nodig is: transparantie en een eerlijk, objectief en onafhankelijk oordeel over het overheidsoptreden.

Twee ministers zijn door deze nieuwe controle op de macht teruggetreden. Maar dit kabinet – én alle ministers die verantwoordelijkheid hebben, of er als de kippen bijwaren om te roepen dat ze die hadden, zullen zich moeten verantwoorden in deze Kamer.

Volgende week al zal de Nationale Conventie haar conclusies presenteren. En ook het Burgerforum zal nog vóór de verkiezingen met aanbevelingen over het kiesstelsel komen. Ik hoop dat deze goed doordachte aanbevelingen een welwillend oor en een serieuze overweging zullen krijgen van dit kabinet, en van de andere partijen.

Maar ook nu al heeft deze Kamer de kans om een bescheiden maar belangrijke stap in de goede richting te zetten door het voorstel [inzake een door de Tweede Kamer gekozen formateur] van [Boris] van der Ham en [Wijnand] Duyvendak te omarmen. Dan kan de Tweede Kamer al na de komende verkiezingen een kabinetsformateur voordragen. Dit zal de openbaarheid en het democratisch gehalte van de formatie verhogen.

[...]

Voorzitter,

Onze grootste vijand is niet Brussel, goedkope arbeid in Azië of een enge, gewapende man met een baard. Onze grootste vijanden zijn onze eigen behoudzucht en ons krampachtige groepsdenken, die voortvloeien uit een angst voor verandering, voor het nieuwe, en het onbekende. D66 wil een vrijzinnige politiek die juist niet bang is, maar zelfverzekerd en nieuwsgierig naar de rest van de wereld en naar de toekomst kijkt.

Voor veel angstige mensen zal het voorgestelde kabinetsbeleid al te veel van het goede zijn. Voor D66 is het nog lang niet onbevreesd genoeg.

VI. Weg van herstel: 2006 – heden

‘D66 is altijd de partij geweest voor wie de analyse minstens zo belangrijk was als de stellingname [...] als we een begin willen maken met het herstel van vertrouwen, dan moeten we eerst en vooral de politieke stijl aanhangen die ons paste als een maatkostuum.’ – Alexander Pechtold (2006)

‘D66-aanhangers zijn meer zoekers dan wetters. [...] De D66-stemmer, de vrijzinnig-democraat, de sociaal-liberaal, is wars van fanatisme. Hoed u voor mensen die iets zeker weten. Zijn emotie wordt gedaagd voor de rechterstoel van de rede. Zijn hart is links, zijn hoofd rechts. D66 heeft geen blauwdruk van de maatschappij, hij heeft de waarheid niet in pacht, hij beseft dat veel zaken tijd- en plaatsgebonden zijn. [...] Blijkbaar herkennen velen van hen deze instelling niet meer in D66 nu. Waardoor komt dat? Die vraag beantwoorden, heeft de prioriteit.’ – Jan Terlouw (2006)

‘Vrijzinnige politiek neemt stelling tegen starre ideologieën, gemakzuchtig populisme en zinloze polarisatie. Als de vrijzinnige politiek dan toch geplaatst moet worden op het politieke spectrum, dan kan dat alleen maar in het centrum gebeuren.’ – Roger van Boxtel, Wim Dik, Thom de Graaf, Alexander Rinnooy Kan en Hans Wijers (2009)

‘Het nadeel van een partij die in de onderste luchtlagen vliegt’, zei Hans van Mierlo in 2009 in een dubbelinterview met partijleider Alexander Pechtold, ‘is dat ze de bodem kan raken’. Bij de verkiezingen van 22 november 2006 raakte D66 opnieuw de bodem, dit keer harder dan voorheen. Bij de Tweede Kamerverkiezingen werden drie zetels gehaald, het tiende verlies in twaalf jaar. In 2007 verscheen naar aanleiding van die zoveelste nederlaag het rapport *Verloren vertrouwen en weg naar herstel* onder voorzitterschap van oud-Tweede Kamerlid Louise Groenman. D66 zou niet hebben gehandeld naar haar eigen uitgangspunten, dat was in ieder geval het beeld van de partij dat domineerde.

Groenmans analyse kwam neer op het volgende: Paars had weliswaar de vernieuwing van de oude partijverhoudingen, met name die tussen liberalen en sociaal-democraten, ten doel gehad, maar de partijen die die stromingen vertegenwoordigen gingen toen de Paarse kabinetten achter de rug waren op de oude voet verder. Ook de Fortuyn-revolte bracht daar geen wezenlijke verandering in. De grote uitdaging was nu het omgaan met een ‘machtssysteem waarbij de grote partijen op een automatische piloot hun eigen tegenstellingen creëren, terwijl de samenleving er inmiddels anders is gaan uitzien’. Ook nu weer bleek de partij niet verslagen. Bij ons staat Lazarus vaker op uit de dood, zei oud-Tweede Kamerlid en oud-campagneleider Ernst Bakker eens en die oude omschrijving bood in 2006 op bijna tragikomische wijze houvast. De partijgeschiedenis leek als het ware te dicteren dat na een diepe val altijd weer een moeizaam opkrabbelen volgt.

‘Wij gaan terug naar onze wortels. Terug naar de basis. Vrijzinnigheid is onze inspiratiebron. Democratie zit in onze genen.’ Aldus het D66-verkiezingsprogramma van 2006. D66 richtte zich onder leiding van de nieuwe lijsttrekker Alexander Pechtold, die de lijsttrekkerstrijd had gewonnen van tegenkandidaat en zittend fractievoorzitter Lousewies van der Laan,

op nieuwe doelen. De nadruk kwam te liggen op een sociaal-economische hervormingsagenda, op het belang van onderwijs, de urgentie van verduurzaming, en de noodzaak van Europese samenwerking. In verkiezingsprogramma's hadden de democraten het over 'het wegnemen van barrières om van Nederland een werkelijk concurrerende, innoverende en flexibele economie te maken' (2006), over het hervormen van Nederland op het gebied van 'werken, onderwijs, wonen, duurzaamheid en kwaliteit van de overheid' (2010), en grondig onderhoud van 'economie, onderwijs, zorg, onderlinge saamhorigheid en eigen verantwoordelijkheid' (2012). Met de opkomst de PVV van Geert Wilders kwam daar een stevige repliek op 'de nieuwe golf van conservatisme' bij, zoals Pechtold zei op het 84^e congres in oktober 2006. De staatsrechtelijke en partijpolitieke vernieuwing kreeg – voorlopig – een lagere prioriteit. Het wetenschappelijk bureau van D66, sinds 2011 de Mr. Hans van Mierlo Stichting, richtte zich ondertussen op het ontwikkelen van 'richtingwijzers', een herformulering van de uitgangspunten. Onder leiding van directeur Frank van Mil en voorzitter Joris Backer gaf de Stichting een vervolg aan de verdere verdieping van de nadere aanduiding sociaal-liberalisme, een aanduiding die daarvoor nog weinig aandacht had gekregen.

Met het electorale herstel, voor een belangrijk deel geëntameerd door de energieke leiderschapsstijl van Pechtold, kon D66 op een nieuwe aanwas van leden rekenen, met hun eigen wensen en verwachtingen. Zo vernieuwde de partij zich wederom. Ondertussen kan D66 bogen op een rijk verleden. Dat verleden kan inspireren, dan geeft het, vooral in moeilijke tijden, de juiste richting aan. Maar het kan ook fungeren als een spiegel. Dan heeft het een confronterende werking en roept het de vraag op of het gezicht in de spiegel nog op het gezicht van weleer lijkt. Of de gelaatstrekken nog dezelfde zijn als destijds. Of de diepe frons op het voorhoofd nog te zien is, de frons die zich vormde door een gevoel van ongerustheid over de politieke situatie in ons land.

Congrestoespraak door Hans van Mierlo (2006)

Toespraak gehouden op de 84e Algemene Ledenvergadering op 7 oktober in de RAI in Amsterdam

Als ze te lang blijven leven, hebben oprichters het niet gemakkelijk.

Bij ieder jubileum wordt het lastiger:

als je zwijgt, distantieer je je, als je spreekt, dan móet-ie weer zo nodig.

Dus: iets ertussenin, dan maar weer. Toen het bestuur me vroeg of ik een feestrede wilde houden, zei ik dus nee. Maar ik wil wel een aangeklede gelukwens uitspreken.

Ik zie dan nog wel waarméeé precies.

Dames en heren,

Met deze aanhef begon ik het oprichtingscongres. En nog steeds ken ik geen betere. Veertig jaar geleden ontstonden we, op een breukvlak in de Nederlandse geschiedenis. Wat we nu helder kunnen zien, voelden we en vermoedden we toen: het langzaam, maar onverbiddelijk wegglekken van een vertrouwde, veilige en unieke ordening van onze zuilenmaatschappij, en een politieke cultuur die de illusies daarvan hardnekkig overeind zou willen houden. Om ons voor dat laatste te behoeden en de burgers weerbaar te maken in een nieuwe democratie, kwamen wij met voorstellen voor staatsrechtelijke en partijpolitieke vernieuwing. Om het gat te vullen dat ontstond na het wegvallen van die zuilen, moest de democratie directer en persoonlijker worden. We wilden meer openheid en een meer praktische, concrete en minder ideologische benadering van de politieke problemen, en binnen het besef van een gezamenlijke verantwoordelijkheid voor elkaar meer ruimte voor individuele vrijheid.

Met dit recept zijn we aan het werk gegaan. Er zijn belangrijke activiteiten aan ontsproten: de progressieve concentratie, het schaduwkabinet, het ka-

binet-Den Uyl, de open samenleving en internationale gerichtheid, de Club van Rome, de emancipatie, de abortus, de euthanasie, de vrijheidsrechten, de openbaarheid, de pensioenen, de paarse conceptie, het Europabeleid en de vele initiatiefwetsontwerpen met Boris Dittrich als kampioen met vier wetten op zijn naam. Het is maar een greep. Ik heb geen behoefte aan een jubileuminventarisatie.

Het merendeel van ons kwam van sociaaldemocratischen of liberalen huize, maar ook wel van christelijke of van nergens. Behoeftes aan etiketten hadden we niet. Daar is later anders over gedacht. Velen gingen de behoefte voelen ons vanuit onszelf te definiëren, bijvoorbeeld als links-liberaal of sociaalliberaal. Ik hoor daar niet zo bij, maar leg me erbij neer.

Ik voel me onwennig en onrustig onder een etiket met zo veel misleidende adjectieven. Ik heb altijd zin om het ervan af te pulken, zoals met alle etiketten. Voor mij telt meer het woord van de Duitse dichter Joachim Sartorius, die zegt: 'Was Wasser ist, sagt uns die Durst.' Oftewel: wat we zijn, zegt het verlangen naar ons. Ook toen we zeiden dat we niet rechts en niet links waren, plaatsten de kiezers ons links van het midden. De 'anderen' herkennen je aan je gedrag en je woorden en zeggen wie je bent. Heel veel mensen spreken openlijk uit: geef ons een reden om weer D66 te stemmen. Het verlangen naar ons is er. Maar het geloof is weg. Of misschien éven weg. Dat komt doordat in de ogen van de burgers onze daden niet meer overeenkomen met onze woorden of met het beeld dat ze van ons hadden. Dan valt het geloof weg, hóe mooi je programma's en je voornemens ook klinken. Dan kun je drie dingen doen:

1. Ermee ophouden. Daar ben ik niet voor.
2. De kiezers ervan proberen te overtuigen dat ze het verkeerd zien en dat we juist hebben gehandeld. Op die weg zie ik geen licht.
3. Teruggaan naar de plaats waar de burger het geloof in ons heeft verloren en je afvragen waarom hij het daar is kwijtgeraakt. Wie dat niet doet, wie niet achterom wil kijken, is kansloos. Wie alleen maar de blik vooruit wil werpen, kan geen betekenis geven aan wat hij voor zich ziet. En hij zal niet gelooft worden, wat hij ook zegt.

Met name de laatste jaren hebben wij ons verwijderd van het beeld dat de kiezers van ons hadden. Ik zeg dat onder erkenning van een gezamenlijke verantwoordelijkheid voor de weg die we hebben ingeslagen met de deelname aan het kabinet. Wat ik daarover zeg is zeer persoonlijk. Hoewel we wel wisten dat het risicovol was, hebben we toch een paar gevaren zwaar onderschat. We hebben goede dingen gedaan op de portefeuilles waarvoor we verantwoordelijk waren of tenminste daar gedaan wat in ons vermogen lag. [...]

Maar... dáár zijn we niet op beoordeeld. We zijn beoordeeld op de portefeuilles die we niet hadden en op onze collectieve verantwoordelijkheid voor het hele beleid op juist die punten die moeilijk te rijmen waren met het gedachtegoed van D66. Ook al hebben wij zelf de oorlog in Irak politiek niet goedgekeurd, toch hebben we onderschat wat het heeft betekend om toe te treden tot een coalitie waarvan de twee andere partijen dat wel hebben gedaan. Die illegitieme oorlog, die niet alleen Irak ontwricht maar de hele wereld demoraliseert, de internationale rechtsorde op losse schroeven zette en ons buitenlands beleid voor lange tijd op het verkeerde been.

Maar de grootste schade hebben we opgelopen bij het integratie- en vreemdelingenbeleid van mevrouw Verdonk, waarvan inhoud en toonsoort lijnrecht ingingen tegen alles waar D66 voor staat. Het drama Verdonk is een bewijs dat het uitblijven van staatsrechtelijke vernieuwing rechtstreeks het beleid schaadt. Haar beleid werd door een grote meerderheid van het parlement als schadelijk beschouwd voor de Nederlandse samenleving. Het zou aan de premier zijn om mevrouw Verdonk om die reden in ieder geval weg te halen van de portefeuille Integratie en Vreemdelingenzaken. Maar de premier kon of durfde niks. De vvd was bang dat mevrouw Verdonk een nieuwe partij zou oprichten, die de vvd zou halveren. Dus: handen af van mevrouw Verdonk. En zo ontstaat de situatie: de angst voor Verdonk gijzelt de vvd. De vvd gijzelt de coalitie en de coalitie láát zich gijzelen.

En dáárom is er drieënhalf jaar een beleid geweest waar een groot deel van ons land zich voor schaamt en dat Nederland van z'n reputatie heeft beroofd. Omdat alles uit één stem moet komen, omdat macht en de controle op macht in een dodelijke omhelzing verkeren en omdat de belangen van de machtsvorming de zuiverheid in de machtsuitoefening aantasten.

In de kwestie Uruzgan had de fractie een zeer goed doordacht standpunt. De ernstige fout die zij maakte was niet dat zij vroegtijdig dat standpunt bepaalde – dat gebeurt wel meer – maar dat zij het onbespreekbaar verklaarde. Het debat, zo werd gezegd, diende nog slechts om anderen te overtuigen van de juistheid van het D66-standpunt, maar dat kon zelf niet meer veranderen. Hier zat ongetwijfeld de ervaring achter dat een kleine partij, die er is om grote partijen aan een meerderheid te helpen, in een langdurig proces uiteindelijk altijd naar de rand wordt gewerkt, en dat de fractie gedacht heeft: dit zal ons in dit geval niet gebeuren; wij timmeren ons vast. Dat is een verklaring, maar geen rechtvaardiging. Zelfs een oppositiepartij kan zich niet permitteren haar standpunt onbespreekbaar te noemen. Maar zeker een regeringspartij kan dat niet, en D66 al helemaal niet.

Dit zijn drie voorbeelden waarin D66 niet herkenbaar meer was in het beeld dat kiezers van onze partij hebben. Met andere, vormen zij de elementen die het geloof van de burger in de partij hebben aangetast. Het terugkrijgen van dat geloof begint met de erkenning dat we het grotendeels door eigen toedoen hebben verloren. Mijn conclusie is dat we – met alle goede bedoelingen – ons vertild hebben aan de coalitie, ook al heeft ze goede dingen gedaan. En dat het niet gelukt is in deze coalitie onze identiteit overeind te houden. Te veel daarvan hebben we moeten prijsgeven om te kunnen regeren. [...]

De veroudering van ons bestel begint nu ook echt de kwaliteit van het beleid aan te tasten. De consumptiemaatschappij draait op volle toeren en centrifugeert de publieke zaak meer en meer naar de rand. Het wordt steeds moeilijker greep te krijgen op die processen die ons collectief belang moeten waarborgen: veiligheid, rechtvaardigheid, milieu, sociale zorg, privacy, onderwijs, infrastructuur. Het kwantitatieve denken beheerst ons en bedreigt de kwaliteit en alles wat onmeetbaar is. Die beheersbaarheid zal steeds meer in gevaar komen als we uit gemakzucht het democratisch bestel verder laten versloffen. De uitgangspunten van de partij, zoals ik die zojuist van veertig jaar terug citeerde, zijn actueler dan ooit. Als we de juiste lessen trekken uit het verleden, dan is er geen haar op m'n hoofd die twijfelt aan ons bestaansrecht. En aan onze kansen om weer terug te komen. Voor velen zou er een gat vallen in het politieke spectrum als D66 er niet meer zou zijn. Dat zeg

ik niet als een oprichter die maar geen afstand kan doen. Maar als burger die niet meer zou weten waar hij op moet stemmen.

Degene die dat zichtbaar moet maken is Alexander Pechtold. Zijn entree in Den Haag was stormachtig. In alle opzichten. Hij maakte indruk door z'n voortvarendheid en daadkracht.

[...]

Partijleden, ik wens jullie geluk met het feit dat we het al veertig jaar met elkaar uithouden. En jou, Alexander, met het gewicht van een veertigjarige traditie achter je. Voer ons aan.

Congrestoespraak door Alexander Pechtold (2006)

Toespraak gehouden op de 84ste Algemene Ledenvergadering op 7 oktober in de RAI in Amsterdam

Op 24 juni zagen we elkaar voor het laatst. U gaf mij vertrouwen. En daarmee de opdracht tot eenheid, herkenbaarheid en herstel.

Eenheid door lijsttrekker te zijn voor u allemaal.

Herkenbaarheid door terug te gaan naar onze wortels. Weer de partij te zijn van de analyse, de nuance; van de ideeën.

En herstel van vertrouwen van de kiezer.

Nog geen week later viel het kabinet. Wat het zwaarst was moest het zwaarst wegen. De grens was bereikt. Het laten vallen van het kabinet was een principiële keuze. Willekeur en misbruik van macht. Daar kunnen we niet aan meedoen. De maat was vol. En natuurlijk, we manoeuvreerden ons in een lastige uitgangspositie voor verkiezingen. Het is nog nooit zo lastig geweest. Daarvan ben ik me zeer bewust. Balkenende II was een keuze, niet uit het hart, wel bij volle verstand. Ik was er bij, als voorzitter bij de start, als minister bij het einde. De hervormingsagenda was de onze en is daarmee ook ons succes.

Maar gaandeweg de rit zijn we iets kwijtgeraakt, en dat raakte aan onze geboortepapieren. Zo werden we voor de kiezer onnavolgbaar, ons politiek handelen werkte vervreemdend.

Na 11 september, na de moorden op Fortuyn en Van Gogh, zijn we als tolerante samenleving ontmaskerd. De politiek is op die golven meegelift. In plaats van de onrust te kanaliseren is er een megafoon op de onderbuik gezet. Er dreigt een nieuwe tweedeling. Dit keer niet overzichtelijk oost-west, communisme tegen kapitaal, maar veel gevaarlijker: religie tegen religie.

Dit keer valt er geen muur te plaatsen. Want die zou dan niet alleen in het Midden-Oosten moeten staan, maar dwars door Azië, Darfur, de Balkan en in Bos en Lommer. In al onze Europese steden.

Nederland kreeg genoeg van buitenlanders. De betutteling was voorbij, de grenzen moesten dicht en in no time was het onderscheid verdwenen tussen gastarbeider, asielzoeker, huwelijks- of kennismigrant, inwoner van voormalige koloniën of hun nakomelingen. Opgeteld: de allochtoon.

[...]

Het onvermogen van de coalitie om om te gaan met het onbehagen in de samenleving deed óns onbehagen met deze coalitie gaandeweg toenemen. Als ik mezelf iets moet verwijten dan is het dat ik dáár te weinig tegenover heb gesteld. Want de conclusie moet toch zijn dat de succesvolle hervormingen, hoe belangrijk ook, dat de miljarden voor onderwijs, hoe belangrijk ook, en de miljarden voor natuur en duurzame energie, niet opwegen tegen dat beeld. Het beeld dat we op de een of andere manier onze geboortepapieren hebben verspeeld. Dat beeld, opgeteld bij het beeld van gedraai en intern gedoe, daarmee hebben we de kiezers van ons vervreemd.

In die situatie moeten we ons de vraag stellen: heeft het nog zin? Zijn we nog nodig?

Het is voor het eerst dat ik mezélf die vraag heb gesteld. Ik geef toe, het speelt bij mij een rol; een éénmansfractie is een weinig lonkend perspectief. En ik ken mezelf, ik kom beter tot mijn recht in goed gezelschap.

Dus ook voor mij de vraag – is het na 40 jaar niet genoeg geweest?

Van Mierlo zei daarnet: ‘Om het gat te vullen dat ontstond na het wegval- len van de zuilenmaatschappij, moest de democratie directer en persoon- lijker worden.’ Daarvoor zijn we opgericht. We wilden meer openheid en een meer praktische, concrete en minder ideologische benadering van de politieke problemen, en binnen het besef van een gezamenlijke verantwoor- delijkheid voor elkaar meer ruimte voor individuele vrijheid. Van wat we toen alleen maar vermoedden, liggen nu de bewijsstukken op tafel en de

electorale scherven op de grond. In zekere zin is D66 veertig jaar te vroeg geboren.

Dus toch. Ik zeg u, we waren nog nooit zo nodig als nu. We dachten dat we het allemaal zo goed geregeld hadden. Nederland is een vrij land. Je kunt hier zeggen wat je wilt.

Mensen hebben zelfbeschikkingsrecht. Mannen en vrouwen hebben gelijke rechten.

Homo's kunnen bij ons trouwen. En al eeuwen zijn we internationaal gericht, open en tolerant. Inderdaad, dat hadden we goed geregeld – maar niet voor de eeuwigheid.

Want..... Nederland werkt, maar functioneert het ook?

Een nieuwe golf van conservatisme spoelt langzaam over Nederland.

Zoals altijd ... gevoed door angst.

Angst voor de toekomst.

Angst voor de Polen of de Chinezen.

Angst voor de Islam.

Angst voor een groter Europa.

Angst voor de oude dag, voor de stem van de vergrijzende kiezers en ... zelfs voor de cultuur van onze eigen jongeren.

Angst voor alles wat in een snel tempo anders wordt en niet meer lijkt op gisteren.

En al die angst domineert de Nederlandse politiek.

[...]

Dat op de uiterst rechterflank een aantal partijen om de erfenis van Fortuyn strijdt is één ding. Maar dat andere partijen zich daardoor laten gijzelen en ook zelf vluchten in een integratiepolitiek die gebaseerd is op wij-zijdenken en niet verder komt dan inburgeringcursussen en een naturalisatiedag. Dát is het echte probleem.

Integratie is meer dan scholing en werk, hoe belangrijk ook.

Integratie is ook erkennen dat mensen anders mogen zijn.

Erkennen dat dit tijd kost.

Erkennen dat verschillen ook een meerwaarde hebben, zonder te mar-

chanderen met onze grondrechten. Dat is vrijzinnigheid en die willen wij niet inruilen voor behoudzucht.

Nederland werkt, maar functioneert het ook?

Het probleem van stilstand, van in onszelf gekeerdheid is breder dan alleen de politiek. D66 sloot in de jaren '60 naadloos aan op de tijdgeest. De samenleving zelf zinderde van verandering. Het gevoel van 'alles wordt anders' en 'alles moet anders' blies ook het politieke landschap omver. D66 wilde de democratie nieuw leven in blazen, het milieu en Europa op de agenda zetten en de verhouding met Amerika op nieuwe leest schoeien. En daarmee verwoordden we het gevoel van een veranderende samenleving.

Maar waar zijn ze gebleven? De gangmakers van toen? De babyboomers?

Waar zijn ze nu mee bezig? Met de vraag hoe lang de hypotheekrente aftrekbaar blijft, en wanneer ze kunnen stoppen met werken.

En waar is de culturele elite en de intelligentsia die ons inspireerden, vooruit hielpen?

Waar blijven de bezieling, de controversen, de ideeën?

We grijpen terug naar wat we kennen, wat vertrouwd is. Waar vroeger politieke en culturele leiders elkaar inspireerden of op de huid zaten staan ze nu met de rug naar elkaar toe. [...]

Daar leggen wij ons niet bij neer. Wij willen dat politiek en maatschappij tegen elkaar aanschuren, elkaar scherp houden. En dat er in dat debat politiek leiderschap wordt getoond. [...]

De Troonrede, de Algemene Politieke Beschouwingen, de verkiezingscongressen;

waar ging het over? Over de portemonnee.

Ook wij hebben er de tijd voor genomen. Maar, is er niet meer aan de hand? Op de dag dat alle grote partijen zich presenteren aan de hele natie,

geen woord over Guantánamo Bay,

geen woord over Europa of de andere continenten.

geen woord over de rechtstaat, over de privacy.

Terwijl de vrijheden en rechten die wij juist willen verdedigen worden

aangetast door angst en onzekerheid. Geen woord over de democratie. Geen woord over het milieu en schone energie.

Wat dan wel?

Een lange woordenstroom door oneindig laagland. In de traditie van Batavus Droogstoppel telt Nederland zijn centen.

De verhalen houden op bij de grens. Het gaat vooral over hoe de welvaart in Nederland moet worden verdeeld. Niet over hoe we welvaart verdienen. Van een internationaal georiënteerd land verworden we tot een land dat met de rug naar de wereld staat en de Nederlandse identiteit koestert als iets dat af is.

[...]

Congres,

Mijn D66 is eigenzinnig liberaal. Laat Hans [van Mierlo] er maar aan pulken.

Eigenzinnig liberaal, omdat we een andere houding hebben in de politiek.

Omdat we tegen de stroom in durven gaan, durven afwijken van de heersende mening.

Omdat we onafhankelijk denken, onafhankelijk zijn, niet gebonden aan welk belang dan ook.

Omdat we de vanzelfsprekendheid van de macht, de wijze waarop die wordt uitgeoefend, ter discussie durven stellen; iedere keer weer.

Want wij accepteren geen enkel gezag op de automatische piloot.

We komen op voor het eigenzinnige in elk individu. In Nederland mag je kiezen voor abortus, voor euthanasie. Je mag trouwen met wie je wilt en winkelen wanneer je wilt. We zijn het vanzelfsprekend gaan vinden, en vergeten dat we er jaren voor moesten vechten.

En weer liggen de behoudzuchtigen op de loer om mensen die vrije keuze te ontnemen.

Want dat zal de prijs zijn die, linksom of rechtsom, zal moeten worden betaald voor de zetels van degenen die die slag van ons hebben verloren.

Het vrijzinnige gedachtegoed, óns gedachtegoed, staat op het spel, en daarom ga ik door. Want ik zie geen erfgenamen.

Even dachten we dat onder [Mark] Rutte de vvd die ambitie had. Maar echte liberalen hebben in deze vvd niets meer te zoeken.

30 % heeft ooit op D66 gestemd, helaas niet allemaal tegelijk. We zijn nooit een brede volksbeweging geweest. Zes zetels, daar ging ik voor en daar ga ik voor. Dat is een goede basis om verder te kunnen. Daarvoor doe ik een appèl op de mensen die we gaandeweg zijn kwijtgeraakt, die we van ons hebben vervreemd. Ik roep jullie op, congres, de straat op te gaan. Jullie zijn de ambassadeurs, jullie kunnen het overdragen, jullie moeten overtuigen.

Ga aan de slag. In de buurt, op het werk, in je vriendenkring. 10.000 leden, zes stemmen, dat is een 1 zetel. En dat nog zes weken. Dan zijn we er weer.

rode H.M. van Randwijklezing: *Een land op drift* door Alexander Pechtold (2009)

Gehouden op dinsdag 5 mei in de Sint Jacobskerk in Vlissingen

[...] Vandaag neem ik de vrijheid om een aantal gedachten met u te delen. Waaronder misschien een paar controversiële. Niet om te provoceren. Maar om een aanzet te geven tot het pragmatisch idealisme waar we in deze tijd naar mijn gevoel behoefte aan hebben. Idealisme en pragmatisme zijn voor mij geen uitersten, maar onlosmakelijk met elkaar verbonden.

Nergens is dat zo duidelijk als in de internationale politiek. Dit is hét terrein van de idealen. Die reserveren we immers niet voor onze eigen wijk of land. Nee, die koppelen we het liefst aan de wereld. Vrijheid en democratie, mensenrechten: dat gunnen we iedereen. Aan de andere kant worden we ook steeds weer overvallen door gevoelens van machteloosheid en frustratie. Als blijkt dat mondiale ontwikkelingen niet te sturen zijn. En dat het al helemaal niet eenvoudig is om ontwikkelingen in andere landen naar de hand te zetten.

In het tijdperk van Bush junior overheerste nog een ‘can do’ mentaliteit in de Amerikaanse buitenlandse politiek. De aanslag op de Twin Towers triggerde een haast tomeloze dadendrang. Bush junior cum suis zetten ook volop militaire middelen in om hun missionaire doelstelling van een vrije wereld te realiseren. Bij voorkeur met steun van de wereldgemeenschap. Maar was die er niet, dan op eigen gezag. Hoewel niet geheel in lijn met zijn campagne slogan – ‘Yes, we can’ – is onder president Obama de kentering ingezet naar een meer pragmatische politiek. Er is weer oog voor de begrenzings van de macht. Er wordt weer geluisterd binnen het bondgenootschap. Rusland wordt niet langer nog alleen als tegenpool gezien. Er wordt weer gekeken waar belangen parallel lopen. Er wordt gezocht naar werkbare compromissen. Zoals over het omstreden raketschild en de aanpak van Iran. Moeten

we gaan praten met de gematigde krachten binnen de Taliban? Blijven we contacten met Hamas uit de weg gaan? De meningen lopen uiteen, maar de vragen worden tenminste weer gesteld.

Natuurlijk toetsen we onze beslissingen in de buitenlandse politiek aan onze beginselen en idealen. Maar de opgave is om dat op een realistische en pragmatische wijze te doen. Engagement waarin realiteitszin ontbreekt, pakt steevast verkeerd uit als het om mensenrechten en democratie gaat. Je mag je zelfs afvragen of je dan nog wel over waarachtig engagement mag spreken.

Van idealen is het via engagement nog maar een kleine stap naar moralisme. En moralisme is een slechte raadgever in de internationale politiek. Zeker als moralisme gecombineerd wordt met schipperen. Dan wordt het een huwelijk van gevoel en onvermogen, en dus gedoemd tot mislukken.

[...]

Het is mooi dat onder de nieuwe Amerikaanse regering ruimte ontstaat om lastige vragen op te werpen. Maar we hoeven toch niet altijd te wachten tot we de ruimte krijgen om heikele kwesties aan te kaarten? Ja, het vereist moed om als eerste de vraag te stellen waar tot dan toe nog alleen over gefluisterd wordt. Wat weerhoudt ons daarvan? Een ding staat buiten kijf: die moed hebben we nodig als we de verbinding tussen idealisme en pragmatisme tot stand willen brengen.

Pragmatisch idealisme zie ik ook graag terug in onze binnenlandse politiek. Vooral op het terrein van het integratiebeleid, waar de balans is verstoord tussen wat we willen bereiken en wat we daarvoor doen.

Ik doel niet op de evident problematische kant van de integratie. Spanningen in oude wijken, overlast en criminaliteit, beknotting van vrijheden, discriminatie, schooluitval, ontspoorde jongeren en ouders, die niet weten hoe hun betrokkenheid te tonen. Het spreekt voor zich dat die problemen moeten worden aangepakt. En dat we daar alle noodzakelijke middelen voor inzetten.

Jeugdbeleid, antidiscriminatiebeleid, onderwijs, stadsvernieuwing maar

ook het veiligheidsbeleid: ze zijn stuk voor stuk hard nodig. De regels en beginselen van de rechtstaat gelden voor iedereen – ongeacht etnische, religieuze of culturele achtergrond. En iedereen zal zich dus daar aan moeten houden. In geval van overlast in trams, in wijken of geweld tegen ambulancbroeders, vrouwen en homo's, en ook bij een vermeende terreuraanslag, wil ik niets horen over eventuele cultuurverschillen. Ik wil alleen horen hoe politie en justitie dat gaan aanpakken.

Maar deze benadering gaat velen niet ver genoeg. Zij willen daar bovenop een voortvarend en ambitieus integratiebeleid. Met als resultaat? Dat drang en dwang dominante kenmerken zijn geworden van het Nederlandse integratiedebat. Dat drang wordt uitgeoefend richting nieuwkomers om zich zo snel mogelijk aan te passen. Dat dwang wordt gebruikt als dit niet snel genoeg lukt. Dat het zakken voor het inburgeringsexamen wordt bestraft met boetes en verblijfsrechtelijke sancties. Deze kloeke aanpak is de finale afrekening met het multiculturalisme van voordien. Maar is het ook effectiever? Zeker is dat het beleid heeft geleid tot hoogoplaaiende emoties, frustraties aan beide kanten en grote en kleine crises, tot en met het aftreden van een minister. Maar de vraag was, of het ook effectiever is?

De achterliggende gedachte is dat we integratie kunnen forceren en sturen. Maar dat is een misverstand. Dat kunnen we niet. We focussen op aanpassen en aanleren, terwijl integratie eerst en vooral een proces van emancipatie is. Van het ontwikkelen van burgerschap, eigen identiteit, zelfbewustheid. Voor dat actieve burgerschap kun je als samenleving voorwaarden scheppen, je kunt het niet afdwingen of opleggen. Emancipatie van nieuwkomers is een autonoom proces.

[...]

Tolerantie is in Nederland een beladen begrip geworden. Voor sommige politici is het niet langer een cultuurgoed, maar een uitweg. Handhaven en confronteren. En als dat niet lukt, ja, dan zit er niets anders op. Dan maar tolereren. Generaliseren en denigreren zijn aan de orde van de dag. Of krenken al dan niet mag, dat zou ik even moeten nakijken. Ik weet niet wat de huidige stand van de discussie is. Nieuwkomers voelen zich allesbehalve welkom. Hele bevolkingsgroepen krijgen het gevoel dat zij in de hoek

worden gezet. Radicale elementen voelen zich daar prima bij en grijpen hun kans, maar de gematigde krachten worden in een ongemakkelijke positie gemanoeuvreed.

Allerlei maatschappelijke ontwikkelingen waarmee migranten te maken krijgen, worden verengd tot een integratieprobleem, tot verschillen in etnisch- culturele achtergrond. Op deze manier wordt een ‘meerderheidscultuur’ geschapen. De ideeën van afwijkende minderheden zien we als exotisch en problematisch. En zo wordt het omgekeerde bereikt van wat we met integratie beogen.

Ik beweer niet dat het beleid geen enkel effect heeft gesorteerd. Het effect is groot. Maar het is een averechts effect. De wederzijdse beeldvorming is negatiever geworden. Is dat gebeurd ondanks of dankzij bemoeienis van de overheid? Ik ben steeds meer overtuigd van het laatste.

Bovendien zijn archaische begrippen als ‘nationale identiteit’ en ‘patriottisme’ weer terug in het politieke vocabulaire. Een passende reactie had kunnen zijn: ‘dames en heren, daar hebben we nu eigenlijk even geen tijd voor. We moeten nu een antwoord zoeken op de vragen die op ons afkomen, door de individualisering, de globalisering, de economische crisis en de teloorgang van traditionele verbanden.’ Maar wat blijkt? Dat is het antwoord. Die nog nader te formuleren identiteit is het antwoord op de individualisering, de versplintering, de globalisering. Via begrippen als nationale identiteit, patriottisme en de daarmee gepaard gaande beschavingsoffensieven is men op zoek naar nieuwe nationale cohesie.

[...]

Nederland was toch nog niet zo lang geleden een toonbeeld van tolerantie en democratie? Was dat echt zo? Of is hier sprake van iets te flatteuze beeldvorming? Als ik me niet vergis, is die beeldvorming vooral vanaf het midden van de jaren '60 sterk aangewakkerd. Als Nederland ooit vrijzinnig en tolerant was, dan was zij dat in die tijd. Ook in de jaren '70 en '80 was de betrokkenheid bij de politiek groot en het publieke debat levendig. Ludieke acties waren schering en inslag. Nog tot halverwege 2002 werden die met een zekere regelmaat gevoerd. [...] Dat vermogen hebben we dus verloren. Er wordt nu met scherp geschoten. [...] Hoe kon de sfeer in ‘ons land’ zo

snel omslaan? ‘Dat begrijp je toch wel,’ zullen sommigen zeggen. ‘Na alles wat er is gebeurd! Er zijn twee politiek geïnspireerde moorden gepleegd. Nog veel meer mensen zijn met de dood bedreigd. Logisch dat het klimaat is omgeslagen.’

Maar is dat de reden dat we ironie, zelfspot en relativierungsvermogen zijn kwijtgeraakt? Of is er meer aan de hand? Daar heeft het alle schijn van. We moeten terug in onze geschiedenis voor de verklaring. Zelf heb ik de overtuiging dat ons land van oudsher niet zo tolerant en vrijzinnig is als we elkaar wijsmaken. Ik waag te betwijfelen of tolerantie in onze genen zit. Nederland is immers ook het land van de godsdiensttwisten. Het land waar de vraag of de slang al dan niet tegen Eva gesproken heeft, de gemoederen hevig wist te beroeren. Het land ook van de verzuiling. [...]

En hoe democratisch was de verzuilde samenleving nu eigenlijk? Ik wil daar nu eens niet al te moeilijk over doen. Zeker, het stelsel had regenteske vormen, maar die bleven binnen de grenzen van het aanvaardbare. Het samenlevingsmodel mag worden opgevat als een bijna ideaal binnenwerk voor een democratie. De sociale cohesie was verzekerd, de maatschappelijke verhoudingen waren stabiel en de politieke partij was dé schakel tussen burger en overheid. Ons democratisch tekort werd pas onaanvaardbaar groot *nadat* de regenten verjaagd werden.

Want tegelijk met de regenten, verloren de politieke partijen hun rol als bindmiddel. Die partijen worden sindsdien geconfronteerd met leegloop en een zwevend electoraat. Toch voelen zij er niet voor om meer directe verbindingen te maken tussen kiezers en regering en parlement. Dat zou hun rol nog meer uithollen, vrezten ze. En daarom zitten we tot op de dag van vandaag met een politiek stelsel dat in democratisch opzicht ver achterblijft bij wat doorgaans onder een westerse democratie verstaan wordt. Een stelsel waarin de ‘trias politica’ van Montesquieu nauwelijks is terug te vinden. De scheiding der machten is niet verankerd in ons politieke systeem, laat staan in ons politieke bewustzijn.

In de Verenigde Staten is dat wel gebeurd. En dat levert vaak een spontane betrokkenheid van de burgers op bij hún democratie. De Amerikaanse kiezers kiezen niet alleen een nieuwe president, zij kiezen ook voor een nieuw

Congres, een nieuwe Senaat, nieuwe rechters en – op lokaal niveau – een nieuwe sheriff en een nieuw schoolbestuur. Iedere macht heeft zijn eigen heldere legitimatie en die komt van de burgers zelf.

Vergelijk dat eens met de gang van zaken in ons land! Wij brengen één keer in de vier jaar een stem uit voor de Tweede Kamer. En daaruit vloeit dan alle macht voort: wetgevende – bestuurlijke en de rechtsprekende, waar het de benoeming van de rechters betreft. In één stem moet de burger tot uitdrukking brengen wat zijn gevoelens zijn over alle soorten wetgeving, alle bestuursbelangen en de wensen voor rechters.

Machtsvorming en machtsuitoefening zijn in wezen juist processen die je goed uit elkaar moet houden. Maar in Nederland lopen al die fases kras door elkaar.

[...]

We kiezen in Nederland voor de wetgevende macht, maar de campagne die eraan voorafgaat, gaat uitsluitend over de bestuurlijke macht. Sterker nog: over de vraag wie er minister-president mag worden. Formeel niet natuurlijk.

Formeel kiezen we gewoon de Tweede Kamer. Maar de belangstelling van de kiezer wordt gewekt door hem aan te spreken op het machtsinstinct en op de wedstrijd. Wie wordt de grootste? Want die mag de premier leveren. Misschien nog wel erger dan al deze institutionele zwaktes is de afbrokking van het besef dat de drie machten op veilige afstand van elkaar moeten blijven. Vooral politici zijn geneigd buiten hun boekje te gaan. Die gaan zich dan bemoeien met de rechtspraak.

In de wet staat dat ‘haat zaaien’ verboden is. Of en wanneer daar sprake van is, daarover kun je van mening verschillen, maar het is aan de rechter om daar een uitspraak over te doen. Het is het wezen van onze rechtspraak. Maar zodra daarover een relletje ontstond, riepen sommige politici prompt dat ze desnoods de wet wel zullen aanpassen. Dat kan altijd, maar laat dan wel eerst de rechter zijn werk doen.

[...]

Het is overigens niet mijn bedoeling om in sombere bespiegelingen te blijven hangen. Ik ben niet vergeten dat we ook een bevoorrecht land zijn. Het fundament van de rechtsstaat ligt er. We hebben een sterke positie in de internationale economie. De instituties van de verzorgingsstaat bieden opleiding, inkomensondersteuning, zorg en onderwijs. En we zijn ons zeer bewust dat al deze elementen van onze samenleving onderhouden moeten worden. Dat we steeds alle zeilen bij moeten zetten om de kwaliteit op orde te houden en te verbeteren.

Is het dan niet eigenaardig te constateren dat er naast deze daadkracht zo veel achterstallig onderhoud is aan onze democratie en cultuur? Beide bestaan bij de gratie van actieve burgers, van mensen die mee willen doen, die serieus genomen willen worden, die vragen durven stellen en antwoord willen krijgen, die hun talenten en interesses willen uitbuiten. Maar dat actieve burgerschap is niet vanzelfsprekend. Mensen worden niet geboren met een scherpe pen en een blik op de wereld. Ieder mensenkind wordt een leven lang al dan niet opgevoed, gevormd, geschoold en gestimuleerd. En heel vaak nog stokt de ontwikkeling, haken mensen af, verdwijnt de interesse, en verdampt de uitdaging.

Vooraf veel lageropgeleiden keren zich af van de politiek. Zij hebben er geen vertrouwen meer in dat hun noden en zorgen serieus worden genomen. Ze voelen zich onbegrepen, in hun angst voor mondiale crises, Europese integratie en migratiestromen. Populisten spelen daar behendig op in, blazen tegenstellingen aan, en propageren het heil van een utopische nationale monocultuur. Anderen staan aan de verleiding bloot om mee te deinen op de golven van dat populisme. Dat is voor mij geen oplossing.

Ik beseft dat de afgelopen jaren erg veel over democratie en de noodzaak van vernieuwing is gezegd en geschreven. Ik ben me ervan bewust dat mijn partij daar in hoge mate schuldig aan is. Ik zie ook wel in dat alle voorstellen die de laatste veertig jaar zijn gedaan voor- en nadelen hadden. En ik wil zelfs nog wel ruiterslijk erkennen dat diegenen die deze voorstellen afwezen, niet per se mindere democraten waren dan degenen die ze omarmden.

Maar ik kan er geen begrip voor opbrengen als men de suggestie wekt dat we het denken over democratie dan maar op een laag pitje moeten zetten.

Denken over democratie is durven benoemen waar we vastlopen, waar ons gecompliceerde stelsel van legitimatie en besluitvorming verzandt en voor betrokken burgers een onherkenbare brij wordt van getrapte machtsvorming, anonieme volksvertegenwoordigers en ziellose compromissen.

Denken over democratie is denken over de schaal van onze huidige maatschappelijke problemen. En over de vraag hoe zowel hoger als lager opgeleiden bij de oplossing kunnen worden betrokken. Ik wil niet vooruitlopen op de uitkomst van een nog te voeren debat. Ik heb er wel een vermoeden van. Een haast onvermijdelijke conclusie zal zijn dat meer directe vormen van democratie zowel wenselijk als haalbaar zijn. Want alleen op die manier worden politici en partijen gedwongen om rekening te houden met de stem van alle betrokkenen, of ze nu hoger of lager opgeleid zijn.

Kiezers snakken naar politici, waarmee ze een persoonlijke band hebben, naar een duidelijke keuze tussen een conservatieve en een progressieve partij, naar een regering die het mandaat heeft om veranderingen door te voeren, en naar een parlement dat tegenspel biedt.

Als ik nou zeg dat we aan deze verlangens tegemoet moeten komen, klinkt dat dan erg idealistisch? Misschien. Maar als de Amerikaanse president zijn droom over een kernwapenvrije wereld met ons deelt, kunnen wij dan niet een moderne democratische samenleving vormgeven die de vergelijking met andere westerse democratieën kan doorstaan? Ik ben pragmatisch genoeg om te denken dat dat kan.

Laten we ook praktisch te werk gaan als we het over integratie hebben. Integratiepolitiek is met de beste bedoelingen gemaakt, zeker, maar het is allerminst effectief. Zou het niet verstandig zijn deze politiek maar af te schaffen? Die vraag rees ook bij een jonge, sociale wetenschapper, Willem Schinkel. Hij vatte het zo samen: 'Al die hedendaagse zogenaamd 'praktische' begrippen, zoals de 'cultuur van migranten', hun 'afstand tot de samenleving', hun gebrekkige 'integratie', daar is slechts één ding 'praktisch' aan: in de praktijk reproduceren ze steeds weer een scheiding tussen 'de samenleving' en de 'te integreren' burgers.'

Dan zeg ik op mijn beurt: dat kan toch niet de bedoeling zijn? Mijn doel is een samenleving die samenbindt in plaats van splijt. Met ruimte voor andersluidende opvattingen, voor continue duiding, opinie en debat.

Daar hoort ook een sterk ontwikkelde culturele sector bij, met alle instituties die daarin een rol spelen: kranten, omroepen, theaters, filmhuizen, bladen, toneelgezelschappen, uitgevers. En al die instituties staan onder druk. Ze staan onder druk door nieuwe informatiebehoeften. Niet alleen omdat internet net iets te gemakkelijk als alternatief wordt gezien, maar ook omdat we ze te veel als franje van de samenleving zien. Als het toefje, terwijl een actieve cultuur de taart van de moderne democratische samenleving kan zijn.

Zo bezien heeft Nederland opnieuw behoefte aan mensen als Van Randwijk. Mensen die boeken schrijven en gedichten, mensen die nieuwe bladen oprichten tegen de verdrukking in, mensen die eigen meningen blijven verkondigen waarin idealisme samengaat met pragmatisme. [...]

Van Randwijk zette zich in voor een Vrij-Nederland. Wat dat toen betekende was zonneklaar: bevrijd van de Duitse bezetter. Dat vieren we vandaag. Maar wat te doen om na de verdrijving van tirannie politiek gestalte te geven aan die herwonnen vrijheid was minder evident. Dat bleek een moeilijke taak, die alleen door samenwerking tussen politieke tegenstanders volbracht kon worden. Ook in onze tijd van crisis en drift moet de betekenis van een vrij Nederland opnieuw doordacht worden.

Vrijheid komt toe aan het individu, maar is niet louter een privé zaak. Vrijheid heeft gemeenschap nodig. De vraag is alleen welk soort gemeenschap. Gaat het om een eenheid van waarden en cultuur die vanouds geacht werd te bestaan. En waarvan we denken, dat we die opnieuw kunnen afdwingen door een nieuw nationaal bewustzijn met eigen canons en symbolen? Of gaat het om een gemeenschap van mensen die over waarden, over het verleden en de toekomst, heel verschillend mogen denken. Maar tegelijkertijd beseffen dat ze in vrede, via politieke strijd met woorden, hun lotsverbondenheid gestalte willen geven. Zodanig dat er voor iedereen een plaats is als vrije burger? Ik kies voor dat laatste.

In Memoriam Hans van Mierlo door Jan Terlouw (2010)

Toespraak gehouden in De Rode Hoed in Amsterdam op 23 maart op een herdenkingsdienst naar aanleiding van het overlijden van Hans van Mierlo.

Vooruitgang in de samenleving van mensen is zelden tot stand gebracht door een instituut, een kerk, een politieke partij. Het waren bijna altijd individuen, eenlingen, die de kracht hebben opgebracht om de trage massa in beweging te brengen of een andere richting te doen inslaan. Ze heetten Socrates, Plato of Spinoza. Newton, Huygens of Einstein. Adam Smith, Keynes of Tinbergen. Hans was zo'n eenling. Met zijn grote geestkracht, zijn fantasie, en zijn diepe belangstelling voor de interactie tussen macht en samenleving, heeft hij meer dan veertig jaar de politiek geanalyseerd en heeft hij nieuwe wegen aangegeven.

Wat heeft hij bereikt? Als het gaat om structuurveranderingen, niet zo veel. Heel veel voor zover het veranderingen betreft in de cultuur van onze samenleving. Hij heeft een enorme invloed gehad op de manier van denken in de politiek, waarschijnlijk binnen alle partijen. De afgelopen dagen hebben enkele personen uit andere partijen laten blijken dat ze intussen de staatsrechtelijke hervormingen die Hans bepleitte, zouden willen doorvoeren. Personen die tot voor kort deel hadden aan de macht, maar nu niet meer. Het illustreert treffend wat ik zei. De denkwijze is doorgedrongen. Maar een structuurverandering waardoor zij die de macht bezitten die moeten delen met degenen van wie ze de macht hebben gekregen, degenen ten gunste van wie die macht moet worden aangewend, de burgers, daar zie ik nog niet veel van.

Hans en ik hebben soms van mening verschild, over de koers die de partij zou moeten volgen. Nooit over het doel. Welk pad is begaanbaar, daarover

hadden we soms uiteenlopende gedachten, nooit over het eindpunt. Het soort discussie dat in iedere partij wordt gevoerd, wat in ons geval overigens nooit tot een serieuze verwijdering heeft geleid. Mijn respect en genegenheid voor hem zijn onveranderd groot gebleven.

De invloed die Hans op mensen had is niet te meten, hij was wel te ondergaan. Uit de reacties de afgelopen week is wel gebleken hoe velen die invloed hebben gevoeld en feestelijk hebben binnen gehaald.

The talk of the town is de vraag of jonge politici mogen kiezen voor hun gezin, in plaats van voor de publieke zaak. De indrukwekkende bijeenkomst vorige week donderdag in de Mozes en Aaronkerk maakte duidelijk dat Hans in staat is geweest zijn dierbaarsten en zijn vrienden alle aandacht en nabijheid te geven, en toch is hij de publieke zaak altijd blijven dienen, met daden en geestkracht.

Hans benaderde problemen vooral vanuit een politiek-filosofische en rechts-filosofische invalshoek, niet vanuit een natuurwetenschappelijke kant, zoals ik dat door mijn achtergrond gewend ben. Verschillend. En toch deed hij me soms denken aan de grote natuurkundigen die ik in mijn leven heb ontmoet. Met hen had hij gemeen dat hij soepel van geest was of zelfs bij voorkeur de gebaande wegen verliet, en dat ook voor hem nieuwe invalshoeken eerder regel dan uitzondering waren.

Hans van Mierlo, minister van staat. Heel bijzonder voor iemand uit een kleine partij, een partij die enkele malen langs de rand van de afgrond is gegaan. Zijn betekenis is daarmee in brede en invloedrijke kring erkend. Ik wil niet diep ingaan op de politieke betekenis van Hans, dat zal in de komende tijd nog veel gebeuren. We zijn nu in de rouw, en we denken niet in de eerste plaats aan hem als politicus, maar als mens. U en ik zijn de laatste tien dagen veel gecondoleerd door mensen die we niet kennen, maar die weten dat we nauw verbonden zijn met D66. Dat deed me goed, omdat het betekent dat ze begrijpen dat heel D66 een dierbare vriend heeft verloren. Ik heb tranen gezien in de ogen van mensen die hem nooit persoonlijk hebben ontmoet.

D66 is een partij die nooit een beginsel heeft willen opschrijven, maar niettemin natuurlijk belangrijke principes heeft, een partij met een ziel. Ieder

lid van een politieke partij heeft deel aan de ziel van die partij. Meer dan iemand anders heeft Hans die ziel van onze partij gevormd. Vraag me niet dat verder onder woorden te brengen, de ziel van een mens en van een partij is onaanraakbaar en onbenoembaar. En toch denk ik dat velen van u begrijpen wat ik bedoel.

*And when the Final Scorer comes
and writes against your name
He will not ask if you won or lost
but how you played the Game. (Grandland Rice).
How he played the game. Zo oorspronkelijk. Zo geestrijk. Zo
indrukwekkend.*

Het is me vaak opgevallen dat mensen die Hans hadden ontmoet, dat niet meer vergaten. Zijn voetafdruk is als in steen gebeiteld. De indruk die hij maakte, is blijvend.

Hij leefde zo graag, zo intens. Hij kon genieten van het stoffelijke, maar vooral van het scherpen van de geest.

Het is me niet bekend of hij gedichten schreef, maar hij was een zeer dichterlijke man. Ik moet aan hem denken als ik het door en door vitalistische gedicht van Marsman lees, *Paradise regained*.

*De zon en de zee springen bliksemend open:
waaiers van vuur en zij;
een held're verruk'lijk-meeslepnde wijs.*

Ik moet aan hem denken als ik een regel van Vasalis lees:

*Er is een boom geveld met lange groene lokken.
Hij doorzag dubieuze structuren.
Waarheid en leugen, een prikkelend mengsel
samen gehouden door macht.
Niet met logica te ontwarren.
Maar met een onvermoede methode
van mystificaties en aforismen
aan 't wankelen gebracht.*

*Analyses met meerdere gezichten
Paradoxen in sluiers gehuld
wierpen een andersoortig, nieuw licht.
Wie was in staat om zich te onttrekken
aan deze poëtisch vertolkte vernieuwing?
Wijder en wijder groeiende spiralen
maakte zijn leven
tot een gedicht.*

Hans paste in geen enkel hokje. Democraat in hart en nieren, strijdend voor de emancipatie van de burger, spotvogel van alles wat opgeblazen of van klatergoud was, warmbloedig, een man met passie en zeggingskracht, zo'n enkeling die de kracht ontwikkelt om wat star is en vastgeroest, in beweging te brengen, een uniek mens. Hij is niet meer, maar zijn gedachten blijven.

Gedachten die zijn uitgezaaid
in goede grond, en vrucht hebben gedragen,
daar vindt de tijd zijn match,
daar wordt de dood verslagen.

Het is de afgelopen dagen vaak gezegd: nog lang zullen we ons in onze partij en daarbuiten afvragen: wat zou Hans hiervan hebben gevonden? We zullen het niet weten, want hij is er niet meer en zijn gedachten waren hoe dan ook onvoorspelbaar. Onze gedachten zijn dat – wat hem betreft – niet: hij zal er in voortleven.

Congrestoespraak door Ingrid van Engelshoven (2011)

Toespraak gehouden op de 94ste Algemene ledenvergadering op 5 november in het World Forum in Den Haag

Dames en heren, Democraten,

[...] Het zijn roerige tijden. In Europa gaan we van spoedtop naar spoedtop. En de Tweede Kamer vergadert in het reces. Voor het eerst sinds 1918 ook op zaterdag, nog net niet op zondag. En het CDA bereikt haar laagste stand in de peilingen ooit. Kortom, roerige tijden.

En bij ons? Bij ons lijkt het rustig. Lijkt het, zeg ik. Want er wordt op heel veel fronten gewerkt aan een sterk D66. In afdelingen, in gemeenteraden, in Colleges van B&W, in regio's, provinciale staten, gedeputeerde staten, in de beide Kamerfracties, en in de Eurofracties. En wat heerlijk weer om ze allemaal te kunnen noemen.

D66 staat weer als een huis, maar dat huis moet verder worden versterkt, zodat het ook een stevige storm zonder noemenswaardige schade kan doorstaan. [...] De kern van onze kracht is ons verhaal, maar om dat verhaal overal consistent, luid en duidelijk te laten klinken, is ook een stevige organisatie nodig. Ik blijf, en ik zal dat blijven herhalen. Want ja, er is op dit punt al een hele hoop gebeurd. En ik wil hier graag al die mensen bedanken, die daar heel vaak ook achter de schermen heel hard aan gewerkt hebben.

[...]

Congres,

Het brengt me op onze eigen koers. D66 heeft een herkenbare hervormingsagenda voor het onderwijs, de woningmarkt, de arbeidsmarkt, een duurzame economie en een sterk Europa.

Maar die agenda staat voor iets veel fundamenteler. Wie kijkt naar ons politieke spectrum, ziet dat de traditionele middenpartijen geen agenda meer hebben, en dat de populistische en opportunistische ter linker en rechter zijde vooral drijven op angst. De opdracht van D66 is om daar iets tegenover te stellen. In een politiek landschap waar angst voor migratie domineert en mensen als politiek wisselgeld worden ingezet, moet D66 een boodschap van hoop en kansen neerzetten. Hoop dat migratie ons zal helpen onvermijdelijke problemen op onze arbeidsmarkt op te lossen. En kansen geven aan immigranten die ambitie in en voor onze samenleving hebben. Ooit noemden we dat *the American dream*, de nakomeling van een berooide Ierse immigrant die president werd. Ik was deze zomer in de Verenigde Staten en ik zag in de krant een paginagrote advertentie waarin een hele reeks immigranten werd bedankt voor de bijdrage die ze hadden geleverd aan de Amerikaanse samenleving. En dat inspireert toch net iets meer dan de narrige houding hier.

De noodzaak onze pensioenen te hervormen lijkt eindelijk breed te zijn doorgedrongen. Maar omdat ook in dit debat de angst voor veranderingen door de conservatieven stevig is gevoed, dreigt alles te verworden tot een *too little too late*.

Maar ook hier: het debat werd doorspekt van angst, terwijl het gaat om de hoop op een houdbaar stelsel voor de toekomst. Om de hoop dat iedereen door een leven lang leren langer actief kan blijven in de samenleving.

Als mensen voortdurend angst wordt aangepraat voor onveiligheid op straat, zullen wij de werkelijke onveiligheid niet ontkennen, maar wel de hoop voeden dat door te investeren in onderwijs voor jongeren, en als het moet ook voor hun ouders, we ook investeren in een veiliger samenleving.

Congres, ik was geen fan van de film van Al Gore over ons klimaat, want naar mijn mening was ook die film te veel doorspekt van boodschappen van angst. Die angst voor klimaatverandering zit hier bij sommige mensen zo diep, dat ze het probleem maar volledig ontkennen. Ik ben geen psycholoog, maar volgens mij is dat één van de meest primaire reacties op angst.

Ook als het gaat om duurzaamheid is het onze taak te laten zien dat als je kansen voor innovatie benut, een duurzame en welvarende economie wel degelijk samen kunnen gaan. En die hoop moeten we koesteren, juist omdat hier uitgelezen kansen liggen voor de Nederlandse economie.

Ook de eurocrisis kun je misbruiken om dit land nog meer introvert te

maken [...], maar je kunt ook de kans benutten om verder te bouwen aan een sterker Europa, aan een sterker Nederland in een sterker Europa.

In 2009 schreef een partijgenoot Roland van der Vorst het inspirerende boek *Hoop*, waarin hij uiteenzet hoe je je door de toekomst kunt laten verleiden. In zijn inleiding geeft hij een korte schets van hoopgevers waarbij hij ze afzet tegen angstzaaiers. En hij schrijft: hoopgevers bekijken problemen vanuit een brede blik. Ze krijgen het voor elkaar om mensen op een constructieve manier vooruit te laten kijken, in plaats van te zwichten voor de waan van de dag. Angstzaaiers daarentegen gebruiken problemen niet als opstap, maar als struikelblok. De angstzaaiër biedt je het vangnet voor het vallen en de hoopgever reikt je de hand op weg naar boven, waarbij hij terecht aantekent dat dat dus nog een hele kunst is. Want meegaan in het onbekende brengt ook risico's met zich mee. Je moet dus niet alleen een mooie toekomst schetsen, maar ook het vertrouwen wekken dat die bereikbaar is.

En congres, daar ligt in de kern de opdracht voor D66. Problemen van vandaag zien als een opstap naar een mooiere toekomst. Mensen niet alleen die toekomst schetsen, maar elke stap op weg daarnaar toe. En door betrouwbaar en consistent opereren, het vertrouwen wekken dat die toekomst bereikbaar is. Ik roep onze fracties op, hoe lastig dat in deze tijd ook is, niet te zwichten voor de waan van de dag, maar juist die boodschap van hoop en kansen vorm te geven en uit te dragen. Dat is de opgave voor D66.

Beste mensen,

Om te hervormen en met die boodschap van hoop en kansen te komen, werd op 14 september 1966 D66 opgericht. En we zijn onlangs dus vijfenveertig geworden. Toch geen wild feestgedruis op dit congres. [...] Bestaan op zich is nooit een doel van D66 geweest. De partij is een middel om dingen te bereiken. En er is veel bereikt. Ik denk bijvoorbeeld aan de veranderingen op medisch-ethisch terrein, die voor heel veel mensen, heel veel betekend hebben. En ik vond het heel terecht dat Els Borst is onderscheiden voor de wijze waarop zij een bijdrage aan dat debat heeft geleverd.

Maar we hebben nog heel veel te doen. Laten we met elkaar afspreken dat we een feestje vieren telkens als we inhoudelijk een mijlpaal hebben bereikt. Ik zat vorige week toch maar weer te bladeren in al die boeken die over D66

geschreven zijn. En al bladerend kom je dan weer al die bekende gezichten tegen, en denk je vooral: wat zagen ze er allemaal jong uit. Al bladerend zie je ook de rode draad door onze geschiedenis:

Een partij van hervormers.

Een partij die voorop durft te lopen.

Een partij die gevestigde structuren op de schop durft te nemen.

Een partij van mensen die buiten bestaande systemen durft te denken.

Een partij die oog heeft voor de eigen identiteit van ieder mens.

Een partij die gelooft dat als je het beste uit mensen wil halen, je zowel ruimte als steun moet geven.

Een partij die niet in hokjes wil denken, en er daarom waarschijnlijk zo lang over deed om zichzelf een etiket op te plakken.

Een partij die niet vastgeklonken zit aan de belangen van een bepaalde groep.

Een partij die altijd al solidair was met de toekomstige generaties en daarom altijd al pleitte voor investeren in duurzaamheid en onderwijs.

Een partij van toekomstbewakers. En een partij die zich altijd heeft gerealiseerd dat onze toekomst ligt in internationale samenwerking.

Congres,

Velen hebben de afgelopen vijfenveertig jaar een gezicht gegeven aan deze redenen van bestaan van D66. Maar vandaag wil ik vooral al die onbekende gezichten bedanken, die al die jaren hun steentje hebben bijgedragen aan D66 en dat zijn blijven doen in voor- en tegenspoed. En ik wil hier al die leden bedanken die in de afgelopen vijfenveertig jaar hun passie, tijd, energie én geld in de partij hebben gestoken. En de hoop uitspreken dat u allen dat nog heel lang blijft doen, zodat we kunnen blijven bouwen aan een wereld waarin mensen centraal staan, waarin inspanning loont en waarin mensen zelfredzaam en zorgzaam zijn.

De ultieme minderheid: het individu, inleiding
gehouden op de Nacht van de Rechtsstaat
door Boris van der Ham (2011)

Inleiding gehouden op 18 november in Felix Meritis in Amsterdam bij een debat over rechtsstaat en orthodoxe religie. Hieronder volgt een ter gelegenheid van dit boek gereconstrueerde versie.

Als in Nederland wordt gesproken over de vrijheid van godsdienst, dan wordt vaak plechtig verwezen naar het ‘Plakkaat van Verlatinge’ uit 1581. In dat document werd immers de Spaanse Koning Phillips II afgezworen, onder meer vanwege zijn tirannieke religieuze opvattingen. Na ‘Het Plakkaat’ was er ruimte voor zowel protestanten als katholieken, in alle varianten.

Maar voor goed begrip van de schuring rond de vrijheid van godsdienst, waar we vandaag te dag mee te maken hebben, vind ik een ander moment in onze Vaderlandse geschiedenis veel belangrijker. Nog geen vijftienvintig jaar na het ‘Plakkaat’ ontstond in de jonge Republiek een heftig debat over een verdere stap in die godsdienstvrijheid. Twee theologen van de Universiteit Leiden hadden een hoogoplopend conflict over de zogenaamde ‘predestinatieleer’. De theoloog Gomarus verdedigde deze leer, die inhield dat al bij geboorte door God zou zijn bestemd welke mensen tot de hemel zouden worden toegelaten, en welke niet. Keuzevrijheid en zelfbeschikking werden daarmee feitelijk verworpen.

Zijn tegenstander was de theoloog Arminius. Hij stelde dat mensen juist wel naar eigen inzicht keuzes mochten maken. Afhankelijk van de daden op aarde kon je een plek in het hiernamaals verwerven.

In 1608 hielden de Staten van Holland hierover aan het Binnenhof een hoorzitting, waar de twee theologen werden uitgenodigd. Ik stel me daarbij een zelfde soort setting voor als die we tegenwoordig in de Tweede Kamer aantreffen bij hoorzittingen. Een tafel met aan de ene kant de genodigde,

met een glaasje water voor zijn neus, en aan de kant van de tafel een klein gezelschap van serieus kijkende commissieleden.

Arminius sprak bij deze hoorzitting over het belang van de 'vryen wille des menschen' en dat het belangrijk was dat mensen zelf keuzes moesten maken inzake goed en kwaad. Uiteindelijk leidde dit theologisch conflict zelfs tot een politiek conflict, wat uiteindelijk in 1619 leidde tot het verbod op de 'Armeniaanse' visie. Het was de eerste grote smet op de zogenaamde Nederlandse vrijheid. Want waarom konden de Gomaristische en Arminiaanse visie niet gewoon naast elkaar bestaan? Is dat niet de hele gedachte achter godsdienstvrijheid? Waarom moet er een collectieve visie op religie zijn? Waarom geen verschil van mening?

Hoewel het gedachtegoed van Arminius in eerste instantie verboden werd, werd de diversiteit aan godsdienstige opvattingen later toch kenmerkend voor onze vrije samenleving. Hoewel er maar één officiële (protestantse) kerk was, hadden niet-officieel christelijke stromingen, en Joden, toch relatieve vrijheid. Relatief, want ze waren om religieuze redenen uitgesloten van overheidsfuncties.

Dat veranderde pas toen eind achttiende eeuw, begin negentiende eeuw de staatsgodsdienst werd opgegeven. Geïnspireerd door de liberale, seculiere ideeën van de Verlichting werd in 1813 de nieuwe Nederlandse Grondwet opgesteld waarin uitgegaan werd van ieders gelijkheid voor de wet. Eindelijk mochten Rooms-katholieken en Joden in het protestants-christelijke Nederland echt openlijk hun geloof belijden. Ze waren geen tweederangs burgers meer. Dat hadden ze dus te danken aan de seculiere, liberale waarden, niet aan religieuze.

Inmiddels is Nederland in meerderheid niet meer religieus. Dat kan je spijtig vinden, of niet, het is een feit. Heeft dat Nederland slechter gemaakt? Oud-kardinaal Simonis stelde ooit dat Nederland, vanwege de ontkerkelijking, leidde aan 'morele scheurbuik'. Die stelling is echter lastig vol te houden. Nederland behoort tot de meest welvarende, gelukkige en veilige landen ter wereld. Nergens wordt zo veel vrijwilligerswerk gedaan, en geld ingezameld voor goede doelen.

Toch bepaalt de discussie over religie nog steeds de krantenkoppen. Islamitisch geïnspireerd terrorisme doet de wereld sidderen. Hoe moeten we daar mee omgaan? Maar ook speelt voortdurend de vraag hoe we überhaupt

moeten omgaan met religieuze opvattingen. Hoe passen dat soort minderheidsopvattingen in de moderne samenleving?

Orthodox-religieuze groeperingen vinden in ieder geval dat ze tekort worden gedaan. Ze stellen met regelmaat dat de seculiere meerderheid haar wil opdringt aan minderheidsgroepen. Waar is de vrijheid om anders te denken? Wordt de ‘joods-christelijke traditie’ wel voldoende gerespecteerd? Deemoedig erkennen orthodoxe christenen – vaak erfgenamen van Gomar-us’ gedachteleer – dat het christendom in de geschiedenis misschien de vrijheid van andersdenkenden te veel heeft beknot. Maar, zo stellen ze, is het dan nu ‘pay back time’? Gaan de ongelovigen, die nu in de meerderheid zijn, dezelfde fout maken door de rechten van gelovigen te beperken?

Voorbeeld van deze ‘nieuwe intolerantie’ zou dan het schrappen van het godslasteringverbod zijn. De initiatiefwet van D66, die dit verbod wil opheffen heb ik hoogstpersoonlijk geschreven, en dat heeft me in orthodox-christelijke hoek het predicaat ‘antireligieus’ opgeleverd. En dat is dan nog een relatief vriendelijke bejegening.

Het feit dat er stappen worden ondernomen om het onverdoofd ritueel slachten aan banden te leggen, wordt gezien als intolerant richting Joden en Moslims. Het wordt ook een schande gevonden dat in het bijzonder onderwijs straks – door toedoen van de nieuwe intoleranten – leerlingen niet meer om religieuze redenen geweigerd kunnen worden. Dat straks ook homoseksuele docenten niet meer ontslagen mogen worden in het religieus onderwijs, zou volgens hen zelfs blijk geven van een gebrek aan ‘democratische gezindheid’. De grondwettelijke vrijheid van godsdienst is in gevaar, zo wordt beweerd.

Het zijn grote woorden, maar ook loze woorden.

Want wat is die vrijheid van godsdienst nou eigenlijk?

Het is de vrijheid om te geloven wat jij, als persoon, wilt. De vrijheid van godsdienst beschermt het recht van mensen om zelf te bepalen dat je bij een groep gelijkgezinden wilt horen, maar ook dat je te allen tijde anders dan die groep mag zijn. Onderdeel van dat recht is ook om in het geheel niet bij een georganiseerde godsdienst te hoeven horen. Of om er voor te kiezen helemaal geen geloof in een God te hebben. Atheïsten en humanisten zijn niet voor niets een sterk groeiende groep in de wereld.

Ja, de vrijheid van godsdienst geeft religieuze ouders het recht om hun kinderen naar eigen overtuiging op te voeden. Maar de kinderen hebben ook het recht om hun eigen opvattingen te ontwikkelen. Ze hebben een zelfstandig recht op hun lichamelijke integriteit. Ze hebben een recht op informatie over wetenschap. Kinderen zijn niet het ongeclausuleerde religieus 'bezit' van hun ouders. Ook zij bezitten de vrijheid om te geloven wat zij, als persoon, willen.

Ik stel vast dat sommige orthodoxe gelovigen denken dat de vrijheid van godsdienst hen juist wel een soort collectief recht geeft. Er wordt gedacht dat de vrijheid van godsdienst het recht geeft om naast je eigen leven, ook dat van anderen verregaand te bepalen. Deze redenering lijkt een beroep te doen op de negentiende eeuwse leer van de 'soevereiniteit in eigen kring'. De bedenker ervan, de antirevolutionair Abraham Kuyper, vond dat in het gezin en religieuze kring niet de overheid, maar de 'levenswet' richtinggevend moest zijn. Overheidsinmenging zou haaks staan op de belangen van de groep en mocht alleen als het individu in de knel dreigde te komen.

Maar zit hierin nu juist niet het dilemma? Want wanneer komt iemand in de knel? Zit de leerling die van school gestuurd wordt, omdat hij kritische vragen stelt op school over de scheppingsleer, dan niet in de knel? Wat als een islamitisch meisje denkt dat ze God ook kan eren zonder hoofddoekje? Hoe om te gaan met een religieuze maar lesbische juf? Ik sta voor religieuze vrijheid, maar als je met dat recht in de hand vervolgens een ander denkt tekort te mogen doen, dan gaat het mis.

Die ander kan ook een dier zijn, want mij betreft. Als we inmiddels vinden dat dierenwelzijn belangrijk is, en dat bepaalde vormen van ritueel slachten niet voldoen aan de welzijnseisen, dan is het toch niet gek dat mensen daar vragen bij stellen?

Hoezo is de vrijheid van godsdienst een soort 'groepsrecht'? Hoe eenvormig is die groep dan? Er leven in orthodox religieuze kringen inmiddels veel afwijkende opvattingen over huwelijk en echtscheiding, homoseksualiteit en de positie van de vrouw. Er wordt verschillend gedacht op de scheppingsleer, over lichamelijke zelfbeschikking, over hoe letterlijk of figuurlijk de verhalen uit de heilige boeken moeten worden genomen. Al die verschillende opvattingen over religie, en de invulling

van godsdienst, verhouden zich niet met de vrijheid van godsdienst als collectief recht.

Het is ook onjuist dat er een soort massieve, eenvormige seculiere ‘meerderheid’ zou bestaan die hun opvatting aan orthodoxen en andere ‘minderheden’ wil opdringen. Er zijn inderdaad geen grote religieuze of ideologische hoofdstromen meer in de Nederlandse samenleving, maar dat betekent niet dat die zijn vervangen door eenvormigheid. De praktijk is dat de variëteit aan opvattingen eerder is toe- dan afgenomen. Die variaties zijn echter niet meer eenvoudig te vangen binnen de engte van makkelijk te definiëren ‘groepen’. Mensen kiezen hun identiteit uit een rijke waaier aan opties. Als er al een meerderheidsopvatting bestaat, dan huist die vooral in de gedachte dat ieder mens deze keuzevrijheid toekomt, en dat de wetgever hierin dient te voorzien. Die gedachte negeert dus geen minderheidsopvattingen, maar beschermt juist de ultieme minderheid: het individu.

Mag iemand dan nog wel orthodox-religieuze opvattingen hebben? Ja natuurlijk. Hij mag in Nederland zelfs scholen stichten, verenigingen oprichten en televisie-uitzendingen maken, nota bene betaald door de belastingbetaler. Mensen hebben in Nederland dus alle ruimte zich kenbaar te maken, en kunnen voluit kiezen voor een eigen invulling van het leven. Dat recht moeten we koesteren.

Ik deel ook de visie dat de overheid grote terughoudendheid moet hebben wanneer het gaat over interne regels binnen een kerk of moskee. Maar in bijvoorbeeld het door de overheid gefinancierde bijzonder onderwijs is zo’n pseudorechtssysteem onwenselijk. Ja, de vrijheid van godsdienst is een belangrijk grondrecht, maar laten we niet doen alsof dit het enige of allerbelangrijkste grondrecht is. Als blijkt dat andere belangrijke grondrechten, zoals gelijke behandeling, bescherming van de persoonlijke levenssfeer, maar ook de persoonlijke godsdienstige opvattingen van een individu worden overvleugeld door de godsdienstige opvattingen van een meerderheid binnen de groep, dan mag de wetgever hierin het evenwicht herstellen. Het recht op orthodoxie is immers geen vrijbrief om andere individuele rechten in de knel te laten komen.

Ten slotte nog een opmerking over de die godslasteringswet waar ik al over sprak. Ik weet dat dit gevoelig ligt bij veel orthodoxiegelovigen. Ze zien de afschaffing van die wet als de ultieme poging van de zogenaamde ‘seculiere meerderheid’ om alles wat religie heet uit te bannen.

Ik zou graag het omgekeerde willen beweren. Ik vraag u daarvoor even een kijkje over de grens te nemen. Godslasteringwetten worden in veel landen juist gebruikt om religieuze minderheden de mond te snoeren. In veel islamitische landen worden afwijkende religieuze opvattingen al snel als geloofsafval of godslastering bestempeld. Er staan hoge straffen op, en in sommige landen zelfs de doodstraf. Niet alleen atheïsten en humanisten zijn daar het slachtoffer van, maar ook andersdenkende moslims, christenen en boeddhisten. Toen Nederland ooit kritiek uitte op Pakistan vanwege de doodstraf voor een christelijke vrouw die de profeet Mohammed zou hebben beledigd, werd door Pakistaan geantwoord dat Nederland toch ook nog een wet op godslastering had. Dus wie waren wij om kritiek te hebben? Alleen al om die reden is het goed zo snel mogelijk onze wet te schrappen.

Je zou kunnen zeggen dat het recht op geloofsafval misschien nog wel belangrijker is dan de vrijheid van godsdienst. Als iedereen individueel mag afwijken van de meerderheid, dan is iedereen beschermd. Dan mag je orthodox zijn, ook al vindt de vrijzinnige je maar een gek. Dan mag je een moslima zonder hoofddoek zijn, al vindt je broer dat maar niets. Dan mag je humanist zijn, ook al vindt de dominee je een dwaler. Dan kunnen zowel Gomarus als Arminius hun visies verkondigen, hoewel ze elkaar waarschijnlijk als afvalligen en godslasteraars zullen beschouwen.

Iedereen afzonderlijk, ieder individu, heeft het recht een minderheid te mogen zijn. Daar gaat de vrijheid van godsdienst over, wat mij betreft. Als we scherp blijven op de precieze invulling daarvan, dan komt het wel goed met die ‘vrije wille des mensen’.

Hervormen vanuit idealen, toespraak
gehouden op een *D66-regiocongres* door
Joris Backer (2014)

Gehouden op 12 april in Gooiland Evenementenlocatie in
Hilversum

Beste democraten, leden en niet-leden, sympathisanten van D66 en van de Hans van Mierlo Stichting. Dank dat ik vandaag hier het woord mag voeren. Ik wil samen met u stilstaan bij het domein van het sociaal-liberale gedachtegoed.

In de politiek zie ik drie domeinen:

Het domein van het *Waarom*: waarom vinden wij sociaal-liberalen wat wij vinden?; de bron van onze idealen.

Het domein van het *Wat*: wat betekent dat voor de praktische politieke keuzes in programma's?;

en het domein van het *Hoe*: hoe gaan wij onze idealen realiseren, bijvoorbeeld met welke partijen, meerderheden, minderheden enz.?

[...] Wij bevinden ons in de bijzondere positie van een partij die een *vanzelfsprekendheid* van het bestaan en een politieke relevantie heeft die wel eens anders is geweest in de politieke geschiedenis. Zekerheden verdampen, rondom ons is veel ontploft en zijn de zuilen ingestort. En uitgerekend D66 heeft in deze roerige tijden een vanzelfsprekende positie in de Nederlandse politiek verworven.

Hoe kan dat? Het zelfstandig voortbestaan is voor een politieke vereniging nimmer vanzelfsprekend. Zeker niet voor ons met zo'n dynamische geschiedenis. Dat is mijn spirituele vertrekpunt voor die discussie en dat past ook bij ons. Wat zijn wij als partij dan nu?

Ik waag een poging om die vraag te beantwoorden. Een zuil van het oude bestel zijn we nooit geweest en willen we niet worden. D66 is zich aan het ontwikkelen als een *bruggenbouwer* van een nieuwe ordening. We leggen wegen aan in een nieuw politiek landschap, waar veel van de oude politieke rivieren niet meer in vertrouwde beddingen stromen. Waar partijen op de vleugels bij zijn gekomen. Waar inmiddels het grootste deel van de kiezers is gaan zweven. *Kanalen graven naar de macht*, heette dat vroeger.

Toen ik als student in 1975 mijn eerste D66-congres bezocht, zweefde nog bijna niemand, maar wat mij en velen die actief werden in D66 geweldig inspireerde waren de waarden van onze politieke beweging:

persoonlijke vrijheid;
kansengelijkheid;
rechtvaardigheid en verbondenheid.

En hoog op de politieke agenda stond: gecontroleerde macht.

[...]

Misschien omdat ik sinds 2011 zelf deel uitmaak van een gekozen orgaan – de senaat – ben ik de impact van verkiezingsprogramma's gaan relativeren. Het belang van het beter ontwikkelen van het eigen sociaal-liberale gedachtegoed heeft voor mij een hogere prioriteit gekregen. Het is mijn overtuiging dat onze kiezer een partij en zijn leider herkent op het waardenniveau. Herkent of de mensen van die partij en in het bijzonder de politieke leiders deugen of niet.

Een heel hoog percentage van degenen die de Kieswijzer doen, blijkt toch anders te stemmen, omdat ze voelen dat er een dieper liggende drijfveer moet zijn. Of scherp aanvoelen dat die juist ontbreekt.

Vroeger waren die waarden overzichtelijk verdeeld:

Moraal en normen bij het CDA.

Verbondenheid en gelijkheid bij de PvdA.

En vrijheid bij de VVD.

Maar die waarden zijn natuurlijk universeel en de drijfveren veel complexer. Kanalen graven naar de macht doen we nu in een héél ander politiek landschap. Nu zoveel kiezers zijn gaan 'zweven' gaat het erom je te onderschei-

den. Als politicus, als partij. Door aan die onderliggende waarden herkenbaar vorm en inhoud te geven. We beloofden toch al sinds onze oprichting hervormingen vanuit die idealen?

En vandaag krijgt de kiezer boter bij de vis. Invoering van de hervormingen van de woningmarkt, in de zorg en verbeteringen in het onderwijs, extra geld en kansen voor de opleiding van onze kinderen en voor permanente educatie. En niet zo weinig ook!

[...]

Volwassen

We zijn politiek volwassen geworden. Het loont om je stem op ons uit te brengen. Waarom hebben we er eigenlijk bijna 50 jaar over gedaan om de positie te bereiken die we nu hebben?

Een plausibele verklaring is dat onze afwijzing van de verzuiling, van het Bestel van toen, inmiddels veel breder gedragen wordt dan alleen door een kleine seculiere voorhoede. Steeds meer mensen zijn het kennelijk met ons eens dat zij zelf uitstekend in staat zijn om invulling te geven aan hun geluk, welzijn en gezondheid. Daar komt bij dat onze verbinding sterker is geworden met de vele segmenten van de samenleving op *andere* dagen dan een verkiezingsdag, al kan dat nog veel beter (zie de SP). Ik doel dan op de verbinding met verzameling van mensen onderling, die niet klassiek zijn georganiseerd of vertegenwoordigd. We noemen ze vaak de outsiders die niet vanouds een plek hebben in de polder. Het zou ook kunnen zijn dat kiezers belonen dat wij eerlijk en consistent zijn geweest over de noodzaak tot hervormingen. Ten slotte: we zijn als democraten ook beter *verbindbaar* geworden, omdat we erkennen dat wij als sociaal-liberalen onderdeel zijn van een denktraditie.

Mag ik een ander woord dan de ‘polder’ gebruiken? Ik zou willen spreken over het *landschap* als metafoor voor het veld van activiteiten waarin wij landelijk en lokaal actiever en herkenbaarder zijn geworden. In dat landschap hebben wij als D66 onze vijf richtingwijzers geplaatst. Die staan goed zichtbaar met hun voet stevig in de grond. Die markeren dat wij niet een jaartal of issue gebonden beweging (kroonjuwelen, weigerambtenaren, etc.) zijn, maar

een vereniging die mensen bijeen brengt die bewust of onbewust herkennen dat wij onze wortels in de Verlichtingswaarden hebben. Die erkenning door onszelf en de herkenning door anderen maakt ons voorspelbaarder.

We zijn onze wortels beter gaan benoemen en operationaliseren. Wij spreken meer dan vroeger over de persoonlijke moraliteit als kompas en over excellent onderwijs als fundament van de samenleving. Over toekomstbewaking en over de duurzaamheidsagenda.

Onze kiezers zullen er niet dagelijks aan denken, maar het spoor van ons gedachtegoed is terug te volgen naar denkers als Erasmus, Spinoza, Constant, Stuart Mill. Naar politici als Treub, Marchant, Kohnstamm, Van Mierlo en Terlouw. Naar de Vrijzinnig Democratische Bond uit de vorige eeuw. Dat had in 1966 ook de naam kunnen zijn van D66, als de naam nog beschikbaar was geweest. Dat is de bron, in die grond groeien onze wortels. Die wortels blijven hetzelfde, maar onze rol verandert met de tijd.

Die politieke rol vullen we dagelijks in. Vertrouw, Handel, Beloon, Streef, Koester zijn *werkwoorden* die aan die bron zijn ontleend. Ze geven al onze democraten die actief zijn een handelingsperspectief mee. Niet de oplossing, wel de richting. Dat past bij ons mensbeeld: wij hebben de waarheid niet in pacht. Dat past ook in de denktraditie van Hans van Mierlo.

Als D66 en als de Van Mierlo Stichting zijn we zelf ook volwassener geworden in de organisatie van de vereniging, in het prioriteiten aanbrengen, in het eisen stellen aan het niveau van publicaties en in de manier waarop we onze doelen bereiken.

Verandering betekent ook loslaten. De filosofe Susan Neiman merkte op dat *'Volwassen worden betekent beslissen welk deel van je opvoeding je meeneemt en welk deel je verwerpt.'* Dat adagium geldt ook voor het volwassen worden van onze eigen politieke vereniging.

Dat is de kracht van innovatie – ook zo'n typisch D66-woord. Het vertrouwen dat we in staat zijn steeds nieuwe oplossingen te vinden om het leven beter te maken. En oude oplossingen los te laten.

Dat alles kwam samen in de persoon van Els Borst. Zij was ons rolmodel van een effectieve politica die in alles altijd de mens centraal stelde. De

rol van bruggenbouwer die zij vervulde ligt ons beter dan we soms willen erkennen. Die rol van bruggenbouwer is misschien wel belangrijker geworden door dit gefragmenteerde politieke landschap. Doelen bereiken vanuit kracht, niet vanuit macht. Geloof me, dat is cruciaal om mensen te boeien en te binden.

Ik ben er van overtuigd dat we die instelling ook zien in al die colleges waar we nu gaan besturen en in de raden waarin we de grootste partij zijn geworden. Dat is op veel plaatsen een cultuur- en stijlbreuk met het hiërarchische denken. Handelen vanuit *eigen kracht* wordt belangrijker dan vanuit *macht*. Er zijn immers geen echte grote partijen meer met dominante macht. Wij hebben nooit dominante macht gehad en zullen ons daar prima bij voelen. Daarmee draaien we de paradox van Hans van Mierlo om: het onderscheid voor de machtsvorming zit niet in de heldere blokvorming voorafgaand aan de verkiezing. Die duidelijkheid is schijn gebleken. In deze tijd van fragmentatie wordt het smeden van nieuwe politieke en maatschappelijke coalities de hoofdogave voor deze tijd.

Het onderscheid zit nu in de helderheid over je rol daarin, je eigenheid, je eigen waarden en de voorspelbaarheid en consistentie van je politiek gedrag te midden van die fragmentatie. En als er geen samenwerking mogelijk is op basis van onze waarden, dan sta je tegenover elkaar en dat is dan ook terecht. Want dan heb je te maken met wezenlijke tegenstellingen en echte keuzes. Die je niet kunt uitruilen.

Eigen kracht

Stellingname vanuit waarden geldt voor veel meer politieke issues. De scheidslijn tussen paternalisme en eigen kracht; de activeringsdiscussie in de sociale zekerheid, in de gezondheidszorg, enz.

In de politieke praktijk van alledag is dat dus ook vaak: knokken. Het zijn de beroemde smalle marges en het gedoe. Voorjaarsakkoord, Herfstakkoord, Woonakkoord, etc. Maar er blijft altijd wat te wensen over. Veel partijen aarzelen over hun positie in de verkiezingen [voor het Europees Parlement] van 22 mei aanstaande, omdat zij *denken* dat de bevolking twijfelt. Laten wij denken vanuit eigen waarden en kracht en proberen te overtuigen.

Verbindbaar

Terug naar ons eigen land in Europa, dat een voorwaarde is voor onze ontplooiing. D66 zal in dat veranderende landschap nieuwe verbindingen moeten smeden waar die verloren zijn gegaan of nog gaan. Verbindingen die houvast bieden. Eigenlijk zou onze kerncompetentie in die voortgaande schepping moeten zitten, waarin we als het ware een *landschapsarchitect* zijn. Behept met empathie, met compassie, omdat wij erkennen dat er achter veranderingsprocessen een wereld van verwarring en chaos schuil gaat. Als partij moeten wij *verbindbaar* blijven. Dus niet zó ver voor het peloton uitfietsen dat wij ongeloofwaardig zijn voor de mensen die voor de laatste keer de rolluiken laten zakken, of voor het laatst de fabriekspoort uitlopen, of de tweehonderdste sollicitatiebrief versturen. Intellectuele twijfel is charmant en allemaal liggen we wel eens wakker.

Wij hebben een afspraak met de kiezer en die rekt erop dat wij koers houden. Dat zijn kiezers uit alle geledingen (hoogopgeleid, laagopgeleid, stad en platteland, Randstad en Brabant en Groningen, hoog inkomen en laag inkomen). Zij weten D66 op het stembiljet te vinden. De mythe dat wij een breder verhaal nodig zouden hebben voor het aanspreken van een breed publiek wordt al jaren gelogenstraft door de resultaten.

En dan, dan zijn we op een dag op eigen kracht een *brede* partij die mensen verenigt rond ons ideaal van ontplooiing. Een verbindbare partij. Waarom zouden wij de groei niet kunnen consolideren in het huidige landschap? Niet vanzelfsprekend, maar wel kansrijk. En dan zouden we zelfs – schrik niet – een brede volkspartij genoemd mogen worden...!

Schijnzekerheid

Die partij zal niet vluchten in de schijnzekerheid van de opportunistische en populistische oplossingen, maar antwoorden blijven zoeken op basis van onze waarden. De boodschap uitdragen dat veranderingen wenselijk zijn maar altijd zullen plaats vinden in verbondenheid en onderling vertrouwen.

En niet aarzelen om het progressieve geluid te laten horen. [...] De blijvende herkenning van een partij is niet gelegen in de vraag of je vandaag voor verhoging van de eigen bijdrage bent, en morgen tegen de verlaging eerste schijf inkomstenbelasting. Het gaat erom dat wij (met of zonder '66')

herkend worden op de dieperliggende emotie: of we deugen op het niveau van onze waarden.

Dat hebben we onder andere bewezen toen het populisme opkwam. Laten we ons geen illusies maken. We zien de opkomst van het Front Nationale in Frankrijk. Het populisme in Europa 'is here to stay', ook in ons land.

Maar het goede nieuws is: wij ook!

Gevangenpoortlezing: *Het leven van anderen?* door Sophie in 't Veld (2014)

Gehouden in het Haags Historisch Museum in Den Haag op
9 november

Vandaag precies vijftientig jaar geleden zat ik met een groep internationale studenten geschaard rond een klein zwart-wit TV-tje, in de grote woonkeuken van een universitair instituut in Florence, Italië, waar ik een paar maanden verbleef voor mijn studie. Ademloos volgden we de beelden uit Duitsland. We voelden aan dat er iets heel groots gebeurde, maar eigenlijk konden we op dat moment niet bevatten hoe groots.

De muur werd een paar jaar voor mijn geboorte gebouwd, dus mijn hele jeugd wist ik niet beter dan dat mijn wereld liep tot aan de scheidslijn ergens dwars door Europa. De mensen die achter die muur woonden, kende ik niet. Het waren vreemden voor me, levend in een grauwe wereld, ver weg.

Vandaag, 25 jaar later, zit ik in de bankjes van het Europees Parlement naast collega's van achter die muur. Die onbekenden van toen, de schimmen achter die muur, zijn nu mijn collega's en mede-Europeanen. Samen bouwen we aan een sterker Europa. Ik ben me nog elke dag volledig bewust hoe bijzonder dat is. Naast alle dingen waar we graag en veel over klagen in de Europese Unie, soms terecht, moeten we af en toe toch even stilstaan bij waar het ook weer ècht over gaat.

Ik hoop dat vandaag iederéén stil staat bij onze kostbare vrijheid. Dat iedereen zich weer even bewust is dat vrijheid niet vanzelfsprekend is. En dat onze vrijheid niet alleen wordt bedreigd door griezelige vijanden van buiten, maar dat ze ook van binnenuit, door onszelf, kan worden ondermijnd. Te licht vergeten we dat we het overgrote deel van de gruwelen, bloedvergieten en onderdrukking in het Europa van de twintigste eeuw ons niet werd aan-

gedaan door vreemde mogendheden die ons continent onder de voet liepen, maar dat het ‘homegrown’ was. Van eigen makelij. De oorlogen, genocides, dictaturen en terreur van de twintigste eeuw hebben we onszelf aangedaan.

De Europese Unie mag dan een bureaucratische moloch zijn met een democratisch deficit en wat er verder allemaal nog meer mee mis is, maar ik vind het nog steeds een wonder dat we elkaar op de ruïnes van honderd jaar oorlog en onderdrukking de hand hebben gegeven, en besloten hebben samen de toekomst in te gaan. Als ik kijk naar de vele verschrikkelijke brandhaarden en dictaturen in de wereld van vandaag, hoop ik dat de Europese integratie als inspiratie kan dienen.

Vandaag staan we stil bij de val van de Muur. We vieren de democratie en onze vrijheid. We herdenken de moedige mensen die streden voor die democratie en vrijheid, en die daar vaak een hoge prijs voor betaalden. Ik ben die mensen dankbaar. Maar ik maak me zorgen hoe achteloos we omgaan met hun erfenis. Vooral als ik spoken uit dat grauwe verleden weer op zie duiken.

Een paar jaar geleden toonde de geruchtmakende film ‘Das Leben der Anderen’ hoe de DDR haar burgers bespiedde en poogde volledige controle te krijgen over het leven van burgers. Wie denkt dat dat artistieke overdrijving is, moet eens een bezoek brengen aan de oude Stasi-archieven in Berlijn.

En wie denkt dat dat helemaal verleden tijd is, vergist zich ook. *Das Leben der Anderen*? Nee, het gaat over ons eigen leven. Maar de geheime diensten hebben tegenwoordig oneindig veel meer technische mogelijkheden om ons te bespioneren dan in de DDR. Was u geschokt door de beelden van *Das Leben der Anderen* waarin de hoofdpersonen worden gadeslagen in de intimiteit van hun slaapkamer? Vandaag de dag maken geheime diensten gebruik van technologie om de webcams van onze mobieltjes en iPads op afstand te activeren, zodat ze kunnen meekijken in de intiemste hoeken van ons dagelijks leven. Zonder tussenkomst van een rechter. Zonder gerede verdenking of zelfs maar aanleiding. Dat is geen film, geen science fiction, maar werkelijkheid. Maar het meest schokkende is niet dat geheime diensten zoiets doen. Het meest schokkend is dat wij het voor kennisgeving aannemen. Dat er geen massale straatprotesten zijn uitgebroken tegen zo'n flagrante schending van onze privacy.

Want privacy is een grondrecht en cruciaal in een vrije, democratische samenleving. Privacy betekent vrijheid, vrijheid van meningsuiting, vrijheid je leven te leiden en keuzes te maken zonder inmenging van de overheid. Privacy betekent veiligheid, bescherming voor jezelf en je naasten. Het betekent rechtsbescherming, bescherming tegen willekeur en discriminatie. We gebruiken de termen privacybescherming of bescherming persoonsgegevens. Maar eigenlijk gaat het om de bescherming van mensen.

De overheid heeft toegang tot zo'n beetje alle details van ons dagelijks bestaan. Waar we wonen, met wie we contact hebben, al onze bewegingen, ons koopgedrag en onze levensstijl, onze slechte gewoontes en kleine en grote geheimpjes, onze ziektes en problemen, onze financiële toestand, ons gedrag achter het stuur, onze religieuze overtuigingen, ons lidmaatschap van de vakbond, onze politieke voorkeur. Alles dat op het internet staat of anderszins elektronisch beschikbaar is, is in principe toegankelijk. [...]

Overheden hebben een onstilbare gegevenshonger. De wet staat het gebruik van persoonsgegevens uitsluitend toe als daartoe een strikte noodzaak bestaat. Maar tegenwoordig wordt alles opgeslagen vanuit de gedachte 'je kan niet weten waar het nog goed voor is'. Van 'need to know' naar 'nice to know'. Niet meer de noodzaak van bijvoorbeeld een onderzoek naar een misdaad, maar het opslaan van gegevens van onschuldige mensen, voor het geval ze ooit, ergens in de toekomst eens iets zouden mispeuteren. Gegevens die worden opgeslagen voor persoonlijke, sociale of commerciële doeleinden, worden bewijsmateriaal van nog te plegen misdaden. *Function creep* heet dat. Een sluipende uitbreiding van de doelen waarvoor gegevens worden opgeslagen.

In onze rechtsstaat zijn er in principe strenge regels voor het gebruik van persoonlijke informatie. Het recht op een persoonlijke levenssfeer en bescherming van persoonsgegevens is vastgelegd in internationale mensenrechtenverdragen. Er is een enorm corpus aan nationale, sectorale en Europese wetten voor de bescherming van de privacy en persoonsgegevens. Daarnaast zijn er natuurlijk elementaire principes in de rechtsstaat, zoals het vermoeden van onschuld. Veiligheidsdiensten zijn in principe ook aan strakke regels gebonden.

Maar zoals wel vaker gaapt er een enorme kloof tussen wetten en wer-

kelijkheid. Zoals overal worden wetten overtreden, of er zitten gaten in. In het internettijdperk valt steeds minder goed te bepalen in welk rechtsgebied persoonsgegevens zich formeel, fysiek bevinden. Daar maken diensten grif gebruik van. En ook door samenwerking en uitwisseling van gegevens komen veiligheidsdiensten via een omweg aan informatie, die ze in eigen land niet legaal zouden kunnen verkrijgen. [...]

Het is schokkend hoe regeringen er niet naar streven om de wetten en de Grondwet zo goed mogelijk na te leven, naar de letter en de geest, maar welbewust zoeken naar gaten in de wet, bewust misleidend formuleren, of simpelweg maling hebben aan grondwettelijke principes. Ook in Nederland.

Daarbij zien we dat in het tijdperk van Big Data het accent verschuift naar preventie, het voorkomen van bekende bedreigingen, of nog een stap verder: ‘pre-emption’: het voorkomen van onbekende dreigingen. Met Big Data menen we op basis van profielen gevaarlijke personen te kunnen herkennen. Of het nu gaat om terroristen, kinderverkrachters of bijstandsfraudeurs. In plaats van gericht onderzoek naar verdachte personen op grond van hun activiteiten, wordt er een sleepnet uitgeworpen in gegevensbestanden vanuit de gedachte dat bij een visexpeditie altijd wel iets wordt gevonden. Zo verschuift de bewijslast steeds meer naar het individu: u voldoet aan het profiel, dus bewijst u maar eens dat u onschuldig bent! Hiermee slaan we een pijler onder de rechtsstaat weg: het principe van onschuld tot het tegendeel is bewezen. [...]

Er is nog een zorgelijke verschuiving: sinds 9/11 valt terreurbestrijding in een ander wettelijk kader, waarbij burgers steeds minder rechtsbescherming genieten. Vroeger was terreurbestrijding een zaak voor politie en justitie, zoals andere misdaadbestrijding. Sinds 9/11 is het een zaak van nationale veiligheid geworden. De term ‘war on terror’ gaf niet alleen aan dat het om iets belangrijks ging, maar ook dat de normale wetten niet gelden. Net als in een oorlogssituatie. Het begrip ‘nationale veiligheid’ is steeds meer opgerekt. Nationale veiligheid is niet hetzelfde als de fysieke veiligheid van u en mij. Het is de veiligheid van de staat als systeem. Voor de bescherming daarvan gaan individuele rechten opzij. Het is dan ook heel zorgelijk hoe losjes wordt omgesprongen met het begrip.

[...]

Sommige mensen reageren daarop met schouderophalen. De Amerikanen zijn toch nette mensen? *For Brutus is an honorable man...* Het argument wordt gebruikt door talloze regeringen, ook de ondemocratische. Onder verwijzing naar nationale veiligheid heeft Rusland alle communicatiegegevens rondom de Olympische Spelen in Sotchi voor jarenlang opgeslagen. China heeft met een groeiende telecomsector ook steeds meer mogelijkheden alle eigen burgers te bespieden, maar ook Europeanen, Amerikanen en anderen. Het inperken van de burgervrijheden met beroep op veiligheid is klassiek. Maar het risico van een glijdende schaal is groot. Niet alleen in dictaturen, maar ook in een democratische samenleving. [...]

In de sfeer van angst en wantrouwen van de afgelopen jaren, hebben overheden schier onbeperkte bevoegdheden gekregen, terwijl de democratische controle daarop is afgekald en de rechtsbescherming van burgers wordt uitgehouden. *Checks and balances*, de kern van een democratische rechtsstaat, worden geëlimineerd als ‘hinderlijk’ voor overheden. Het is zorgelijk dat wordt betoogd dat de rechtsstaat de strijd tegen terroristen en criminelen in de weg staat. Kennelijk zijn we vergeten dat we diezelfde rechtsstaat nu juist hebben opgetuigd ter bescherming van burgers. De machtsverhouding tussen burger en staat is ernstig scheef gegroeid, in het nadeel van de individuele burger.

[...]

Het is in zekere zin geruststellend dat we ons niet druk maken over de data-honger van de overheid. Het is een positief signaal dat we blijkbaar veel vertrouwen hebben in onze overheid. Vertrouwen is essentieel voor een samenleving. Maar vertrouwen moet niet omslaan in naïviteit. De kwaliteit van onze democratie hangt niet af van een blind vertrouwen in de goede bedoelingen van onze bestuurders, maar in de effectiviteit van de democratische controlemechanismen.

In Europa is de democratie robuust. Maar niet immuun voor autoritaire of anti-democratische tendensen. Overal in Europa zijn populistische en extremistische partijen van links en rechts aan een opmars bezig. Het zijn

geen marginale partijen meer, maar ze komen steeds dichterbij de macht. Hongarije wordt bestuurd door wat we gerust een autocratische leider mogen noemen, met Jobbik als tweede partij van het land. In Frankrijk is het Front National een van de grootste partijen. In Nederland, Denemarken, Zweden, Groot-Brittannië zijn de populisten groot. Zelfs in Duitsland is het taboe doorbroken, en zijn populistische en neo-fascistische partijen doorgebroken bij de verkiezingen. In Griekenland is de Gouden Dagenraad een quasi-fascistische partij. Maar ook partijen met extreem links-gedachtegoed komen op tegen de achtergrond van de economische malaise.

In dit politieke klimaat moeten we democratische waarborgen versterken, niet afzwakken. Geen enkele samenleving is volledig immuun voor autoritaire tendensen. *Mass surveillance*, het bewaken van alle burgers, zonder onderscheid en zonder toetsing van de rechter, en de grootschalige opslag van persoonsgegevens en informatie over mensen, is disproportioneel. Onbeperkte bevoegdheden die niet aan democratische controle van enige betekenis zijn onderworpen, vormen een risico voor de democratie.

[...]

D66 maakt zich al bijna een halve eeuw druk om de kwaliteit van de democratie, en de machtsverhouding tussen de burger en de overheid. Een robuuste, vitale democratie vergt permanent onderhoud. De geschetste ontwikkelingen zijn de uitdagingen voor de democratische rechtsstaat in de 21e eeuw.

Democratie is meer dan alleen verkiezingen (verkiezingen vinden ook plaats in dictaturen, en dienen dan alleen om de bestaande macht te legitimeren). De essentie van democratie is *checks and balances*. Macht en tegenmacht. Controle op de macht. De recente ontwikkelingen hebben de balans verstoord, en het is hoog tijd dat we het evenwicht herstellen. Allereerst moeten privacybescherming en burgerrechten worden aangescherpt en strikt nageleefd. De huidige tendens om privacy en burgerrechten af te doen als een linkse hobby is misplaatst.

Burgerrechten zijn niet links of rechts, maar van iedereen. Ze kunnen niet naar believen opzij worden geschoven omdat het toevallig niet past bij het

beleid van de regering van het moment. Ze vormen een broodnodige rem op ongebreidelde uitbreiding van bevoegdheden, onderdeel van de tegenmacht. Ik vind in dat opzicht de voorstellen van de Britse regering om uit de Conventie voor de rechten van de mens te stappen zeer zorgwekkend. Die Conventie werd opgesteld in 1948, toen ons nog vers in het geheugen lag tot welke gruwelen wij Europeanen in staat zijn.

Het toezicht op inlichtingendiensten moet drastisch worden verbeterd. Ook in tijden van verhoogde dreiging, moet toezicht op de veiligheidsdiensten adequaat zijn. Het wetgevingsproces moet open en democratisch zijn, wetten moeten tot stand komen na uitvoerig publiek debat, en politici moeten rekenschap afleggen. De burgers moeten veel meer en steviger instrument krijgen om zelf controle uit te oefenen en de tegenmacht te vormen. Niet in de laatste plaats door een radicale omslag in de openbaarheid van bestuur. Terwijl de burger tegenwoordig een glazen huis is, wordt de overheid steeds ondoorzichtiger en geheimzinniger. Openbaarheid van bestuur geeft individuele burgers, journalisten, activisten of advocaten de mogelijkheid om de veiligheidsdiensten in het spoor te houden. Klokkenluiders moeten niet worden opgejaagd in een heksenjacht, maar ze moeten steun krijgen als luis in de pels van de democratie en de rechtsstaat.

25 jaar geleden viel de Berlijnse Muur. Enkele dagen eerder gaf de plaatsvervangende minister voor Staatsveiligheid van de DDR, Generaloberst Rudi Mittig, een interview. Ik citeer de slotzinnen:

‘Der ‘totale Überwachungsstaat’, das ‘allgegenwärtige Spitzelsystem’ existieren nur in der Phantasie westlicher Medien.

Das Ministerium für Staatssicherheit ‘überwacht’ nicht das Volk, es arbeitet mit den Bürgern zusammen. [...]’

[...]

Dit is nog maar 25 jaar geleden, in een regio die nu onderdeel van de Europese Unie is. Dankzij moedige mensen destijds, die zich verzetten tegen de alomtegenwoordige, almachtige en onbetrouwbare staat, verspreidden democratie en vrijheid zich over ons hele continent. Maar de verworvenheden waar de mensen toen voor streden, staan onder druk. Onze democratie is

aan een ingrijpende onderhoudsbeurt toe. Ook wij moeten ons uitspreken voor de democratie en de vrijheid. Democratie en vrijheid bestaan bij de gratie van onze inzet. We mogen niet zwijgend aanzien hoe de democratische verworvenheden sluipenderwijs worden ondermijnd. Daarom spreek ik me uit. En zal ik me steeds uitspreken. En met extra overtuiging op de dag van de Val van de Muur.

Een blijvend Appèl door Frank van Mil (2016)

Uit: *De Democraat* (2016), 49, no. 6-9. Hieronder volgt een ter gelegenheid van dit boek bewerkte versie.

Iedere D66-er kent die poëtische zin, waarmee het allemaal begon: aan iedere Nederlander/die ongerust is/over de ernstige devaluatie/van onze democratie. Maar wat stond er verder in dat acht pagina's tellende politieke pamflet? Na het voorwoord en de lijst met de 36 ondertekenaars volgt een Schets van een ontoereikende democratische situatie, waarbij de oorzaak van die ontoereikendheid wordt gelegd bij de belangenverstrengeling van regering (A) en parlement (B), gevolgd door een Plan voor een nieuwe vitale democratie, waarbij voorstellen worden geformuleerd om die gebondenheid tussen A en B te 'kunnen ontwarren'.

Proto-verkiezingsprogramma

Grote, gewichtige woorden uit een grijs verleden? Zeker niet. Wat weinigen weten, is dat het Appèl al meteen duidelijke standpunten en 'uitgangspunten voor het politiek program van eventueel te stichten D'66' (toen nog mét apostrof) bevatte, een soort proto-verkiezingsprogramma dus. De oprichters behandelen de meest uiteenlopende zaken, van Europese integratie tot een nationale omroep 'vergelijkbaar met de BBC in Engeland', en van sociale wetgeving tot bevolkingspolitiek, 'die gericht moet zijn op een afremming van de bevolkingsgroei'. Een kleine greep uit de standpunten in het Appèl:

- Gelijke kansen door onderwijs;
- Gelijke beloning voor mannen en vrouwen;
- De overheid als facilitator van randvoorwaarden voor economische bedrijvigheid;
- Europese integratie niet zonder democratische waarborgen;
- Nederland als voorloper van internationale samenwerking;

- Democratisering als breder fenomeen dan alleen institutionele vernieuwing: ook in pensioenen, bedrijven en het onderwijs.

Deze standpunten komen bijzonder bekend voor en maken direct inzichtelijk dat er grote continuïteit bestaat tussen de politieke uitingen van D66 op het moment van oprichting en nu. D66 als onderwijspartij, als voorvechter van Europese integratie of als systeemhervormer om outsiders een kans te geven: al deze latere hoedanigheden van de partij werden in het Appèl in embryonale vorm al aan het publiek gepresenteerd.

Afkeer van dogmatisch denken

Niet alleen wat betreft de standpunten is het Appèl een feest der herkenning; dat geldt ook voor de achterliggende uitgangspunten. De jaren zestig van de vorige eeuw werden gekenmerkt door afkalvende verzuiling, sociale onrust en grote politieke polarisatie. Ideologieën als het socialisme en het communisme oefenden grote aantrekkingskracht uit op velen. En de jaren van het fascisme en het nazisme lagen nog vers in het geheugen. Bij veel (aspirant-)D66-ers stond het hele begrip ‘ideologie’ daardoor in een kwade reuk. In de context van die tijd leidde ideologie volgens hen te vaak en te makkelijk tot rigide, dogmatisch denken. De oprichters van D66 hadden daar een grondige afkeer van, zoals ook blijkt uit de introductie op de uitgangspunten:

‘Ideologieën van de huidige Nederlandse politieke partijen geven geen antwoord meer op de vragen die ons bezig houden. Velen zouden liever hun stem uitbrengen op grond van een visie op heden en toekomst dan op grond van politiek gezien verouderde beginselen.’

Deze pragmatische, ondogmatische insteek sprak velen aan, zo bleek uit de overweldigende reacties op het Appèl en de al evenzo succesvolle verkiezingswinst bij de Tweede Kamerverkiezingen van 15 februari 1967, waarbij de kersverse partij uit het niets 7 zetels behaalde.

Pragmatisme als houding is een zinnig en nuttig antwoord op de menselijke neiging tot rigiditeit van beginselen. Die houding is ook waar D66 consistent in is gebleven en die heel goed past bij de sociaal-liberale inspiratie.

Wanneer echter het pragmatisme als waardenleer wordt omarmd en iedere morele vraag beantwoord met ‘wat werkt is goed’ zet men de deur open voor een technocratische benadering van het algemeen belang en lokt niet ten onrechte het verwijt van onvoorspelbaarheid uit. Technocraten zijn uitstekend in staat om vastgestelde beleidsdoelen zo goed mogelijk tot uitvoering te brengen, maar het gaat mis waar een poging wordt gedaan tot het ontwikkelen van een methode, die rechtvaardige invulling kan geven aan de vaststelling van maatschappelijke doelen.

Sociaal-liberaal gedachtegoed

Tegelijkertijd is er bij de auteurs van het Appèl sprake van een groot engagement en maatschappelijke betrokkenheid. De roep om visie op heden en toekomst was veel meer dan een pleidooi voor technocratische politiek. Dit blijkt ook uit de korte analyse van de mid-twintigste-eeuwse westerse maatschappij:

‘De natuurwetenschappelijke en technische vorderingen en de groei van de wereldbevolking hebben onze maatschappij in een proces van versnelde ontwikkeling gebracht. Een grotere invloed van de overheid wordt hiervoor opgeroepen. Weliswaar kan dat de stoffelijke welvaart van het individu ten goede komen, maar het houdt ook het gevaar in dat zijn geestelijke en maatschappelijke vrijheid in het gedrang komt.’

Zowel deze uitgangspunten als de eerder vermelde standpunten ademen een gedachtegoed dat tegenwoordig ‘sociaal-liberaal’ wordt genoemd: een streven naar individuele vrijheid en ontplooiing, naar invloed op het eigen leven en op wie het bestuurt. Met tegelijkertijd oog voor de omgeving, voor het vrije individu dat verbonden is met anderen. En handelend vanuit het besef dat een overheid vrijheid voor allen tegelijk mogelijk kan maken én kan bedreigen.

Vanaf 2007 heeft de Van Mierlo Stichting, het wetenschappelijk bureau van D66, praktisch en concreet invulling gegeven aan dit sociaal-liberale gedachtegoed, altijd vanuit de houding die de oprichters van de partij voor ogen hadden: niet-doctrinair en ondogmatisch. Met de introductie en uitwerking van vijf richtingwijzers biedt de Stichting D66-ers houvast op het gebied van mens- en wereldbeeld. Ze luiden:

- * Vertrouw op de eigen kracht van mensen
- * Denk en handel internationaal
- * Beloon prestatie, en deel de welvaart
- * Streef naar een duurzame en harmonieuze samenleving
- * Koester de grondrechten en gedeelde waarden

Deze vijf richtingwijzers leveren een gedeelde taal waarmee mensen standpunten kunnen bediscussiëren, zonder dat bij voorbaat vast staat wat de uitkomst wordt.

De publicatie *Ordering op orde* uit 2011 introduceerde een denkraam voor sociaal-economische afwegingen, en een kijk op de verhouding tussen mensen, markt en staat. Het introduceerde een systematische wijze om invulling te geven aan een overheid als facilitator van randvoorwaarden voor economische bedrijvigheid.

Denken aan een duurzame toekomst, zich hard maken voor geestelijke vrijheid, streven naar kansengelijkheid en een oog voor mensen die zich elders bevinden: met enig gevoel voor teleologie zou je kunnen stellen dat de opstellers van het Appèl sociaal-liberalen waren zonder het zelf te weten.

50 jaar later

Rest de prangende vraag: hoe staat het met die vernieuwing van de democratie, vijftig jaar na het Appèl? Sowieso meldden de oprichters daarover – terecht :

‘Wij matigen ons geen alléénzaligmakende oplossing aan. Wij werken hieronder slechts één mogelijkheid uit. Staatsrechtelijke varianten hierop zijn stellig denkbaar.’

Enkele basale observaties over de verhouding tussen burger en bestuur – over de ‘ontoereikende democratische situatie’ – staan vandaag de dag nog steeds overeind: de kiezer kiest z’n regering niet zelf en parlement en regering houden elkaar nog steeds gevangen in wederzijdse afhankelijkheid. De democratische spelregels – vastgesteld in de tijd van de ganzenveer – waren ontoereikend in de tijd van de typemachine, en zijn dat nog steeds in de tijd van de tekstverwerker.

Maar als je goed kijkt naar de voorstellen die in het Appèl werden gedaan, valt ook op dat genoeg zaken inmiddels wél gerealiseerd zijn of worden. Het Europees Parlement wordt inmiddels rechtstreeks gekozen – een ‘gebiedende eis’ in het Appèl. Ook de oproep tot afschaffing van de opkomstplicht bij verkiezingen, de instelling van een Ombudsman en ‘de mogelijkheden tot invoering van een met waarborgen omgeven vorm van referendum’ zijn in vruchtbare aarde gevallen. De wens tot een direct gekozen burgemeester is ten dele ingewilligd: de raad kan sinds 2003 de burgemeester kiezen. En het voorstel voor deconstitutionalisering van de burgemeestersbenoeming van voormalig Tweede-Kamerlid Gerard Schouw heeft anno 2016 een eerste lezing in het parlement doorstaan. Ook de oproep tot dualisme op lokaal bestuursniveau – de ontvlechting van bestuur en controle, van raad en college, een soort scheiding der machten – is inmiddels ingevoerd tijdens Paars II, onder invloed van D66.

Vergaande democratisering

Maar het meest opvallende is wel dat de oprichters heel helder inzagen dat democratische vernieuwing meer is dan alleen het veranderen van de spelregels van bestuur. Ze pleitten voor een vergaande democratisering van de samenleving, binnen bedrijven en op scholen.

Dat klinkt in vroeg-eenentwintigste-eeuwse oren wellicht achterhaald, maar met deze geluiden over invloed en medezeggenschap stond D66 aan het begin van een maatschappelijke beweging die nu door allen als vanzelfsprekend wordt gezien: dat iedere burger, ongeacht culturele of sociaal-economische afkomst, in staat is om het eigen leven vorm te geven, en deel te nemen aan de samenleving en aan het bestuur van het land.

De oprichters wilden in 1966 ‘in dat stadium’ geen politici zijn. Hun Appèl was bedoeld als ‘globale presentatie van hun ongerustheid’, niet als ‘scherp geslepen politiek manifest’. Vijftig jaar later kan geconcludeerd worden dat zij met hun globale presentatie blijkbaar meer aanboorden dan dat: een breed gedragen noodzaak voor, en behoefte aan een vrijzinnige, ondogmatische en sociaal-liberale politieke partij die in iedere tijd vernieuwing en vooruitgang zoekt. Een blijvend Appèl.

Nawoord – Het verleden in de rug

Van alle ‘rebellencclubs’ die in de jaren zestig van de vorige eeuw ontstonden, is D66 de enige die zich heeft weten te handhaven. Waarom is dat zo gelopen? Waarom verliet de Boerenpartij geruisloos het toneel en bleef D66 bestaan? Waarom hield de Politieke Partij Radikalen het niet vol, terwijl de Democraten zich wisten te vernieuwen? Een eenduidig antwoord is moeilijk te geven. De geschiedenis wordt vaak bepaald door een samenkomst van omstandigheden, door toevalligheden en individuele beslissingen. In ieder geval onderging D66 sneller dan andere vernieuwings- en protestpartijen een proces van politieke loutering – zij het met vallen en opstaan; het inzinken van het besef dat politiek vraagt om een balanceren tussen eigen ideeën en de verleidingen en harde eisen van de macht.

De lange levensduur van D66 heeft ook te maken met het feit dat de hoofddoelstelling die de partij zich in ’66 stelde, de gezondmaking en sanering van de (parlementaire) democratie, niet alleen nog niet gerealiseerd is, maar ook steeds opnieuw door maatschappelijke ontwikkelingen aan belang wint. Ook anno 2016 veroorzaakt de leegte die het ineensstorten van de zuilenmaatschappij heeft achtergelaten, grote problemen voor het functioneren van de democratie. De symptomen zijn bekend: een ontworteld electoraat, zonder wezenlijke invloed op wie de regering zal vormen; een volksvertegenwoordiging die de band met haar kiezers steeds verder ziet verslappen; de wankelende staat van het systeem van Montesquieu door de verstrengeling tussen de uitvoerende en controlerende machten; en een zorgwekkend laag aantal mensen dat lid is van de steeds meer naar binnen gekeerde politieke partijen. Die symptomen zijn niet alleen zichtbaar in Nederland, maar ook in andere Europese landen. Het verdwijnen van de zuilen en de gevolgen daarvan voor de democratie in Nederland, vormen een deel van de accurate analyse die rond ’66 is gemaakt en daarna steeds opnieuw is geactualiseerd. Acute situaties hebben zich tot dusver nog niet voorgedaan maar, zoals Jan Glastra van Loon opmerkte in zijn essay *Kiezen of delen* uit 1964: ‘slependede kwalen zijn...in de politiek soms gevaarlijker dan acute (en wel vooral als

ze geleidelijk accumulatief werken), omdat ze geen moeilijkheden opleveren waar men recht tegenover moet gaan staan.¹

De parlementaire democratie wordt vandaag opnieuw uitgedaagd, maar op een wijze die niet direct doet denken aan de 'radicaal-constructieve' hervormingsgeest van vroeger, zo treffend gevat in die zin 'de revolutie maken voordat die uitbreekt'. De in het begin van deze eeuw ontstane felle protestsfeer, heeft inmiddels een heel andere gedaante aangenomen, die zich begint te vormen rondom de oude, reactionaire schijntegenstelling tussen 'volk' en 'elite' – de 'ontwortelde schijnelite' die niet handelt naar het algemeen belang, maar er eigen, bewust afgeschermd belangen, op na houdt. Hoe anders was het streven van D66 vijftig jaar geleden. De partij nam een sceptische, maar niet wantrouwende houding aan. Het bediende zich van ideeën en analyses, niet van irritaties. De partij handelde 'met een koel hoofd' en 'met een afweging van de argumenten', zoals Van Mierlo zijn partijgenoten voorhield op het congres van september '68. D66 formuleerde een streven naar een *meer* directe democratie, *opdat* het de parlementaire democratie levendiger en scherper kon maken. En het stond een radicale democratisering voor als *antwoord* op het afbrokkelen van oude maatschappelijke verbanden. D66 staat nu voor de essentiële taak om zich tegen het 'volk versus elite' democratisme teweer te stellen, en er haar eigen, in de kern al geformuleerde democratische gedachte – zowel de formele als de materiële – tegenover te zetten. De noodzaak daartoe zal zich steeds sterker doen voelen.

Dat D66 inmiddels haar vijftigjarig bestaan viert, heeft ook te maken met de intellectuele traditie waar de partij, bedoeld of onbedoeld, vanaf de oprichting aansluiting bij vond. Anders dan andere nieuwe partijen uit de jaren zestig (en zeventig) wist het zich voorzien niet van dogma's en 'ander politiek gerief dat het zelfstandig nadenken kan vervangen'², maar van enige intellectuele 'rugdekking', van een democratische traditie die veel ouder was dan 1966. Die traditie gaat zeker terug tot het begin van de twintigste eeuw, toen de in dit boek veelvuldig genoemde Vrijzinnig-Democratische Bond werd opgericht, en nog verder, tot de humanisten, vrijzinnigen, liberalen, en 'burgerlijk radicalen', die niet kunnen verheerlijken of verketteren, in de fraaie woorden van Henk Zeevalking, maar zich wenden tot de rede

1 'Kiezen of Delen', *Nederlands Juristenblad*, 39 (1964), nr. 44/45, 1167

2 J.A.A. van Doorn, 'D'66: lessen in politieke overlevingskunst', *Idee'66*, 7 (1986), nr. 3/4, 91

en het individuele geweten. Terecht merkt Frank van Mil in zijn beschouwing op dat de Democraten vijftig jaar geleden zo veel meer aanboorden dan in eerste instantie de bedoeling was.

Anders dan bij het veertigjarig bestaan in 2006, toen het de partij slecht ging, dringt de vraag of D66 nog wel nodig is zich bij het vijftigjarig jubileum niet als vanzelfsprekend op de voorgrond. Maar het kan in wezen nooit kwaad om de vraag te stellen. Het getuigt van intellectuele moed. Bovendien leidt serieuze reflectie op redenen van bestaan, die gepaard gaat met een analyse van politieke en maatschappelijke ontwikkelingen, vaak tot verfrissende inzichten of zelfs hernieuwd elan. In dit nawoord volgt geen poging tot het geven van een antwoord op die vraag. In ieder geval kan gezegd worden dat het regelmatig stellen ervan een belangrijk uitgangspunt van D66 verraadt, namelijk de gedachte dat het bestaansrecht van de partij niet los staat van haar (al dan niet gerealiseerde) doelstellingen. De politieke praktijk dwingt echter steeds een spanning af tussen zo'n doelstellingspolitiek en een vorm van politiek bedrijven die het er vooral om gelegen is de positie ten opzichte van andere partijen kenbaar te maken. Het partijpolitieke spel van de schuivende panelen, waarbij links en rechts elkaar nauwlettend in de gaten houden en met elkaar meebewegen. Voor D66 is 'één uitweg uit die spanning', in de woorden van Aad Nuis, Van Mierlo en Jan Vis uit het pamflet *Een reden van bestaan*, het 'gedwee een plaats zoek[en] in het politieke rollenspel, al of niet voorzien van een negentiende-eeuws ideologisch etiket dat de juiste plaats op de conventionele links-rechts-lijn aangeeft.' Dat 'levert wellicht winst op aan gemoedsrust en aan duidelijkheid in de gangbare zin, maar wel ten koste van de wezenlijke bestaansredenen als politieke partij.'

Afstand bewaren tot het politieke rollenspel, het 'schimmenspel met poppen en een script uit de vorige eeuw'³; óók na vijftig jaar is dat een belangrijke uitdaging voor D66, zeker nu de partij – lokaal, nationaal en in Europa – midden in het politieke landschap staat en bestuurlijke verantwoordelijkheid draagt. Dat vraagt ook om het aanhangen van een bepaalde politieke stijl: analytisch (het woord valt ook regelmatig in dit boek), beducht op schijn duidelijkheid, genuanceerd, omdat subtiel onderscheid onontbeerlijk is voor een begrip van politiek en samenleving, sceptisch over 'de politieke praktijk waar paradoxen almaar uit elkaar worden gehaald om vervolgens de

3 Jan Glastra van Loon, 'Een liberale maatschappijvisie?', *Idee'66*, 6 (1985), nr. 4, 102

helften ervan te polariseren⁴ ten behoeve van electoraal gewin, en daarmee ook zorgvuldig gebruik makend van de taal – het ‘schermen met woorden’ dat altijd de moeite waard is, al is het maar om recht te doen aan de complexe waarheid.

Ondertussen heeft D66 niet alleen een rijk verleden achter de rug, maar ook in de rug zoals Van Mierlo pleegde te zeggen. Na vijftig jaar heeft de partij een eigen politieke traditie opgebouwd met een unieke geschiedenis, een geschiedenis van geëngageerde mensen in turbulente tijdsgewrichten, van levendige congressen en vurige parlementaire debatten, van avontuurlijke regerings- en oppositieperiodes. Één een kleine geschiedenis van ideeën, die als een rode – of groene – draad door de Nederlandse politiek van de afgelopen vijf decennia loopt. Ik heb geprobeerd deze bundel zo samen te stellen dat duidelijk wordt dat die ideeën zich hebben ontwikkeld en gaandeweg nieuwe vormen en accenten hebben gekregen, maar er in hun kern van begin af aan waren, en het ook in deze tijd alleszins waard zijn om bediscussieerd, onderhouden en uitgedragen te worden.

4 Hans van Mierlo in een interview van 17 mei 1986 met Elsevier Magazine (nr. 20, ‘Profiel: de existentialist’, 174)

Het was niet de bedoeling dat D66 langer dan een paar jaar zou bestaan. Het bestel moest 'ontploffen' en uit de puinhopen zou iets nieuws moeten ontstaan: een opener, democratischer politiek, met een sterkere band tussen volk en volksvertegenwoordiger en nieuwe verhoudingen tussen de partijen. Maar de ontploffing liet op zich wachten en de beweging werd een partij, met een organisatie en een achterban, én de contouren van een gedachtegoed. Deze canon bevat elementaire teksten uit de geschiedenis van D66: van grondslagendocumenten tot manifesten en toespraken van hoofdpersonen als Hans van Mierlo, Hans Gruijters, Jan Terlouw en Alexander Pechtold.

Daniël Boomsma (1990) is junior wetenschappelijk medewerker bij de Mr. Hans van Mierlo Stichting, het wetenschappelijk bureau van D66 voor de ontwikkeling van het sociaal-liberale gedachtegoed.

